

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

I ՄԱՍ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2013

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ
Ա 501

*Հրատարակվում է ԵՊՀ հայ բանասիրության
ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Աճառյան Հրաչյա

Ա 501 Հայոց լեզվի պատմություն/Հ. Աճառյան.-Եր.: ԵՊՀ հրատ.,
2013. Մաս 1.- 366 էջ:

Մեծանուն լեզվաբանի 1940 թ. տպագիր բնօրինակի վերահրատա-
րակությունն է:

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-5-8084-1786-1

© Հ. Աճառյան, 2013
© ԵՊՀ հրատ., 2013

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՈՒՆ ԱՐԺԵՔԸ

Անգնահատելի է Հրաչյա Աճառյանի ավանդը հայ լեզվաբանության, հատկապես հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրության մեջ: Հայերենի համեմատական քերականությամբ նա սկսել է զբաղվել XX դարի սկզբից, դեռևս արտասահմանում գտնված տարիներին, իսկ 1920 թ. հետո նրա գործունեությունը ամբողջապես կապվել է հայերենի հետ: Հայերենի քերականության, հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտության, հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հարցերը, ինչպես նաև ստուգաբանական հետազոտությունները միշտ եղել են նրա գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում իր բազմաբեղուն կյանքի ողջ ընթացքում:

Այդ բնագավառներում իր աշխատանքն սկսելով հայերենի հնչյունական և քերականական կառուցվածքի առանձին հարցերին նվիրված հոդվածներով՝ Աճառյանը հետագայում հրատարակում է հիմնարար աշխատություններ, որտեղ ամփոփում է հայերենի ուսումնասիրության մեջ հայ և արտասահմանցի հայագետների, հատկապես համեմատաբանների նվաճումների արդյունքները, ընդլայնում է հավաքած նյութը և օժտում է սեփական մեկնաբանություններով:

Լինելով Ա. Մեյեի և Հ. Հյուբշմանի աշակերտը՝ Աճառյանը հայ լեզվաբանության մեջ ներկայացնում էր հնդեվրոպաբանության դասական մակարդակը: Լեզուների ծագման ու զարգացման, նրանց ծագումնաբանական առնչությունների, հայերենի կազմավորման, հնդեվրոպական լեզուների շրջանում նրա գրաված դիրքի և այլ հարցերի վերաբերյալ իր հայացքները նա շարադրում է «Հայոց լեզվի պատմություն»¹ աշխատության առաջին հատորում, որն այսօր նոր հրատարակությամբ դրվում է ընթերցողի սեղանին: Այս գրքի վերահրատարակության անհրաժեշտությունը խիստ զգալի էր, քանի որ նրա առաջին հրատարակությունից անցել է ավելի քան յոթ տասնամյակ: Եվ այդ բոլոր տասնամյակների ընթացքում «Հայոց լեզվի պատմությունը» եղել է հայ լեզվաբանների սեղանի գիրքը և հայ ուսանողության ուղեցույցը հայերենի պատմության և համեմատական քերականության բնագավառներում:

¹ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, II մաս, 1951:

Գրքի գիտական արժեքը այնքան բարձր էր և անուրանալի, որ նրա հրատարակության անհրաժեշտությունը չէր կարելի ժխտել նույնիսկ սովետական լեզվաբանության մեջ այդ ժամանակաշրջանում տիրապետող «լեզվի նոր ուսմունքի» պայմաններում, «որի դրույթները,– ինչպես նշում էր գրքի առաջին հրատարակության առաջաբանի հեղինակ Գ. Սևակը,– անհարիր են պրոֆեսոր Աճառյանի որդեգրած պատմահամեմատական, հնդեվրոպական լեզվաբանության դրույթներին, բայց նույնիսկ այդ համգամանքը չի նսեմացնում ոչ «Արմատական բառարանի»¹, ոչ էլ «Հայոց լեզվի պատմության» արժեքավոր տեղեկատու ձեռնարկի դերը»:

Պետք է ասել, սակայն, որ Աճառյանի աշխատությունը լեզվաբանության այսօրվա ըմբռնումների և աշխարհայացքի տեսակետից վերագնահատելիս՝ չի կարելի համաձայնել այս ներողամիտ, գուցե և պաշտպանական բնորոշմանը: Այն շատ ավելին է, քան պարզապես «տեղեկատու ձեռնարկը»: Սա մեծարժեք գիտական ուսումնասիրություն է, որտեղ դրվում և լուծվում են հայերենի ծագման և պատմական ընթացքի հետ կապված կարևորագույն հարցերը՝ ժամանակի հնդեվրոպաբանության բարձրագույն մակարդակով:

Աշխատության գիտական արժեքը ոչ միայն նրանում պարունակվող հսկայածավալ նյութն է, այլև այն տեսական դրույթները, որոնք հեղինակը շարադրում է հստակ պարզությամբ և ամեն մի ընթերցողի համար մատչելի եղանակով: Լեզուների պատմական զարգացման և ծագումնաբանական կապերի իր ըմբռնումներով Հ. Աճառյանը հարում է լեզուների զարգացման հարաշրջական (էվոլյուցիոն) տեսակետին: Նա առանձնացնում է լեզուների զարգացման երեք հիմնական գործոն՝ 1) «ներքին բարեշրջություն, բնականոն ներքին զարգացում», 2) արտաքին ազդեցություններ, 3) անհատական նորանործություններ, որոնք անհամեմատ նվազ դեր են խաղում: Անընդհատ հարաշրջական զարգացման գաղափարի հետ են կապվում նաև լեզվական ցեղակցության և նախալեզվի մասին Հ. Աճառյանի տեսակետները: Անընդմեջ զարգացման գործընթացում պատմական տարբեր համգամանքների ազդեցությամբ լեզվի մեջ առաջանում են բարբառներ, որոնք աստիճանաբար ավելի ու ավելի հեռանալով միմյանցից՝ առաջացնում են ցեղակից լեզուներ: Բոլոր հնդեվրոպական լեզուները, ըստ Հ. Աճառյանի, նախապես կազմել են մեկ ընդհանուր լեզու, որով խոսել են հնդեվրոպացիները իրենց նախահայրենիքում, գրավելով, սակայն, բավական ընդարձակ մի տարածություն և բաժանված լինելով համեմատաբար

¹ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, I-VII, Երևան, 1926-1935, I-IV², Երևան, 1971-1979:

ինքնուրույն ցեղային միավորումների: Հնդեվրոպական նախալեզվի լրիվ վերականգնումը Հ. Աճառյանն անհնարին էր համարում և գտնում էր, որ կարելի է խոսել միայն նրա ընդհանուր առանձնահատկությունների վերականգնման մասին, իսկ նախալեզվի ամբողջական պատկերը, նույնիսկ նրա բառամթերքը, որը համեմատաբար ավելի հեշտ է վերականգնել, լիովին բացահայտվել չի կարող, քանի որ շատ ընդհանրություններ ժամանակի ընթացքում չեն պահպանվել: Բայց և այնպես ցեղակից լեզուներում պահպանված տվյալները հնարավորություն են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմել ոչ միայն հնդեվրոպական նախալեզվի, այլև նրա կրողների՝ պայմանականորեն ասած՝ հնդեվրոպացիների հասարակական և մշակութային կյանքի զարգացման մակարդակի մասին: Այստեղ նա հետևում է լեզվաբանական հնէաբանության սկզբունքներին ու մեթոդին (թեև այս տերմինը չի գործածում), որ մշակվել է պատմահամեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչների՝ Յ. Գրիմի, Ա. Կունի, Օ. Շոադերի, Հ. Դիրտի և այլոց աշխատություններում: Լեզուների ցեղակցական կապերի հաստատման և նախալեզվի վերականգնման խնդիրների հետ միասին լեզվաբանները փորձում էին նաև լուծել միասնության շրջանում նախալեզվի կրողների պատմության, նրանց կյանքի պայմանների, հասարակական կառուցվածքի, տնտեսության, կենցաղի պատկերի վերականգնման, ինչպես նաև նրանց նախահայրենիքի տեղադրության որոշման հարցերը: Հ. Աճառյանը բերում է հետաքրքրական լեզվական փաստեր, որոնք որոշ չափով լույս են սփռում այդ խնդիրների վրա, սակայն այստեղ ևս նշում է, որ այդ ընդհանրությունները բացարձակ չեն և կարող են վերաբերել ոչ այնքան հնդեվրոպական միասնության, որքան ավելի ուշ մի շրջանի, երբ սկսում են ձևավորվել առանձին լեզվաճյուղերը:

Հայոց լեզվի ծագման հարցում նույնպես Հ. Աճառյանը հարում է Հ. Դյուբշմանի և Ա. Մեյեի տեսակետին՝ համարելով, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մի առանձին ինքնուրույն ճյուղ է, և հայերենում պահպանված հնդեվրոպական արմատների ցանկը համեմատելով հնդեվրոպական ցեղակից վեց ճյուղերի հետ, հայերենը զետեղում է արիական լեզուների, հունարենի և սլավոնական լեզուների միջև՝ առաջնորդվելով տարածքային լեզվաբանության սկզբունքներով, թեև դարձյալ այդ տերմինը չի գործածում: Այնուհետև հեղինակը դիտարկում է հայերենի առանձնացման ուղիները, զանազան ցեղակից ու ոչ ցեղակից լեզուներից կրած նրա ազդեցությունները: Հ. Աճառյանն առաջ է քաշում նախահայերենի հասկացությունը՝ դրանով նկատի ունենալով հնդեվրոպական ընդհանրությունից նրա անջատվելուց հետո գոյացած լեզվավիճակը, ինչպես նաև բուն հայերենի լեզվական

նյութի հիման վրա փորձում է վերականգնել նախահայերի հասարակական զարգացման աստիճանը:

Լեզվի յուրաքանչյուր վիճակ համարելով բնիկ տարրերի և փոխառությունների գումար՝ 3. Աճառյանը նախ ներկայացնում է հայերենի հնդեվրոպական բառաշարը, այնուհետև տարբեր լեզուներից նրա կատարած փոխառությունները, որոնք հայերենի մեջ են թափանցել նրա զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում: Այսպիսով, «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հատորը հայերենի բառապաշարի ծագումնաբանական և ժամանակագրական դասակարգումն է: Երկրորդ հատորում տրվում են հայերենի քերականական կառուցվածքի պատմական փոփոխությունների նկարագրությունը, հայ բարբառների, միջին հայերենի և նոր հայերենի, ինչպես նաև հայ բարբառների ձևավորման ուղիները, սակայն, բառապաշարի մանրամասն նկարագրության համեմատությամբ շարադրանքն այստեղ տրվում է միայն ուրվագծի տեսքով: Հայերենի պատմությանը և պատմահամեմատական քերականությանը նվիրված աշխատություններում մեծ լեզվաբանի ուշադրությունը առանձնապես կենտրոնացած է եղել հայերենի հնդեվրոպական տարրերի հայտնագործման վրա: Ի դեպ, հետաքրքրական է նշել, որ 3. Աճառյանն առաջինն է, որ անդրադառնում է հայերենի փոխհարաբերությանը խեթերենի և թոխարերենի հետ:

«Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հրատարակությունից հետո, ինչպես նշեցինք, անցել է ավելի քան յոթանասուն տարի, որի ընթացքում հայագիտությունը հասել է նորանոր նվաճումների, առաջ են քաշվել նոր ստուգաբանություններ, կազմվել են ստուգաբանական նոր բառարաններ, մշակվել են լեզվի պատմության նոր շրջանաբանություններ, սակայն Աճառյանի կոթողային գործերը շարունակում են մնալ հայագիտության մնայուն արժեքները, որոնք կարող են ենթակա լինել միայն քանակական որոշ ճշգրտումների, բայց ոչ երբեք որակական բնութագրումների փոփոխության: Ուստի պետք է ողջունել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության նախաձեռնությունը՝ ժամանակակից տպագրական տեխնիկայի ընձեռած հնարավորություններով և արդիական ուղղագրությամբ նորովի ներկայացնելու սույն մենագրությունը, որը շարունակելու է ծառայել հայագետների նորանոր սերունդների գիտական մտքի հարստացմանը:

Լ. ՀՈՎՍԵԹՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ

Պատմել մի որևէ լեզվի պատմությունը՝ նշանակում է նկարագրել այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնց ենթարկվել է այդ լեզուն իր գոյության ընթացքում, սկսած իր նախնական շրջանից մինչև տվյալ ռոպեն: Այդ ձևափոխությանց ամենամեծ մասը առաջացած է լինում ներքին, այսինքն բնական ճանապարհով, իբրև արդյունք բարեշրջության (էվոլյուցիայի) և բնական զարգացման. մի ուրիշ ստվար մաս առաջացած է լինում արտաքին ճանապարհով, այսինքն փոխառությամբ, իբրև արդյունք օտար ազդեցությանց, և վերջապես՝ երրորդ, ավելի փոքր մասը առաջացած է լինում անհատական ճանապարհով, այսինքն գրական նորմուծություններով: Այսպիսով ամեն մի ձևափոխություն ունի իր բուն պատճառը՝ ներքին, արտաքին կամ անհատական, որոնց միջոցով էլ լեզվի պատմությունը կապվում է նույն ազգի քաղաքակրթության պատմության, քաղաքական պատմության և գրականության պատմության հետ:

Լեզվաբանությունը հաստատել է, որ հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ հայտնի է գիտության մեջ հնդեվրոպական լեզվաբուն անունով, և որին պատկանում են Հնդկաստանի արևելյան ծայրից մինչև Եվրոպայի արևմտյան ծայրը (Իսլանդիա) տարածված լեզուները: Այս բոլորը նախապես կազմում էր մի լեզու, որ խոսվում էր հնդեվրոպացիների կողմից նախահայրենիքում, հնագույն ժամանակ: Հետևապես՝ տալ հայերենի ամենահին վիճակի նկարագրությունը՝ նշանակում է նկարագրել Հնդեվրոպական նախաշրջանի լեզուն և հնդեվրոպացոց քաղաքակրթությունը:

Համեմատական քերականության է պատկանում մանրամասն խոսել այն բոլոր հարցերի մասին, որոնք վերաբերվում են հնդեվրոպական լեզվաբնի ժամանակագրության, նախահայրենիքին, գաղթականական շարժումներին, այլ և այդ լեզվաբնին պատկանող մայր լեզուների և նրանց ժառանգների վիճակագրության մասին: Այստեղ ավելորդ չենք

համարում սակայն, այդ բոլորի վերաբերմամբ տալ մի համառոտ տեղեկություն, որից հետո կանցնենք անմիջապես նախաշրջանի լեզվի ու քաղաքակրթության նկարագրության:

Հնդեվրոպացոց նախահայրենիքի տեղը դեռևս ճիշտ չէ որոշված. նա գտնվում էր Եվրոպայի արևելյան մասերից սկսած մինչև Թուրքեստան գտնված տարածության մեջ՝ մի որոշ տեղ (հավանաբար Բալթիկ ծովի արևելյան կողմերը՝ արդի Լիտվայի սահմաններում կամ հարավային Ռուսաստանում): Մի ժամանակ այդ ազգը նախահայրենիքում բնակվելուց հետո, տալիս է իրենից զանազան գաղթականություններ, որոնք փռվում են գրեթե ամբողջ Եվրոպայի և Ասիայի մի մասի վրա: Այդ գաղթականություններից հայտնի են մեզ այժմ 11-ը: Սրանք են (արևելքից արևմուտք ընթանալով)

1. Արիական ճյուղ (հնդիկներ և իրանյաններ),
2. Թոխարական ճյուղ,
3. Հայկական ճյուղ,
4. Հաթյան ճյուղ,
5. Թրակո-Փոյուզական ճյուղ,
6. Հունական ճյուղ,
7. Լյուրիկյան ճյուղ,
8. Իտալական ճյուղ,
9. Բալթիկ-սլավական ճյուղ,
10. Գերմանական ճյուղ,
11. Կելտական ճյուղ:

Հնդեվրոպացոց գաղթականության սկիզբը պետք է դնել մ. Ք. 3-րդ հազարամյակի կեսին, այն է՝ 2500 թվերին: Ամենահին գաղթողները Հաթերն են, որ անցել են Փոքր Ասիա, նվաճել տեղացի ժողովուրդներին և նրանց հետ միանալով՝ կազմել մի մեծ պետություն: Շատ ավելի ուշ գաղթում են մյուս ճյուղերը: Յուրաքանչյուրը հաստատվելով իր նոր հայրենիքում, ձևացնում է նոր ազգեր և նոր լեզուներ, որոնք մտնում են քաղաքակրթության ճամբի մեջ, հաճախ շրջակա ազգերից օրինակելով, ստեղծում են գիր ու գրականություն, ոմանք ավելի շուտ, ոմանք ավելի ուշ: Հաթերը առաջինն եղան, որ Ասորեստանցիներից ստացան գիրն ու գրականությունը: Նրանցից հետո գալիս են կարգով՝ արիականը, հունականն ու իտալականը, որոնք գրականություն են սկսում քրիստոնեական թվականից առաջ, մյուսները այդ թվականից հետո և գլխավորապես հունական կամ հռոմեական քաղա-

քակրության ազդեցության տակ, և հատկապես քրիստոնեական առաքելության նպատակով՝ Ավետարանի բարգմանությամբ: Այսպես են իռլանդերենը, գոթերենը, սլավերենը և հայերենը:

Հնդեվրոպական նախալեզուն վերականգնված է լեզվաբանների ձեռքով՝ համեմատությամբ հին և նոր, մեռյալ և կենդանի բոլոր հնդեվրոպական լեզուների ու բարբառների, որոնք նույն նախալեզվի շարունակությունն են կազմում: Պատրաստ են հնդեվրոպական նախալեզվի բառարանն ու քերականությունը: Լավագույններն են՝ Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen, Berlin, 1927-1931.

Brugmann, Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1897.

Ինքնախաբեություն է սակայն կարծել թե ամենայն ինչ վերականգնված է կատարելապես և ամբողջապես: Լեզվաբանական բոլոր քննությունները՝ ձայնաբանական, ձևաբանական ու շարադասական՝ տալիս են մեզ նախալեզվի մասին միայն մի ընդհանուր գաղափար, բայց նրա ամբողջական պատկերը, ինչպես նաև նրա զարգացումը և ընդհանուր միության ժամանակաշրջանից մինչև բաժանման թույլեն եղած զարգացման պատկերը մեծագույն մասամբ մնում են անհայտ: Մինչև անգամ նախալեզվի բառամթերքը, որ լեզվի շատ ավելի հասարակ կողմն է, ամբողջովին երևան հանված չէ: Այսպես, օրինակ, հնդեվրոպական նախալեզվից անհայտ են մեզ «շրթունք, կուրծք, թոք, մազ, սև (գույն), կույս (աղջիկ)» և ուրիշ բազմաթիվ հասարակ բառեր, որոնք չեն կարող չգտնվել որևէ լեզվի մեջ:

Այժմ, երկու խոսք էլ այն մեթոդի մասին, որով լեզվից կամ լեզուների համեմատությունից հանվում է նույն լեզուն խոսող ազգի կուլտուրական պատկերը:

Երբ մի բառ՝ նույն կամ նման ձևով գտնվում է բոլոր կամ գոնե մի քանի իրարից անկախ հնդեվրոպական լեզուների մեջ, նշանակում է, որ նա ուղիղ գծով ժառանգություն է հնդեվրոպական նախալեզվից. ուրիշ խոսքով՝ որ այդ բառը գոյություն ուներ նաև հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ: Բառի գոյությունը անհրաժեշտաբար ենթադրում է նաև գաղափարի կամ առարկայի գոյությունը, որից էլ հետևում է ժողովրդի կուլտուրական պատկերը:

Բայց որպեսզի բառը իբրև նախալեզվի բառ արժեք ունենա, պետք է անպայման որ նա ամբողջապես նույն կամ նման լինի համեմատության առնված բոլոր լեզուների մեջ: Միայն արմատի հնդեվրոպական լինելը

բավական չէ ընդունել տալու մեզ, թե այդ բառն էլ հնդեվրոպական է: «Բարծրախոս» բառի մեջ՝ «բարծր» հնդեվրոպական է, բայց սրանից չի հետևում նաև, թե բարծրախոսը հնդեվրոպական է: Նմանապես աքաղաղ բառի մեջ՝ քաղ «գոչել, կանչել» հնդեվրոպական է, բայց չի հետևում սրանից, թե աքաղաղը հնդեվրոպական ժամանակի բառ է: - նա շինված է բաժանումից հետո, հայոց կամ հայերենի մեջ՝ արդեն ունեցած քաղ արմատից: Այսպես հասկանալ նաև մյուսները:

Նախաշրջանի վերջը, որին պիտի հաջորդեր լեզուների բաժանումը (շուրջ 2500 թվին), ընկնում է նախապատմական այն դարաշրջանին, երբ հղկված Քարե դարը վերջանալով՝ սկսվում էր Պղնձի և Բրոնզի դարը: Եվրոպայում այս շրջանը ընկնում է 2500 թվերին, երբ Քարե դարը վերջանում է և երևան է գալիս պղինձը: 2000 թվին գտնվում է բրոնզը, իսկ 900 թվին՝ երկաթը: Արևելքում սակայն, սրանք ավելի հին էին, ուր 3000 թվին (Եգիպտոսում դեռ 5000 թ.) գտնվել էր պղինձը, իսկ երկաթը Եգիպտոսում 1350 թ. ազատ գործածություն ուներ (Boule, Les hommes fossiles, éléments de paléontologie humaine, Paris 1923, էջ 331): Այս պատճառով էլ «մետաղ» ընդհանուր գաղափարի համար մի ընդհանուր բառ չկա հնդեվրոպական ժառանգ լեզուների մեջ: Կան միայն պղնձի կամ բրոնզի, ոսկու և արծաթի համար զանազան բառեր, որոնք ընդհանուր են միայն մասնավոր շրջանակներում, բայց ոչ թե բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մեջ: Այսպես՝ պղնձի կամ բրոնզի համար կա մի ընդհանուր բառ՝ արիական, գերմանական և իտալական ճյուղերի մեջ (սանս. *áyas*, զնդ. *ayō*, լտ. *aes*, գոթ. *aiz*, հիսլ. *eir*, հրգ. *ēr*), որ սակայն մյուս լեզուների մեջ պակասում է: Մի ընդհանուր բառ կա նաև արիական, սլավական, գերմանական և իտալական ճյուղերի մեջ՝ «պղինձ, երկաթ կամ մետաղ» նշանակությամբ (սանս. *lohás*, պրս. *rōi*՝ *h*յ. արոյր, հսլ. *ruda*, հիսլ. *raud*, լտ. *raudus*): Այս բառն էլ պակասում է մյուս ճյուղերի մեջ: Սրանից հետևում է, որ պղինձը կամ բրոնզը՝ բնիկ կամ դրսից փոխառությամբ՝ գործածության էր մտել հնդեվրոպացոց մեջ, երբ դեռ նրանք բաժանված չէին իրարից:

Հնագիտությունը ցույց է տալիս, որ ոսկին էլ պղնձի չափ կամ նույնիսկ ավելի հին է: Հնդեվրոպացիք էլ ունին մի բառ՝ որ «ոսկի» նշանակությամբ ընդհանուր է գերմանական, բալթիկ-սլավական և արիական ճյուղերի մեջ (գոթ. *gulþ*, հրգ. *gold*, լեթթ. *zelts*, հսլ. *zlato*, ռուս. *золото*, լեհ. *zloto* և սանս. *hiraṇya*, զնդ. *zaranya*, որոնք նշանակում են «ոսկի», կազմված նույն արմատից՝ տարբեր մասնիկներով.

բոլորի հիմնական նշանակությունը՝ «դեղին»): «Ոսկի» նշանակությամբ են դարձյալ լատ. aurum, հայրուս. ausis, լիթ. áuksas, թոխար. wäs, որոնց կապակցությունը պարզված չէ:

Արծաթի էլ հին գործածությունը հաստատված է հնագիտությամբ: Կա հնդեվրոպացոց մեջ գրեթե ընդհանուր տարածված մի բառ, որ ծագում է areg՝ «փայլիլ» արմատից՝ զանազան մասնիկներով (սանս. rajata, զնդ. ərəzata, հայրու. ardata, թոխար. ārkyant, լատ. argentum, իռլ. airget, կորն. arganto, հյ. արծաթ, հուն. árgyros): Բայց գերմանական և բալթիկ-սլավական լեզուները նույն մետաղի համար ունեն մի ուրիշ ընդհանուր բառ, որ փոխառյալ է մի անծանոթ ոչ-հնդեվրոպական լեզվից (գոթ. silubr, գերմ. silber, անգլ. silver, լիթ. sidābras, հայրու. siraplis, հւլ. srebro, ռուս. серебро):

Երկաթի համար եղած բառերն ավելի քիչ տարածություն ունին. առանձին և իրարից անկախ ձևեր են հյ. երկաթ, հուն. sidēros և լատ. ferrum. փոքրիկ խմբակներ են կազմում՝

1) գոթ. eisarn, հիսլ. isarn, հրգ. isarn, հիռլ. iarn. գալլ. haiarn, գերմ. eisen, անգլ. iron.

2) հւլ. želēzo, լիթ. geležis, հայրու. gelso, ռուս. железо.

Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ երկաթի գործածությունը դրսից է մտել, և այն ժամանակ, երբ հնդեվրոպացիք արդեն բաժանված, բայց կելտերն ու գերմանացիք դեռ իրար հետ միասին էին, նույնպես բալթյանները և սլավները իրար հետ:

Այս բառական համապատասխանությունները՝ հնագիտության տվյալների հետ համաձայնությամբ՝ հաստատում են, որ հնդեվրոպացիք մետաղներին դեռ ծանոթ չէին և նրանցից զենքեր, զրահներ և այլ գործիքներ պատրաստել չգիտեին: Երկաթը բոլորովին անծանոթ էր, պղինձը կամ բրոնզը արդեն գտնված էր, բայց դեռ ընդհանուր տարածություն չէր գտած, կամ դեռ նրանով գործել չգիտեին. որովհետև այլ բան է մետաղը ճանաչել և այլ բան է նրանով գործել իմանալ: Այսպես նաև ոսկին ու արծաթը: Երբ հնդեվրոպացիք սկսեցին ցրվել, գաղթավայրերում լայն չափերով ծանոթացան այդ մետաղների գործածության: Գերմանական և բալթիկ-սլավական ժողովուրդները, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, արծաթը, փոխ առին մի անծանոթ լեզվից. հույները ոսկին (chrysós) ստացան սեմականներից, թերևս Փյունիկեցիներից (հմմտ. ասուր. xurāšu «ոսկի»): Երկաթը կելտական ժողովուրդները փոխ առին ոչ-հնդեվրոպական մի ժողովրդից՝ այն ժամանակ, երբ արդեն բաժանված էին իտալական միությունից. կել-

տականից էլ բառը անցավ գերմանականին: Այսպես նաև բալթիկ-սլավական ժողովուրդները: Ավելի ուշ են անագն ու կապարը (արճիճ). այս վերջինը հույները (μόλυβδος) և լատինները (plumbum) ստացան իսպանիայից: Հայերը նախ քան բաժանումը ունեին արծաթը, բայց ոսկին և երկաթը չէին ճանաչում. դրանք հետո փոխ առին ուրիշ ոչ-հնդեվրոպական լեզուներից:

Արիեստների նախնական ձևերին ծանոթություն ունեին հնդեվրոպացիք, թեև նրանց մի մասը Քարե դարի արիեստների շարունակությունն է ներկայացնում: Առհասարակ ձեռքով կամ գործիքներով որևէ բան շինելու համար հնդեվրոպացիք գործածում էին *tēk*՝ արմատը, որ լեզուների մեջ արտահայտվում է զանազան առումներով, բայց հատկապես «կացինով կամ ուրագով տաշելով շինել» (հմմտ. սանս. *tákṣā*, զնդ. *taṣa*>հյ. տաշել, ռուս. *тесля*՝ «տաշելով շինել», հուն. *téchne*՝ ամեն տեսակ արհեստի համար. իսկ հյ. *թեքել*՝ ավելի կռելով մի բան շինելու իմաստն ունի): Կռելով շինելու բառը գտնվում է եվրոպայի հյուսիսային և արևելյան ու արևմտյան լեզուների մեջ (մայր արմատը *qāu*, որից ռուս. *ковать*, լիթ. *káuju*, գերմ. *hauen*, լտ. *cūdō*), բայց անծանոթ է հույն, հայ և արիական լեզուներին: Ավելի ընդհանուր է *tēr*՝ «ծակ բանալ, ծակել» բառը, որ առաջանում է նախավոր *tēr* «շփելով մաշեցնել» արմատից, որից հետևում է թե Քարե դարի հետքը դեռ շարունակվում է: (Հայերեն համապատասխան բառն է *թուր*): Կացինը անշուշտ ծանոթ էր հնդեվրոպացոց, քանի որ տաշելու գործը գիտեին: Բայց այս գործիքի համար չկա մի բառ, որ 2-3 լեզվից անցնի: Այս իմաստով կա շատ հետաքրքրական մի բառ (սանս. *paraśūs* = հուն. *pélekys*), որ հնդեվրոպական երևույթ չունի և պետք է լինի մի շատ հին փոխառություն (հմմտ. ասուր. *pilakku*՝ «կացին»):

Այս միջոցներով հնդեվրոպացիք գիտեին պատրաստել իրենց առօրյա պետքերի համար կարևոր բաները. ինչպես՝ արոր, երկանաքար, ջաղացք, լուծ, սայլ, անիվ, նավ, թի, սանդ (մեջը բան ծեծելու), վերջապես բնակության համար տուն:

Բրուտի արիեստը նույնպես ծանոթ էր հնդեվրոպացոց. ամանեղենների համար կա ընդհանուր *k²er*՝ արմատը. բրուտի անիվը կոչվում է *dhroghos* (որից հյ. դուրգն): Հետաքրքրական համեմատություններ են զնդ. *taṣṭa*՝ «տաշտ» և լտ. *testa*՝ «հողե աման» (արմատը *tēxere*՝ «հյուսել»), որից հետևում է, որ բրուտը նախապես ամանները հյուսում էր ուռենու ճյուղերով, հետո հողով ծեփում և հետո չորացնում:

Շինարարական արհեստի համար կարելի է հիշել *dheigh*, որ նշանակում է «հողե պատնեշ, թուճ կամ ամբարտակ բարձրացնել, պատ շինելու համար հողը դիզել», (> *hj. դեզ*), *g²ebhūra*» կամուրջ (որ հետո նախապաշարմունքով զանազան լեզուների մեջ փոխանակվել է տարբեր դարձվածքներով), *dhwer* «դուռ», *ānəṭā* «դռան սյուները»>*hj. անդ (դրանդի)*, *kīṭon* «սյուն» և վերջապես *dōm* «տուն»:

Ոստայնակության արհեստը ժամոթ էր հնդեվրոպացիներին. նրանք գիտեին թել մանել, մանածը հյուսել, կարել և դրանով հագուստ և կոշիկ պատրաստել: Այս խմբին են պատկանում *sōē* «մանել» (որից *հուն. ուեօ*, լատ. *nere*, ռուս. *нитъ* «թել», գերմ. *schnur* «կապ»), *webh* «հյուսել» (որից գերմ. *weben*, սանս. *vābh* «հյուսել»), *syū* «կարել» (որից լատ. *suō*, ռուս. *шить*, սանս. *sīvyati* «կարել»), *au*, *u*, *ves* «հագնվիլ» (որոնց ժառանգներն են *hj. ազանիլ*, *աւդ* «կոշիկ», *զգենուլ*, *զգեստ*, սանս. *vaste*, *հուն. féstai*, լատ. *vestis*, թխար. *wastsi* և *այլն*): Հնդեվրոպացոց լեզվի մեջ *noḡ²* «մերկ» և *bhosós* «ոտաբորիկ» բառերի գոյությունը ապացույց է արդեն, թե նրանք շորեր էին հագնում և ոտքերին էլ կոշիկ ունեին:

Տեղից տեղ ճամբորդության համար հնդեվրոպացիք ունեին հասարակ սայլեր, իսկ «սայլով ճամբորդել» գաղափարի համար ունինք *wegh* արմատը: «Անիվ» գաղափարի համար ընդհանուր բառ չկա, սակայն ունինք *ak's* «առանցք» (որից սանս. *ákṣas*, *հուն. áxōn*, ռուս. *ось*, լատ. *axis*): Անվի գունդը կոչվում է *əneb*, *nobh*, որոնք բուն նշանակում են «պորտ»: Գետի վրա ճամբորդության համար արդեն հնաիրված էր *nāu* «նավ» (որից սանս. *nāus*, *հուն. naūs*, լատ. *navis*, *պրս. nāv*, *hj. նավ*). թին կոչվում է *rē*, *erē*:

Առևտրի կամ վաճառականության հետքերն են ցույց տալիս հետևյալ բառերը. *q²rei* «զնել», *alg²h* «արժեք», *wəsnos* «զին»: Անշուշտ այդ հնագույն շրջանում դրան չկար, որ շատ ուշ Լյուդիացիք հնարեցին: Այդ միջոցին առևտուրը կատարվում էր փոխանակությամբ, որի ժամանակ զնողը միաժամանակ վաճառող է և վաճառողը միաժամանակ զնող. դրա համար էլ երկու գաղափարները խառնված են և լատ. *venum dare* «վաճառել» նույնն է *hj. զնել* բառի հետ. *գոթ. kaupōn* և *հիսլ. manga* նշանակում են թե՛ զնել և թե՛ վաճառել:

Վաճառականության գլխավոր նյութն էին կազմում անասունների հոտերը և դրա համար էլ *pek'us* «անասունների հոտ» բառը ստացավ նաև «հարստություն, ինչք, դրամ» նշանակությունը (հմմտ. լատ. *pecus* «հոտ», *pecunia* «ինչք, հարստություն, դրամ»):

Վաճառականության հետ կապված են թիվն ու հաշիվը, չափն ու կշիռը: Առաջինի մեջ բավական զարգացած էին հնդեվրոպացիք, որովհետև գիտեին հաշվել գոնե հարյուրով: Հազարի համար ընդհանուր բառ չկա: Բայց այսքանն էլ մեծ բան է, որովհետև արդի վայրենիները 3-ից այն կողմ հաշվել չգիտեն:

Զափերի համար ունինք նախ *mē* «չափել» արմատը, որ գրեթե ընդհանուր տարածված է: Իսկ չափերի զանազան տեսակների համար անշուշտ գործածվում էին մարմնի զանազան մասերը, ինչպես՝ մատ, ոտք, թիզ, քիլ, գիրկ և այլն:

Ժամանակի գաղափարն ու չափն արտահայտելու համար ունինք *diwós* «որ, տիվ», որի բաժանմունքներն են՝ *aier*, *aion* «առավոտ», *wesperos*, *wēqeros* «երեկո» և *noqt* «գիշեր»: Տարին կոչվում է *yēro*, որ ունի միայն երեք եղանակ. *vesr* կամ *vēr* «զարուն», *sem* «ամառ» և *gʰei*, *gʰi*, *gʰeyem* «ձմեռ». աշուն չկա. և այս վիճակը շարունակում են դեռ Գերմանացիք՝ Տակիտոսի ժամանակ: Ամիսը կոչվում է *mēns*, և որովհետև այս բառը նշանակում է նաև «լուսին», ուստի հետևում է թե հնդեվրոպացոց ամիսը լուսնային էր: Զգիտենք թե շաբաթ ունեի՞ն և թե կարո՞ղ էին լուսնային ամիսներով տարին հաշվել: Ավելորդ է խոսել ամսանունների մասին, որովհետև մինչև անգամ հույները (Աթենացիք և Ապարտացիք) տարբեր ամսանուններ ունեին:

Եթե հնդեվրոպացիք մետաղագործության, արհեստների և վաճառականության մեջ թույլ էին, ընդհակառակը խաշնարածության, անասնապահության և որսորդության մեջ հաջողակ էին: Դրա ապացույցն այն է, որ ավանդված են մեզ տեսակ տեսակ անասունների և թռչունների անուններ: Դրանցից ոմանք ընտանի անասուններ են ներկայացնում, ուրիշներ՝ վայրենի անասուններ. երբեմն էլ կարելի չէ որոշել թե հիշատակված անասունը ընտանի՞ է թե վայրի, կամ թե ի՞նչ սեռի է, արո՞ւ թե էգ: Այսպես հայտնի են մեզ հետևյալ կենդանիները. *gʰōus* «տավար, եզ կամ կով», *tīros* «ցուլ», *uksen* «եզ», *porthus* «հորթ կամ յերինջ», *owis* «վոլխար», *wāren* կամ *agʰhnos* «զառն», *ekʷos* «ծի», *aigʰ* «այծ», *bhugʷos* «արու այծ, քուծ», *sūs* «վայրի խոզ», *porkʷos* «ընտանի խոզ» (այս վերջինը հատուկ է արևմտյան լեզուներին, իսկ առաջինը ընդհանուր հնդեվրոպական է, որից հետևում է թե հին հնդեվրոպացիք խոզը չէին ընտանեցրել և միայն ավելի ուշ՝ արևմտյանները ընտանեցրին այդ կենդանին), *kʷon* «շուն», *wlkʷos* «զայլ», *rkthos* «արջ», *alōpekʷos* «աղուխ», *éinos* «եղնիկ, եղջերու», *aweis* «հավ, թռչուն», *gʰans* «սագ», *anǝtis* «քաղ», *er-*, *or-* «արծիվ», *gerenos* «կռունկ»,

trozdos «տորդիկ թռչունը», bheis կամ mēl? «մեղու»: Սրանցից դուրս ընդհանուր են մաս k'ymis «վորդ», mūs «մուկ», ang²his, og²his «օձ», morwos «մրջին», mus, musos «մուն, ճանճ», bhlusā «լու», gnod-, knid- «անիծ», որոնց նշանակությունը գյուղական կյանքում հայտնի է: Էշը անծանոթ է հնդեվրոպացիներին. նրա ծագումը արևելյան է: Էշը անծանոթ լինելով՝ անծանոթ է մաս ջորին: Ճագարի և նապաստակի համար ընդհանուր բառ չկա հնդեվրոպական լեզուների մեջ: Կատուն էլ անծանոթ է հնդեվրոպացոց. նրա ծագումը Ափրիկեյից է: Շատ հիմ ժամանակ կատուն ընտանեցրած էր եթովպիայում, որտեղից շուրջ 2000 թ. բերվեց Եգիպտոս և պաշտամունքի էլ առարկա դարձավ: Այստեղից է դարում անցավ Դունաստան, ուր ստացավ aílouros անունը, որ բուն նշանակում է «պոչ շարժող»։ Դերոդոտոս պատմահայրը գործ է ածում այս բառը: Յ. Բ. առաջին դարի վերջում կատուն մտավ Դոն (Feist, Kultur, Ausbreit. der 'Indogermanen, էջ 161): Աքլորն էլ անծանոթ էր հնդեվրոպացոց. առաջին անգամ Դնդկաստանից եկավ. Ն. Բ. 2 դարում երևաց Դունաստանում, և այստեղից էլ տարածվեց եվրոպայում:

Թե նախկին հնդեվրոպացիք առավելապես խաշնարած ժողովուրդ էին, այդ ցույց է տալիս pek'us «հոտ» բառի գոյությունը և նրա «ստացվածք, գույք, ինչք, հարստություն» նշանակությունը: Դնդեվրոպացի ժողովրդի ամբողջ հարստությունը հոտն էր: Նա գիտեր օգտագործել ոչխարի բուրդը, որ կոչվում էր pek'us, pok'us կամ velnos (>h). գեղմն): Այժի մորթից պատրաստում էին կաշի, որի համար էլ մի քանի լեզուների մեջ ag'inos, «մորթ, կաշի» բառը ծագում է «այծ» բառից: Գիտեին կթել (melg) անասունների կաթը (g²alakt, g²lakt), որից պատրաստում էին իրենց սնունդի կարևոր մեկ մասը: Դնդեվրոպացիք ճանաչում էին մաև մեղրը, որ կոչվում էր mel-it կամ mēdhus. բայց այդ մեղրը ստանում էին ո'չ թե մեղվաբուծությամբ, այլ ծառերի խոռոչներից հավաքելով. սրա համար էլ փեթակի համար մի ընդհանուր բառ գոյություն չունի հնդեվրոպական լեզվաբնի մեջ: Մեղրից գիտեին պատրաստել մի տեսակ խմիչք, որ նույնպես կոչվում էր mēdhus. դա պատրաստվում է այսպես.- մեղրը հալեցնում են ջրի մեջ, մի քանի օր դնում են արևի տակ, խմորվում է և դառնում է նուրբ ոգելից ըմպելիք՝ դուրեկան համով: Դնդեվրոպացիք գինի չինել չգիտեին: Ավելի հետո, երբ գինին մտավ հնդեվրոպական ժողովուրդների մեջ, տեղ տեղ հիշյալ mēdhus բառը հատկացվեց նոր ըմպելիքին:

Ձկների գործածությունը անշուշտ հայտնի էր, բայց մեծ տեղ չէր բռնում. դրա ապացույցն այն է, որ ձկների զանազան տեսակների անունները ընդհանուր տարածված չեն. իսկ «ծուկ» գաղափարի համար մի և ընդհանուր բառ չկա. այլ կան արևմուտքում *pisqos*, կենտրոնում *g'hdhū* (>hj. ծուկն), և երկու առանձին ձևեր արիականում և սլավականում: Սրանց դեմ կա երկու ջրային կենդանի, *udros* «ջրաղվես» և *bhēbhirus* «կուղբ», որոնք ծանոթ էին հնդեվրոպացոց:

Խաշնարածության հետ հնդեվրոպացիք գիտեին մահ երկրագործություն. հերկելու համար կա մի ընդհանուր բառ, որ է *ar*. և սրանից էլ կազմվում է *arətros* «արօր»: Հերկելու կամ վարելու համար գործածում էին եզը: Լուծը կոչվում է *yugós*: (Հնդեվրոպացիներից արորը փոխառությամբ անցավ մահ Ուզոր-Ֆիննական լեզվաբնին): Ցանել գաղափարի համար՝ ունինք *sē* արմատը և *g'ernos* նշանակում է «հատիկ»: Սակայն այս երկուսն էլ հատուկ են միայն արևմտյան լեզուներին: Ընդհանուր է *ag'ros*, որ նշանակում է «արտ, ագարակ»: Հիշվում են մի քանի տեսակ հացահատիկներ, բայց հատկապես *yewos* «ցորեն» և *g'herzdā* «գարի»: Այս բառերը այնուհետև խառնվել են լեզուների մեջ՝ նշակության զարգացման համեմատ:

Ջաղացականության արհեստին ծանոթ էին հնդեվրոպացիք. հացահատիկներն աղում էին երկու ձևով. կամ ջաղացքի մեջ, և ստանում էին բարակ ալյուր, և կամ քարով ծծում էին սանդի մեջ, կճեպները հանում և ստանում էին մի տեսակ ծավար: Այսպես՝ ջաղացքում աղալու համար ունինք *məl* և *al* արմատները (առաջինից ստացվում է *hj*. մլաղաց, երկրորդից աղալ), իսկ սանդի մեջ ծծելու նշանակությամբ ունինք *peis* արմատը: Երկանը կոչվում է *g²rāwanā*. անասուններին տրվելու հարդը՝ *pəlus*:

Ծառերի համար շատ բառ չկա. ընդհանրապես «ծառ» և «փայտ» գաղափարների համար ունինք *derewos*. անտառը զարմանալի կերպով անհայտ է: Մասնավոր ծառերից հայտնի են՝ *perk²os* կամ *aig* «կաղնի» (ընդհանուր է սրա պտուղը՝ *g²ələ* կամ *g²ələnōs*>hj. կաղին), *askhios* «հացի», *bhāg'os* «փեկոն», *bherēg'a* «ցարասի», *wītā* «ուռի»: Կարևոր էր հատկապես այս ծառի ճյուղը, որ ոլորելով իբրև թել կամ չվան էին գործածում, և այս պատճառով՝ «կապ, չվան» նշանակող բառերը մի քանի լեզուների մեջ ծագում են «ուռի» ծառի անունից:

Բուսական անունների պակասությունը կենդանիների համեմատությամբ՝ ցույց է տալիս, որ հնդեվրոպացիների գլխավոր սնունդը որսի կամ ընտանի կենդանիների միսն էր (*mēmsos*): Միսը կամ

կերակուրը գիտեին եփել, քանի որ ունեին կրակը, որ կոչվում է *pewōr* (>*հուր*) կամ *egnis*. դրա համար էլ կա *ōmos* «հում» բառը: «Եփել» գաղափարի համար կան զանազան բառեր, ինչպես *bhōgō*, *bhergō*, *peq*² «խորովել, եփել», *səphsō* կամ *əphsō* «եփել», *londh* «եփել, կերակուր պատրաստել» (>*հյ. աղանձ*): Կերակուրների պատրաստության ժամանակ գիտեին գործածել աղը (*sal-*), որ անհրաժեշտ պահանջ է բուսակերների համար: Հայտնի է մսով եփված մի տեսակ ջրալի կերակուր, որ կոչվում է *yūs-*: Մսի հետ միաժամանակ գործածական էին կաթը (*g²lakt*) և կաթից պատրաստված սերը (*reughmen-*) և կարագը (*sēpos*):

Ընտանեկան կազմակերպությունը մահապետական ծնով էր. ամուսինը տան մեծն էր, հրամայողը և կառավարողը. այս պատճառով *potis* «ամուսին» բառը հնդեւրոպական լեզվի մեջ նշանակում է մահ «պետ, տեր»: Բացի *pāter* «հայր», *māter* «մայր», *sunūs* «ուստր», *dhughāter* «դուստր», *bhrātor* կամ *bhrāter* «եղբայր», *swesor* «քույր» բառերից, որոնք ընդհանուր հնդեւրոպական են, կային ազգականություն ցույց տվող հետևյալ բառերը. *snusós* «նու, որդու կինը՝ հարսը», *swek'rūs* «սկեսուր», *swek'uros* «սկեսրայր», *daiwer* «տալգր, ամուսնու եղբայրը», *g'elōw* «տալ, ամուսնու քույրը», *yénāter* «ամուսնու եղբոր կինը, մեր»: Այս բոլորը պատկանում է արական գծի ազգականներին. իսկ իգական գծի ազգականների համար ընդհանուր բառ չկա լեզուների մեջ. եղածն էլ խառն ու շփոթ է. այսպես՝ կա ամուսնու եղբայրը կամ քույրը, բայց չկա կնոջ եղբայրը կամ քույրը. կա ամուսնու հայրն ու մայրը, բայց չկա կնոջ հայրն ու մայրը. կա որդու կինը (հարսը), բայց չկա աղջկա ամուսինը: Ընդհանուր բառեր չկան մահ կողմնակի գծով ազգականների համար. ինչպես պապ, հանի (հոր կողմից կամ մոր կողմից), հորեղբայր, մորեղբայր, թոռ (արական կամ իգական), քեռորդի կամ քրոջ աղջիկ, եղբորորդի կամ եղբոր դուստր և այլն:

Այս բոլորը ցույց է տալիս ընտանեկան մի այնպիսի դրություն, ուր կինը դրսից էր մտնում ամուսնու ընտանիքի մեջ, բայց ամուսինը կնոջ ընտանիքի հետ անձուկ կապակցություն չուներ: Այսինքն տնափեսա չկար, ինչպես և այժմ մեր կյանքի մեջ: Ամուսնության հանգամանքները ցույց է տալիս, *prek'*, որ բուն նշանակում է «հարցնել, ուզել, խնդրել», բայց մասնավորապես նշանակում է «աղջիկ ուզել», որից և առաջանում է մեր հարսն բառը: Նույնպես *wedh*, որ բուն նշանակում է «վարել, առաջնորդել, տանել», բայց հատկապես նշանակում է «կին կամ հարս բերել տուն, ամուսնանալ»:

Հարս լինելուց հետո՝ կինը նոր տան մեջ դառնում էր potnı «տիրուհի» (այս բառը potis «պետ, տեր», այսինքն «փեսա, ամուսին» բառի իզակաճան է): Ամուսնու մահից հետո կինը դառնում էր widhewos «այրի», որ ընդհանուր հնդեվրոպական բառ է. հակառակը՝ այսինքն այրիացած ամուսնու համար բառ չկա: Սա նշանակում է թե այրիությունը կնոջ համար մի առանձին դրություն էր ստեղծում. նա այլևս մարդու չէր գնում և կառավարում էր մեռած ամուսնու տունը՝ իբրև տեր և տիրուհի: Իսկ ամուսնու համար այրիությունը բոլորովին նշանակություն չուներ, որովհետև կարող էր նորից ամուսնանալ:

Թե ամուսնությունը հնդեվրոպացոց մեջ միակնության՝ մեր էր թե բազմակնությամբ, սրա համար ո՛չ մի լեզվական ապացույց չունինք, բայց «հարճ» բառի բացակայությունը ցույց է տալիս, որ հավանաբար հնդեվրոպացիք միակին էին (Feist, էջ 108):

Ընկերական խմբակցությունների ամենափոքր աստիճանը տունն է (dōm), որ ընդհանուր հնդեվրոպական բառ է: Տանտերը իշխանության առաջին աստիճանն է, որ կոչվում է dēmspotis «տանուտեր»: Տների խմբակցությունը կազմում է woik'os «գյուղ» կամ «ցեղ», որ համարվում է մի մեծ տուն կամ մի մեծ ընտանիք: Այս պատճառով այս բառը զանազան լեզուների մեջ ունի տարբեր առումներ. ինչպես հունարենում «տուն, նախապես մեծ տուն, հետո մոտիկ ազգականներ». նույնպես wīk'pōtis, որ է «գյուղապետ», բալթյան լեզուների մեջ դարձել է «տանուտեր, տեր, պարոն»:

Քաղաքը (polis) հնդեվրոպական հասկացողությամբ «ամրացված տեղ կամ բերդ» նշանակությունն ունի: Ըստ այսմ հնդեվրոպացոց ժամանակ ժողովուրդը բնակվում էր դաշտի գյուղերում կամ ագարակներում. քաղաքը՝ որ գտնվում էր ավելի բարձր և ամուր տեղ, սովորաբար անբնակ էր. և միայն վտանգի դեպքում՝ գյուղերի բնակչությունը փախչում էր այնտեղ՝ ապաստան գտնելու համար:

Մի ամբողջ ժողովուրդ նշանակելու համար ընդհանուր բառ չկա հնդեվրոպական լեզուների մեջ. բայց արևմտյան լեզուների մեջ տարածված է teutā «ժողովուրդ»: Թագավորական իշխանությունը ճանաչում էին հնդեվրոպացիք, որի ապացույցն է reg' «կառավարել, իշխել» արմատից՝ rēks «թագավոր»: Արևմտյանների մեջ կա նաև wald «տիրել, թագավորել» բառը, բայց ընդհանուր չէ:

Կրոնական գաղափարների համար լեզվաբանությունը շատ բան չի տալիս: Աստուծո գաղափարն ունին հնդեվրոպացիք: Նախալեզվի մեջ deiwos ներկայացնում էր Գերագույն էակը, որ մինևույն ժամանակ լույ-

սի և երկնքի գաղափարն ունեն: Հայերենի մեջ նույն բառի ներկայացուցիչն է տիւ «որ», իբրև «յերկինք, արև, լույս»: Այս բառը գրեթե բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մեջ էլ պահված է: Անշուշտ հնդեվրոպացիք ճանաչում էին նաև ուրիշ աստվածություններ, բայց բացի մախորդից ո՛չ մի բառ ընդհանուր տարածված չէ լեզուների մեջ: Սրա պատճառն այն է, որ յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր աստվածները և պահել է միայն նրանց անունները: Հայերի մեջ պաշտված աստվածությունն էր Դից, որ հնդեվրոպական մախալեզվի dhēsoz բառն է և որի հետ կապվում է նաև հունարեն Θεός «Աստված»:

Աստվածները համարվում էին «երկնային, լուսավոր և ամմահ» էակներ, որոնց հակադրվում էր «հողածին և մահկանացու» մարդը: Այս երկու վերադիրներն այնպես հատկանշական էին, որ մարդու բուն անունը (mōnus) հետո ջնջվեց և նրա տեղ տարածվեցին ցհmon «հողածին» (լտ. homo) և mǝtós (>իյ. մարդ) «մահկանացու» բառերը: Աստվածները նաև «հարուստ» և «հարստություն բաշխող» էին. և այս պատճառով աստված կոչվում է նաև dhagos, որ տալիս է հայերեն (իրանյաններից փոխառությամբ) բազ (հմտ. բազին, Բազարան, Բազավան, Բազարատ, Բազառիճ): Ստուգաբանությունը մատնանշում են դեռ հին սլավոնական bogatъ «հարուստ» և ubogъ «աղքատ» բառերը:

Կրոնական արարողությունների, ծեսի, զոհի և տաճարի մասին ո՛չ մի բառ չկա՝ որ ընդհանուր լինի հնդեվրոպական լեզուներին. սրանից պետք չէ հետևցնել, թե ուրեմն հին հնդեվրոպացիք ծեսեր կամ զոհեր չունեին, այլ թե նրանք ցեղե ցեղ տարբեր լինելով՝ փոխել են և իրենց անունը: Ընդհակառակը կան մի քանի կրոնական բառեր, որոնք ընդհանուր լինելով արիական, իտալական և կելտական լեզուներին, հաստատում են նրանց գոյությունը. այսպես են kʷēddhē «հավատք, կախարդանք», ǵewegʰ «պաշտել, ուխտել, օրհնաբանել», yagʰ «պաշտել, զոհել». համեմատել նաև սանս. brahmān «հնդիկ քահանա» և լտ. flāmen «հռովմայեցի քահանա» բառերը, որոնք զուգորդվում են իրար հետ:

Կրոնի և կրոնական իշխանության հետ կապված էր օրենքը, հակառակ արդի հասկացողության, ուր օրենքը և դատաստանը աշխարհականացած՝ քաղաքական իշխանության ձեռքն են անցել: Այս բանը ցույց են տալիս լտ. lex «օրենք» և jus «իրավունք», որոնց համագործերը վեդայական հնդկերենում և զանդկերենում կրոնական անձանոթ բառեր են:

Գեղարվեստական հասկացողության համար երկու բառ միայն կա. առաջինն է *ong²* > *hj*. օժանել, որ ցույց է տալիս հնդեվրոպացոց սովորությունը՝ իրենց մարմինը զանազան հոտավետ յուղերով օծելու, ինչպես անում են և արդի վայրենիները: Բացի սրանից՝ արդի վայրենիների նման՝ նրանք իրենց մարմինը ցտում, կտում կամ զանազան գույներով ներկում էին, սրա համար կա հնդեվրոպական *peik'* արմատը:

Ահա այն տկար պատկերը՝ որ լեզվաբանության միջոցով կարելի է կազմել հնդեվրոպական նախաշրջանի քաղաքակրթության մասին: Անշուշտ այս պատկերը շատ պակասավոր է. քաղաքակրթության առարկաները այն վատ կողմն ունին, որ նրանց անունը ջնջվում անհետանում է, հենց որ մի նոր ավելի զարգացած առարկա գալիս է փոխարինելու նրանց: Այս պատճառով ահա շատ բան մնում է մեզ անհայտ. տրված պատկերը պետք է համարել միշտ իրականից շատ պակաս, այն է կարելի միմիմունը:

Կան հեղինակներ, որոնք շատ ավելի ընդարձակ, և պետք է ավելացնել, որ ոմանք էլ շատ գեղեցիկ պատկեր են կազմել հնդեվրոպական այն հին «երջանիկ» նախավիճակի մասին: Այսպես են՝

Pictet, *Les Origines indo-européennes ou les Aryas primitifs* (ա տպ. Paris, 1859-63, ք տպ. անթվական, 3 հատոր ընդարձակ և մանրամասն աշխատություն).

Schrader, *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (lona 1906) և *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde* (Strassburg, 1901, 1917):

Hirt, *Die Indogermanen*. Strassburg, 1905-1907.

Feist, *Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen*, Berlin, 1913.

A. Carnoy, *Les Indo-Européens, préhistoire des langues, des moeurs et des croyances de l'Europe*. Bruxelles-Paris, 1921.

Բայց սրանք, մեծ մասամբ, կան անհաստատ ստուգաբանությանց վրա հիմնված եզրակացություններ են, կան համեմատական ազգագրության, որ մի շատ խախտ և անհաստատ գիտություն է, և կան լավագույն դեպքում ներկայացնում են հնդիկների (վեդայական), հու-նաց (հոմերական), պարսից ու մարաց (զրադաշտական) և նման հին ժողովուրդների նախավիճակը, ինչ որ հնդեվրոպական նախացեղի նախավիճակ չի նշանակում:

Հմերի գլխավոր սխալն այն է, որ սանսկրիտը ընդունում էին իբրև լեզուների մայր, և ամեն ինչ նրանով էին բացատրում. չէին ուշադրություն դարձնում այն սկզբունքի վրա, որ մի բան նախալեզվյան լինելու համար՝ պետք է որ ծնով ու նշանակությամբ նույն լինի զանազան լեզուների մեջ. միայն արմատի նույնությունը բավական չէ ածանց բառը իբրև ընդհանուր հնդեվրոպական նախալեզվյան ընդունելու:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԻՐՔԸ ՆՐԱՆՑ ՄԻՋԵՎ

Ամեն լեզու՝ որ խոսվում է մի բավական ընդարձակ տարածության վրա և քաղաքական ու կուլտուրական զանազան միջոցներով մի ընդհանուր միություն ստեղծելու կարողություն չունի, բաժանված է լինում ավելի կամ նվազ թվով բարբառների: Այսպես պետք է լիներ նաև հնդեվրոպական նախալեզուն:

Ապացուցելու համար բարբառների գոյությունը հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ՝ ուրիշ միջոց չունինք, եթե ոչ երևան համել այլևայլ զուգաձայններ (isoglosse) հնդեվրոպական լեզվաբնի 11 ճյուղերի միջև: Եթե բոլոր լեզվաբանական երևույթներն էլ, առանց բացառության, բացարձակապես նույն ձևով երևան գային հնդեվրոպական լեզվաբնի 11 ճյուղերի մեջ, բնականաբար տեղիք չէր մնա մտածելու բարբառների գոյության մասին: Բայց երբ այդ երևույթներն ընդունում են մեկից ավելի ձևեր, այնպես որ 11 ճյուղերից մի քանիսը հետևում են այս ինչ ձևին, ուրիշներ մի երկրորդի և այլն, սրանով էլ ապացուցվում է բարբառների գոյությունը: Այսպես, օրինակ՝ հոգնակի տրականը զանազան լեզուների մեջ ներկայացնում է մեզ հետևյալ վերջավորություններով. սանս. bhyas, զնդ. byō, լտ. bus, ոսկ. fs, հինդ. ib, գալլ. bo, հուն. ρhi(ո), գոթ. m, հլիթ. mus, հայրուս. mans, հսլ. mъ. այս բոլորը վերջ ի վերջո վերածվում է երկու խմբի. մին՝ որ սկսվում է bh ձայնով, մյուսը՝ որ սկսվում է m ձայնով. այս երկուսը անվերածելի են. հետևաբար և իրենց գոյությունը հասնում է մինչև հնդեվրոպական նախաշրջանը: Արդ՝ այն լեզուները, որ հետևում են bh խմբին (արիական, իտալական, կելտական և հունական), ներկայացնում են մի բարբառ, իսկ այն լեզուները, որ հետևում են m խմբին (գերմանական, բալթիկ-սլավական), ներկայացնում են մի ուրիշ բարբառ:

Հնդեվրոպական նախալեզվի բարբառների ուսումնասիրությամբ առանձնապես զբաղվել է A. Meillet, Les dialectes indo-européens,

Paris, 1908^{*}: Այս աշխատության մեջ երևան հանված և քննված են բազմաթիվ զուգակցություններ, որոնք կարելի է ամփոփել այստեղ հետևյալ ձևով.

1) Մի խումբ բառեր գոյություն ունին միայն բալթիկ-սլավական, գերմանական, կելտական և իտալական լեզուների մեջ, և չկան արիական, հայ և հույն լեզուների մեջ: Այս բառերից շատերը քաղաքակրթական նշանակություն ունին (մեծ մասը երկրագործական են), ուստի և ցույց են տալիս նույն լեզուները խոսող ժողովուրդների առանձին զարգացումը: Այսպես են, օրինակ՝ ցանել (լտ. *serere*), սերմ (լտ. *semėti*), հատիկ (լտ. *granus*), ալյուր (լտ. *farina*), ակոս (լտ. *lira*), խնձոր (գերմ. *apfel*), ընտանի խոզ (լտ. *porcus*), բակլա (լտ. *faba*), բորբոս (լտ. *muscus*), փորել (լտ. *fodio*), հաճար (հրգ. *rokko*, ռուս. *рожь*), վարսակ (ռուս. *обес*), տորդիկ թռչունը (լտ. *turdus*), պիծակ (լտ. *vespa*), ձիաստաց (լտ. *crabro*), բույն (լտ. *nidus*), լաստենի (լտ. *alnus*), կնձնի (լտ. *ulmus*), կարմրածառ (ֆրանս. *if*), դարբնել (լտ. *cuđó*), կտրել (լտ. *seco*), կացին (լտ. *securis*), հյուսել (լտ. *plecto*), անիվ (լտ. *rota*), դեկ (լտ. *tēmo*), վահան (լտ. *scutum*), կանթ (լտ. *ansa*), ժողովուրդ (գոթ. *þiuda*), օտար, հյուր (լտ. *hostis*), պարտք (ռուս. *долг*), գրավական (լտ. *vas, vadis*), տիրապետել (ռուս. *владеть*), մարդ (իբրև հողածին էակ՝ *ltn. homo*, մյուսներն ունին իբրև մահկանացու՝ մարդ), մորուս (լտ. *barba*), վողորկ (լտ. *glaber*), սառույց (լտ. *gelu, glacies*), խոսք (լտ. *verbum*), մղել (լտ. *trudo*), հյուսիսային քամի (լտ. *caurus*), ճշմարիտ (լտ. *verus*), առատ (ռուս. *много*), ծով (լտ. *mare*):

2) Հնիս. կոկորդային k^1 և k^2 ձայների դեմ՝ իտալական, հույն, կելտական և գերմանական լեզուները, ինչպես նաև հաթերենն ու թուխարերենը դնում են հավասարապես կոկորդային ձայներ. իսկ արիական, բալթիկ-սլավական, հայ, ալբանական, ինչպես նաև փոյուգերենն ու թրակերեն լեզուները երկու ձայները զանազանելով իրարից՝ առաջինի դեմ դնում են շչական ձայներ, երկրորդը պահում են կոկորդական: Օրինակ՝ հնիս. *k'rtó* «հարյուր» բառի դեմ գտնում ենք մի կողմից սանս. *śatām*, պրս. *sad*, լիթ. *šimtas*, ռուս. *сто* և մյուս կողմից՝ *ltn. centum*, հուն. *hekaton*, թուխար. *kānt*, իռլ. *cēt*, գոթ. *hund*.- հնիս. *k'ērdi* «սիրտ» բառի դեմ ունինք մի կողմից լիթ. *širdis*, լեթթ. *sirds*, ռուս. *сердце*, *hj. սիրտ*, և մյուս կողմից՝ հաթ. *kardis*, հուն. *kardia*. *ltn. cor, cordis*, անգլ. *heart*, գերմ. *herz*, հիռլ. *cride*.- հնիս. *dek'rt* «տասը» բառի

^{*} Նույնը համառոտ նաև *Introduction*, 7° տպ., էջ 418-423:

դեմ ունինք մի կողմից սանս. daçan, լեթթ. desmit, ռուս. десять, հյ. տասն, և մյուս կողմից՝ յոն. déka, լտ. decem, գոթ. taihan, գերմ. zehh, հիռլ. deich ու։ Այս բոլոր օրինակները հնիւ. k' ծայնի համար էին։ Իսկ k² ծայնի համար հիշենք հնիւ. k²o «ո՞վ», որի դեմ ունինք սանս. ka, յոն. kôs, լտ. quo, հիռլ. catø, գոթ. hwas, լիթ. kàs, ռուս. кто, ալբան. ke և այլն. կամ հնիւ. leik² «լքանել», որի դեմ ունինք լտ. linquo, liqui, գոթ. leihwan, լիթ. lëkù, հւլ. lëkš, հյ. լքանել։

3) Հնիւ. a և o ծայնավորները անաղարտ մնում են հույն, հայ, փոյուգական, իտալական և կելտական լեզուների մեջ, իսկ արիական, բալթիկ, ալբաներեն, գերմանական լեզուների մեջ, ինչպես նաև հաթերենում, երկուսն էլ դառնում են հավասարապես a, սլավական լեզուների մեջ o, որ նշանակում է դարձյալ a։ Օրինակ՝ հնիւ. ag'ō «ածեն» բայի դեմ ունինք հույն. ágō, լտ. ago, սանս. ajāmi, հիյուս. aka, հիռլ. -aig, հյ. ածել.- հնիւ. ak'sos «առանցք» բառի դեմ ունինք սանս. akšas, հույն. aksōn, լտ. axis, հրգ. ahsa, լիթ. ašis, ռուս. ось.- իսկ հնիւ. roth «անիվ» բառի դեմ ունինք սանս. ráthas, լտ. rota, հիռլ. roth, հրգ. rad, լիթ. ratas, կամ հնիւ. ózdos «ծյուղ» բառի դեմ ունինք հույն. ózos, գոթ. qերմ. ast, հյ. nus։

4) Երբ մի արմատ վերջանում է t ծայնով և հանդիպում է նույն ծայնով սկսվող մի մասնիկի, ստացվում է tt կրկնակը հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ, ժառանգ լեզուների մեջ սույն tt ծայնախումբը վերածվում է երկու ձևի. իտալական, կելտական և գերմանական լեզուների մեջ դառնում է ss, իսկ իրանական, հույն, բալթիկ-սլավական լեզուների մեջ st (այսպես նաև ալբաներենը, իլլյուրականը, թրակերենն ու փոյուգերենը)։ Հայերենը մնում է անհայտ։ Օրինակ, հնիւ. settos «նստած» ձևի դեմ ունինք գնդ. hastō, լտ. sessus, իռլ. sess, կամ հնիւ. wittos «ծանոթ» ձևի դեմ գնդ. vistō, հույն. fistos, հիռլ. fess, հրգ. gi-wisso։

5) Բառի միջին վանկերում գտնված ə ծայնը պահվում է սանսկրիտ. հույն, իտալական և կելտական (ինչպես և թոխարերեն) լեզուների մեջ, և ջնջվում է իրանյան, բալթիկ-սլավական, հայ և գերմանական լեզուների մեջ։ Օրինակ՝ հնիւ. dhughatér «դուստր» բառի դեմ ունինք մի կողմից սանս. duhitā, հույն. thygátér, թոխար. tkācer, իսկ մյուս կողմից գնդ. duyōar, պրս. duxtar, լիթ. dukte, գերմ. tochter, հւլ. dēšti, բուլգար. dēšter'á, հյ. դուստր։

6) Հնիւ. շնչեղ թրթռուն բաղաձայնները (bh, dh, g'h, g²h) զանազան ժառանգ լեզուների մեջ տալիս են այլևայլ թրթռուն բաղաձայններ,

միայն հույն և իտալական ճյուղերի մեջ դառնում են խուլ, որ հետո վերածվել է շփականի. այսպես *bh>h*ուն. *ph*, լտ. *f*, *dh>h*ուն. *th*, լտ. *f*, *gh>h*ուն. *ch*, լտ. *h*, *g²h>h*ուն. *ph*, լտ. *f*. օրինակ՝ հնիւ. *bhērō* «բերեմ, կրեմ» բառի դեմ ունինք սանս. *bhārāmi*, զնդ. *barāmi*, հայ. *berօ*, իռլ.-*biur* գոթ. *baira*, հյ. քերեմ, իսկ հուն. *phérō*, լտ. *fēro*:

7) Հնիւ. շնչեղ խուլ բաղաձայնները (*ph*, *kh*, *th*) անաղարտ պահված են արիական ճյուղի և հայերենի մեջ. հունարենը միայն մասամբ է պահում այդ ձայները, իսկ մյուս բոլոր արևմտյան լեզուները շփոթում են պարզ խուլերի հետ: Այսպես հնիւ. *ph*, *th*, *kh* դառնում են սանս. *ph*, *th*, *kh*, զնդ. *f*, *θ*, *x*, հյ. *ph*, *θ*, *h*, հուն. *ph*, *t*, *ch*, իսկ մյուս լեզուների մեջ նույնն են ինչ որ *p*, *t*, *k*: Օրինակ՝ հնիւ. *phu* «փչել» բառի դեմ ունինք սանս. *phupphu*, հուն. *phūsa*, հյ. *փչել*, փուք, բայց լտ. *pustula*, լիթ. *pūsti*, ռուս. *пышать* և այլն:

8) Հնիւ. *s* բառասկզբում դառնում է *h*՝ հայերեն, հունարեն և իրանյան լեզուների մեջ. որոշ պարագաներում բառամիջում *s* դառնում է ճ արիական, մասամբ նաև բալթիկ-սլավական և հայերեն լեզուների մեջ, իսկ մյուս արևմտյան լեզուներում այդպիսի ձայնափոխություն չկա. օրինակ հնիւ. *senos* «հին» բառի դեմ ունինք սանս. *sana*, լիթ. *senas*, գոթ. *sinista*, հիռլ. *sen*, լտ. *senex*, բայց զնդ. *hanō*, հուն. *hénē*, հյ. *hին*:

9) Բայերի կատարյալի մեջ հնդեվրոպական նախալեզուն ճանաչում էր *ə* նախահավելվածը. այս երևույթը գիտեն միայն արիական, հայ և հույն լեզուները. օրինակ քերեմ բայի կատարյալ եզակի երրորդ դեմքն է հուն. *éphēre*, սանս. *ābharat*, հյ. *եբեր*.- հին հայերեն լքանեմ բայի կատարյալ եզակի երրորդ դեմքն է ելիք=հուն. *élipē*, սանս. *aričāt*: Մյուս լեզուները չունին այսպիսի հավելված:

10) Բալթիկ-սլավական, գերմանական, կելտական և քերես իտալական լեզուները ներկայացնում են առանց կրկնության կատարյալի մի ձև, մինչդեռ արիական և հույն լեզուները կրկնավոր են:

11) Ներկայի *yē* մասնիկը արիական և հույն լեզուները պահում են, բալթիկ-սլավական և հայ լեզուները վերածում են երկու կարգի՝ *yē* և *i*, իսկ գերմանական, կելտական և իտալական լեզուները աշխատում են ջնջել:

12) Ածականների բաղդատական աստիճանը կազմելու համար արիականը և հունարենը գիտեն գործածել հնիւ. *tero* մասնիկը. այսպես, օրինակ՝ հնիւ. *ōmóteros* «ավելի հում, հմազույն» սանս. *āmátaras*, հուն. *ōmóteros*: Իսկ իտալական, կելտական, գերմանական և բալթիկ-սլավական լեզուները կազմում են հին *yēs* մասնիկով. օրինակ՝ հայ.

gorjəš «ավելի վատ», լտ. sən-ior «ավելի ծեր»: Հայերենը զուրկ է այս երկուսից էլ:

13) Իտալական, հույն և հայ լեզուները ունին գոյականների մեջ օ վերջավորությամբ իգականներ, որ հին հնդեվրոպական է. օրինակ՝ հնիս. snusó>հուն. nous, լտ. nurus, հյ. նու (սեռ. նուոյ) «հարս». մյուս լեզուները կամ ջնջել են իգականի այս օ վերջավորությունը և կամ դարձրել են a:

14) Հոլովական bh մասնիկի դեմ, որ գտնում ենք արիական, հունական, իտալական և կելտական լեզուների մեջ, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, մյուս լեզուները (բալթիկ-սլավական և գերմանական) հանում են համապատասխան ռնգային m ձևը: Հայերենը ունենալով ք կամ ծայնավորից հետո վ, և, միանում է արիականին և հունականին:

15) Հոգնակի ներգոյականը կազմելու համար արիական և բալթիկ-սլավական լեզուներն ունին su մասնիկը, հայերենը ունի ս՝ որ կարող է կորցրած լինել ու ձայնավորը, հույնը ունի si, որ ծառայում է նաև ուրիշ հոլովների համար, մյուս լեզուները չունին համապատասխան մի ձև: Օրինակ՝ հնիս. vjqos «գայլ» բառի հոգնակի ներգոյական ձևերն են՝ սանս. vřkəšu, լիթ. vilkūsu, հւլ. višcēxš, հյ. ի գայլս, հուն. lykoisi:

16) Բայի արգելական ձևը կազմելու համար արիական, թոխարական, հայ և հույն լեզուները գործ են ածում հնիս. mē ձևը, որ տալիս է սանս. mā, հյ. մի, հուն. mē, թոխար. mā: Մյուս լեզուներն ունին ոթ, որի դեմ հաթերենը ունի lē:

Այս բոլորից դուրս կան մի խումբ բնորոշ բառեր, որոնք հատուկ են միայն արիական և բալթիկ-սլավական լեզուներին, և ուրիշ մի խումբ բառեր, որոնք հատուկ են միայն իտալական, կելտական և գերմանական լեզուներին: Այս կարգի բառերից հիշենք մի քանիսը.

Արիական և բալթիկ-սլավական բառեր.

հւլ. radi, հպրս. rādiy «պատճառաւ»,

հւլ. slovo, գնդ. sravah «խոսք»,

հւլ. bogš, հպրս. бага «աստված»,

հւլ. svētš, լիթ. švėñtas, հպրուս. swints, գնդ. spəntō «սուրբ»,

հւլ. sujš, սանս. savyās, գնդ. haoya «ծախ»,

հւլ. vlašš, գնդ. varəsō «վարս»:

Գերմանական, կելտական և իտալական բառեր.

լտ. piscis, իռլ. iasc, գոթ. fisks «ծուկ»,

լտ. porca, իռլ. rech, գերմ. Furchē «ակոս»,

լտ. mēntum «կզակ», գալլ. mant «ծնոտ» և գերմ. Mund «բերան»:

Այս բոլոր նմանությունները հավաքելով մի պատկերի մեջ՝ կունենանք հետևյալ տախտակը (եջ 28)։

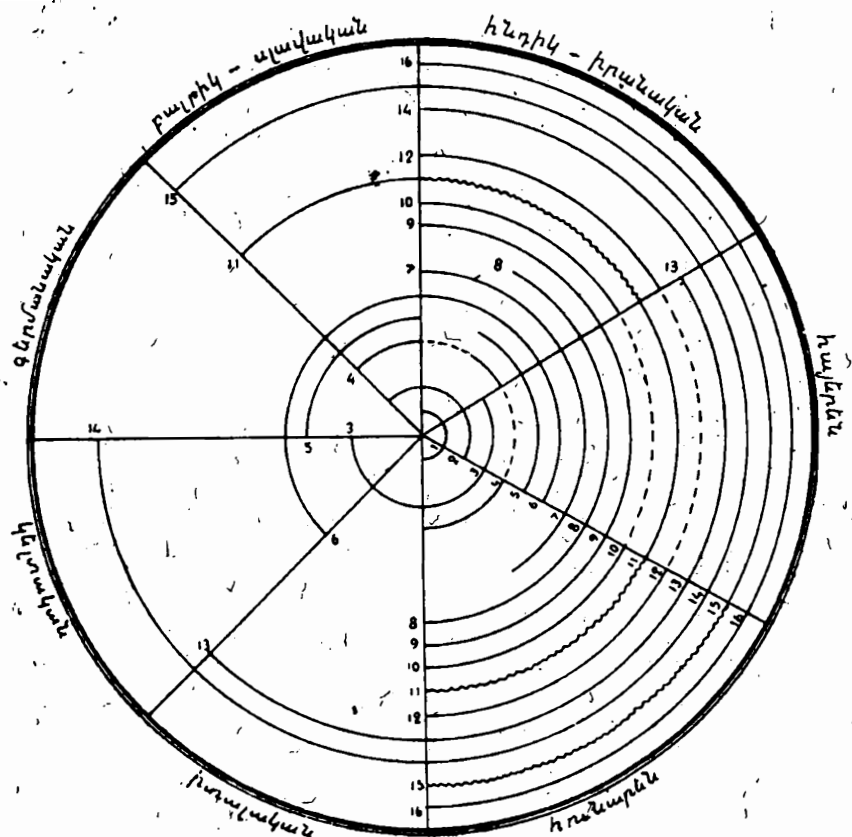
Այս տախտակի մեջ մի կենտրոնի շուրջը շարված են արիական, հայ, հույն, իտալական, կելտական, գերմանական և բալթիկ-սլավական ճյուղերը (ալբաներենը, հաթերենը, թոխարերենը, փոյուգերենն ու թրակերենը մեծ մասամբ անհայտ լինելով՝ չենք առած տախտակի մեջ)։ 1-ից մինչև 16 համարներով նշանակված են վերի նմանությունները. ուր որ այդ լեզուները ձևով միանում են՝ նշանակվում են ուղիղ գծով. նրանից տարբեր ձև ունեցող լեզուները մնում են առանց գծի. եթե կան մի երրորդ ձև ունեցող լեզուներ, դրանք էլ ստանում են զիգզագավոր գիծ, իսկ եթե որևէ հարցի մեջ որևէ լեզվի դիրքը անհայտ է, գիծը նշանակվում է կետերով։

Այս տախտակից կարելի է հեշտությամբ դուրս բերել հետևյալ եզրակացությունները.

ա) Ո՛չ մի դեպքում ո՛չ մի լեզու կատարելապես անկախ ու անջատ չէ մյուսներից. նմանության գծերը անկանոն կերպով տարածվում են զանազան ուղղությամբ. ուրիշ խոսքով որևէ լեզու պարտավոր չէ անպատճառ ամեն հարցում իր աջ կամ ձախ հարևանի հետ զուգակից ընթանալու, այլ մերթ հակվում է աջ և մերթ հակվում է ձախ։

բ) Որովհետև լեզվաբանական օրենքները համդուզն ուսույուններ չգիտեն և տախտակի մեջ էլ ուսույուններ չկան (բացի 11-րդ կետից, ուր ըստ այսմ կասկածելի է դառնում հայերենը), հետևում է, թե հիշյալ 7 լեզվական խմբակները հնդեվրոպական նախաշրջանումն էլ իրար համեմատությամբ ունեին այն տեղագրական դիրքը, ինչ որ երևում է տախտակի մեջ, որ և համապատասխան է արդի աշխարհագրական դիրքին, անկախ նրանց մեծությունից և տարածությունից։

գ) Եթե լեզուների խմբակցության արդի դիրքը համապատասխան է հնդեվրոպական նախաշրջանի դրության, դրանից հետևում է թե ուրեմն ազգերի գաղթը եղել է տարածմամբ և ոչ թե ուսույուններով. այսինքն նման սլավական ժողովուրդների գաղթականության, և ո՛չ գերմանականին. առաջինները Բալթիկ ծովի արևելքից կանոնավոր քայլերով դիմել են դեպի Սև ծով, Կովկաս և Օվկիանոս, իսկ երկրորդները խուժել են անկանոն կերպով Ամերիկա, Հնդկաստան, Ափրիկե և այլն։ Անշուշտ եղել են նաև հախումն արշավանքներ, ինչպես Կելտերը՝ Ափրիկե և Փոքր Ասիա, բայց այդպիսի գաղութները ջնջվել և անհետացել են։

Հնդեվրոպական բարբառների դիրքը

դ) Հակառակ այն բանին՝ որ լեզուները բնորոշ գծեր չունեն, այնուամենայնիվ վերի 7 լեզուները կարելի է բաժանել երկու գլխավոր հնդեվրոպական բարբառի, արևելյան և արևմտյան: Արևելյան ճյուղին են պատկանում արիական, բալթիկ-սլավական, հայկական (և ալբանական) լեզուները, արևմտյան ճյուղին են պատկանում իտալական, կելտական և գերմանական լեզուները. իսկ հունարենը բռնում է միջին դիրք: Բալթիկ-սլավական և արիական լեզուները մոտիկ հարևաններ էին. սրանով էլ պետք է բացատրել շատ բառերի նմանությունը այս երկուսի մեջ: Իտալական, կելտական և գերմանական լեզուները հնապես կազմում էին մի խումբ. Գերմանացոց բաժանումից հետո իտալական և կելտական ժողովուրդները ապրել են միասին, որից հետո նորից են բաժանվել:

ե) Բարբառների այսպիսի բաժանումը ենթադրել է տալիս, որ հնդեվրոպական առաջին ազգը մի շատ փոքր տարածության վրա չէր բնակվում, այլ փռված էր բավական մեծ տարածության վրա: Այդ ազգը չուներ նաև մի կուռ միություն, չէր կազմում մի քաղաքական ամբողջություն, չէր հպատակվում մի միակ թագավորի, այլ, ինչպես արիական, հույն, իտալական, կելտական, գերմանական, բալթիկ-սլավական ժողովուրդների սկզբնական շրջանի քաղաքական կազմակերպությունը ցույց է տալիս, ուներ արդի քրդերի նման աշիրեթային կազմակերպություն: Նա ոչնչով նման չէր օրինակ՝ Աքեմենյան կայսրության մի և կուռ կազմակերպության, այլ ներկայացնում էր հին հունաց քաղաքական կազմակերպությունը, ուր յուրաքանչյուր քաղաք անկախ ու ինքնավար էր: Ըստ այսմ հին հնդեվրոպացի ազգն էլ բաղկացած էր զանազան ժողովուրդներից, որոնք թեև իրենց ընդհանուր միությունը զգում էին, կարող էին ի հարկին միանալ իրար հետ և կազմել մի դաշնակցություն, բայց ապրում էին իրարից անկախ ու անջատ: Նրանք ունեին մի քաղաքակրթություն և կառավարվում էին մի ազնվական դասակարգով, որ ուներ քաղաքական մեծ նշանակություն, և այնպես հաստատուն ու ճկուն քաղաքականություն, որ կարողացավ տիրապետել ու իրեն միացնել ամբողջ եվրոպան և Ասիայի մի խոշոր մասը:

Այժմ մեզ համար առանձնապես կարևոր է քննել հայերենի դիրքը այս բոլոր լեզուների միջև:

Նախ շեշտենք այն հանգամանքը, որ հայերենը՝ հունարենի նման մենակ ու առանձին է. մյուսները ներկայացնում են մի քանի լեզուների խմբակցություններ. այսպես արիականը կազմված է հնդկերենից ու պարսկերենից (այս անվան տակ հասկանալով նաև զենդերենը և

զանազան իրանական լեզուները), իտալականը կազմված է ոսկյան- ումբրյան և լատինական լեզուներից. բալթիկ-սլավականը լիթվաներե- նից և սլավերենից, գերմանականը և կելտականը ունին զանազան ստորադրյալ լեզուներ. նույնիսկ թոխարերենն ունի իր հետ քուչերենը, և ալբաներենը մաս է կազմում լյուրիկյան ուրիշ լեզուների: Բայց հա- յերենը ո՛չ մի այդպիսի ընկեր չունի: Սա չի մշանակում անշուշտ, որ հենց սկզբից կամ ո՛չ մի ժամանակ հայերենն իրեն հարակից լեզուներ չի ունեցել. կարող է պատահել՝ որ նա էլ ունեցած լինի այդպիսի հա- րակից մի կամ մի քանի լեզու, որոնք հետո ձուլված ու անհետացած լի- նին, բայց առայժմ դրանք անհայտ են. և լեզվաբանությունը՝ հայերենի քննության ժամանակ՝ գործ ունի ընտանիքի միայն մի անդամի հետ:

Հայերենը պատկանում է բարբառների արևելյան խմբակցության. 16 կետերից 3-ի համար (№№ 4, 10, 12) հայտնի չէ թե նա ի՞նչ դիրք է բռնում. բայց մնացյալ 13 կետերի մեջ 10 անգամ (№№ 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 14, 15, 16) միանում է արիականին, 8 անգամ (№№ 1, 3, 7, 8, 9, 13, 14, 16) հունականին և 5 անգամ (№№ 2, 5, 6, 11, 15) սլավականին: Մնացյալների հետ միանում է՝ 3 անգամ իտալականի (№№ 3, 13, 14), 3 անգամ կելտականի (№№ 3, 6, 14) և 2 անգամ գերմանականի հետ (№№ 5, 6). բայց այս բոլորն էլ ո՛չ թե առանձնակի, այլ հունարենի, սլավականի կամ արիականի հետ միասին կամ նրանց վրայով: Սլավականի հետ միության 5 կետերից 4-ի մեջ հայերենը իր հետ ունի նաև արիականը, և միայն մի կետում (№ 11) բաժանվելով բոլորից՝ միանում է սլավականին: Հունականի հետ միության 8 կետերից 6-ի մեջ հայերենն իր հետ ունի նաև արիականը, և միայն 2 կետում (№№ 3, 13) հայերենը բաժանվելով արիականից ու սլավականից՝ միանում է հունականին, և նրա հետ միասին իտալականին: Չկա ո՛չ մի կետ, ուր հայերենը միաժամանակ հունականի և սլավականի հետ միացած լինի: Այս բոլոր հանգամանքները ցույց են տալիս, որ հայերենը կանգնած է արիական, հունական և սլավական լեզուների միջև և գործ չունի մյուս եվրոպական լեզուների հետ:

Բացի այս ընդհանուր կետերից, հայերենի մմանությունը արիական, սլավական կամ հույն խմբի հետ, երևում է նաև հետևյալ մասնավոր պարագաների մեջ՝

ա) Հայերենի մեջ կատարյալի փոխարեն գործ է ածվում եալ եմ (<լո)

* Դմմտ. Meillet, Position dialectale de l'arménien, MSI, 9, 149-155.

Bonfante.- Les isoglosses gréco-arméniennes. Melanges Pedersen, էջ 15-33:

H. Pedersen.- Հայերենի դիրքը (հայ թրգմ. ՀԱ, 1929, էջ 178-190):

բաղադրյալ ձևը՝ ճիշտ ինչպես սլավականի մեջ (հմմտ. ռուս. читал, писал):

բ) Գործող անձ ցույց տալու համար հայերենն ունի օղջաւղ մասնիկը՝ որ առաջանում է -ātl- ձևից. այս մասնիկը նույն է հսլ. -tēl- (հմմտ. ռուս. писатель) հոմանիշ մասնիկի հետ, մինչդեռ հույնն ու լատինը ունին -ter-. անհայտ է արիականը:

գ) Հմխ. օ՝ բառի առաջին վանկում դառնում է ա՝ հայերենի, հունարենի, ինչպես և գերմանական, իտալական և կելտական խմբերի մեջ, մինչդեռ արիական և բալթիկ-սլավական խմբերի մեջ դառնում է i:

դ) Հմխ. -wy- ծայնախմբի մեջ w ստանում է երկու ձև. որոշ լեզուներ վերածում են բաղաձայն w (այսպես են հնդիկը, հույնը, իտալականն ու կելտականը), ուրիշներ վերածում են ծայնավորի և նախորդ ծայնավորի հետ կազմում երկբարբառ (այսպես են իրանյանը, բալթիկ- սլավականը և գերմանականը). հայերենը այս կետում միանում է հնդկերենի և հունարենի հետ:

ե) Հմխ. kh ծայնը հայերենի, ինչպես և սլավականի մեջ դառնում է խ:

զ) Բառասկզբի h թույլ է հունարենում, և շատ հույն բարբառներում ջնջվում է, այսպես է նաև հայերենում. հմմտ. հուն. hals, halós = հյ. աղ աղտ, հուն. hēptá = հյ. ելթմ՝ լտ. sal, septem և այլն բառերի դեմ: Սրա համեմատ բառասկզբի sl և sr թե՛ հայերեն և թե՛ հունարեն դառնում են l = լ, hr = ռ. օրինակ՝ հուն. lōtōn = լավ, hrutós = առու, հնդ. srutis, հիռլ. sruth են:

է) Երբ բառը սկսվում է r ծայնով, թե՛ հայերենը և թե՛ հունարենը (ինչպես նաև հաթերենը) դնում են մի ծայնավոր իբրև հենարան. մյուսները չունին այդպիսի բան: Օրինակ՝ հմխ. rég²os «մութ, խավար» բառից ունինք մի կողմից սանս. rajas, գոթ. riqis, հիսլ. rökk, իսկ մյուս կողմից հյ. երեկ և հուն. érebos: Բայց հայերենի մեջ երևույթը բացարձակ է և ամեն բառ, որ սկսվում է r-ով, ստանում է սույն ե կամ ա հավելվածը, ինչպես արև, երանգ, երամակ, երասանակ և այլն: Նույնը չէ սակայն հունարենում, ուր r կարող է գտնվել բառասկզբում՝ ստանալով հ շունչը:

Ավելի հետաքրքրական է այն, երբ հայերենն ու հունարենը հավասարապես ավելացնում են բառասկզբում՝ մի ծայնավոր՝ r-ից տարբեր բաղաձայնով սկսվող բառերի առաջ, մինչդեռ մյուս ցեղակից լեզուները չունին այդ հավելվածական ծայնավորը: Այսպես են՝ աստղ, ատամն, անուն, ինն և այլն: Այս բոլոր բառերի վրա կխոսենք վարը առանձին առանձին:

ը) Հնիս. *r, l* ձայնավորները մնում են միայն սանսկրիտի մեջ, *r, l*, իսկ մյուս լեզուների մեջ ստանում են զանազան ձևեր. այսպես *hu*, *rū*, *lū*, բալթիկ *ir, il*, գերմ. *ur, ul*, լատին. *or, ol*, կելտական *ri, li*, իսկ հայերենն ու հունարենը (ինչպես նաև թխարերենը) միանման *ar, al*: Սրանց դեմ հնիս. *ṛ* դառնում է *h* ուն. *a*, բայց հայերեն ան, ն. ինչ. հնիս. *vikṛti, seṣṭa* > *h*. քսան, եւթն, հուն. *fikati, heptá*, սանս. *viṣati, sapta*, լտ. *viginti, septem* և այլն:

թ) Հնիս. *o* ձայնը բոլոր լեզուներում պահվում է *o* ձևով, գերմանականում երբեմն *o* և երբեմն *i*, իսկ արիականում *a* ձևով. հայերենը, ինչպես նաև հաթերենն ու հունարենն ունին *o* ձևով. օրինակ՝ հնիս. *seṣṭa* տալիս է սանս. *sapta*, զնդ. *hapta*, հուն. *heptá*, լտ. *septem*, ռուս. *семь*, *h*. եւթն.- հնիս. *még'as* > սանս. *mahān*, զնդ. *maz-*, հուն. *mégas*, հաթ. *mekki*, լտ. *magnus*, գոթ. *mikils*, *h*. մեծ:

ծ) Հնիս. բառավերջի ռնգականը արտահայտվում է երկու ձևով՝ *m* կամ *n*. արիականը և իտալականը ունին *m*, մյուսները բոլոր *n*. ըստ այսմ հայերենը միանում է հունարենի և բալթիկ-սլավականի հետ, հեռանալով արիականից. լավագույն օրինակն է *h*. քան = լտ. *quam*:

Վերոհիշյալ բոլոր առնչությունները ձայնաբանական կամ քերականական էին. այժմ առնենք բառարանը, որ տալիս է մեզ ավելի շոշափելի արդյունքներ:

Հնդեւրոպական նախալեզուն, որչափով որ վերականգնված է այժմ գիտունների միահամուռ ջանքերով, պարունակում է ընդամենը 2223 արմատ բառ: (Հաշվեցի *Walde-Pokorny* հնդեվրոպական երկհատոր բառարանի բառերը: Հաշվիս մեջ առել եմ բնականաբար միայն սեռատառ տպված արմատները. իսկ նրանց ածականները թողել եմ): Այս 2223 արմատ բառերից հայերենը պահել է միայն 713 հատ, որ նշանակում է հնդեվրոպական ամբողջ բառամթերքի հազիվ մեկ երրորդ մասը: Տալիս ենք այստեղ այդ 713 բառերի ամբողջական ցուցակը:

Ցուցակը կազմված է հետևյալ ձևով.

Առաջին սյունակում շարված են հայերենի մեջ պահված բոլոր հնդեվրոպական արմատական բառերը՝ 1-713 թվահամարով: Եթե բառը ունի իր հետ նաև ուրիշ երկրորդական ածանցներ, դրանք էլ նշանակված են նրա հետ՝ փակագծի մեջ, առանց թվահամարի: Դրանց գումարն է 196 բառ, որով բոլորը միասին լինում է 909 բառ:

Երկրորդ սյունակում դրված են հնդեվրոպական նախալեզվյան այն մայր ձևերը, որոնցից ծագել են հայերեն համապատասխան արմատները:

Հաջորդ ութը սյունակներում շարված են արիական (հնդիկ և իրանական), հունական, լատինական, բալթյան, սլավական, գերմանական և կելտական ձևերը: Ուր որ պակասում է համապատասխան բառը որևէ լեզվի մեջ՝ նշանակված է գծիկով (—): 3-րդ սյունակում դրված է հնդկականի գլխավոր ներկայացուցիչ՝ սանսկրիտ ձևը, և մի անգամ միայն գնչ(ուերեն) ձևը.— 4-րդ սյունակում դրված է ընդհանրապես զենդերեն ձևը՝ առանց նշանակելու զնդ. համառոտագրությունը. իսկ երբ պակասում է զանդիկ ձևը կամ անհարմար է, դրված է հպ. (հին. պարսկերեն), պիլ. (պահլավերեն), պ. (պարսկերեն), ք. (քրդերեն), օսս. (օսսերեն), աֆղ. (աֆղաներեն), ե. (եազգուլամի), ս. (սոգդերեն) կամ վ. (վախի) ձևը. — 5-րդ սյունակում դրվում է հունարեն ձևը, երբեմն էլ մ. (մակեդոնական), կ. (կրետական) կամ հ. (հոմերական) ձևը.— 6-րդ սյունակում դրվում է լատինական ձևը, երբեմն էլ հլ. (հին լատինական), ու. (ուներիական), ս. (սաբինական) կամ օ. (օսկյան) ձևը.— 7-րդ սյունակում դրվում է լիթվանական ձևը՝ առանց համառոտագրության, երբեմն էլ հպ. (հին պրուսերեն) կամ լ. (լեթերեն) ձևը.— 8-րդ սյունակում դրված է հին սլավերեն ձևը՝ առանց համառոտագրության, երբեմն էլ ռ. (ռուսերեն), ս. (սերբերեն), չ. (չեխերեն), բ. (բուլգարերեն), սորբ. (սորբերեն), սլով. (սլովակերեն), լ. (լեհերեն) կամ հռ. (հին ռուսերեն) ձևը.— 9-րդ սյունակում դրված է սովորաբար գոթական ձևը՝ առանց համառոտագրության, երբեմն էլ հհ. (հին հյուսիսային), գ. (նոր բարձր գերմաներեն), հ. (հին բարձր գերմաներեն), ի. (հին իսլանդերեն), ս. (հին սաքսոներեն), մ. (միջին բարձր գերմաներեն), դ. (դանիերեն), ա. (անգլերեն), ն. (նորվեգերեն), շ. (շվեդերեն), հլ. (հոլանդերեն) կամ մի. (նոր իսլանդերեն) ձևը.— 10-րդ սյունակում դրված է հին իռլանդերեն ձևը՝ առանց համառոտագրության, երբեմն էլ մ. (միջին իռլանդերեն), կ. (կիմրերեն), կր. (կորներեն), բ. (բրիտոն) կամ գ. (գալլերեն) ձևը:

	հայ.	հնիւ.	սամս.	իրան.	հուհ.
1.	ազանիլ «հազանիլ»	énð, óvð	—	ao-ðra	—
2.	ազանիլ «զիշերնիլ»	aw	—	—	laúð
3.	ազազիլ	azgh	āsa	—	ázō
4.	ազդդ	azgdh	sákthi	haxti	íschi
5.	ալիք «կոհակ»	pļios	—	p. pēl	poliós
6.	ալիք (մազ)	}	palitá	pouruša	poliós
7.	ալիր		—	—	áleuron
8.	ածել (յածել)		ajāmi	azāmi	ágō
9.	ակամք	?	—	uši	oūs
10.	ակն (առակ)	oknos	ákši	aši	ósse
11.	ադ (ադծ, ադտ)	sāld	—	—	hāls
12.	ադալ	ալ	—	ալի. ar-tan	aléō
13.	ադանծ	lñdh	randh	—	lásana
14.	ադբիր	bhrevr	—	—	phréar
15.	ադկադկ	alg	—	—	álgos
16.	ադմուկ	p ⁰ l-m-	—	—	pólemos
17.	ադուկտ	alōpek'us	lōpāça	ալի. rōpās	alō'pex
18.	ադտ (ադծ)	ard	—	—	árda
19.	ադքատ	oligo-	—	—	olígos
20.	ադօրի	alatrios	—	—	alétrios
21.	ածել	agyō	ōjas	aoja	aúxō
22.	ածիւն	azgy-	—	—	—
23.	ամ (ամիկ)	}	sama, s ⁰ mā	hama	—
24.	ամառն		sámā	—	—

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
(ind)uo	av-lù	ob-u-ja	—	fuan?
—	—	—	—	—
ardeo	—	չ. ozditi	azgo	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
palleo	pilkas	plavъ	fahl	līath
—	—	—	—	—
ago	—	—	hh. aka	-aig
auris	ausis	ucho, uši	auso	au, ò
oculus	akis	oko	q. auge	—
sal	ւլ. sal	solъ	salť	salann
—	—	—	—	—
—	ւլ. landan	—	—	lann
—	—	—	brunna	—
—	elg-eta	ալъkati	h. ilgi	elc
—	—	—	—	—
vulpes	—	п. лиса	—	—
—	—	—	—	—
—	lėknas	—	—	liach
—	—	—	—	—
augeo	áugu	п. яглый	aukan	—
—	—	—	azgō	—
—	—	—	—	sam
—	—	—	—	—

հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
25. <i>ամալ</i>	am	áma-tra	—	ámē
26. <i>ամբ-ողջ</i>	ambhō	ubhā́	ubā	ámphō
27. <i>ամէն</i>	sṃmo	sama	huj. hama	hamo
28. <i>ամիս</i>	mēns	mās	huj. māha	meís
29. <i>ամուսին</i>	sṃ-uk'	—	—	—
30. <i>ամալ</i>	ṛbho	nábhas, ambu	nabah	néphos
31. <i>ամալրուս</i>	ṛbhró	abhrá	awra	ómbros
32. <i>այգի</i>	oiwá	—	—	oûa
33. <i>այլ (աղաւաղ)</i>	alyos, ailos	(anya)	(anya)	áilos
34. <i>այծ</i>	aig'-	ajā	iza(ēna)	aix
35. <i>այտ (այտնուի)</i>	oid	—	—	oidéō
36. <i>այր (արա- հետ, արու, արի) կամ</i>	ṛsen	rśabhá-	arša	ársēn
37. <i>այրել (զայրա- նալ)</i>	anēr	nar	nar	anēr
	ātēr	átharvan	ātar	—
38. <i>այց (հայց)</i>	ais-sk'ha	iččhā	aeša	himeros
39. <i>անդ «շենք, արտ» (անդաս- տակ)</i>	antā	ā'tā	aiṭyā	—
40. <i>(ան-)գունդ</i>	bhundhos	budhnás	bunō	py'ndax
41. <i>անէծ(ք)</i>	neid	nídā	nāismi	óneidos
42. <i>անիծ</i>	gnid-, knid	—	—	konís, ídes
43. <i>անկանիլ (յանգ, ցանկ)</i>	sṃg	-	-	heáphthē
44. <i>անկիւն (անկողին, տեւ)</i>	ang-	-	-	-
	lyṃ	-	-	-
45. <i>անծն</i>	ang'hen	-	-	-
46. <i>անծուկ</i>	ang'hu	an'hú	azō	ágchō
47. <i>անուն</i>	nōmṇ	nā'man	huj. nāma	ónoma

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	sumrus	—
ambō	abū	oba	bai	(imb)
—	sam	są-	sums	samain
mēnsis	mé'nesis	měsęcь	mēnōθs	mís
uxor	—	—	—	—
nebula, nimbus	debasis	небо	h. nebul	nem
imber	—	—	—	imrim
uva	(ěvá)	(iva)	(h. ũwa)	(eo)
alius	—	(inu)	aljís	aile
—	oškà	—	—	ag allaid
aemidus	—	jadra	h. eiz	óil
—	—	—	—	—
Nero	—	—	—	nert
āter	—	нлп. vatra	—	āith
aerusco	jěszkóti	искать	h. eiscōn	—
antae	—	—	h. ɔnd	—
fundus	—	—	h. bodam	bond
—	l. naid̃s	—	naiteins	—
lëndēs	glinda	gnida	h. gnit	sned
—	senkù	—	h. sinkan	—
angulus	—	агълѣ	—	—
—	—	—	h. angi	—
ango	an'ksztas	агъкъ	aggvus	(cum)ung
nōmēn	hu. emmens	ima	namō	ainm

հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուև.
48. անուր(ջ)	anōr	—	—	ónar
49. աչք	okī	ákṣi	aṣi	ósse
50. աջ	sādhyos	sādhyā	hāidiṣta	iṭhy's
51. առ (նախդիր)	par, perə	pārā	parō	pará
52. առ-նուլ (առած)	ar	ṛnōmi	—	árnymai
53. առագաստ	évō, óvō	—	ao(ōra)	—
54. առասպել	spel	—	—	—
55. առաստաղ	stel	sthála	—	stéllō
56. առիւծ	reug'	—	—	ereúgomai
57. առն «խոյ»	ṛsen	—	aršan	arneiós
58. առնել	ar	aram	əṛənāvi	arariskō
59. առողջանել	srov	srāváyati	hu. rauta	hrófos
60. առու	}			
61. ասել				
62. ասեղն	ag'	—	—	ṛ
63. աստղ	aklṇ	áçri	—	akís
64. աստղ	ster, stel	star	star	astēr
65. աստղծ	p ⁰ ku	paçu	pasu	pókos
66. ատամն	dj	dála	—	dáltos
67. ատամն	dṇ-mn	dan(tam)	dantan	odoús, óntos
68. ատեան	sed, sæd	sad	had	hēdos
69. ատել	od-	—	—	odyíomai
70. արածել (արտա, արած)	træg'	—	—	trageîn
71. արք	}			
72. արքանեակ				
73. արգահատիլ				
74. արգ(անդ)	arq ²	—	—	—
75. արգել	arq	argala	—	arkéō
76. արդ (զարդ, յարդարել, արդար, արդիւնք, արդեօք)	art	ṛtú	hu. arta	arty's
77. արդ «այժմ»	art	—	—	árti
78. արեգ (արև)	rev	ravi	—	—
79. արթ (զարթնուլ)	ar-th	—	—	eréthō

լւ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	—	—
oculus	akis	oči	q. auge	—
—	—	—	—	—
pro	pré	pri	—	ar
—	—	—	—	—
(ind)uo	av-iù	ob-u-ja	—	fuan?
—	—	—	h. spel	—
stolidus	հւլ. stallit	stelja	h. stellen	tailc
rūgio	rūkti	<i>nūzati</i>	u. rēoc	rucht
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	sravà	struya	q. ström	sruth
ajō	—	—	—	ai
acus	asztrūs	ostrū	u. egl	p. eobil
stella	—	—	stairnō	լ. seren
pexus	pékus	—	h. fahs	—
dolo	dalīs	չ. dlaha	ú. zolle	del
dens,-tis	dantis	—	tunθus	det
sedeo	sédu	sédéti	sitan	saidim
ōdi	—	—	h. atoi	—
—	—	—	—	—
sorbeo	srobiù	srūbati	—	srub
—	—	rabū	arbaiθs	—
—	—	—	—	լ. arffed
arceo	rakinti	—	h. rigil	aircthe
ars, artis	—	—	ú. art	—
—	arti	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—

	հայ.	հնիւ.	սանս.	իրան.	հուն.
79.	արիւն	esr-	ásrk	—	éar
80.	արծաթ	arg'-ato	raǰatá	ərəzata	—
81.	արծնել (արծարծել)	arg'	arǰ	—	argos
82.	արծուի	rg'ipyo	rǰipyā	ərəzifya	—
83.	արմ (արմանալ, զարմ, արմատ)	r-mn	—	—	órmenos
84.	արմուկն	arm	ĩrmá	arəma	—
85.	արջ	r̥kthos	r̥kša	arša	árktos
86.	արտ «անդ. 2. դուրս»	ag'ros	ájra	—	agrós
87.	արտասուք, արտօսք	drak'ru	áčru	asrū	dakry
88.	արօր	aratrom	—	—	árotrom
89.	աւագ (նաւագել)	sabha	—	—	(ps)ámathos
90.	աւել	obhel	—	—	ophellō
91.	աւել, յաւելուլ	obhel	—	—	ophellō
92.	աւն «ինչք»	opnos	ápnas	—	ómpnē
93.	ափ «ծեռքի ափ»	aph	—	—	aphē'
94.	աքաղաղ	kj-	kalakala	—	kaléō
95.	բալ «մշուշ»	bhəl, bhal	bhāla	—	phalós
96.	բալ, բամբասել, բայ, բան, բառ	bhā	bhan	—	phamí
97.	բահ, բարի	bher	bhrī	bāra	phárō
98.	բառնալ, (բարձ, բարձր, բերձ)	bhr̥gh	bṛhánt	bərəzi	—
99.	բեկանել	bheg, bheng	bhaṅga	—	—
100.	բեռն	bhernō	bhārā	պ. bār	phórtos
101.	բերել (բերրի)	bher	bhārāmi	barāmi	phérō
102.	բերան	bher-ano	—	—	pháryn̄x
103.	բիր	bher	bhrī	bāra	phárō
104.	բլուր	bhōl+n̄r	—	—	—
105.	բոլոր	bhol+n̄r	bhāṇda	—	phallós
106.	բոկ	bhosó-	—	—	—

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
aser	լ. asins	—	—	—
argentum	—	—	—	argat
arguo	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	h. rono	—
armus	հւլ. irmo	ramo	arms	—
ursus	—	—	—	art
ager	—	—	akrs	—
dacruma	aszarà	—	tagr	բ. dacrou
arátrum	arklas	ralo	լ. arðr	arathar
sabulum	—	—	h. sampt	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
ops, opis	âpstas	—	լ. afle	āne
—	—	—	—	—
calo	kal-bà	<i>klakolū</i>	լ. kalla	cailech
fullo	լ. bals	ռ. бельмо	bala	ball
fā-ri	bóju	bajati	ban	—
ferio	barù	briti	h. bora	bern
—	—	—	h. berg	լ. bry
frango	bangà	ռ. бужать	brikan	boingim
—	—	—	գ. Bürde	—
fero	berìù	ռ. беру	h. beran	berim
frūmen	burnà	բ. <i>būrma</i>	hh. barke	bern
ferio	barù	briti	h. bora	bern
—	—	—	լ. bali	լ. bal
follis	—	ռ. болона	h. ballo	bolach
—	bāsas	bosù	h. bar	—

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
107.	<i>բոկեղ</i>	bhōg	—	—	phōgō
108.	<i>բող (բողիկ, բողբոջ, բողկ)</i>	bhol	—	—	phy'llon?
109.	<i>բոյժ, բուծանել</i>	bhug', bhrūg	bhuḥ	—	—
110.	<i>բոյս</i>	bhewā, bhū	bhāvati	(պ. būdan)	phy'ō
111.	<i>բոռ</i>	bhor	bam- bhara-	—	pem- phrēdō'n
112.	<i>բով, բովել</i>	bhē, bho-u	—	—	—
113.	<i>բորբ(ոք)</i>	bho-bhr-o	—	—	—
114.	<i>բորենի</i>	bhero, bhero	babhrú	bawrō	phry'nē
115.	<i>բոց</i>	bho-sk	bhās	bā(myō)	phóōs
116.	<i>բութ</i>	bhut	—	—	—
117.	<i>բուծ</i>	bhug'o	bukka	būza	—
118.	<i>բուտ</i>	bhug'	bhuḥ	—	—
119.	<i>բուրդ (բրդել)</i>	bhōrdh	bardhaka	—	porthéō
120.	<i>բութ</i>	bhu	—	—	phy'sa
121.	<i>բրետ (տե'ս բոռ)</i>	bhor	bam- bhara	—	pem- phrēdō'n
122.	<i>գալ (զգալ)</i>	wā	—	—	—
123.	<i>գալ(ար)</i>	v	válate	vārēnavaiti	ely'ō
124.	<i>գաղել</i>	v	—	—	oûlos
125.	<i>գաղձն</i>	v -	valli	(vārēnavaiti)	hélíx
126.	<i>գաղջ</i>	w -	—	—	—
127.	<i>գաղտ</i>	v d	—	—	(oûlos)
128.	<i>գալլ</i>	vaillo?	vṛ'ka	vāhrka	ly'kos
129.	<i>գան</i>	g ² hēni	ghaná	jan	thēinō
130.	<i>գառն</i>	vārē'n	úraṇa	հայ. *varnā	farēn
131.	<i>գարի?</i>	gharzdā	—	պ. zurd?	kri, krithē'
132.	<i>գարշ</i>	g ² hṛs	-	-	-
133.	<i>գարուն</i>	vesṛ	vasantá	հայ. vāhara	féar
134.	<i>գելուլ</i>	velu	válatē	vārēnavaiti	helíssō
135.	<i>գեղ(եցիկ)</i>	vel	—	—	—
136.	<i>գեղգեղել?</i>	g ² hel	-	-	-
137.	<i>գեղձ «բաղել»</i>	vel	valli	(vārēnavaiti)	hélíx
138.	<i>գեղձ «խոյլ»</i>	ghelg'ha	—	—	—

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	q. backen	—
folium	—	—	h. blat	blath
fruc-tus	—	—	brūkjan	—
fui	búti	быть	q. bin	buith
—	bimbalas	—	—	—
—	—	—	bāen	—
ferveo	—	—	brinnan	լ. berwi
fiber	béras	н. бобръ	bero	կր. bofer
—	—	սորք. bac'so	bohlen	bān
—	—	(búta)	q. butt	—
—	—	—	h. boc	bocc
fruc-tus	—	—	brūkjan	—
forfex	—	—	h. barta	—
—	լ. pūga	—	լ. fok	-
—	bimbalas	—	—	—
(vadere)	—	—	(h. watan)	—
volvo	veliù	valiti	h. wëllan	fillim
—	(լ. wilt)	—	—	fell
(con)volvulus	véliti	(valiti)	waltjan	(fillim)
—	vildau	—	u. wealg	—
—	լ. wilt	—	—	(fell)
lupus	viłkas	ulūkū	vulfs	fael
(de)fendo	gany'ti	н. гонить	լ. gunnr	gonim
vervex	—	—	լ. vara	—
hordeum	—	—	h. gersta	—
fastidium	grasà	—	ú. garst	—
ver	vasarà	vesna	լ. vār	լ. guiannuin
volvo	veliù	valiti	h. wëllan	fillim
voltus	—	—	u. wite	լ. gweled
-	gulbinti	н. нагáлить	h. galan	—
(con)volvulus	véliti	valiti	h. welzan	fillim
-	geležūnes	žléza	—	—

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուհ.
139.	<i>զեղծ «իղծ»</i>	vel	vāraṇam	var	fēldomai
140.	<i>զեղմն</i>	velmṇ	ūrṇa	—	lēnos
141.	<i>զետ</i>	vedo	udán	(ud-ra)	hy'dōr
142.	<i>զեր «վեր»</i>	wer	—	—	aferiō
143.	<i>զերան</i>	verṇnā	—	—	—
144.	<i>զերդ(աստան)</i>	gherdh	gr(d)há	gəraða	korthis
145.	<i>զերի</i>	ver	—	—	artānē
146.	<i>զերծել</i>	wer-s	vṛçčāti	—	hrakoûn
147.	<i>զերփել</i>	verph	—	—	érphos
148.	<i>զէջ</i>	g ² hoidhyo	—	—	—
149.	<i>զէտ, զիտեմ (զանզիտել)</i>	weld, woid	vē'da	vaēða	foïda, eídō
150.	<i>զիլ, զլոր</i>	wēl	valayati	vəṛənavaiti	eily'ō
151.	<i>զին, զնել</i>	wēsno	vasna	պ. bahā	ōnos
152.	<i>զինդ (զինծ)</i>	wendhā	vandhúra	—	—
153.	<i>զիշեր</i>	weqero	—	—	hésperos
154.	<i>զիր</i>	wēr	vraṇá	—	hrakoûn
155.	<i>զիւտ, զտանել</i>	weld, woid	vid, vindāti	vindaiti	—
156.	<i>զոգ «ասել»</i>	wog ² h	vāghát	aog	eúchomai
157.	<i>զոլ, զաղջ</i>	wol	—	—	—
158.	<i>զող</i>	wol	—	—	oûlos
159.	<i>զոմ «փաթախ»</i>	ghomo-	-	-	-
160.	<i>զոյ</i>	wes, wos	vásati	vanhaiti	áesa
161.	<i>զործ</i>	worg'	-	vareza	érgon, forgós
162.	<i>զորտ</i>	wordo	-	-	-
163.	<i>զուհ «ջանք»</i>	won lū wōn	van	van	-
164.	<i>դա (այգ, գոյն, աւագիկ)</i>	to, tā	tá-m	təm	tó
165.	<i>դալ, դալլ</i>	dhəi-l	զնլ. dāle	ք. deil	thēle
166.	<i>դալ-ար դալ-ուկն</i>	dh	—	—	thalerós
167.	<i>դալու</i>	dhāg ²	—	—	thā'gō
168.	<i>զաղծն</i>	dh	—	—	thállō
169.	<i>դամբ(ան)</i>	dhṛnbh	—	—	tháptō
170.	<i>դադրիւն</i>	dhabhro	—	—	—

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
volō	viltis	volja	h.wellan	կր. guell
vellus	vilna	<i>viūna</i>	vulla	կ. gwlan
unda	wandū	voda	watō	usca
—	—	—	—	—
—	—	—	—	կր. guern
—	gardis	<i>gradū</i>	gards	—
—	virvė	ռ. верьга	—	—
—	—	ռ. веред	u. wrōtan	—
—	—	հռ. воронь	—	—
—	—	ž dūkū	—	—
video	vėizdmi	védė ti	witan	ro-fetar
volvo	veliū	valiti	walwjan	կ. olwyn
venum	—	—	—	—
ռ. uen̄do	—	—	h. uuindinga	—
vesper	vākaras	<i>večēnī</i>	—	fescor
—	—	rana	u. writ	—
—	—	—	—	finnaim
voveo	—	—	—	—
—	vildau	—	u. waelg	—
—	wilt	—	—	fell
—	—	—	q. gamme	—
—	—	—	wisan	foss
—	—	—	w. work	—
—	լ. warde	—	—	—
venus	—	—	wunan	fine
tam, tum	tā	to	đata	-d
𐎧	—	—	—	—
fēlāre	լ. dīle	doilica	h. tila	del
—	—	—	h. tolun	deil
—	—	—	—	—
—	—	—	h.tolun	đ. deii
—	—	—	—	—
faber	հւլ. dambo darbininks	<i>dobnū</i>	ga-daban	—

	հայ.	հնիւ.	սանս.	իրան.	հուհ.
171.	դարեւ (դադար)	dhr	dhārāyati	dārayeiti	thrāō
172.	դարծ	dhrǵ'h	—	—	—
173.	դեղկիլ	dheu	dōdhaviti	պ. dūd	thyō
174.	դեղ (դեղը դեղիմ դեղծ դեղ- ծան)	dhei	—	—	(eu) thēlē's
175.	դեռ	dher	—	—	—
176.	դէգ	dheig'h	dēhī	daēza-	teichos
177.	դի, դիակ	dhuī	—	—	—
178.	դիւի	dhē, dhī	dhāyati	պ. dāya	thē'(sastai)
179.	դի(ք)	dhes	dhiš (nyas)	—	theós
180.	դնիւ (ընտիր)	dhe	dhā	dāṭ	tí-thēmi
181.	դոմ «հաց և զարդը»	dhon	dhānā's	պիլ. dān	—
182.	դու	tu, tū	tvám	tū	ty'
183.	դուլ	dhul	—	—	—
184.	դում	dhur	dvār	dvar	thy'ra
185.	դուստր	dhuktēr	duhitár	duyḍar	thygátēr
186.	դուրզմ	dhrōgh	—	—	trochós
187.	եզմ	eg'h	ahī	azi	—
188.	եզր	eg'h	—	—	—
189.	ելանել, (ելու- զակ, ելունդմ)	ei	rō'dhati	raoḍaiti	eleúthō
190.	եկ, եկմ	g ² ā, g ² em	gámai, ágan	jamaiti	baínō, ébēn
191.	եղ-անիլ (եղան, յեղուլ)	qwel	čarati	čaraiti	pélomai
192.	եղբայր	bhrā'tēr	bhrā'tar	brātar	phrátēr
193.	եղկիմ	elew	—	—	—
194.	եղմ(իկ)	éino	—	—	ellós
195.	եղուկ	lug ²	rō'ga	—	leugaléos
196.	եղունգմ	noghlo	nakhá	պիլ. nāxun	ónyx
197.	եմ	ésmi	ásmi	ahmi	eimí
198.	եռակ	ers	irasyáti	arōšyant	areie'
199.	ես	eg'o	ahám	azəm	egō'

լւն. firmus	լիթ. derme	հւլ. —	գերմ. u. darian	կելտ. —
—	—	—	—	—
fūmus.	dùja	dutb	ի. dyia հ. tolun, toldo	մ. dumacha մ. deil
—	—	—	—	—
—	dár	—	—	—
ռ. feihúss	dižti	հռ. déža	deigan	dtgen
fūnus?	—	daviti	ւ. die	dith
feiāre	լ. dēju	doja	daddjan	dínim
հլ. fesiae	—	—	—	—
facio	démi	déja	հ. tuon	գ. dede
fēnus	dúona	—	—	indile
tū	tù	ty	ծu	tū
—	—	—	հհ. duol	dal
foris	dùrys	дѹрь	daúr	dorus
—	dukté-	dŭšti	daúhtar	—
—	(լ. drást)	(тѣкѣ)	(ðragjan)	droch
—	—	—	—	ag
—	eze	jazŭ	—	—
(amb)ulō	—	—	liudan	գ. el
venio	լ. gāju	—	qiman	մ. bēim
colo	հւլ. kelan	kolo	ի. huel	—
frāter	broter	bratrŭ	brōðar	bráthir
—	—	ռ. яловец	—	—
—	élné	jelenb	—	կ. elain
lūgeo	lúžti	—	հ. loh	lucht
unguis	nagà	nogŭtŭ	հ. nagal	ingen
sum	esmi	jesmŭ	im	am
erro	լ. erestiba	—	aírzeis	—
ego	ész	azŭ	ik	—

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
200.	<i>քրա (խայրի)</i>	pra-	purás	fra	prín
201.	<i>քրաստան</i>	přk'to-	—	—	prōktós
202.	<i>քրքուծ</i>	bh ⁰ rug'	—	—	pháryx
203.	<i>քրզ</i>	erk	arká, řk	—	—
204.	<i>քրզհծանել</i>	wrēg'	—	—	hrē'gnymi
205.	<i>քրդումն</i>	ertu	—	ouu. art	—
206.	<i>քրեկ(ոյ), (քրէկ, ցքրեկ)</i>	rég ² os	rájas	—	érebos
207.	<i>քրես</i>	prepsā	—	—	(prépō)
208.	<i>քրեսուն</i>	trík'omtə	trímçát	θrisat	triákonta
209.	<i>քրծրալ</i>	tres	trásati	tərasaiti	tréō
210.	<i>քրկիլ</i>	prep-	—	—	prépō
211.	<i>քրեք</i>	tréyes	tráyas	θrāyō	treís
212.	<i>քրէց</i>	preisk'hu	—	—	présbys
213.	<i>քրթալ</i>	erth	—	—	érchomai
214.	<i>քրի</i>	pri	pári	pairi	prín
215.	<i>քրիւրել</i>	er-	(aram)	(arəm)	(ararískō)
216.	<i>քրկ-այն</i> <i>(քրկ-ար)</i>	dwā-	duvás-?	hų. duva- (ištam)	dfān
217.	<i>քրկան</i>	g ² rāwanā	grāvan	—	—
218.	<i>քրկն (քրկնչել)</i>	dwi	dviśāti	dvaēḍa	déos
219.	<i>քրկու (կրկին)</i>	dwō	dvā	dva	dy'ō
220.	<i>եւ, եւս</i>	épi	ápi	aipi	epi
221.	<i>եփել</i>	sephs	—	—	hépsō
222.	<i>եօթն</i>	septm	saptá	hapta	heptí
223.	<i>եօթանասուն</i>	septm- k'omtə	saptati	haptāiti	hebdomē- konta
224.	<i>ջ-</i>	ghō	—	—	—
225.	<i>զ-զենուլ</i>	wes	vas	vastē	hennymai
226.	<i>զերծ</i>	serg'	sř	harəz	-
227.	<i>զմրիլ</i>	mēr	mūr-tá	ւիլ. vē-mār	brótos
228.	<i>էշ</i>	ek'wo	ácva	aspa	hippos
229.	<i>ընդ (ենթ)</i>	anti	ánti	aḍa-rō	antí
230.	<i>ընդերք</i>	entero	antrá	—	éntera
231.	<i>ընթանալ</i>	senth	—	hant	—

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
prae	հւլ. prei	pre-	faúr	rø
—	—	—	—	—
frūmen	—	—	ի. barkè	—
—	—	—	—	—
—	rėžiu	rėžą	—	—
—	—	rotū	—	—
—	—	—	riqis	—
—	—	—	(h. furben)	(richt)
triginta	(try's dešim-tys)	(tri desęti)	(ðreis tig- jus)	tricha
terreo	triszù	tręsa	u. thrimman	ú. tarrach
—	—	—	h. furben	richt
trēs	trys	trije	ðreis	tri
priscus	—	—	—	—
—	—	—	—	—
pri-ma	pry-	п. при	h. furi	q. are-
—	—	—	—	—
dūdum	—	davėnū	q. zaudern?	doe
—	gĩrnos	žėnų	quaírnus	կ. breuan
dĩ-rus	—	—	—	dōel
duo	du	dva	twai	dāu
—	հւլ. ep-	—	if-tuma	iar
—	—	—	—	—
septem	septyni	sedmь	sibun	secht
septuaginta	septynios	sedьmь'	sibun tehund	—
—	—	za	—	—
vestio	—	—	vasjan	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
equus	ešva	—	aihwa	ech
ante	anta	—	and	—
o. entrai	—	ątroba	ի. iðrar	—
—	siunčiù	—	sinð	կ. hynt

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
232.	ընթեռնուլ	ter	tāra	—	toreîn ,
233.	ընծայ	eng'həti	ḡhiti	—	—
234.	ընկեմուլ	seng	—	—	heáphthē
235.	ընկղմել	g ² ul	—	—	—
236.	ըստ	posti	—	—	—
237.	թաթաւել	tap	—	—	—
238.	թակել	teg (steg)	—	—	—
239.	թան (թանալ, թանչ, թոն)	tā, tāt	tō'yam	—	tē'kō
240.	թանձր	təg'hū	tañč	tanč(išta)	—
241.	թառ,-իլ	tars, tṛs	—	—	tarrós
242.	թառամ (թարշամ)	tars, tṛs	trš	taršu	térsomai
243.	թարախ?	tər-	—	—	stergános
244.	թարմ	tə'rmo	taruṇa	tauruna	terámōn
245.	թարփ	tṛp	—	—	tarpós
246.	թաւ	təw	tavas	tav	taü's
247.	թաք-չիլ	takē	—	—	—
248.	թեկն	(s)teig ² no	—	—	—
249.	թեղի	təl	—	—	—
250.	թեր (ընթեր, թերթ, թերի)	pter	pātra	patarəta	pterón
251.	թերքիլ	tek ²	tákšati	taš	technáo
252.	թէ (եթէ, եթիւ, եթուք)	tē	—	—	—
253.	թի	ptio	—	—	pty'on
254.	թիթեղն (թիթեռն)	ptel	} տն'ս թեր		
255.	թիռ, թռչել	ptērs			
256.	թիւ	tēu	—	—	taúsas
257.	թմրիլ	tumb	—	—	ty'mbos
258.	թուպիլ	(s)tob	tō'pati	—	ty'pos
259.	թոռն	tor	taruṇa	tauruna	térēn
260.	թովել (թովով)	tow	stu	stav, stu	—
261.	թումր	tum	tuṅga	tūma	ty'mbos

լւ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	tariù	<i>trī tonī</i>	—	torann
—	—	—	—	—
—	senkù	—	h. sinkan	—
—	gelmé	glōbokū	—	—
post	—	—	—	—
—	—	topiti	—	—
tignum?	լ. stega	ռ. стожарь	ի. stiaka	—
tabeo	—	tajati	h. dōan	tām
—	tankus	—	(ga)θeihān	técht
—	—	—	h. darra	—
torrero	—	—	θaursus	tirim
stercus	traškanos	ռ. стерва	u. θreax	կ. trwnc
u. tereno	tarˊnas	—	—	—
—	—	—	—	—
tumeo	tùkti	tyju	ի. θollr	կ. tyfu
taceo	—	—	u. thagōn	—
—	steigara	st̥gno	—	tóeb
tilia	—	—	—	ú. teile
penna	—	pero	h. fēdara	կ. atar
texo	tašyˊti	tesati	h. dehsa	ú. tal
—	te	—	u. the	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
stupeo	լ. stupas	tēpō	գ. tupfen	—
u. tereno	tarˊnas	—	—	—
—	—	—	—	—
tumulus	(tūma)	—	(w. thumb)	ú. tomm

	հայ.	հնդ.	սանս.	իբան.	հուհ.
262.	թունդ	(s)tund	tundatē	—	—
263.	թուր	tōr	turá	—	tóros
264.	թուփ	tūpho	—	—	týphē
265.	թուք	styu-	ṣṭhṭvāmi	աֆդ. tūk	pty'ō
266.	թրթուր	tōr	—	—	terēdō'n
267.	թրիք?	tēr-	—	—	stergános
268.	ի(իք, ինչ, հի, իրաւ, իմն, զի, իր)	k'ī	kim	չի՛ճ	tís, kís
269.	ի (նիս)	in lyaḍ en	—	—	en, in
270.	իժ	ēg ² hi	áhi	aži	échis
271.	ինծ (զյ)	sing'ha	sīhá	—	—
272.	ինն	énwṇ	náva	nava	ennéfa
273.	իննսուն	?	navatí	navaiti	h. ennēkonta
274.	իսկ	istwo	—	—	—
275.	իւր	sewe-	sva	hava	heé
276.	լալ	plā	—	—	plázō
277.	լափ(ել)	lak	—	—	—
278.	լայն	plātno	prthú	pæreθu	platy's
279.	լանք?	lṇg ² hi	—	—	—
280.	լաստ	lazda	—	—	—
281.	լար	wlæro	—	—	eúlæra
282.	լաւ	—	—	—	lō' iōs
283.	լափ(ել)	laph	—	—	laphy'ssō
284.	լեարդ	?	yákṣt	yākaræ	hēpar
285.	լեզու	dṇghū	jihva	hizva	—
286.	լեսուլ	qlék'	kliç	—	—
287.	լերկ	lerg ²	—	—	—
288.	լեզ, լիզել	leig'h	lih	ւ. læsam	leíchō
289.	լի, լնուլ	plē-yo	pṛṇāti	pærena	plē'ras
290.	լիկ «ծափիծ»	lig, leig	—	—	—
291.	լիւն	lendh	—	—	—
292.	լիրք	slibr	—	—	olibrós
293.	լիք, քանել	liq	riṇákti	irinaxti	leipō
294.	լլուկ	lël	léláyati	—	—
295.	լկիլ	lēg	—	—	—
296.	լոգանալ	lov	—	—	loféō

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
tundo	—	—	u. styntan	—
tero	trinú	uլնվ. tòr	h. draen	tarathar
tūfa	—	—	u. Թւֆ	—
spuo	spíauju	pljuja	speiwan	—
tarmes	trande	—	—	լ. kontron
stercus	trašà	p. <i>toni</i>	q. Dreck	p. stron`k
quis	—	čb-to	hvaiwa	cid
en, in	հւլ. ī	—	in	in
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
novem	devyni	devęť	niun	nōi
nonaginta	devynios	девяносто	—	—
—	—	<i>istū</i>	—	—
suus	sāvo	n. СВОЙ	swēs	fēin
plango	plakù	plakati	flōkan	ú. lēn
—	lakù	lokati	—	—
plautus	platùs	—	u. flat	lēthan
—	—	n. лѣгкія	h. lungūn	—
—	lazdà	—	—	—
lōrum	—	—	—	—
—	lābas	—	—	—
lambo	—	n. lopati	u. lapian	—
jecur	jāknos	(ikra)	h. lebara	—
hլ. lingua	lēžūvis	yęzykū	u. tunga	tēnga
—	klišė	klišiti	—	—
—	—	—	—	lerg
lingo	lēžiu	lizati	-laigōn	ligim
plēnus	pīlnas	plūnū	filu	līnaim
—	liu`gas	luža	—	—
lumbus	—	lēdviya	h. lēnti	—
lūbricus	—	—	sleipr	կ. llyfr
linquo	lēkù	(otū)-lēkū	leihan	lēicim
—	lēliúoju	u. lēljām	—	—
—	—	—	q. lecken	legaim
lavo	—	—	h. louga	lōathar

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
297.	լողալ	lol	léláyati	—	—
298.	լոյծ, Լուծանել	leug', loug'	lunáti	—	ly'ō
299.	լոյս	louk'ō	ručl	raočaḥ	leukós
300.	լոյտ, Լուտալ	loud	—	—	loidoréō
301.	լոյց, Լուցանել	louk's	rukšá	aiwi- raočayeiti	leukós
302.	լորդ	lord- sk'ō	—	—	lordós
303.	լու	plusos	plušl	u. 'βš'h	psy'lla
304.	լուանալ	plu	ā-plu	b. fəraw	ply'nō
305.	լուծ	yug'ō	yugá	պ. γογ	zygón
306.	լուռ	k'lus-r	çru	sru	kly'ō
307.	լուսան	louk'	—	—	ly'nx
308.	Լաիրծ Լաիրշ }	slibr	—	—	olibrós
309.	Լսել (լուր, հլու)	k'lú-s	çruš	sruš	kly'ō
310.	խածանել	khād	khādati	պ. xāyīdan	knō'dōn
311.	խայթ (խեթել, մխի- թար, մխոթել, խիթ, խութ, խոյթ, խոթել, խէթ, խօթ)	khait	khidáti	—	—
312.	խայտ (խայծաղ, խայծ, խայտալ) }	khaid	kētú	čit̄ra	—
313.	խանդ (խանձ, խազ)	kh̄d	čand	—	kándaros
314.	խաչ (խեչ, խոչ)	khāty	—	պ. xāda	—
315.	խարել (խարշել, խո- րովել)	qr, qor	kuṇḍayati	—	kéramos
316.	խեղ	sqel, qel	kuṇi	պ. kul	kellón, skoliós
317.	խիմր (խնժիղ)	khendh	—	պիլ. xandak	—
318.	խոլլ	qhoul	kūla	—	kēlē
319.	խուղ, հիւղ	qul	skāuti	—	sky'los

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
—	lėliúoju	u. lėljām	—	—
luð	—	—	lausjan	lun
lūx	lauˊkas	lučb	h. liōs	lóche
lūdo	—	—	—	laidhim
lūceo	hų. lauxnos	lučb	h. lohazzán	luach-te
—	—	—	ú. lörz	qwtl loirc
pulēx	blusà	<i>blūcha</i>	h. floh	—
pluo	լ. plauschu	ռ. плавать	h. flouwen	luac
jugum	jūngas	igo	juk	լ. iau
cluo	klūsti	sluti	hliuð	clunim
—	lúszis	rysъ	h. luhs	lug
lubricus	—	—	h. sleipr	լ. llyfr
cluo	klūsti	slyšati	h. hlosēn	cloor
—	káнду	kusati	—	—
caedo	—	—	—	—
caelum?	kaitauˊ	—	heitō	—
candeo	—	—	—	p. condud
—	—	—	—	—
cremo	kùrti	kuriti	haúri	—
scelus	—	—	h. scēlah	—
—	—	—	—	—
culus	—	kyla	h. hōla	cūl
cutis	kūtis	—	h. hutta	cūil

	հայ.	հնիւ.	սանս.	իրան.	հուն.
320.	խում, սում	qun	-	-	-
321.	խոտոր	skodoro	-	-	skórodon
322.	ծաղր, ծիծաղ	gʲ	-	-	geláō
323.	ծամել?	gʲmbh	jambhayati	-zəmbayati	gomphíos
324.	ծան, ճանաչել	gʲn	jñā	zan	gi-gnō'-skō
325.	ծառ	gʲrso	—	—	gársana
326.	ծեծ, ծանծ	gʲegʻ	jaʃ, janʃ	—	—
327.	ծեր	gʲer	jar	zaurva	gérōn
328.	ծիծառն	gʲar	—	ouu. zarun	gěry'ō
329.	ծիմ (ծնանիւ, ծնեքեկ)	gʲen	jan	zi-zan-aʃ	génos
330.	ծնօտ	gʲen	hānu	zanu	génys
331.	ծունգ (ծունր)	gʲōnwi	janu	žnū	góny
332.	ծուռ	gʲuro	—	—	gyrós
333.	կաթն	gʲalakt	—	—	gálaktos
334.	կալ, կալուլ	gʲw-əl	—	—	en-gyalízō
335.	կածան	gʲagʻ	—	—	—
336.	կաղաղ	gʲʲ+աղ	—	—	gōleós
337.	կաղաւել	gʲʲ-	—	—	gel-andrón
338.	կաղիմ	gʲeleno	—	—	bálanos
339.	կամուրջ	gʲēbhura	—	—	géphŷra
340.	կայծ	gʲaid	—	—	phaidrós
341.	կատակ	gʲad-	gad, gada	—	—
342.	կարդալ	gʲrdh	—	—	—
343.	կարթ	gʲr bti	—	—	—
344.	կարծր	gʲrgʻ	—	—	gorgós
345.	կարկուտ	gʲagʲrōdo	(hradúni)	—	(chálaza)
346.	կեալ	gʲiya	gáya	gaya	bíos
347.	կեղ	gʲel	—	—	bélos
348.	կեր, կուր (ըն- կեր)	gʲer	gará	gar	borá
349.	կիմ	gʲen	gnáʻ	yna	gynéʻ
350.	կիւ	gʲiv	—	պ. javīdan	—
351.	կոզի	gʲovio	gavya	—	—
352.	կոկորդ	gʲor	(gárgara)	—	borá (báraithron)

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	ռ. хинить	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	žembiù	zabũ	մ. kam(b)	—
(g)nōsco	žinau ⁷	znaja	kann	gninim
—	—	—	հհ. kjarr	—
—	—	—	—	—
—	—	zbrēti	հհ. karl	—
garriō	—	—	kara	gairm
genus	žéntas	zētb	kuni	gein
gena	žándas	—	kinnus	կ. gen
genu	—	—	kniu	—
—	—	—	—	—
hl. lacti	—	—	—	—
vola	—	—	—	—
—	—	նսլ. gāz	—	—
—	guliù	—	ն. kold	—
gelō	gelumà	—	kalds	—
glans	gilè	želad̃b	—	—
—	—	—	—	—
—	gaidrùs	—	—	—
—	—	—	—	—
—	gerdas	—	—	—
—	garbana	ռ. горбить	հ. chrapfo	gerbach
—	gražóti	groza	մ. kare	garg
grando	(gródas)	gradũ	—	—
vīvo	gyti	žitb	qius	bíu
—	gélà	հռ. želja	հ. quēlan	-balt
voro	geriù	žbr̃a	հ. quērka	կ. breuad
—	հւլ. genna	žena	qinō	ben
gingīva	-	žbvati	հ. kiuwan	bi ⁸
—	—	—	—	—
voro (gurgulio)	(gerklē ⁹)	(gurtañb)	(հ. quērka)	—

* Այս համեմատությունը (հիմլ. bi «ծիւթ» > հնլ. g²iv) չունի Pokorny և չկա նաև իմ Արմատական բառարանում. վերջերս առաջարկվեց Mélanges Peders. 301:

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
353.	<i>կող (կողմն, անկողին)</i>	g ² ol	—	—	—
354.	<i>կողր</i>	g ² ol	—	—	—
355.	<i>կոյ, կու</i>	gūto	gūtha	gūθa	—
356.	<i>կով</i>	g ² ov	gaus	gəuš	boús, bofós
357.	<i>կորկոտ?</i>	g ² o-g ² rod	—	—	—
358.	<i>կուլ, կլանել</i>	g ² ul	gala	—	blōmós
359.	<i>կումբ</i>	gumb	—	—	—
360.	<i>կուրծ, կրծել</i>	g ² urg	—	—	—
361.	<i>կոնչիլ</i>	grəngʰ	—	—	—
362.	<i>կռունկ (կրկին տե՛ս Երկու)</i>	gurōng brlku)	—	—	géranos
363.	<i>հալել</i>	pl	—	—	—
364.	<i>հաղ, հեղ</i>	pl, pel	—	—	pállō
365.	<i>հայր, հորու, յորայ</i>	pəṭēr	pitar	պիլ. pitar	patēr
366.	<i>համ «մեծ մայր»</i>	an	—	աֆղ. ana	annís
367.	<i>հասանել</i>	ṇk	açnōṭi	ašnaoiti	en-enk-ein
368.	<i>հաստ, -ատ</i>	pasta	—	—	—
369.	<i>հար (հարկանել, հարուստ, զարկ)</i>	pr, prg	pr-t	pər-ət	sphyra
370.	<i>հարթ-նուլ</i>	prth	—	—	—
371.	<i>հարսն</i>	prk	—	—	—
372.	<i>հարց</i>	prk'-sk'	prčhāti	pərəsaiti	-própos
373.	<i>հացի</i>	ask'hio	—	—	oxyē
374.	<i>հալ</i>	awei	vi, vayas	vay	oiōnós?
375.	<i>հալ «պապ»</i>	awo	—	—	—
376.	<i>հալ, յալ «ծայր»</i>	pau	-	-	paúō
377.	<i>հեծ-անել</i>	sed	sādin	had	hézomai
378.	<i>հեղուլ (զեղուլ, հեղեղ)</i>	pel	-	-	-
379.	<i>հեղզ</i>	selk	-	-	hélkō
380.	<i>հեռ</i>	ers	īrşyā	ērəši	arē
381.	<i>հեռի</i>	per	pára	parō	pérā
382.	<i>հետ(ք) (յետ)</i>	pedo	pād	paō	poús, podós

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	—	—
—	—	golb	—	—
—	gėda	u. gavitī se	u. cvēad	budr
bōs, bovis	l. gūws	govēdo	w. cow	bó
—	grūdas	gruda	u. grūt	gro
gula	l. gulgātiēs	glūtū	h. kēla	gelim
—	gum̄bas	gōba	ū. Kump?	—
—	gráužiu	gryza	—	—
—	—	gričiti	u. crincan	—
grūs	gėrvė	žerawb	h. chranuh	l. garan
—	—	—	—	—
pello	pilù	n. πόлая	—	—
pater	—	—	—	-ēbla
—	—	—	fadar	athir
—	—	—	—	—
anus	hւլ. anē	—	h. ana	—
—	—	—	—	—
hլ. nancio	nēšti	nesti	ga-nah	do-icim
—	—	—	u. fast	—
spērñō	pēriù	pērą	hh. sparka	orgaim
—	—	prędate	—	—
—	—	—	—	—
procus	pēršù	—	—	—
posco	prašyti	n. спросить	h. forscōn	-arc
ornus	ŭsis	yasēnʹ	h. asc	huinnius
avis	—	—	—	aoi
avus	hւլ. awis	uyb	hh. afi	haue
pausa	—	—	—	—
sēl-la	sédu	sēd-lo	h. sat-al	saidim
—	pilù	n. —поль	—	—
—	—	—	—	—
sulcus	—	—	u. sulh	—
erro	erigs	—	airzeis	—
porro	—	—	fairra	ire
pēs, pēdis	pēdà	pěšb	fōtus	(in)ad

	հայ.	հնիւ.	սամս.	իրան.	հոււ.
383.	<i>հերիւն</i>	per+իւն	—	—	perónē
384.	<i>հերկ?</i>	perg	—	—	—
385.	<i>հերու</i>	peruti	parut	վ. pard	péryti
386.	<i>հւալ</i>	peu	phupphu-	աֆղ. pū	phý'sa
387.	<i>հէնք, հիմել</i>	pen	—	—	pátos
388.	<i>հիմ</i>	seno	sána	hanō	hénos
389.	<i>հիմզ</i>	penk ² e	pán'ča	panča	pénte
390.	<i>հիմիմալ</i>	pen	—	—	pnéō
391.	<i>հիւթ (ծիւթ) հիւղ տեւ</i> <i>խոսլ</i>	sipto	—	—	-oipos
392.	<i>հնոց</i>	pūn, pōn	—	—	—
393.	<i>հոգ</i> <i>հոգի</i> }	pou	phuphusa	աֆղ. pū	psychē'
394.	<i>հոլ-ամի</i>	pol	—	—	—
395.	<i>հոլ-ովել</i>	q ² ol	čarati	čaraiti	poléuō
396.	<i>հող</i>	pol	—	—	—
397.	<i>հողմ</i>	onəmo	anila	—	ánemos
398.	<i>հոյ-ակապ</i>	poti	páti	pati	pósis
399.	<i>հով</i>	pou	phuphusa	աֆղ. pū	phý'sa
400.	<i>հովիւ</i>	ovi+pā	avi	—	οίς-πωῶ
401.	<i>հոտ</i>	od	—	—	-ō'dēs
402.	<i>հոււմ</i>	ōmo	āmá	աֆղ. ōm	ōmós
403.	<i>հոււն</i>	pont	pánthās	panta	póntos, pátos
404.	<i>հոււյ «մերձ»</i>	sub	—	—	—
405.	<i>հոււյ «սեղմել»</i>	ub	ubjáti	ubjyāite	—
406.	<i>հուր</i>	puro	—	—	pȳr
407.	<i>հօտ</i>	pā-	—	—	—
408.	<i>հօրան</i> }	pā-tro-աւ	pāyū	pāda	pōy
409.	<i>ծազ</i>	g'hāg ² h	—	u. zāk	—
410.	<i>ծաղել</i>	g'hj	—	—	chlēúē
411.	<i>ծաղկել</i>	g'halg	—	—	—
412.	<i>ծառ</i>	g'hřs	hřsyati	zarsa-	chéršos
413.	<i>ծեռն</i>	g'her, g'hers	haraṇa	—	cheír
414.	<i>ծեստ</i>	g'hédos	had	zaḍah	chódanos
415.	<i>ծւ</i>	g'heu	—	—	chéō

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	na-perja	—	—
porca	—	—	u. furh	p. rec
—	pérnai	—	ú. vërt	hurid
pustula	pušiù	ռ. пыхать	ի. fjūk	—
—	pinù	pęti	spinnan	—
sēn-ox	sēnas	—	sin-eigs	կ. hēn
quinque	penki	pęt-ь	fimf	p. pēmp
—	—	—	h. fnehan	—
—	—	u. sípiti	u. sípian	—
—	—	—	—	—
—	հւլ. panno	—	fōn	—
pustula	pušiù	լ. puchnaç	ú. pfūchen	—
—	—	—	—	—
palatm	—	ռ. полный	շ. fala	—
colo	հւլ. kelan	kolo	u. hwēol	—
—	—	polje	u. folde	—
anima	—	—	—	animm
potis	patis	(gos)podь	-faθs	p. ozech
pustula	pušiù	լ. puchnaç,	ի. fjūk	—
ovis+pāscō	avis	овьca+pasą	h. ouwi	ōi
odor	լ. uōdu	—	—	—
—	—	—	—	om
pons	հւլ. pintis	paťb	u. fāthi	ēs
sub	—	—	—	—
—	u̇byti	—	—	—
nl. pir	—	չ. pýř	h. fūir	ūr?
—	—	—	—	—
pāscō	pēmū̇	pasti	?	—
—	—	—	—	—
—	glaudas	glumiti	u. glēo	—
—	žalgà	—	galga	—
horreo	—	—	—	garb
hīr	—	—	—	—
—	—	—	—	—
fūdī	—	—	giutan	—
—	—	—	—	—

հայ.	հնդ.	սան.	իբան.	հու.
416. ծի	ghēyo	háya	—	—
417. ծիր	ghēr	háryati	zara	cháris
418. ծիւն	ghiyōm	—	—	chiōn
419. ծմեռն	gheiem-er	hēman	zima	cheimería
420. ծող	ghol	hala?	—	—
421. ծոյլ	ghēu-lo	—	—	chylós
422. ծուկն	ghu-lū	—	—	ichthy's
423. ծօն	ghu+աւն	hávana	zaotar	chy'-tra
424. մալել (մլմլել)	m]	mlā-tā	mrā-ta	my'llō
425. մածնուլ	mag'	mácatē	—	magís
426. մաղթել	m]th	—	—	—
427. մամուլ	mōl	mar	mrā-ta	my'llō
428. մայր (մառ, մայրան, մօրու)	mātēr	mātar	mātar	mē'tēr
429. մայր-ի	māter	—	—	—
430. մանչ	mas	—	—	—
431. մանր (մանուկ)	mənu	manāk	—	mány
432. մաշիլ	m]s	mašam	—	—
433. մատչիլ (մօտ)	mād	—	—	—
434. մատաղ (մատղաշ)	m]d-	m]dú	—	méldō
435. մատն	māt	—	—	—
436. մարդ	m]tō	márta	marəta	mortós
437. մարի	m ^o ri	márya	—	meîrax
438. մարմին	m]mēno?	márman	—	—
439. մարտ	m]d	m]dha	marəd	márnamai
440. մաքի	mak	mēka	—	mēkás
441. մեծ	még'a	máha	maza	mégas
442. մեղծ	smerd	—	—	—
443. մեղ-ք	mel	—	mairya	méleos
444. մեղկ մեղմ	mel-	m]dú	—	malakós
445. մեղր (մեղու)	mel	—	—	méli
446. մեռանիլ	mer	mara	mar	émorten
447. մերկ	neg ² -ro	nagná	mayna	gymnós
448. մերծ	meg'hri	—	—	méchri
449. մեք	mes	—	—	ám-mes

լո.	լիթ.	հայ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	—	—
horior	—	—	h. ger	gor
hiems	—	—	—	—
hibernus	žemà	zima	hh. gymbr	gam
—	žúolis	—	—	—
fūdi	—	—	giutan	—
—	žuvis	—	—	—
—	—	—	—	—
molo	málti	mlēti	malan	melim
mācero	minkyti	mazati	u. makōn	p. meza
—	maldy'ti	moliti	u. meldōn	—
molo	málti	ռ. МОЛОТЬ	malan	melim
māter	mótyna	mati	h. muoter	máthir
māteria	—	ռ. матерой	—	q. materis
masculus	—	—	—	—
minus	men'kas	мънжыб	mins	menb
—	—	—	q. mursch	—
—	—	—	u. mōt	—
mollis	հայ. maldūniu	mladū	h. milti	meldach
—	—	—	—	լ. maut
—	—	—	—	—
marītus	marti	—	marzus	լ. merch
—	—	—	—	—
Mars,-tis	—	—	լ. marða	—
miccio	mekenti	լ. mekati	ú. mēcke	—
magnus	—	—	mikils	maige
merda	smirdžiu	smrūdēti	—	—
malum?	mē'las	—	h. meldōn	mell
mollis	հայ. maldūniu	mladū	u. milde	meldach
mel	—	—	milið	լ. mel
morior	mirtis	mrēti	h. mord	marb
nūdus	nū'gas	nagū	hh. nökkua	nocht
—	—	—	—	—
—	mē's	my	—	—

հայ.	հնդ.	սամ.	իրան.	հու.
450. մեզ (մզլիլ)	meig ² h	mēghá	maēya	omichlē
451. մեզ	meigh	mēha	maēza	omichéō
452. մեջ	médyo	mádhyā	maiḍya	méssos
453. մի (միթ)	mē	mā	mā	mē
454. մի «1» (մեմ, միայն, միմեանք, միա)	smio	sama	hāma	mīa
455. մինչ	smē-ūz	sma	—	ma-
456. միս	mēmso	māśá	—	—
457. միտք	mēd	—	—	médomai
458. մլ.աղաց	} mol	mar	—	myllo
459. մլ-ուկ		—	—	—
460. մղեղ		—	—	—
461. մնալ	men	man	պ. māndan	ménō
462. մոզի	mozg'ho	—	—	móschos
463. մոլ «ծիլ»	mol	—	—	molóō
464. մոլի (մոլոր)	mol	malva	—	—
465. մոյթ	meuthi	methi	—	—
466. մոյն	mou-no	—	—	—
467. մոռանալ	mors	mṛś	—	—
468. մոր-եմի	moro	—	—	móron
469. մուլ «ծուխ»	smōl	—	—	—
470. մուխ, մխալ	smuqh	—	—	smýchō
471. մուխ, մխել	muqh	—	—	mychós
472. մուկն	mūs-	mūś	պ. mūś	mýs
473. մուկն, մկան	mūs-	—	—	mýs
474. մուն	musno	—	—	myíā
475. մունջ	mundyo	mū'ka	—	myndós
476. մուն	mu-n	—	—	—
477. մուր, -ծ մրուր մրոհիլ	mutro	mūtra	mūḍra	my'dos
478. մուրկ, մրկել	smug-ro	—	—	smýchō
479. մրջիւն	(mormo)	vamrā	maoiri	mýrmēx
480. մոր	mauri	—	—	mýrō
481. մորուք	smakru	çmaçru	—	—
482. յագեմալ	sāw	sinva	—	āfō

լո.	լիք.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	miglà	mɛgia	hլ. miggelen	—
mingo	mēžù	u. mīžam	ի. mīga	—
medius	—	mēžda	midjis	medón
—	—	—	—	—
sim(-plex)	—	samū	sums	samail
—	—	—	—	—
—	mēsà	mēso	mimz	mīr
meditāri	—	—	mitōn	midur
molo	malú	ռ. молотъ	malan	melim
—	—	molъ	malō	—
—	—	—	malma	—
maneo	—	—	—	ainmne
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	hլ. mal	—
meta	mieˊtas	—	hh. meiðr	methos
—	—	—	hլ. mooi	—
—	mirˊszti	—	—	—
morum	—	—	—	merenn
—	smilkstu	ռ. смáлить	hլ. smeulen	—
—	smáugiu	ռ. смуглый?	մ. smouch	múch
—	smùkti	smykati	u. smúgan	—
mūs	—	мышь	h. mūs	—
musculus	—	ռ. мышца	h. mūs	—
musca	լ. mūscha	mucha	h. mucca	—
mūtus	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	mudēt	ռ. мулить	ա. smut	մ. mūr
—	—	—	—	—
—	smáugiu	ռ. смуглый?	մ. smouch	múch
formica	—	mrauijъ	ի. maurr	moirb
—	լ. maura	murava	—	—
—	smâkras	—	—	smech
satīs	sotūs	syti	saðs	sāith

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
483.	յառմել	ṛ	ṛṇōti	erēnaoiti	órnymai
484.	յատակ	pəḍ-	padá	—	pédon
485.	յարել	ar	aram	arēm	ar-ar-ískō
486.	յարմար (յաւ տե՛ս հաւ) (եղբայր տե՛ս եղամիկ)	ar-m-	—	—	ármenos
487.	յեռուլ (յետ տե՛ս հետ)	ser-s	sarat	—	én-ersis
488.	յիսուս	penk ² ēk'omt	pan'čacat	pančāsāt	pentēkonta
489.	յղի	plē	prā	pārena-	pléōs
490.	յոլով	pol-	purú	pouru	poly's
491.	յօղ	au-dh	—	ao-ōra	—
492.	նա (այն, նոյն, աւանդիկ, անդ)	no	aná	ana	énē
493.	նա՛ «մանաւանդ»	no	anā	—	naí
494.	նայ	snə-t	snāti	snāta	nótios
495.	նաւ	nāu	nāu	nava	naūs
496.	նեարդ	snēwṛt	snā'van	snāvarē	neurá
497.	նետ	nedo	nada	uḫl. nad	—
498.	ներ (տագեր կից)	enéteri	yātar	—	enátēr
499.	ներ «մէջ» (ներ- քիցի)	ner	naraka?	—	éneros
500.	ներգակի	snerq	—	—	nárkē
501.	նիգ	knig ² h	—	—	—
502.	նիստ, նստել	nizdo	nišṭdati	u. nista	—
503.	նոր	nevros	náva	nava	néos, nearós
504.	նու	snuso	snušā'	u. šunūša	nyós
505.	նուրբ	snōbhri	—	—	—
506.	նսեմ	ni-k'ema	çyāmá	—	Kímōn
507.	նքոյր	nik-	—	—	neiklon
508.	շաղիլ (շաղաղել) շեղ շիլ	sqel	—	—	skelís
509.	շուս	k'wōn	çvan	spā, sōnō	ky'ōn

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
orior	—	—	ի. arna	—
—	—	—	—	in-ad
ars	—	—	—	—
arma	—	—	—	—
sero	sėris	—	h. saro	sreth
quinq̄aginta	—	—	—	cōica
pleo	pilus	<i>phūmū</i>	q. füllen	lia
pleo	pilus	para	q. voll	il
(ind)-uo	լ. àuts	ob-u-ja	-	fuan?
enim	anàs	<i>onū</i>	jains	—
nae	nei	nego	h. na	-
natare	—	—	—	snuadh
nāvis	—	—	ի. nōr	nau
nervus	—	—	—	—
—	—	—	—	—
janitrícēs	լ. jentere	jetry	—	—
nl. nertro	—	—	u. norð	—
—	—	—	h. snerahan	—
nitor	—	—	ի. hnīga	—
nīdus	lizdas	gnezdo	h. nest	net
novus	navas	<i>novū</i>	niujs	nūe
nurus	—	<i>snūcha</i>	h. snura	—
—	—	—	ի. snoefr	—
cimex?	šėmas	—	—	—
—	nėkóti	—	-	nithio
scelus	—	—	q. scheel	—
canis	szū˘, szuns	n. cyka	hunds	cú, con

	հայ.	հնդ.	սանս.	իբան.	հուն.
510.	<i>ո, ուլ, (ոմն, որ, ոք)</i>	k ^w o	kā	ka	po-
511.	<i>ոզնի</i>	oghinio	—	—	echinos
512.	<i>ոզոր «ծիւղ»</i>	ozg'ho	—	պիլ. azg	óschos
513.	<i>ոլոր (ոլոր)</i>	oleq	rkšala	—	álax
514.	<i>ողբ</i>	olbh	—	—	olophy'romai
515.	<i>ողն</i>	olen	aratní	պ. āran	ōlēn
516.	<i>ողողել</i>	pol	—	—	—
517.	<i>ողող «լաց» (ուլուլալ)</i>	ol	ululí	—	ololy'zō
518.	<i>ողորկ</i>	lorg ²	—	—	—
519.	<i>ողորմ</i>	orm	—	—	—
520.	<i>ողորել</i>	lok ²	—	—	—
521.	<i>ողջ</i>	olyo	—	—	—
522.	<i>ոյծ «զով»</i>	oug'	—	—	—
523.	<i>ոչ</i>	n+չ	átí	—	—
524.	<i>ոռ</i>	orso	—	—	órros
525.	<i>ոռնալ</i>	rū	rāuti	—	ōry'omai
526.	<i>ոսկր</i>	ostw-er	ásthi	ast	ostéon
527.	<i>ոստ</i>	ozdo	—	—	ózos
528.	<i>ոստին «չոր»</i>	ozd	—	—	ázō
529.	<i>ոտն</i>	pod	pād	pað	poús, podós
530.	<i>որբ</i>	orbho	—	—	orpho-
531.	<i>որդի</i>	portiyo	prthuka	—	pórtis
532.	<i>որթ «հորթ և վագ»</i>	porthu	—	—	—
533.	<i>ործկալ</i>	rug'	—	պ. ārōy	erygē
534.	<i>որկոր?</i>	g ² or-g ² or	gárgara	—	gérgeros
535.	<i>ործ</i>	org'hi	-rji	ərəzi	órchis
536.	<i>որոծալ?</i>	rod	rad	—	—
537.	<i>որովայն</i>	qrop+այն	kṛp	kəhrpa	prapís
538.	<i>որս?</i>	pork'o	—	—	pórkos
539.	<i>ու</i>	opi	—	—	ópi-then
540.	<i>ութ</i>	ok'tō>optō	aštā'	ašta	oktō'
541.	<i>ութսուն</i>	ok'tok'onta	açti	aštāiti	oktō'konta
542.	<i>ուլ</i>	pōlo	—	—	pōlos
543.	<i>ուլն «վիզ» ուղուկ</i>	ōlen ōl	aratní	պ. āran	ōlēn

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
quis	kàs	kū-to	hwas	co-te
—	ežy's	ježb	h. igil	—
—	—	—	—	—
lacertus	elkúné	lakūt	u. leg	less
—	ulbauti	—	—	—
ulna	—	—	aleina	լ. elin
—	լ. pali	ռ. πόлая	—	—
ululatio	ulūlóti	—	—	ulach
—	—	—	—	lorg
—	—	—	—	arman
loquor	—	—	—	-tluch
—	—	—	alla	լ. holl
autumnus	լ. auksts	—	—	ōcht
—	—	otū	—	—
rūmor	(riēju)	ռ. раять	u. rŷn	rūn
os	—	kostb	—	լ. ascorn
—	—	—	asts	—
—	—	չ. ozditi	—	—
(pes, pedis)	(pēdā)	(pěšb)	fōtus	(in)ad
orbis	—	—	arbi	orbe
partus	—	za-prūti kū	h. far	erthyl
—	—	—	—	—
ērūgo	rúgiu	rygaja	u. rocettan	—
gurgulio	gerklē	gūrtanb	h. quērka	—
—	լ. erzelis	ռ. knórēz	—	uirgge
rōdo	—	—	h. rāzi	լ. rhathu
corpus	—	—	h. rēf	crī
—	—	—	—	—
ob	—	—	—	—
octō	asztūni	osmb	ahtau	ocht
octoginta	(asztūmos)	(osmb)	—	—
pullus	—	—	h. folo	—
ulna	—	—	aleina	լ. elin

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուհ.
544.	<i>ուղի</i>	ul	—	—	aulōn
545.	<i>ունայն</i>	ean, un+այն	ūnā	una	eūnis
546.	<i>ունիլ</i>	ōp-ne	āpnō'ti	apayeiti	—
547.	<i>ունկն</i>	ōsn, un+կն	—	uši	oūs
548.	<i>ուս</i>	omso	ā'sa	—	ōmos
549.	<i>ուսանիլ</i>	uk'	účyati	u. yōčāt	—
550.	<i>ուստր</i>	suk'ter	—	—	—
551.	<i>ուտել</i>	ōd	ādmi	aḍāiti	édō, edōdē'
552.	<i>ուր (ուրեմն, ուրեք, հան-ուր)</i>	k ² u-ր	kú-ha	ku-dā	լ. ópyi
553.	<i>ուրանալ</i>	ur, ōr	—	—	arnéomai
554.	<i>ուրուր</i>	ōr	—	—	órnis
555.	<i>չոր (չիր)</i>	k ² soro	kšārā	—	xērós
556.	<i>չորք</i>	k ² etwor-es	čatvar	čaṭwārō	tésseres
557.	<i>չու (չոգայ)</i>	qyow, qyu-ti	čyuti	ք. čuln	seúō
558.	<i>պալ «ժայռ» պաղ-անձալ պղպղաքար</i>	bal, bāl, bl	bála	—	beltíōn
559.	<i>պալար</i>	bl+ար	bulis	—	bombylis
560.	<i>պապանձիլ</i>	bṇdh-(bh)	bandh	bañd	peisma
561.	<i>պեղել</i>	bēl	bila	—	—
562.	<i>պինդ</i>	bendh (bh)	bandh	bañd	peisma
563.	<i>պղպջակ</i>	bul	bulis	—	bombylis
564.	<i>պոլոկել</i>	lob	lōpáyati	—	lépō
565.	<i>պուտ «բշտիկ»</i>	bud	budbuda	—	by'tana
566.	<i>պու</i>	bul-sk'	buli	—	phallós
567.	<i>պալուկ «ծիլ»</i>	bul	—	—	bolbós
568.	<i>պտուկ «ծիլ»</i>	bud	budbuda	—	by'tana
569.	<i>ջանք</i>	yə-ŭ	yásati	yah	zēlos
570.	<i>ջեր</i>	g ² her	ghar	—	théros
571.	<i>ջերմ</i>	g ² hermo	gharmá	garəma	thermós
572.	<i>ջիլ, ջիդ</i>	g ² hisia	—	—	—
573.	<i>ջիւ, ջնել</i>	g ² hen	ghaná	jan	theínō
574.	<i>ջիւջ, ջնջել</i>	g ² hen-ye	—	—	—
575.	<i>ջով «ծիլ»</i>	yowo	yava	yava	zeiaí
576.	<i>ջուր</i>	yuro	(vāri)	(vār)	(oúron)

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
alvus	լ. ula	ulica	Ս. aul	—
vanus	—	—	wans	—
apiscor	—	—	ի. ofa	—
auris	ausis	ucho, uši	ausō	au,ō
(h)umerus	—	—	ams	—
—	jūnkti	učiti	(bi)-ūhts	—
—	—	—	u. suhter-ga	—
edo	édmi	jamъ	itan	լ. esu
hլ. cubi	kur̃	kū-de	u. hū	լ. cwt
—	—	—	—	—
ōrō	լ. urdit	ռ. орать	—	—
—	erẽlis	orыū	ara	irar
seresco	—	—	h. serawēn	—
quattuor	ketveri	četyre	fidwōr	cēthir
—	—	—	—	—
(dē)bilis	—	bolje	hլ. pal	ad-bal
bulla	լ. bumbuls	ռ. булка	hլ. puilen	bolach
offendix	beñdras	—	bindan	bunne
—	—	—	—	belach
offendix	beñdras	—	bindan	bunne
bulla	bur̃bulas	ռ. булка	hլ. puilen	bolach
liber	լ. luōbu	ռ. луб	h. loub	lomm
—	—	—	u. puduc	լ. bothell
bulla	bulis	—	q. bulle	ball
bulla	bulbē	—	h. peul	—
—	—	—	w. bud	լ. bothell
—	—	—	h. jesan	լ. lās
fornax	լ. gars	goreti	—	gor
formus	hւ. gorme	—	warmjan	—
fīlum	gy'sla	žila	—	—
(de)fendo	gany'ti	žena	ի. gunnr	gonim
—	javaĩ	ռ. ОВИН	—	—
(ūrino)	jūros	—	(h. vari)	—

	հայ.	հնիւ.	սանս.	իրան.	հուռ.
577.	ռուսնոյ?	srungħ	—	—	hry'nchos
578.	սա (այս, սոյն, աստ, աւաստիկ)	k'ó	—	—	keinos
579.	սագ	k'awā	kō'ka	—	kaúax
580.	սալ	k'əlá'	çilā'	—	—
581.	սամի	k'am-	çamyā	simā	kámax
582.	սամ	psñ	stana	fštāna	stē'nion
583.	սամոյնոյ?	sqand+ուլ	skándati	—	skándalon
584.	սառն	k'ar	çícira	sarəta	—
585.	սաստ	k'əsti	çāsti	sāstu	—
586.	սար	k'ɾ	çíra	sarah	kára
587.	սար, սարք	k'ɾ	—	—	kairoséon
588.	սարդ	k'ɾ-ti	çɾí-kha-la	—	kaïros
589.	սարիք «շղթայ»	k'ɾ	—	—	—
590.	սերիլ, սեռ (սերմն)	k'er k'er-մն	—	—	kóros
591.	սէգ	k'eigh	çighra	—	—
592.	սէր, սիրել	k'el-ro	çē'va	(saēto)	(keimai)
593.	սին(սինըքոր)	k'eno	—	—	kenós
594.	սիսեռն	k'eik'er	çícna?	—	մ. kikerroi
595.	սիրտ	k'erdi	h'ɾ'd	zərəd	kər, kardía
596.	սիւն	k'ōn, k'ryōn	—	—	k'ōn
597.	սլանալ	k'ul	—	—	—
598.	սլաք	k'ul+աք	çūla	—	—
599.	սխալ սխալակիլ «հարթիլ»	sqhal " k'wek'urā	skhal	—	sphallō (methy)- sphaléo
600.	սկեսուր	k'wek'urā	çvaçrū	ս. xusūra	hekýrá
601.	սկունդ	k'won-tā	—	—	—
602.	սոր	k'ovro	çváyatē	sūra	ky'ar
603.	սուն, սմանիլ (սին, սան)	psen, pson, psñ	stana	fštāna	stenion
604.	սուտ (սափա- սուտ)	psudo	—	—	pseûdos
605.	սուր (սլուր)	k'ō-ro	çá-la	saēni	—

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
—	—	—	—	srōn
cis	šis	sb	hi-	cē
—	—	sova	h. hūwo	լ. cuan
—	—	—	hallus?	—
—	—	—	h. hamo	—
—	հւլ. spenis	—	h. spunne	sine
scando, scāla!	—	—	—	scēndim
—	šarnà	ւլնլ. srēn	լ. hjarn	—
—	—	—	—	—
cerebrum	—	—	լ. hiarse	p. kern
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
creo	šeriù	—	—	—
—	—	п. сигать	u. hīgian	—
(civis)	(šeimà)	(п. семья)	hh. hyrr!	cōim
—	—	—	—	—
cicer	—	—	—	—
cor, cordis	širdis	п. сердце	hairtō	cride
—	—	—	—	—
—	—	п. слать	—	—
culex	—	—	—	cuil
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
socrus	še~šuras	svekry	svaíhro	լ. chwegr
—	լ. suntana	—	hunds	—
caverna	լ. šāwa	—	—	cūa
—	հւլ. spenis	—	h. spunne	sine
—	—	—	—	—
cōs	—	—	u. hān	cath

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
606.	<i>սուրբ (սպառիկ)</i>	k'ubhró	çubhrá	—	—
607.	<i>սպառնալ</i>	spṛ	sphuráti	sparaiti	spairō
608.	<i>ստանալ</i>	stā+ñ	sthāna	hištaiti	histánō
609.	<i>ստեղծել</i>	stēl+ō	sthálati	—	stéllō
610.	<i>ստեղծ</i>	stēl	sthāṇú	—	stelechos
611.	<i>ստերջ</i>	stēr+ḡ	starr'	ս. satarvan	steîra
612.	<i>ստև</i>	steu	stu-pá	—	sty'pē
613.	<i>ստեպ, ստիպել</i>	steib	stibhi	—	steibō
614.	<i>ստիճք</i>	pstēn	stana	fīstāna	stē'nion
615.	<i>ստոյգ</i>	steuwā	satyá	haiṭya	etá, etefós
616.	<i>ստորի</i>	stor	—	—	steîra
617.	<i>սրունք</i>	k'rūsni	—	—	—
618.	<i>վաքսուն</i>	swēk's+k'omt	šašti	xšvašti	exē'konta
619.	<i>վեր, վերայ</i>	uper	upári	upairi	hy'per
620.	<i>վեց</i>	k'swēk's	šaš	xšvaš	héx, féx
621.	<i>տագր, տայգր</i>	daivē'r	dēvár	—	dāē'r
622.	<i>տալ (գյ.)</i>	g'alōu	—	—	galóōs
623.	<i>տալ (բյ.)</i>	dā, dō	dā	daḍāmi	dídōmi
624.	<i>տամուկ</i>	dā+mo+nú	dā-nu	dā-nu	dēmós
625.	<i>տասմ</i>	dēk'ṛ	dáçan	dasa	déka
626.	<i>տատանիլ</i>	dñ	—	—	donéo
627.	<i>տատասկ</i>	də'k'	dāçati	dāstra	dakein
628.	<i>տարգալ</i>	dṛaw-l	darvá	սիլ. dār	dóry
629.	<i>տարտամ</i>	dṛm	drā'yati	—	darthánō
630.	<i>տեղ, ետղ</i>	sedlo	—	—	hellā
631.	<i>տեռ «կաշի. 2. քող»</i>	dēr-s	dṛñāti	dar	déros
632.	<i>տեսանել</i>	dēr'k'	darç	darəsa	dérkomai
633.	<i>տևել</i>	dewə	duvās?	սիլ. duva(ištam)	dfe'n
634.	<i>տի-ք</i>	dñt, dñti	—	—	—
635.	<i>տի, «կապ»</i>	dē	dyāti	—	déo
636.	<i>տիգ</i>	dig'h	—	—	—
637.	<i>տիկ</i>	dig	—	—	diza
638.	<i>տիղմ>տիլ</i>	stēl-	—	—	télma
639.	<i>տիւ (տի)</i>	diw	divā	—	-dios

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	—	cuanna
sperno	spiriù	—	h. spurnan	seir
de-stinare	stonas	<i>stamũ</i>	h. stān	cono-snaim
stolidus	հւլ. stallit	stelja	h. stēllen	tailc
stolo	լ. stulms	н. столб	u. stela	—
sterilis	—	p. sterica	stairō	—
—	—	—	—	—
stipo	staibus	stēbbē	ú. steppen	—
—	հւլ. spenis	—	h. spunne	sine
—	—	<i>jistovũ</i>	u. sōð	—
—	—	—	h. storro	—
crūs?	—	—	—	—
sexaginta	—	—	—	—
super	—	—	hլ. over	q. ver
sex	šēši	sēstē	saihs	sé
lēvir	dēveris	dēverb	u. tācor	—
glōs	—	<i>zũlũva</i>	—	—
do	dũ'mi	damb	—	dān
—	—	—	—	—
decem	dé'simt	desētb	taihun	deich
—	—	—	—	—
—	—	—	tahjan	—
trua	dervà	drevo	triu	drochta
dormio	—	dremati	—	—
sella	—	unpp. sedlo	u. sētl	q. sedlon
—	dirũ	derā	u. teran	լ. darn
—	—	—	-tarhjan	derc
dũ-ro	—	davē	q. zaudern?	doe
—	—	—	u. tīd	—
—	—	—	—	—
—	—	—	u. ticia	dega
—	—	—	u. ticcen	—
—	tel'ziũ	—	q. stallen	p. staot
diu, dies	dlenà	dēnb	(sin)teins	լ. diw

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուհ.
640.	տղել (տնտղել)	dil	—	—	dendillō
641.	տոկալ	dowə-ko	duvās?	հայ. duva(ištām)	dfēn
642.	տող, տողուք	stol	—	—	télma
643.	տոռն (սանդի)	doru	druṇī	պիլ. dār	dóry
644.	տորգ	dorw	—	—	—
645.	տուար	dīpəro	—	—	—
646.	տուն (ընտանի)	dōm	dam	dəmāna	dómos
647.	տուտն	dud	—	—	—
648.	տոփել	doph	—	—	déphō
649.	տտիպ	stib	—	—	steibō
650.	տրամ «պինդ»	dru-rā-mo	dāruṇā	drva	droón
651.	տրուպ (րուպ)	drōb	—	—	—
652.	տրտուն	drom	drā'yati	—	darthánō
653.	տրտունք	dōrd-	dardurá	—	dárda
654.	տոն	dapni	—	—	dapánē
655.	ց?	ad-sk'	—	—	—
656.	ցախ	sk'ə-kho	çākhā	պ. šāx	—
657.	ցայտել	sk'at	kū'rdati	—	skirtáo
658.	ցելուլ (ցեղ)	sk'el	—	—	skallō
659.	ցին	kýino, ksāno	çyēná	saēna	iktīnos
660.	ցիտ, ցտել	sk'id	čhid	sid	schízo
661.	ցիր, ցրել	sk'ēr	čhuráyati	—	—
662.	ցիւ	sk'ewo	skāuti	—	skylos
663.	ցոյց	skəu-sk'	ā-kuvate	պիլ. škōh	koéo
664.	ցուլ	skulu	—	—	skyfax
665.	փամփուշտ	phamph	bimba	—	pomphós
666.	փայլ (փաղփա- ղիլ, փողփողել)	sphel, phel	phalgú	—	—
667.	փայծաղն	sphelg'ḥn?	plīhán	spərazan	splēn, splánchnon
668.	փամաքի	sphn	—	—	spánios
669.	փարել	sphr	—	—	speîra
670.	փեղկ	sphelg	phálaka	—	sphélas
671.	փեռելել	spher+ել	sphūrjati	—	spáragma
672.	փերթ	spher+p	—	—	sparáttō

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելւն.
—	—	—	—	—
dū-ro	—	davê	q. zaudern?	doe
—	telžiù	—	q. stallen	p. staot
trua	dervà	drêvo	triu	drochta
—	—	—	u. tifer	—
domus	na`mas	domũ	—	—
—	—	—	q. tote	—
—	—	u. dépati	—	—
stipo	stipti	—	u. stīf	—
dūrus	drútas	sū-drauũ	u. trum	լ. dūr
—	—	չ. drobny`	hh. drafna	—
dormio	—	dȳrmēti	—	—
—	dardē`ti	p. dūrdórũ	—	dord
dapino	—	—	լ. tafn	—
ad	—	—	at	ad
—	šakà	sąkũ	hōha	լ. cainc
scateo	skatau`	n. скочить	ú. schurz	ú. cēird
sculpo	skeliù	n. щель	ú. skellen	scailt
scidi	լ. skalda	čēditi	skaidan	p. skeja
—	—	—	—	—
cutis	kūtis	—	h. hutta	cūil
caveo	—	չ. skoumati	h. scauwōn	—
—	—	—	—	—
—	bumbulis	չ. boubel	դ. femp	—
splendeo	լ. spilgans	—	q. flinkern	ú. lainn
lien	blužnis	slēzena	u. spleen	selg
—	—	—	—	—
—	լ. sprangāt	—	—	—
spoilium	լ. spals	polica	լ. spjalk	լ. fflochen
—	լ. sprégstu	—	hh. spraka	—
—	—	—	hh. spiorr	—
—	—	—	—	—

	հայ.	հնդ.	սանս.	իրան.	հուն.
673.	փին (փնթի)	(s)phino	—	—	pínos
674.	փինատ «աղբատ»	(s)phēn	—	—	penía
675.	փոյթ	spēut	—	—	speúdō
676.	փործ	phor+δ	—	—	peíra
677.	փուլ, փլանիլ	phōl	—	—	sphallō?
678.	փուլ, փչել փուք	phu	phupphu-	պ. pūk	physa
679.	փոքր	phuku	—	—	phaûlos
680.	փռել, սփռել	phēr-s	—	—	speirō
681.	փրփուր	phēr	—	ouu. ffiur	aphrós
682.	քակոր	kakka	—	պ. kaka	kákkē
683.	քաղել	qj	—	—	skallō
684.	քաղց	sw d-sk'	—	—	—
685.	քամել	qm	—	—	—
686.	քամակ	kam	—	—	—
687.	քան	k ² ān	—	—	—
688.	քառ	k ² tvr	turi'ya	tūrya	tra-
689.	քառասուն	?	čatvārin'cat	čaṭtwarasata	tessarákonta
690.	քար	kar	karkara	—	kárkaros
691.	քարք	(s)krp	krpāṇa	—	skorpíos
692.	քաւել	kau	—	—	—
693.	քաք	kakka	—	պ. kaka	kákkē
694.	քենի	svenyo	—	—	—
695.	քերել (քորել)	(s)qer	krṇā'ti	—	kēirō
696.	քերթել քերծել	+ p + δ	krntāti	kērəntaiti	—
697.	քէն	k ² oinā	—	kaēnā	poinē'
698.	քիմք	k ² ēmā	čāmati	պ. kām	témnonta?
699.	քիրտն	swidro	svē'da	xvaēḍa	hidrō's
700.	քիւ	skēwo	skāuti	—	skylos
701.	քոյր	swēsōr	svásar	xvañhar	—
702.	քուն (քունք)	swopno	svápna	xvafna	hýpnos
703.	քուք «տղք» քրքանք «ծիծաղ» քրքուիլ «հատաչել» քրուիլ «տղբալ»	kū	kōkūyatē	—	kō-kyō

լտ.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
pudet	spudinti	—	—	լ. ffwddan
(ex)perior	—	—	fraisan	—
—	pùlti	—	h. fallan	—
pustula	pûsti	пышать	h. fjūk	—
—	—	—	—	—
paucus	—	—	fawai	—
spargo	լ. spraujûs	—	ւ. sprōeweu	—
—	—	—	—	—
caco	—	kaka	q. kakken	ւ. cacc
sculpō	skeliù	ռ. щель	h. skellen	լ. chwalu
—	—	—	hh. svelta	—
—	kamúoti	—	—	—
—	լ. kamisis	—	—	—
quam	ką	—	hwan	—
quartus	—	—	—	—
quadrāgintā	—	—	—	—
cancer	—	—	hardus	carn
carpo	kėrpù	ռ. черп	ւ. schraffen	cėrb
caveo	—	—	—	—
caco	—	kaka	q. kakken	ւ. cace
—	sválnė	ռ. своя'чина	ւ. gėswīe	—
caro	skiriù	skora	h. sceran	scaraim
cortex	kėrtù	kratiti	u. skard	scrissid
—	skėrdžiù	—	—	—
—	kainė	čėna	—	—
—	—	—	ūh. hvōma	—
sūdor	լ. swėdri	—	hh. sveiti	լ. chwys
cutis	kūtis	—	h. hutta	cūil
soror	sesuo˘	sestra	h. swester	siur
somnus	sāpnas	sūnū	u. swefn	súan
cavannus	kau˘kti	u. kūkati	ւ. hiulen	լ. cwyn

	հայ.	հնիւ.	սամս.	իրան.	հուն.
704.	<i>քսան</i>	wikṇti	vimçati	vīsaiti	fíkati
705.	<i>օգնել</i> <i>օգուտ</i>	auw	ávati	avaiti	enḗeos
706.	<i>օդ «կօշիկ»</i>	eu-dh	—	aoḍra	—
707.	<i>օդ «հավա»</i>	aw-dho	—	aota	autmḗn
708.	<i>օթ «հազնել»</i>	ew-ti	—	ao-ḍra	—
709.	<i>օթ «գիշերել»</i>	au-ti	—	—	iaūō
710.	<i>օծանել</i>	ṛg ²	an̄j	—	—
711.	<i>օծ</i>	ang ² hi>ang'hi	—	—	ábeis
712.	<i>օղ</i>	aulo	—	—	aulṓn
713.	<i>օր</i>	āmōr	—	—	amérā

Ծանոթ.— Բոլոր այս ստուգաբանությունները հանված են իմ Արմատական բառարանից. նոր են միայն գերծել, թիւ, հոյակապ, մեղծ, որոնք իմ առաջարկություններն են, և երբու՛ժ որ առաջարկեց Lidén, Mélanges Pedersen 92:

Հաշված չէ թե ուրիշ լեզուներ ի՛նչ չափով հավատարիմ են մնացած նախալեզվին. բայց տարակույս չկա, որ սամսկրիտը, հունարենն ու լատիներենը հայերենից գերազանց են այս մասին: Քննելով Walde-Pokorny Յնդեվրոպական բառարանի երկու հատորները, գտա որ 2223 նախալեզվյան արմատներից 1217 ունեն հունարեն ժառանգներ, որ լինում է ամբողջ կեսից ավելին կամ հայերեն արմատների կրկնից պակաս: Լեզվի հնությունը և մատենագրության ճոխությունը բավական բացատրում են դրա պատճառները: Բազմաթիվ սովորական բառեր, որոնք ընդհանուր են բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մեջ, չեն պահված հայերենում. հիշենք այսպիսիներից հետևյալները.—

noqt «գիշեր»>սամս. naktā, հուն. nyktós, ալբան. nate, լտ. nox, noctis, գերմ. Nacht, լիթ. naktis, ռուս. ночь, հիբլ. nocht.

swell, sūl, sun «արեգակ»>սամս. súvar, հուն. hēlios, լտ. söl, կիմր. haul, գոթ. sauil, գերմ. sonne, լիթ. saulė, ռուս. солнце.

sūs «խոզ»>գնդ. hū, հուն. hys, լտ. sus, թոխար. suwo, գերմ. sau, լեթթ. suvṓns, ռուս. свинья, բրլտ. hous'h.

nu «այժմ»>սամս. nu, գնդ. nū, հուն. ny', լտ. num, լիթ. nù, ռուս. ныне, գերմ. nun.

sunu, suyu «որդի»>սամս. sunu, գնդ. hunu, թոխար. soyā, հուն. hyiòs, լիթ. sunùs, ռուս. сын, գոթ. sunus, հիմ գերմ. sunu, գերմ. sohn, անգլ. son.

լւն.	լիթ.	հւլ.	գերմ.	կելտ.
vīginti	—	—	—	fiche
avere	—	—	—	կ. awyr
(ind)uo	au- iù	ob-u-ja	—	fuan?
—	áudra	—	—	կ. auhel
(ind)uo	au ^ˉ tas	ob-u-ja	—	fuan?
—	—	—	—	—
unguo	hւյ. anctan	—	h. anco	imb
anguis	angis	ռ. уж	h. unc	-ung
alvus	aulis	ulica	ւ. aul	—
—	—	—	—	—

kíptóm «հարյուր»>սանս. çata, գնդ. satəm, հուն. hekátón, լւն. centum, իռլ. cét, բրըտ. kant, հիմ գերմ. hunt, գերմ. hundert, լիթ. šimtas, ռուս. сто.

tenù «նուրբ, բարակ»>սանս. tanu, հուն. tany-, լւն. tenuis, ռուս. тонкий, գերմ. dünn, իռլ. tanae.

erē, rē «թիավարել, թի»>սանս. aritra, հուն. eréttō, լւն. remus, լիթ. iriù, գերմ. rudern, իռլ. rā.

ombh, nobh «պորտ»>սանս. nabhya, պրս. nāfa, հուն. omphalós, լեթթ. naba, լւն. umbilicus, իռլ. imbliu, գերմ. Nabel.

weg'h «վարել, քշել (կառք կւն)»>սանս. vahati, գնդ. vazaiti, հուն. ochéō, լիթ. vežù, ռուս. возить, լւն. vèho, գերմ. Wagen, իռլ. fēn.

snē, nē «թել մանել, հյուսել»> սանս. snāyati, հուն. néō, լւն. neo, լեթթ. snaju, ռուս. нить, գերմ. nāhen, իռլ. snāthe.

pū «բարախ կապել»>սանս. pūya, գնդ. pūtay-, հուն. pyos, լւն. pus, հիւլ. fūi, գերմ. faul, լիթ. pūnū.

ster «փռել, տարածել»>սանս. stṛṇāti, հուն. stornymi, ալբան. štrin', լւն. sterno, գերմ. streuen, ռուս. про-степеть, իռլ. sernim.

sek^w «հետևիլ»>սանս. saçate, հուն. hépomai, լւն. sequor, իռլ. sechur, լիթ. sekù, հգերմ. -segga «հետևորդ»:

Ընդհակառակը կամ բառեր, որ հայերենը մեծ հավատարմությամբ պահել է, մինչդեռ ուրիշ լեզուներ անհետ կորցրել են: Այս բանը հաստատվում է, երբ հայերենի հետ համեմատելի միայն մի կամ երկու լեզու կա: Անշուշտ կամ մահ այնպիսի բառեր, որ մյուս բոլոր լեզուները կորցրել են, և միայն հայերենն է պահել. բայց այս կարգի բառերը

գտնել և հաստատել տնկաբերի է: Հաճախ հայերենը ամենամեծ սատարն է հնդեվրոպական մախաձեր վերականգնելու համար: Այս կարգի բառերից իբր օրինակ հիշենք հետևյալները.

Արտասուք և արտօստ. -- այս բառերի հնդեվրոպական մախաձեն *drakru*, որից կրճատմամբ առաջացավ երկրորդական *dakru* ձևը և հետո էլ մախաձայնի անկումով *akru*. վերջինից ծագեցին արիական և բալթյան ձևերը. մյուսներն ընդհանուրապես *dakru* ձևից են. իսկ հայերենը պահել է մախաձեական լիակատար *drakru* ձևը, որ շրջմամբ դարձրել է մախ *rdakru*, հետո հայկական սովորական հավելվածով արտասուք>արտասուք.

Գող բառը՝ գաղել և գավառական գեղել «ծածկել» բառերի, ինչպես մակ սրանց ածական գողտ, գաղտ, գեղտ ձևերի հետ երևան է հանում հնիս. *vel*, *vol*, *vj* արմատը և գրաբանական *velēd*, *volēd*, *vjēd* ձևերը. բայց այս բոլորը՝ որ այնպես գեղեցիկ կանոնավորությամբ պահված են հայերենի մեջ, չեն գտնվում մյուս ցեղակից լեզուների մեջ և կա միայն բալթյան ճյուղը, որ պահել է *velē* ածականը:

Կեր, կուր (կերակուր. արմատն է հնիս. *gʷer* «ուտել». սուանիս տարբեր է հնիս. *gəl* «կուլ տալ» արմատը. զանազան լեզուների մեջ այս երկուսը շփոթված են իրար հետ, այնպես որ կարելի չէ որոշել թե իրապես ո՞ր արմատին են պատկանում: Հայերենը հարազատորեն պահել է երկու արմատները մի քանի ծայնդարձներով. այսպես՝ կեր, կուր, *կոր (կոկորդ բառի մեջ) և կել, կուլ (գավառական «կոկորդ»):

Պլոկել, պլոկել «քերթել, կեղևել, կեղեքել, կողբալսել» բայը՝ որ շրջված է լպկել, լոպկել հոմանիշից, ծագում է հնիս. *lob-* հոմանիշ արմատից: Նախալեզուն այս արմատը երկու ձևով էր ճանաչում՝ *lep* և *leub*, իրենց ծայնդարձներով. առաջինից են հուն. *lēpō*, լիթ. *lupù*, ռուս. *лупить* «կեղևել, քերթել, կողոպտել, հափշտակել, պետք եղած գնից ավելի թանգ վաճառել», որոնց ներկայացնում են ճիշտ հայերենի իմաստները: Երկրորդ արմատի վերջածայնը որոշված չէ թե *bʷ* էր, թե *bh*, որովհետև բալթիկ-սլավական և այլ լեզուներ, որոնց մեջ կա այս արմատը, չեն կարող որոշել այն ծայնը: Հայերենը գալիս է որոշելու, թե բաղաձայնն էր *b*, որով այս մասին եղած տարակուսանքը վերջացնում և գերմանական ձևերի մասին եղած կասկածներն էլ փարատում է:

Քառ «չորս». հնդեվրոպական մախալեզուն «չորս» թվականի համար ուներ երկու ձև *k²etwores* և *k²tvj-*. հնագույն հնդեվրոպական լեզուները պահում են այս երկու ձևերը. այսպես են սանսկրիտը, զանդերենը,

հունարենը և իտալականը. սրանց հետ մաս հայերենը որ ունի չորք և քառ. մյուս լեզուները ջնջում են նրանցից սեկը:

Քար.— մյուս լեզուները պահել են կրկնված կամ ածանցական ձևերը և կամ է ածականով (ինչպես՝ գերմ. *hart*) և կամ զանազան տեղանունների վրա, որոնց ծագման մասին զանազան կարծիքներ կան, քանի որ ոչ մի լեզու պահած չէ բուն *kar* արմատը՝ իր նախնական լիմաստով. հայերենն է միայն, որ պարզական քար արմատով գալիս է լույս սփռելու և կասկածները փարատելու:

Լալ.— արմատը լտ. մյուս լեզուներն ունին ածած *plāq*, *plāg* ձևը. պարզ արմատը *plā* պահել է միայն հայերեսը:

Տղել, տնտղել.— պահված է միայն հունարենը մեջ. բայց կրկնավոր *θενδilliō* «աչքերը այս ու այն կողմ շարժել, հայացքը մեկի մյուսի վրա ձգել» ձևով. պարզ արմատը ցույց է տալիս հայերենը (տիղ - *dil*):

Չուպ տալ «սեղմել».— գտնվում է սանս. *subjati* և լիթ. *šbyti* ձևերով. խառնագների բացակայության պատճառով հնչյ. *sub* «սեղմել, ճնշել» արմատի գոյությունը կասկածական էր. հայերեսը՝ հուպ ձևով գալիս է հաստատելու նրա գոյությունը:

Գալ.— հնդեվրոպական արմատը ենթադրվում էր միայն հայերենի միջոցով (*wā*). մյուս լեզուների մեջ կար միայն *wādā* ածականը և այն էլ պահված միայն լատիներենի (*vādere*) և գերմանականի մեջ (*waten*). նորագյուտ հաթյան արծանագրությունների մեջ երևան եկավ *wā*, *wē* «երթալ», *uwa* «գալ» բայը և հայերենի նախնականությունը հաստատեց:

Գոլ «տաքուկ».— գտնվում է միայն բալթիկ-սլավական և գերմանական լեզուներում. բայց երկուսի մեջ էլ *g*, *k*, *d* ածականներով. պարզ *wel* արմատը պահում է միայն հայերենը, որ գիտե մաս գաղջ ածականը:

Այստեղ հիշատակելու արժանի է մաս թվականների մեջ տասնավորների կազմությունը: Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ տասնավորները կազմվում են բարդությամբ, որի առաջին եզրը միավորն է և երկրորդը *kṛt* կամ *k'omt*, որ *dēk'ṛti* «տասնյակ» բառի սղված ձևն է: Այսպես, օրինակ՝ նախալեզվի մեջ ասում էին *wik'ṛti* 20, *trik'omtā* 30, *penk²ē-k'omtā* 50 և այլն: Տասնավորների կազմության այս ձևը պահեցին արիական, հունական, լատինական և կելտական լեզուները. իսկ բալթիկ-սլավականը և գերմանականը ստեղծեցին նոր ձև, որ կազմված է միավորի և ամբողջական «տասն» բառի հարադրությամբ: Հայերենը իր —սան և —սուն վերջավորությամբ առաջին խմբի հետ է,

այսինքն միանում է հունականի և արիականի հետ, և հեռանում է սլավականից: Այսպես, օրինակ՝ 20 թվականի համար ունինք՝ հնի. *wikr̥ti* > սանս. *vim̥cati*, զնդ. *visaiti*, դորիական հուն. *fikati*, թոխար. *wiki*, քուչ. *ikar̥*, լտ. *viginti*, բրըտ. *ugent* և հյ. քսան. իսկ նոր ծնով՝ հսլ. *diva desēti*, լիթ. *dividešimt*, գոթ. *tvaitigjus*, հրգ. *zweinzig*:

Թողնում ենք հիշատակել այն բազմաթիվ մանր պարագաները, որոնցով լի է համեմատական քերականությունը և Արմատական բառարանը:

Այժմ ամենեք մեր 713 հնդեւրոպական արմատները, համեմատենք նրանք ցեղակից վեց ճյուղերի հետ (արիական, հույն, իտալական, գերմանական, կելտական և բալթիկ-սլավական) և տեսնենք թե ինչ չափով պահված են այդ լեզուների մեջ:

713 բառերից 166 հատը ընդհանուր է, այսինքն գտնվում է նաև մյուս բոլոր վեց լեզուների մեջ (ընդհանրապես ամբողջությամբ, երբեմն միայն արմատական մասով):

Այդ բառերը տպված են շեղատառ:

38 դեպքում բացակայում է միայն կելտական և մնում են մյուս 5 ճյուղերը (արիական, հույն, լատին, բալթիկ-սլավական և գերմանական). — սրանք են՝ ազագիլ, ակն, աճիլ, այց, աչք, ասր, բււմ (խոսիմ), դարիլ (դադարիլ), եղանիլ, եռալ, ես, ընդ, ընդերք, թոպել, թուք, լեարդ, լու, խարել, հանի, հեռ, հաալ, հոգ (հոգի), հոլովել, հով, մաքի, մեզ, մուկն, նա (այն), նա (մանավանդ), նու, ործկալ, որկոր, ստեղն, ստերք, ստեպ (ստիպել), տայգր, ցուցանել, փչել:

5 դեպքում բացակայում է միայն գերմանականը և մնում են մյուս հինգ ճյուղերը (արիական, հույն, լատին, բալթիկ-սլավական և կելտական). — այս բառերն են՝ առ(նախդիր), ողող (ուլուլալ «լաց լինել»), ոսկր, սոր, տամ (բայր):

13 դեպքում բացակայում է միայն իտալականը և մնում են մյուս հինգ ճյուղերը (արիական, հույն, բալթիկ-սլավական, գերմանական և կելտական). — այս բառերն են՝ ամեն, առգանել, առու, բոց, եւ, կին, հերու, մուր (մրուր, մրրիկ), սագ, սան, սուն (սնանիլ), ստինք, տեռ (կաշի). (սրանցից առու, սուն, ստինք նույնարմատ են և ճշտագուն հաշվով մնում է 10 բառ):

18 դեպքում բացակայում է միայն բալթիկ-սլավականը և մնում են մյուս հինգ ճյուղերը (արիական, հույն, իտալական, գերմանական և կելտական). — այս բառերն են՝ ածել, անդունդ, աստղ, ելանել, թառամ

(թարշամ), լուծանել, ծիծառն, հայր, հեռի, ծիր, մեծ, մաւ, ողմ, որովայն, ուլն (ուղուկ), սար, վեր (ի վերայ), քար:

9 դեպքում բացակայում է միայն հունարենը և մնում են մյուս հինգ ճյուղերը (արիական, բալթիկ-սլավական, իտալական, գերմանական և կելտական).— այս բառերն են՝ բեկանել, կիւ, մոյթ, միստ, փայլ, քերթել, քոյր և օծանել. իսկ լեզու բառը տարբեր ձև ունի:

19 դեպքում բացակայում է միայն արիականը և մնում են մյուս հինգ ճյուղերը (հունարենը, բալթիկ-սլավականը, իտալականը, գերմանականը և կելտականը).— այս բառերն են՝ աղ, ալգի, անիծ, առիւծ, արօր, այտ, բերան, թարախ, թրիք, ի (նախդիրը), լալ, կռունկ, հացի, հուր, սա (այս), տեղ, ցելուլ (ցեղ), քաղել, օծ:

Այսպիսով հայերենը 102 դեպքում համեմատվում է հինգ ճյուղի հետ, որով մնում է 445 դեպք, երբ հայերենը համեմատվում է 4, 3, 2, կամ միայն մի լեզվի հետ:

Այժմ ամփոփվենք հայերենին ամենից ավելի մերձավոր երեք ճյուղերի՝ արիականի, հունարենի և բալթիկ-սլավականի միջև և տեսնենք մեր բառերի թվական հարաբերությունը սրանց հետ: Համեմատված բառերի քանակի կողմից առաջին տեղը բռնում է հունարենը (524 բառ), երկրորդ և երրորդ տեղը՝ արիականը և բալթիկ-սլավականը (երկուսն էլ 432 բառ): Իսկ եթե չհաշվենք այն 166 բառերը, որոնք ընդհանուր են բոլոր վեց ճյուղերին, կմնա 358 բառ հունարեն, 266 բառ արիական և 266 բառ էլ բալթիկ-սլավական. ուրիշ խոսքով հունարենը գրեթե հարյուր բառ ավելի մյուս երկուսից:

Ամենից ավելի կարևոր են այն դեպքերը, երբ համեմատությունները լինում են մի կամ երկու լեզվի հետ միայն: Այսպես՝

Հայերենը միայն արիականի հետ՝ 18 բառ.

արև, արեգ	գերծ
արծուի	ընծայ
երգ	թովել (թոթով)
ինծ (զյ)	արիական է միայն
խաչ, խոչ	ծագ
խինդ, խնծիղ	ծի
ծեծել, ծանծ	մարմին
կատակ	մետ
կոզի (արմատը կով, ընդհա-	սաստեղ
նուր է, բայց «կարագ» իմաստը)	ցրել

Արծաթ բառը մինչև իր վերջածայնը համապատասխան է գալիս արիական, իտալական և կելտական ձևերին: Բալթիկ-սլավականը չունի այս բառը, իսկ հունարենը նույն արմատը ածանցում է ուրիշ մասնիկով (árgyros):

Բուժանել բառի հնագույն ձևը եղել է *bhrūg*, որ պահպանված է իտալական և գերմանական ճյուղերի մեջ. սրանց *r* ընկնելով առաջացավ *bhug*, որ պահույն են արիականն ու հայկականը. — հունարենը, բալթիկ-սլավականը, ինչպես նաև կելտականը չգիտեն այս արմատը:

Նստիլ (նիստ) ծագում է հնիս. *sēd* արմատից՝ ու նախդիրով. մյուս լեզուներն ընդհանրապես ունին աննախդիր պարզ արմատը (օրինակ լտ. *sedeo*, գերմ. *sitzen*, անգլ. *sit*, լիթ. *sėdu*, ռուս. *сидеть*). միայն արիականն է, որ գործածում է ու նախդիրով ձևեր (սանս. *nīśidati*, պրս. *nīšastan*, սոգդ. *nista*). նման հայկականին արևմտյան լեզուներն ունին նույն նախդիրով ձևը, բայց «բույն» նշանակությամբ (ինչպես լտ. *nidus*, գերմ. *nest*, լիթ. *lizdas*, ռուս. *гнездо*): Հայերենը չունի:

Լու ծագում է հնիս. *plusos* ձևից, որին համապատասխան է գալիս սանս. *pluṣi*, բայց ոչ հունարեն *psylla* կամ հսլ. *bhūcha*.

Հայերենը միայն հունարենի հետ՝ 41 բառ.

Ագանել (գիշերը)	գեր (վեր)
ալիւր	դակու
աղմուկ	երաստան
աղտ (կեղտ), նաև աղծ	երթալ
աղօրի	եփել
անուրջ	թարփ
արածել (արօտ)	թի
արթուն	թիւ
աւել, աւելել	թմրիլ
աւել, յաւելուլ	խստոր
ափ (ծեռքի)	ծաղր, ծփծաղ
ծուռ	սուտ
կամուրջ	տատանիլ
մերծ	տղել, տնտղել
մոզի	ցուլ
մոլ (ընծիւղ)	փանաքի
որս?	փին
սար, սարք	փինատ (աղքատ)

սին	օթ (գիշերել)
սիւն	օր
սխալակել	

Հուլիանոսը միայն բալթիկ-սլավոնականի հետ 27 լատ.

դեյոժ (խոյլ)	կածան
գէթ. գիջանալ	կարդալ
գորտ	կողր (ճուղ)
դեռ	կուրծ, կրծել
եզր	հալել
եռելիք	հարթնուլ
դ (նսխդիր)	հեղուլ հեղեղ, զեղուլ
դմիկմիկ	ողողել
թաթաւել	(ջուր)
իսկ	սլանալ
լուկել	քամել
լաստ	քամակ
լիկ (լիճ)	քերծել
խուն	

Այստեղ պետք է հիշել կարկուտ բառը, որ շրջված է *կակրուտ ձևից. իսկ սա էլ կրկնված է *կրատ արմատից, որի հետ նույն է հսլ. *gradū* (նաև լտ. *grando*), մյուս լեզուները թեև նման են հնչում, բայց կազմում են տարբեր խումբ. այսպես՝ սանս. *hrādūni* և հուն. *chálaza*:

Հար, հարկանել ծագում է հնիս. *pēr* «զարմել» արմատից և սրա քց ածականից. պարզ արմատը պահված է միայն բալթիկ-սլավականի և ալբանականի մեջ, որոնց հետ է նաև հյ. հար, մյուսներից արիականը ունի քրէ ածականը և կելտականը ունի *porc* ածականը. զանազան լեզուների մեջ կան նաև *spher* ևլն ձևեր, որ հայերենը չգիտե: Ուրեմն հայերենի ամենից մերձավորը բալթիկ-սլավականն է:

Ուղի «ճամբա». ծագում է սլ արմատից. մյուս լեզուներն ընդհանրապես ունին *aulos* ձևը՝ զանազան իմաստներով (օրինակ՝ հուն. *aulós* «երկարած փոս անցք, խողովակ»): միայն սլավականն է, որ ձևով ու իմաստով համապատասխանում է հայերենին (ռուս. *улица* «փողոց»):

Ո՞ւր. ծագում է հնիս. *k²* անորոշից՝ *r* ածականով. մյուս լեզուների մեջ «ո՞ւր» նշանակող բառերը կազմված են նույն անորոշից՝ *dhe*

մասնիկով (օրինակ՝ գնդ. kudā, ռուս. куда և այլն). միայն լիթվաներենն է, որ մեզ նման r մասնիկով ունի kur՝ «ո՞ր»:

Տարտամ «դանդաղ, ծույլ». ձևանում է հնիս. drem «քնել, ննջել» արմատից, որ ածականն է պարզ drē «քնել» արմատի. նույն m ածականով ձևեր ունինք միայն սլավականի և լատինականի մեջ (ռուս. дремать «նիդիել, թնդել, անհոգ լինել», լատ. dormio «քնել, անգործ՝ դատարկ լինել»): Ոմանք ուզում են այս արմատի տակ դնել նաև հսլ. dьrmō «տրտում, մռայլ, տխուր լինել», բայց իմաստի տարբերության պատճառով կասկածում են. հայերենն ունենալով տրտում բառը՝ նույն արմատից և նույն իմաստով, հաստատում է տրված ստուգաբանությունը:

Հայերենը միայն լատինականի հետ՝ 6 բառ.

ամուսին	մանչ
ղստ	սրունք
հուպ (մօտ)	քաւել

Կարևոր է հիշել այգի, որի նախնական նշանակությունը (խաղող) կա միայն լատիներենում. մյուսները պահում են «լեռնային մանր պտուղ» իմաստով:

Թակ, թակել բառի արմատն է teg, որ կա միայն լատիներենում (tigra «գերան»), մյուսները (գերմանական և բալթիկ-սլավական) ունին steg արմատը:

Սանդուղք բառը թերևս ծագել է հնիս. sqand «ցատկել, վեր բարձրանալ» արմատից. այդ դեպքում մեր բառին ամենից ավելի մոտիկ է լատ. scāla (հինը *scand-sla), որ նշանակում է նույնպես «սանդուղք»:

Սխեռն բառի հետ համեմատելի ձևեր են. լատ. cicor, մակեդ. kikerroi, հուն. kriós, սանս. çiqna «ոլոռ». վերջինը նշանակությամբ անստույգ և ձևով էլ տարբեր է. ամենից ավելի մոտիկ են մեզ լատինը և մակեդոնականը:

Հայերենը միայն գերմանականի հետ՝ 15 բառ.

աճիւն	մոյն
անձն (արմատը առ ընդհանուր է.	նուրբ
իսկ ց'ի ածականը կա միայն	ողորմիլ

գերմանականում)
առասպել
բով, բովել
գոմ (ախոռ)
հաստ, հաստատ
մատչիլ, մօտ

ուստր
տիք
տուար
տուտն
քաղցնուլ

Հացի բառը թեև ընդհանուր հնդեւրոպական է, բայց միայն գերմանականն է, որ ունի հայերենի համապատասխան ask'hio ձևը. մյուսները գիտեն օսի, որ նախորդի պարզականն է և օսօն, որ սրա մի ուրիշ ածականն է:

Ազագել բառի պարզ արմատն է as «այրիլ, չորանալ».— սրա ածականներն են azd և azg. առաջինը գտնում ենք հունարենի և բալթիկ-սլավականի մեջ, որոնց հետ է նաև hj. ուստին. երկրորդը գերմանականի մեջ, որի հետ են նաև ազագել և աճին:

Ամառն բառի արմատն է sēm- կամ sēmā-. և ձևերով գտնում ենք զանազան լեզուների մեջ. միայն գերմանականն է՝ որ ունի r-ով ձևեր (sommər). այսպես նաև հայերենը:

Գոյ, գոլ (լինել) բառը ծագում է հնիս. ves արմատից, որ զանազան լեզուների մեջ պահպանված է «մնալ, բնակիլ» իմաստով. միայն գերմանականն է, որ տվել է նրան «լինել, գոյ լինել» նշանակությունը. այսպես նաև հայերենը:

Եղունգն թեև ընդհանուր հնդեւրոպական է, բայց լեզվից լեզու այնքան այլափոխված է, որ կարելի չէ մի ընդհանուր ձևի վերածել. հայերենին ամենից ավելի մոտիկ է գերմանականը (nagel), իր l, n, g բաղաձայններով:

Պալ, նշանակում է «տեղից չշարժվող խոշոր ապառաժ քար», որի հետ նույն են պաղանձաւ «քարանձավ» և պղպղաքար «անշարժելի քար». հանվում է հնիս. bal բառից, որ նշանակում է «ուժեղ, խոշոր» (հմմտ. ռուս. боляшой): Ծագմամբ նույն է գերմանական pal «անշարժելի, հաստատուն», որ որոշ լեզվաբաններ վարանում են կցել նույն արմատին, իմաստի տարբերության պատճառով: Հայերենի կատարյալ համաձայնությունը գերմանականի հետ ձևով և նշանակությամբ՝ գալիս է փարատելու կասկածը:

Սէր. ծագում է հնիս. k'ei արմատից ro ածականով. արմատի նախնական նշանակությունն է «պառկիլ, հանգստանալ», որ հետո անցնելով «տուն, ընտանիք» իմաստից, հասնում է «սէր, սիրելի, սիրական»

նշանակության: Ձանազան լեզուներ պահել են կա՛մ պարզ արմատը և կա՛մ նրանից աճած ձևեր. րօ մասնիկով աճած ձևեր գիտե միայն գերմանականը:

Փեղկ. ծագում է հնխ. *sphelg* ձևից, որ *sphel* պարզ արմատի *g*-ով աճած ձևն է. պարզականը գտնվում է զանազան լեզուների մեջ, իսկ *g*-ով աճած ձևեր կան միայն գերմանականում (օրինակ՝ ֆրիզ. *spalken* «ճեղքել»):

Հայերենը միայն կելտականի հետ՝ 6 բառ.

արգահատիլ	լերկ
արգանդ	մատն
գերան	ողորկ

Խուղ «խրճիթ» բառը թեև ընդհանուր հնդեվրոպական է, բայց ձևով ավելի մոտ է կելտականին (իռլ. *cúil*):

Հայերենը արիականի և հունականի հետ միասին՝ 26 բառ.

ազդր	ծետ
ալիք «կոհակ»	ծօն
աղալ	մարդ
ամալ	մի՛, մի՛թ
այր	մինչ
աջ	ոզոր
առնուլ	չուել, չոգայ
առնել	սարդ
առն «արու վայրի ոչխար»	սխալ
(հատկապես հուն. <i>arneios</i>	ստել
«խոյ»)	տամուկ
երիւրել	տի (կապ)
գմրիլ (իմաստով ավելի նման	ցին
է արիականին)	փրփուր
իծ	

Հայերենը արիականի և բալթիկ-սլավականի հետ միասին՝ ութը բառ.

երդումն	հուպ (սեղմել)
լեսուլ	ծող
լլուկ, լլկել	մոռանալ
լողալ	ոչ

Հայերենը արիականի և իտալականի հետ միասին՝ միայն մի բառ,
որ է՝

խայթել, խեթ, խօթ.

Հայերենը արիականի և գերմանականի հետ միասին՝ 3 բառ.

մաշիլ

մուլի

սալ

Հայերենը արիականի և կելտականի հետ միասին՝ 5 բառ.

ամ

գիւտ, գտանել

եզն

պեղել

սուրբ (ճիշտ համապատասխան է սանս. *հսbhrá*,

իսկ միայն արմատով իռլ. *cuanna*):

Հայերենը հունականի և բալթիկ-սլավականի հետ միասին՝ 14 բառ.

արդ (այժմ)

գերի

գերփել

դամբան (նշանակությամբ բոլո-

րովին նույն է հունարենը.

իսկ հայրուս. *dambo*

«հիմք»՝ միայն ձևով).

երգիծանել

կայծ

հերիւն

ծուկն (մյուսները ներկայացնում

են տարբեր

խմբակցություններ)

մեք

մօր (ճահիճ)

ողբ

ոստին (չոր)

տոփել

փարիլ

Հայերենը հունականի և իտալականի հետ միասին՝ 9 բառ.

երեց

լար

կաթն

կալ (բայր)

կոկորդ (արմատը ընդհանուր

է, մեզ ամենից ավելի մո-

տիկ ձևերն են հույնը և

լատինը).

հաւ (ծայր)

ծիւն

յարմար

ու

Հայերենը հունականի և գերմանականի հետ միասին՝ 10 բառ.

աղբիւր (ուղիղ համապատաս-
խանը հունարենն է, իսկ
գերմանականը միայն ար-
մատով).

հինինալ
ներգելի
ոստ

արմ, արմատ
բոկեղ
թառիլ
ծառ
ստորի
տիկ

Հայերենը հունականի և կելտականի հետ միասին՝ ունի միայն մի
բառ, որ է ռունգն.

Հայերենը բալթիկ-սլավականի և իտալականի հետ միասին՝ ունի 4
բառ, որոնք են՝ անկին, հարսն, մեղծ, քիղ:

Հայերենը բալթիկ-սլավականի և գերմանականի հետ միասին՝ ունի
18 բառ, որոնք են՝

բոկ
բուք
գաղջ
գեղգեղել?
գոլ
թէ (եթէ, թեթուք)
լանջ?
կումբ
կռնչիլ «կուչ գալ»

հնոց
հող
ծաղկել
մլուկն
մաղթել
մուլ (ծուխ)
սկունդ
տրուպ
քենի

Հայերենը բալթիկ-սլավականի և կելտականի հետ միասին՝ ունի
միայն մի բառ, որ է թեկն (թիկունք):

Հայերենը իտալականի և գերմանականի հետ միասին՝ ունի 3 բառ,
որոնք են՝ գալ (զգալ), թաքչել, միգ:

Հայերենը իտալականի և կելտականի հետ միասին՝ ունի 2 բառ,
որոնք են՝ թեղի (ծառը) և ողոջել:

Վերջապես հայերենը գերմանականի և կելտականի հետ միասին՝
ունի 5 բառ, որոնք են՝

բլուր
դուլ (դադար)
լկիլ

ողջ
տիգ

Ընդամենը չորս դեպք կա, ուր 3 արևմտյան լեզուները միանում են հայերենի հետ, առանց արիականի, հունականի և բալթիկ-սլավականի. սրանք են՝ գեղ (գեղեցկություն), բորբոք, հերկ? և ց? մախդիրը:

Այս բոլորը ի մի հավաքելով՝ տեսնում ենք, որ արևելյան լեզուներից արիականը ունի 18 առանձին համեմատություն, հունականը՝ 41 և բալթիկ-սլավականը՝ 27, երեքը միասին 86: Առանձին կամ մի որևէ ուրիշ լեզվի հետ միացած՝ ունինք արիական 61 համեմատություն, հունական՝ 101 և բալթիկ-սլավական՝ 72. այս երեքը իրար կամ որևէ արևմտյան լեզվի հետ միացած՝ ընդամենը 100 բառ, որ գումարելով առանձին համեմատությանց հետ (86)՝ կունենանք ընդամենը 186 արևելյան բառ: Արևմտյան լեզուներից լատինականը ունի 6 առանձին համեմատություն, գերմանականը՝ 15 և կելտականը՝ 6. միասին 27: Այս երեքը իրար հետ միացած (բայց չհաշվելով արևելյան լեզուների հետ եղած համեմատությունները)՝ ընդամենը 14 բառ, որ առանձին համեմատությանց հետ միասին գումարելով՝ կունենանք ընդամենը 41 արևմտյան բառ:

Արևմտյան բառերի քանակը չորս ու կես անգամ ավելի փոքր է արևելյաններից: Հայերենի ամենից ավելի մերձավոր լեզուն հունարենն է (101 բառ), որ միայն ինքը 2¹/₂ անգամ ավելի է, քան բոլոր արևմտյանները (41 բառ):

Հայերենը երբեմն միանում է մաս թոխարերենի և ալբաներենի հետ: Երբ այս լեզուները երևան են գալիս մյուս լեզուների կողքին, մենք դրանք չենք հիշում. այսպես, օրինակ՝ գերան, որ համեմատվում է միայն կելտ. *guern* և ալբան. *vorë* ձևերի հետ: Բայց պետք է հիշել մի դեպք, երբ հայերենը միանում է միայն թոխարերենի հետ (կող=*kalyoni*, որից կողմն և անկողին), և մի ուրիշ դեպք, երբ հայերենը միանում է միայն ալբաներենի հետ (այն է դարծ=*drød, droða*): Հայերեն դալ բառի հետ հատկապես նման է ալբաներեն *daļe* «թթու կաթ», որ պատկանում է ընդհանուր հնդեվրոպական դիել արմատին: Հիշենք մաս սլանալ, որի հետ նույն է ալբաներեն *sul'om* «հարծակվել, վրան վազել» և հավանաբար մաս սլավական ձևերը (ռուս. *сыграть* «ուղարկել» ևլն):

Այժմ հավաքենք այն դեպքերը, երբ հայերենը առանձին մոտիկություն է ցույց տալիս հունարենի հետ, թեև բառը ընդհանուր է մաս ուրիշ լեզուների:

Աղուէս բառը իր մախածայն ա-ով համապատասխանում է ճիշտ հունարենին (*alōpēks*). մյուսները զուրկ են նրանից: Այսպես մաս

աղքատ բառը, որ մյուս լեզուների մեջ ունի *loiç, liç* արմատը, միայն հունարենի մեջ կա *o* նախածայնը (*oligos*):

Այլ բառի համար նախալեզուն ուներ երեք ձև. *alyo, ailo* և *anyo*. առաջինից է հուն. *állos*, երկրորդից թխարական, իտալական, գերմանական և կելտական ձևերը, իսկ երրորդից՝ արիականն ու սլավականը: Հայերենը ծագում է *ailo* ձևից, որ կա՛մ վերի հնիս. *ailo* ձևն է, և կա՛մ *alyo* շրջված *aylo*:

Այծ բառի դեմ հայերենը և հունարենը միասին ունին *aig'* նախածնը, մյուսները *ag'* (առանց *յ-ի*):

Այր (սեռ. առն), նախածնը *anər* համապատասխանում է հունական *anēr* ձևին. մյուս լեզուները բղխում են հնիս. *noər* ձևից. հայն ու հունարենը միայն ունին *a* նախածայնը:

Անէծք բառի դեմ մյուս լեզուները հանում են *noid* արմատը. հայերենն ունի նաև *a* նախածայնը, որին համապատասխան է գալիս հունարեն *o* (*ónēidos*):

Անուն.— նման նախորդին՝ բոլոր լեզուների մեջ էլ ներկայանում է *n* նախածայնով. միայն հայը ունի *a* հավելվածը, ինչպես որ հունարենն էլ ունի *o* հավելվածը:

Ատամն.— բոլոր լեզուների համապատասխան ձևերն ունին նախածայն *d*. հայերենն է միայն, որ ունի սրա վրա *a* ձայնավորը. սրան համաձայն է գալիս հունարենը (*odús, odóntos*), որ ունի *o* նախածայնը:

Աստղ.— բոլոր լեզուներն էլ ունին *s* նախածայնը. միայն հայերեն և հունարեն ձևերն ունին *a*. այսպես *hj. աստղ*, հուն. *astēr*:

Բուսանիլ, քոյս բառը ծագում է հնիս. *bhū* արմատից, որի առաջին և հիմնական նշանակությունն է «աճիլ, մեծանալ (մանավանդ բույսի)». այս իմաստը պահվում է միայն հունարենի և ալբաներենի մեջ, և նրանց հետ նաև հայերենի մեջ: Բոլոր մյուս ճյուղերի մեջ ստացել է «զուլ, լինել» նշանակությունը և դարձել է էական բայ (*ռուս. быть, պրս. bēd, գերմ. bin*): Հունարենը և հայերենը չեն փոխվել:

Գործ բառի դեմ ցեղակից լեզուները հանում են ընդհանրապես *vorg'* արմատը. միայն հունարենն է, որ ունի նաև *vorg'* արմատը, որին համաձայն է հայերեն *գործ* (այսպես նաև անգլերեն *work*):

Թեքել.— արմատն է *tøk*, որի նախնական նշանակությունն է «ծեռքով կամ գործիքով որևէ բան շինել». այս ընդհանուր իմաստը պահել են հայերեն *թեքել* և հունարեն *téchne*, որ ամեն տեսակ արհեստի համար

էլ գործածական է. մյուս լեզուները իմաստը մասնավորել են փայտակերտութեան վրա:

Թումբ.— Ճշտիվ համապատասխանում է հունարեն *tymbos* ձևին. մյուսներն ունին *tum* արմատից կազմված զանազան ձևեր. ինչպես՝ լտ. *tumulus*, իռլ. *tomm* ևլն:

Թուր. — Ժագում է հնիս. *tor* արմատից, որի նախնական նշանակությունն էր «շփելով մաշեցնել» և հետո նշանակեց «ծակ բանալ, ծակել» (քարի դարի հետքերի շարունակությունն է): Ամեն տեղ պահված է այս արմատը՝ *tor*, *tor*, *tr* ձևերով և զանազան նշանակություններով. հայերենին ամենից ավելի մերձավորն է հուն. *tóros* «դուր»:

Իմ. — մյուս լեզուների համապատասխան բառերը սկսվում են *m* բաղաձայնով. միայն հունարենն ունինք *omé* (նաև ալբան. *im*), որին համաձայն է հայերեն իմ:

Ինմ.— բոլոր հնդեվրոպական լեզուներն էլ այս թվականի համար ունին մի բառ՝ որ սկսվում է *n* բաղաձայնով (սլավական *десять* ազդվել է հաջորդ *десять* «տասը» թվականից). միայն հունարենը ունի նախահար ձայնավորով *ennea*, որին համաձայն է նաև հայերենը՝ ի ձայնավորով:

Լիզուլ «լիզել» բայը ունի նաև լիզանել ձևը. առաջինին համապատասխանում է հունարեն *leíchō*, երկրորդին՝ *lichneus*, որ կազմված է *-n* ածանցիչով, ինչպես հայերեն *-ան*:

Ձիւն և ձմեռն. — երկուսն էլ ունին իրենց համագործերը զանազան լեզուների մեջ. բայց *ձիւն* ճիշտ համապատասխանում է հուն. *chiōn* ձևին և երկուսը միասին գալիս են հնիս. *ghniyōm* նախաձևից. իսկ *ձմեռն*՝ որ կազմված և *ձմեր* ձևից *n* մասնիկով, ճշտիվ համապատասխանում է հունարեն *cheimērinós* բառին:

Մեղու միջատը նախալեզվում կոչվում էր *bheoi*, որ զանազան մասնիկներով պահել են բալթիկ-սլավական, գերմանական և կելտական լեզուները: Վայրենիների մի նախապաշարման համեմատ այս միջատի անունը թաբուի ենթարկվելով՝ հնարվել է մի նոր բառ մի քանի լեզուների մեջ, ածանցելով «մեղր» բառից. այսպես են հուն. *mélissa*, ալբան. *mial'tse* և սրանց հետ էլ *hj*. *մեղու*:

Մի (մեկ) թվականն արտահայտվում է լեզուների մեջ երեք ձևով. արիականն ունի *eka*, հունարենը կազմում է *sem* արմատից (արական *sems*, իգական *smia*, չեզոք *sem*), իսկ եվրոպական լեզուները գործածում են *oinos* «միայն, առանձին» բառը (լտ. *unus*, իռլ. *oen*,

գերմ. *ein*, հայրուս. *ains*, հւլ. *inu*).— հայերենն էլ ճիշտ նույն է հունարենի հետ. մի ծագում է հնիս. *smia* ձևից:

Մուռջ «համր» ծագում է հնիս. *mundyo* ձևից, որ առաջանում է ռս «մրթմրթալ, փնթփնթալ» պարզական արմատից. մյուս լեզուները կամ պահում են պարզական արմատի նշանակությունը, և կամ զանազան աճականներով ձևացնում են «համր» իմաստը. միայն հունարենն է, որ ճիշտ հայերենի պես ունի *myndós* ձևը և «համր» նշանակությունը:

Յագիլ, յագենալ «կշտանալ».— ծագում է հնիս. *sāw* ձևից, որ *sā* պարզ արմատի աճականն է (*w*-ով). մյուս լեզուներն ունին է աճականը (ինչ. լտ. *satur*, լիթ. *satūs*, գերմ. *satt*, իռլ. *sāith*, ռուս. *сыт*) և կամ ռնգական են ներմուծում (վեդ. *á-sinvan* «անկուշտ»). միայն հունարենն է որ հայերենի պես ներկայացնում է *sā* արմատի *w* աճականը (*áō<áfō* «կշտանալ»):

Յեռուլ «կողք կողքի շարել, միացնել».— ծագում է հնիս. *sers* ձևից, որ *ser* պարզ արմատից է՝ *s* աճականով. մյուս լեզուները ունին կամ *ser* պարզ արմատից (լտ. *sero*, *series*), և կամ *m*, է աճականներով աճած բառեր (հուն. *hormathós* «շարք», իռլ. *sreth* «շարք»): Հայերենին ճիշտ համապատասխան է գալիս հուն. *énersis* «յեռում, միացում», որ նույնպես կազմված է *ser* արմատից՝ *s* աճականով, ունենալով նաև նախահար *en* «մեջ» = *hj*. *j* նախդիրը:

Նոր.— այս բառի հնդեվրոպական նախաձևն է *nevo*, որ պահված է բուլղ. լեզուների մեջ (սանս. *nava*, պրս. *nav*, հուն. *néos*, լտ. *novus*, գերմ. *neu*, անգլ. *new*, ռուս. *новый*, լիթ. *naûjas*, իռլ. *nûe*). հայերենը ավելացրել է *r* մասնիկը. այսպես է նաև հունարեն *nearós*, որ կա *néos* ձևի կողքին:

Որթ.— ծագում է հնիս. *orbho* «որթ» բառից. ճիշտ սրան է համապատասխանում հունարեն *orphanós* «որթ», որ բարդությանց սկիզբը դառնում է *orpho*. նույն է նաև լտ. *orbis* «որդեկորոյս, այրի, որթ, զուրկ». արիականը և բալթիկ-սլավականը չունին այս բառը, իսկ մյուս լեզուները (գերմանական, կելտական) պահել են «ժառանգություն» իմաստով (գերմ. *erbe*), որ որբին թողված ինչքն է:

Սիրտ.— ընդհանուր հնդեվրոպական բառ է. հմմտ. հուն. *kardia*, լտ. *cor* (սեռ. *cordis*), գերմ. *herz*, լեթթ. *sirds*, ռուս. *сердце*, իռլ. *cride*, որոնք ծագում են հնիս. *k'red*, *k'erd*, *k'rd* ձևերից. հայերենը ծագում է *k'erd* ձևից, որի հետ բուլղորվին նույն է գալիս հոնիական *kēr>*k'erd*. շատ տարբեր է արիականը, որ ծագում է *g'h'rd* ձևից (սանս. *hr'd*, զնդ. *zərəd*, պիլ. *zird*):

Քարք «արքայիկ ոճ». ծագում է հնիւ. *ker, sker* «կտրել» արմատից՝ քաճականով. պարզ արմատը պահված է մեր մեջ քերել բայով. քաճականով կան բազմաթիվ ձևեր զանազան լեզուների մեջ, բայց նշանակության կողմից մեզ ամենից ավելի մերձավորն է հուն. *skorpíos* «կարիճ, մի տեսակ խայթող ձուկ»:

Քաղել բառը թեև ընդհանուր հնդեվրոպական է, բայց միայն հունարենը (*skállō*) ունի «քաղել, քաղհանել» նշանակությունը. մյուսները ունին «կտրել, ճեղքել, բաժանել», որ մեր ցելուկ բառն է:

Քիրտն բառը նախալեզվի մեջ երկու ձև ունի. *swid*, և նրանից աճած *swidro*. առաջին ձևը ընդհանուր կարելի է կոչել, երկրորդը գտնվում է միայն հունականի և բալթիկ-սլավականի մեջ. նրանց հետ է նաև հայերենը՝ հեռանալով արիականից:

Աղալ (ցորենը այլուր դարձնել) գաղափարի համար հնդեվրոպացիք երկու բառ ունեին՝ *al* և *məl*. արևելյան խումբը, որի մեջ մտնում են արիականն ու հունարենը, գիտե *al* արմատը, իսկ արևմտյան խումբը, որի մեջ մտնում են բալթիկ-սլավական, գերմանական, կելտական, իտալական և ալբանական լեզուները, գիտեն *məl* արմատը. հայերենը միանում է հունարենին՝ մինչև ամենափոքր տարբերությանց մեջ անգամ. այնքան որ ալիւր բառը՝ իր հնագույն ալելը ձևով՝ ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում է հունարեն *álēuron* հոմանիշին: Արևելյան խումբը գիտե նաև *məl* արմատը, բայց չի տված նրան լայն գործածություն. մինչդեռ արևմտյան խումբը չգիտե բնավ *al* արմատը. հայերենն էլ արիականի և հունարենի հետ գիտե *məl* արմատը, որից ունինք օրինակ՝ մլաղացք «ջաղացք» բառը:

Փրփուր.— այս բառը ծագում է *phēr* արմատից, որ և ունի *spēr* ձևը. սրանց հետ է նաև հունարեն *aphrós*. իսկ մյուս լեզուները *r*-ի փոխարեն ներկայացնում են *n* կամ *m*. ինչպես՝ սանս. *phēna*, լտ. *spuma*, հրգ. *foim*, ռուս. *пена* ևլն:

Մեք.— առաջին դեմքի դերանվան հոգնակիի համար նախալեզուն ուներ երկու ձև՝ *mēs* և *wēs*. առաջինից առաջանում են հունարենը և բալթիկ-սլավականը, իսկ երկրորդից արիականն ու գերմանականը. լատինականը (*nos*) և կելտականը հայցականի ձևից են առաջանում: Այստեղ էլ հայերենը հունարենի հետ է:

Մեղր բառի համար նախալեզուն ուներ երկու ձև՝ *məl* և *mēdhu*. առաջինը պահում են արևմտյան լեզուները (հուն. *mélī*, լտ. *məl*, իռլ. *mil*, ալբան. *mjal'* և գոթ. *milīð*), որոնց հետ է նաև հայերենը. իսկ երկրորդը պահում են արևելյան լեզուները, որոնց հետ է նաև բալթիկ-

սլավականը (սանս. *madhu*, ռուս. *мед*, լիթ. *medūs*): Բայց արևմտյան լեզուներն էլ գիտեն *medhu* ձևը, միայն «մեղրաջուր» նշանակությամբ (այսպես՝ գերմ. *meth*, իռլ. *mid*, հուն. *méthys*): Հայերենը՝ որ եվրոպացոց հետ գիտե մեղր բառը, չունի *medhu* «մեղրաջուր» ձևը:

Հայերենի և հունարենի սերտ կապակցության նշան են ո՛չ միայն այն բառերը, որոնք երկուսի մեջ էլ նման ձևերով կամ նշանակությամբ կան, այլ և այն բառերը, որոնք թեև բոլոր լեզուների մեջ կան, բայց հավասարապես չկան հունարենի և հայերենի մեջ: Հիշենք այս կարգի բառերից հետևյալ օրինակները.

հնիւ. *widhewos* «այրի», որից սանս. *vidháva*, զնդ. *vidāva*, լտ. *vidua*, իռլ. *fedb*, գոթ. *widuwo*, գերմ. *witwe*, անգլ. *widow*, հայրուս. *widdewu*, ռուս. *вдова*.

հնիւ. *tēmos* «մութ», որից սանս. *tāmas*, զնդ. *tēmah*, լտ. *tenebrae*, իռլ. *tēim*, լիթ. *tamsūs*, ռուս. *темно*, գերմ. *Dämmerng*.

հնիւ. *tēp* «տաքանալ», որից սանս. *tāpah*, պրս. *tāb*, ալբան. *ftof*, լտ. *tēpeo*, իռլ. *tē*, նորվ. *tēva*, ռուս. *тень*.

հնիւ. *wiros* «մարդ, տղամարդ», որից սանս. *vīra*, զնդ. *vīra*, լիթ. *vyras*, հայրուս. *wijrs*, լտ. *vir*, իռլ. *fer*, գոթ. *wair*, հրգ. *wer*.

հնիւ. *swep*, *sup* «քնել», որից սանս. *svapiti*, զնդ. *xvap*, լտ. *sōpio*, անգլ. *svēpan*, ռուս. *спать* (թեև հնիւ. *swepnos* կամ *swopnos* «քուն» գոյականը ընդհանուր է բոլորին, նաև հունարենին և հայերենին):

Հայերենի և հունարենի նմանության նշաններից մեկն էլ հայցականի վերջավորությունն է: Հնդեվրոպական աշխարհը, ինչպես հայտնի է, եզակի հայցականի երկու տեսակ վերջավորություն ունի. արիական և իտալական ճյուղերը ունին *m*, իսկ մնացյալը, նաև հունարենն ու հաթերենը ունին *n*. հայերենի մեջ հայցականի վերջավորությունը ջնջված է, բայց քան նախադրությունը (= լտ. *quam*) և ձիւն (= լտ. *hiems*) ցույց են տալիս, որ այստեղ էլ հայերենը հունարենի հետ է:

Հայերենի և հունարենի այսքան սերտ նմանությունը ի նկատի ունենալով՝ շատ լեզվաբաններ հայերենը համարում են եվրոպական լեզու: Իրոք հայերենը ունի եվրոպական լեզուների այն հատկանիշը, որով հնիւ. *i* մնում է *i*, իսկ ասիականների մեջ դառնում է *r*. այսպես, օրինակ՝ հնիւ. *plē* արմատից ունինք սանս. *prāṇa*, զնդ. *pārāna*, պրս. *pur*, հյ. լի, հուն. *plēōs*, լտ. *plenus*, իռլ. *lān*, գերմ. *voll*, լիթ. *pilus*, ռուս. *полный*, ալբան. *pl'ot* ևլն հոմանիշները: Կամ հնիւ. *liq* «թողնել, լքանել» արմատից՝ սանս. *rič*, *riṣákti*, զնդ. *irinaxti*, հուն. *leípō*, *limpánō*, լտ.

linquo, liqui, գերմ. leihen, լիթ. lėkù, likti, ռուս. от-печить-ся և հյ. փանել:

Հայերենը կանգնած է եվրոպական և ասիական լեզուների միջև. օրինակ՝ արիականները չունին աղ բառը, բայց հայերենը գիտե ո՛չ միայն աղ, այլ և աղտ և աղծ, որոնք աղ բառի տարբեր ձևերն են և ծագում են հնիս. sald արմատից: Նույնը գիտեն նաև իտալականը և մանավանդ գերմանականը (գերմ. salz, անգլ. salt). իսկ բալթիկ-սլավականը կորցնելով «աղ» նշանակությունը, պահել է միայն «քաղցր» նշանակությամբ (լիթ. saldùs, ռուս. сладкий):

Արիականները չունին ar «հերկել» արմատը և նրանից ծագած aratrom «արոր» բառը. հայերենը թեև նույնպես չունի ar արմատը, բայց շատ լավ պահել է եվրոպացոց հետ aratrom բառը՝ արաւր (արօր) ձևով:

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԵԳԵՅԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնդեվրոպական գաղթականությունից առաջ երկրագունդը դատարկ չէր. ամեն տեղ կային զանազան ազգեր ու ժողովուրդներ, ոմանք նույն իսկ ավելի բարձր քաղաքակրթությամբ, քան հնդեվրոպացիները: Այսպես՝ Եվրոպայի արևմտյան մասում բնակվում էին Իբերները, հյուսիսում Բրիտանացիք, միջին և հարավային մասերում Լիգուրները, Ետրուսկները, Պելասգները, ևն: Այս բոլորի մեջ նշանավոր էր Միջերկրական կամ Եգեյական քաղաքակրթությունը, որին պատկանում էին մի կողմից Կրետացիք և մյուս կողմից Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի ժողովուրդները. Լյուդիացիք, Լյուկիացիք և Կարիացիք, որոնց լեզվի մասին ոչինչ չգիտենք: Հնդեվրոպացիք շփման մեջ մտան այս ժողովուրդների հետ զանազան հանգամանքներով. կամ իբրև հարևան, կամ իբրև նվաճյալ ժողովուրդ և կամ գտան նրանց իրենց ճանապարհի վրա, գաղթականության ժամանակ: Այս հարաբերությունները չէին կարող ազդեցություն չունենալ հնդեվրոպացու լեզվի վրա. նրանցից սովորեցին երկրագործական զանազան գիտելիքներ, ձիադարձանություն, մավաշինություն, մետաղագործություն ևն: Այս արհեստներին վերաբերյալ զանազան բառեր փոխառությամբ անշուշտ անցան իրենց: Արդ՝ մեզ անծանոթ է այդ ազգերի լեզուն. մինևույն ժամանակ լեզվաբանությունը միջոց չունի երևան հանելու հնդեվրոպացիների այն լեզուն, որ գործ էին ածում անմիջապես նախ քան գաղթականությունը: Ուստի մենք չգիտենք թե որոնք են այն փոխառությունները, որ ոչ-հնդեվրոպական ժողովուրդների լեզվից անցան հնդեվրոպացիներին:

Առնենք հույներին, իբրև մեր ավելի մերձավոր հարևաններին, որոնք անցան այն ճանապարհով, որով և հայերը:

Հույները՝ Քրիստոսից 2000 տարի առաջ նախահայրենիքից իջան դեպի հարավ և շփման մեջ մտան այս ժողովուրդների հետ. իրենք անքաղաքակիրթ ժողովուրդ էին. ուստի անշուշտ շատ բան պիտի սովորեին իրենց նոր՝ ավելի քաղաքակիրթ հարևաններից:

Երբ քննում ենք հունարեն լեզվի բառարանը, անշուշտ շատ բառ բացատրվում է հնդեվրոպական լեզվաբանությամբ, շատ բառ պատկանում է այն բառազանձին, որ հնդեվրոպական նախալեզվի հարստությունն էր կազմում, որ հույներն էլ իրենց հետ բերին իբրև ժառանգություն: Բայց մնում են դեռ շատ բառեր էլ, որոնք ո՛չ միայն անբացատրելի են հնդեվրոպական լեզվի արմատներով, այլ և հակառակ են այդ արմատների կազմության, մասնիկների հարադրության և բառերի ածանցման օրենքներին: Այդ կարգի բառերը համարվում են նույն ժողովուրդներից փոխառյալ բառեր:

Փոխառյալ բառերի շարքում առաջին տեղը բռնում են Հունաստանի հին տեղանունները, որոնք հունարեն լեզվով չեն բացատրվում: Ամեն երկրի մեջ էլ բնիկները ունեցել են քաղաքներ, գյուղեր, լեռներ, ծովեր, լճեր ու գետեր. սրանց անշուշտ անուններ դրել են: Եվ զորները պետք չունեին ամեն անգամ այդ անունները փոխելու և նոր անուններ հնարելու: Ուստի բնականաբար շատերն անցել են նորերի լեզվին: Այսպես նաև Հունաստանի տեղական անունները: Հետևաբար այս անուններից նրանք, որոնք չեն մեկնվում հունարենով, պատկանում են բնիկների լեզվին: Kretschmer իր Einleitung աշխատության մեջ հավաքել է այս կարգի բառերը և նրանց վերջավորություններից դատելով՝ դուրս է բերել զանազան մասնիկներ: Այսպես, օրինակ՝ հին բնիկների լեզվին հատուկ մի մասնիկ է -ինթոս, որ գտնում ենք Kórinthos, Lébinthos, Sáminthos, Amárynthos, Tírynthos տեղանունների վրա: Նույն մասնիկը կա նաև մի խումբ հասարակ անունների ծայրին. ինչպես՝ terébinthos «բլեկնի ծառը», mínthos «ամանուխ», hyákinthos «հակինթ» (ծաղիկը և քարը)», asáminthos «լողանալու ավազան», lébinthos և erébinthos «սիսեռ», և վերջապես labyrínthos «լաբիրինթոս, բավիղ», որ ըստ նյութի էլ պատկանում է արդեն Կրետեին ու Եգիպտոսին, և չունի հնդեվրոպական բառի երևույթ: Այս բոլոր բառերը Միջերկրական և Եգեյական փոխառություններ են հունարենի մեջ:

Նման մասնիկ է նաև -isso կամ -issa, որից ունինք իբր հատուկ անուն՝ Lárisa քաղաքը և իբր հասարակ անուն՝ kypárisos «կիպարիս, նոճի» ծառը և nárkissos «նարկիս» ծաղիկը:

Հունարեն բուսանունների մեջ եգեյական փոխառություններ են դարձյալ՝ leírion «շուշան», fródon «վարդ», meîkōn «խաշխաշ», molóchē «մոլոշ», móron «թուր», meîlon «խնձոր», semídalis «սիմինդր, նաշիի, բարակ ալյուր», spongos «սունկ, սպունգ»:

«Թագավոր, իշխան» նշանակությամբ մի խումբ բառեր ծագում են նույնպես եգեյականից. այսպես են՝ *balén, basileús, fánax, pálmis, ty'rannos*.— բազուսական խաղերից՝ *thriambos*, որի հետ նաև *iambos* և *dithy'rambos*.— վերջապես *balaneíon* «բաղանիք» և նմաններ:

Միայն հունարենը չէ, որ կնքեց զանազան փոխառություններ Միջերկրական կամ եգեյական լեզուներից: Նրանից անկախ փոխառություններ ունի նաև լատիներենը. այսպես են օրինակ՝ *abies* «եղևնի», *alcedo* «աղկիոն թռչունը», *anesum* «անիսոն», *cucumis* «վարունգ», *culleus* «կաշյա պարկ», *cupressus* «կիպարիս», *laurus* «դափնի», *lepus* «նապաստակ», *lilium* «շուշան», *malva* «մուլոշ», *malum* «խնձոր», *mentha* «անանուխ», *morus* «թթենի», *murex* «ծիրանի խեցի», *napus* «շողգամ», *paelex* «հարճ», *pampinus* «որթի ծիլ», *plumbum* «կապար, արծիճ», *porrum* «պրաս», *racemus* «ողկույզ», *rosa* «վարդ», *seria* «կուժ», *simila* «սիմինդր, նաշիի» ևլն: Այս բոլորը ձևով տարբեր են հունարենից, օրինակ՝

լտ. *malva* = հուն. *molóchē* = հյ. մուլոշ

լտ. *malum* = հուն. *mēlon* = հաթ. *mahlan* «խնձոր»

լտ. *rosa* = հուն. *fródon* = հյ. վարդ

լտ. *libra* = հուն. *lítra* = հյ. լիտր

սրանով էլ ապացուցվում է, որ եգեյական բառերը անկախորեն են փոխառվել թե՛ հունարենի և թե՛ լատիներենի մեջ, և ո՛չ թե հունարենի միջոցով անցել լատիներենի (Melliet, *Traite de Gram. comp.* էջ 17):

Միջերկրյան կամ եգեյական քաղաքակրթությունը ազդել է նաև հայերենի վրա: Հայերենի այս կարգի փոխառությունները կարող ենք բաժանել երկու կարգի. անուղղակի և ուղղակի: Անուղղակի փոխառությունները նրանք են, որ հունարենի (կամ նաև պարսկերենի) միջոցով անցել են հայերենի: Այսպես են՝ *հակինթ, լաբիրինթոս, կիպարիս, նարկիս, մեկոն, մուլոշ, սպունգ, վարդ, բաղանիք, անիսոն, լիտր, յամբիկոն* ևլն: Այս կարգի փոխառությունները ուշ ժամանակի երևույթներ են և առանձին արժեք չունին:

Ուղղակի փոխառությունները թեև քիչ, բայց շատ հին են և պատկանում են այն ժամանակին, երբ հայերը գտնվում էին դեռ եվրոպական հողի վրա և չփման մեջ էին Միջերկրականի և եգեյական ծովի շրջաբնակ ազգերի հետ: Այս կարգի փոխառություններից են հետևյալ բառերը.—

1) **Գինի.**— Հնդեվրոպացիք բնակվելով այնպիսի մի շրջանում, ուր չէր աճում խաղողը, բնականաբար չունեին նաև գինի: Բայց խաղողի մշակությունը և նրանից գինի պատրաստելու արհեստը ծանոթ էր այդ ժամանակ ավելի հարավ բնակվող ժողովուրդներին. այսպես՝ եգիպտացիք *ն. ք.* չորրորդ հազարամյակում, իսկ հարավարևելյան Եվրոպայի ժողովուրդները արդեն *ն. ք. 1700* թվերին ունեին խաղողն ու գինին: Միջերկրական ժողովուրդներից գինին անցավ Սեմականներին, որոնց մեջ ձևացան եբր. *yain*, եթովպ. *weïn*, արաբ. *wain*, ասորեստանյան *ino*, իսկ ընդհանուր սեմական նախալեզվում **wainu* «գինի»: Հնդեվրոպացի ժողովուրդները նույնը փոխ առին ուղղակի Միջերկրացիներից, երբ հյուսիսից իջնելով հարավ՝ բնակակից դարձան նրանց: Այսպես ձևացան հուն. *foīnos* «գինի», *oīnē* «որթ», ալբան. *vēnë*, լատ. *vinum* և *hj*. **Գինի:** Լատինականից փոխառությամբ բառն անցավ կելտական և գերմանական խմբերին (գոթ. *weïn*, հրգ. *wīn*, գերմ. *weïn*, անգլ. *wine*, հիմլ. *fin*, կիմր. *gwin*). գերմանականից էլ բալթիկ-սլավական խմբին. այսպես՝ լիթ. *vy̯nas*, հսլ. *vinu*, ռուս. *вино*: Ավելի հետո հնդեվրոպականներից բառը անցավ ոչ-հնդեվրոպական լեզուներին. ինչպես, սլավականից՝ մորդվին. *vinā* «գինի, օղի», իսկ հայերենից էլ Կովկասյան զանազան լեզուները. ինչպես՝ վրաց. *ղվինի*, *ղվինո*, մինգր. *ղվինի*, լազ. *ղուինի*, *ղինի*, ինգիլ. *ղիւնէյ*, սվամ. *գվինէյ*, *ղվինալ*, *թուշվէ*, *վէն*, ուտ. *ֆի*, *ֆինէի*, արխազ. *agf^wy*: Նախ քան գինիի ներմուծումը՝ Հնդեվրոպացիք իբրև ոգելից ըմպելիք գործ էին ածում մեղրաջուրը, որ կոչվում էր *médhu*.— գինիի ներմուծումից հետո, մեղրաջրի գործածությունը, նրա հետ նաև *médhu* բառը ջնջվեց կամ առ առավելն ստացավ «գինի» նշանակությունը: Հայերենի մեջ բոլորովին վերացել է. մնում են միայն հուն. *méthy*, հրգ. *mēto*, իռլ. *mid*:

2) **Իւղ.**— Որթատունկի մշակության նման կարևոր և Միջերկրական քաղաքակրթության ծանոթ էր ձիթենու մշակությունը և ձիթապտղից յուղի (ծեթի) պատրաստությունը: Հնդեվրոպացիք նախահայերենից ունեին կենդանական յուղը (*seipos*), բայց բուսական յուղ չէին ճանաչում: Հարավում ծանոթացան նաև այս արհեստին: Յուղ կամ ծեթ բառի Միջերկրական նախածնը հայտնի չէ, բայց նրանից են ծագում փոխառությամբ՝ մի կողմից հունարեն *elaion* «յուղ» և *elaia* «ձիթենի» (հին ձևերն են *elaifon*, *elaifa*) և մյուս կողմից՝ հայերեն *իւղ*, որի հնագույն ձևն է *եւղ*, ժողովրդական *եղ*: Հունարենից անկախաբար փոխ առին լատինները *oleum*, *olivum* «յուղ» և *olea*, *oliva* «ձիթենի» ձևերով.

սրանից էլ գոթ. *alēw*, հրգ. *olēi*, գերմ. *öl*, հւլ. *olēj*, լիթ. *alėjus*, ալբան. *uli*:

Ավելի ուշ հնդեվրոպականներից անցավ ոչ-հնդեվրոպական լեզուներին. այսպես՝ սլավականից հունգարերեն *olay* և հայերենից՝ թուրք-թաթարական *yay*:

3) Թուզ.— Միջերկրական կուլտուրայի կարևոր արտադրություններից մեկն էլ թուզն է, որ թաց կամ չորացրած վիճակի մեջ ծառայում է իբր սնունդ: Հնդեվրոպական նախահայրենիքում թզենի չէր աճում: Հարավում ծանոթանալով այդ բույսին, հույները փոխ անին Միջերկրացիներից *tykon* կամ *sykon* ձևով, լատ. *figus*, որից էլ հին սաքսոներեն *figa*, գերմաներեն *feige* ևլն: Հայերենի մեջ մտել է բառը թուզ ձևով:

4) Սպունգն.— Սրա հետ նույն են հուն. *sphóngos* կամ *spongós* և լատ. *fungus*. ոմանք այս բառերը իրարից փոխառյալ են համարում, ոմանք էլ հնդեվրոպական. լավագույն է ըստ Meillet (*Dict. etym. lt.* 386) երեքն էլ փոխառյալ համարել եգեյական լեզուներից:

ՆԱԽԱԳԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾԸ

Լեզվական այն վիճակը՝ որ ներկայացնում էր հայերենը հնդեվրոպական նախահայերենից հեռանալու միջոցին, կոչվում է նախահայերեն: Ապագայում այդ լեզուն պիտի կրեր երկու կարգի փոփոխություն. ա) Լեզվական ձևերը ենթարկվելով բարեշրջության (էվոլյուցիայի) հրամայական օրենքներին, դարե դար պիտի ստանային նոր կերպարանք, մինչև հասնեին այն ձևին, ուր գտնում ենք այսօր: ք) Շփվելով օտար ժողովուրդների և լեզուների հետ կամ ենթարկվելով նրանց քաղաքական կամ քաղաքակրթական ազդեցության, հայերենը պիտի ընուներ նրանցից նորանոր տարրեր:

Այն ձևերը՝ որոնք կրելով առաջին կարգի փոփոխությունները, կազմում են այսօր նախահայերենի անընդհատ շարունակությունը, կոչվում են բնիկ ձևեր: Իսկ այն ձևերը՝ որոնք իբրև նոր տարրեր ավելացել են մեր լեզվի մեջ, կոչվում են օտար կամ փոխառյալ ձևեր: Արդի հայերենը, ինչպես և որևիցե դարի հայերենը, ներկայացնում է այդ երկու կարգի ձևերի (բնիկ և փոխառյալ) գումարը:

Հայերեն լեզվի պատմության և նրա հետ զուգընթացաբար հայ կյանքի ուսումնասիրության համար կարևոր է երևան հանել նախահայերենի վիճակը:

Ի՞նչ միջոց ունինք դրա համար:

Հայերենը ավանդված է մեզ շատ ուշ ժամանակ. դժբախտաբար որևէ օտար աղբյուր էլ չէ գտնված մինչև այժմ, որ հայերենի հնագույն վիճակի մասին որևէ լուսաբանություն ընձեռեր մեզ: Ուստի մնում է մեզ դիմել գիտական մեթոդների:

Վերևում տրված սահմանից հետևում է, որ եթե հայերենի գանձարանից դուրս հանենք զանազան ժամանակ փոխառյալ ձևերը օտար լեզուներից, կունենանք նախահայերենի պատկերը: Մինչև ե դարը, երբ հայերենը առաջին անգամ գրի առնվեց, մեր լեզուն փոխառություններ էր կնքել պարսկերենից, ասորերենից, հունարենից, լատիներենից, մասամբ նաև ասուրերենից, վրացերենից, խաղերենից և փոքրասիական

զանազան ծանոթ ու անծանոթ լեզուներից: Երբ փոխառու լեզուն հայտնի է, բնականաբար դյուրին է նրանից եղած փոխառությունները գտնել և հաստատել: Ըստ այսմ շատ լավ ուսումնասիրված են պարսկերենից, ասորերենից, հունարենից, լատիներենից, ինչպես նաև ասուրերենից և վրացերենից փոխառյալ բառերը հայերենի մեջ: Սակայն ո՛չ մի միջոց չկա խաղերենից և փոքրասիական զանազան լեզուներից եղած փոխառությունները որոշելու և հաստատելու, որովհետև այդ լեզուները կորած ու անհետացած են: Բարեբախտաբար այստեղ օգնության է հասնում մեզ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական լեզվաբանությունը, որ որոշում է թե այս ինչ բառը հնդեվրոպական է թե ոչ, որով բնիկ հայերեն բառերը ըստ կարելվույն ճշտվում և հաստատվում են: Ասացինք ըստ կարելվույն, որովհետև հնդեվրոպական նախալեզվի և հայերենի ծայնաբանության բոլոր գաղտնիքները դեռ երևան հանված չեն, և անշուշտ կարող են գտնվել զանազան անծանոթ կետեր: Կարևոր է նկատել և այն՝ որ որոշ հնդեվրոպական բառեր կարող են բոլոր մյուս լեզուների մեջ ջնջված և միայն հայերենի մեջ պահված լինել: Այդ բառերը ճանաչել և իբրև բնիկ հայերեն երևան հանել անկարելի է: Վերջապես կան անշուշտ բազմաթիվ հնդեվրոպական բառեր, որոնք գոյություն ունեցել են նախահայերենի մեջ, բայց հետո օտար ազդեցությանց առաջ տեղի տալով ջնջվել են: Այսպես, օրինակ՝ նախահայերենի մեջ գույն ցույց տվող բառերից ծանոթ են միայն դեղին և դեղձան. մնացյալներից կարմիր, կապոյտ, սեաւ, սպիտակ պարսկերեն են. կանաչ, թուխ, գորշ անծանոթ են: Արդ՝ անկարելի է, որ հիշյալ գույները անծանոթ լինեին նախահայերենին, քանի որ հնդեվրոպական լեզուների մեջ ընդհանուր են: Այսպես, օրինակ՝ հնիս. *reudh*, *rudhrós* «կարմիր» > լատ. *ruber*, հուն. *erythrós*, հւլ. *riðrū*, սանս. *rudhirás*, զնդ. *raodīta*, քուչ. *ratrem*, լիթ. *rau̯das*, գոթ. *rauðs*, իռլ. *rúad*, գերմ. *rot*, որ պիտի տար հայերեն *արոյդ կամ արուրդ: Հնագույն հայերենի մեջ (նախ քան Ե դար) անշուշտ եղել է *արոյդ կամ արուրդ «կարմիր» բառը, բայց հետո ջնջվել է՝ փոխանակվելով պարսկերեն կարմիր բառով, որ անշուշտ կարմիր գույնի պատրաստության մի նոր եղանակի հետ ներմուծվել է Հայաստան:

Այս բոլորից հետևում է այն, որ բնիկ հայերեն բառերի գումարը՝ որ համեմատական լեզվաբանությունը կարողացել է երևան հանել մինչև այժմ՝ իր ունեցած միջոցներով, կազմում է նախահայերեն բառազանձի միայն միսիսունը: Այդ բառերի թիվը 713 (909) է: Մնացյալը անհայտ է:

Բայց բնիկ հայերեն բառերը ճշտել և երևան համել՝ դեռ չի նշանակում նախահայերենի պատկերը երևան համել, ինչպես որ Ե դարի հայերեն լեզվի քերականության հնդեվրոպական գծերը որոշել՝ չի նշանակում նախահայերենի քերականությունը երևան համել: Որովհետև բնիկ հայերեն բառերը թեև նախահայերեն բառերի հետ էապես նույն են և կազմում են նրանց շարունակությունը, բայց ձևով նույնը չեն: Այսպես, օրինակ՝ գիտենք որ հայր բառը Հնդեվրոպական նախալեզվում *patēr* ձևն ուներ. և այն բարբառի մեջ՝ որին պատկանում են հայերենը, հունարենը, իտալական, կելտական և գերմանական լեզուները, արդեն դարձել էր *patēr*: Այս ձևը շատ ուշ, այն է արդեն Ե դարում եղել է հայր. և կարելի չէ ասել, թե հենց ո՞ր հայերը բաժանվեցին հնդեվրոպական խմբից, իսկույն *patēr* դարձավ հայր: Փոփոխությունը եղել է շատ դանդաղ: Այս բառի մեջ մենք ներկա ենք չորս ձայնական փոփոխության. *p* դարձել է *h*, *t* դարձել է *j*, *ē* ջնջվել է, շեշտը փոխադրվել է նախորդ վանկի վրա: Ենթադրելով թե ազգերի բաժանումը եղած լինի, ուրեմն պետք է եղել 3000 տարի, որպեսզի *patēr* դառնար հայր: Սակայն մենք չգիտենք թե այդ 3000 տարվա շրջանի ո՞ր կետում և ի՞նչ հերթով են տեղի ունեցել հիշյալ չորս ձևափոխությունները, որովհետև մենք չգիտենք ձայնական փոփոխությանց ժամանակագրությունը: Առանց այդ ժամանակագրության՝ կարող էր մեկը առաջարկել մի այսպիսի ընթացք.

- 2500 թ. *patēr*
- 2000 թ. փայի՛ր
- 1000 թ. հայի՛ր
- 500 թ. հա՛յիր
- + 200 թ. հայր

Մի ուրիշը կարող էր առաջարկել մի ուրիշ ընթացք. բայց դրանցից ո՛չ մեկը ստուգել և ճշտել կարելի չէ:

Առնենք ավելի բարդ մի օրինակ. հայերեն **գիշեր** բառը հնդեվրոպական ծագում ունի և կցվում է հուն. *hēspēros*, լտ. *vesper*, հիռլ. *fescor*, կիմր. *ucher*, լիթ. *vākara*s, հւլ. *večēr*ũ, թոխար. *wšə* ձևերին: Այս բոլորի նախաձևը դրվում է *vesperos* կամ *veqeros*: Հայկական ճյուղի բարբառը ուներ անշուշտ *veqeros* ձևը, որ Ե դարում արդեն եղել էր **գիշեր**: Հայերենի մեջ նախաշեշտ ի առաջանում է է ձայնից. ուստի **գիշեր** բառը նախապես ***գէշեր** ձևն ուներ: Զանազան քննություններ ցույց են տալիս, որ այս է>ի ձայնափոխությունը տեղի է ունեցել 2-րդ

դարում. ուստի այդ ժամանակ հիշյալ բառը արդեն *գէշեր ձևը ունեցած պիտի լիներ: Հայերեն նախածայն գ առաջանում է հնիս. v ձայնից, ինչպես, օրինակ՝ գինի<*գէնի<հնիս. voinio: Այս բառը փոխառությամբ անցնելով վրացերենի՝ տվել է ղվինի. ուստի այն ժամանակ, երբ հայերը Հայաստանում էին և վրաց հետ հարաբերության սկսած էին, հնիս. v ձայնը դեռ գ դարձած չէր հայերենի մեջ, այլ տատանվում էր ց՝ միջին աստիճանի վրա: Այդ շրջանն է — Ձ դար: Կա նաև հնիս. գ, որ անցնելով միջին գ՝ և այլ ձևերից, պիտի դառնար վերջապես շ: Որոշել այս բոլոր միջին ձևերը, մանավանդ նրանց ժամանակը, հասնելու համար մինչև հնագույն վիճակը, ուրիշ խոսքով վերականգնել նախահայերենի ճիշտ ձևը, գիտության արդի միջոցներով անկարելի է:

Այս պարագային մենք պիտի բավականանանք ուրեմն ներկայացնելով այստեղ հայերենի 713 (909) բնիկ բառերի ցուցակը: Մենք դասավորում ենք այդ բառերը երկու տախտակով: Առաջին տախտակը ունի 10 սյունակ. առաջինում այբուբենական կարգով շարված են հայերեն բառերը. երկրորդ սյունակում դնում ենք համապատասխան հնդեվրոպական նախալեզվյան այն ձևը, որից առաջացել է նույն հայերեն բառը: Հաջորդ սյունակներով գալիս են հնդիկ, իրանական, հունական, լատինական, բալթիկ, սլավական, գերմանական և կելտական ձևերը, եթե կան: Եթե որևէ լեզվի մեջ որևէ բառ պակասում է, դնում ենք — նշանը: Հաջորդ տախտակը մի ավելի պարզ ցուցակ է, որի մեջ բառերը դասավորված են ըստ նշանակության և ըստ տեսակի՝ 22 բաժանմունքով:

1) Բնության և նրա զորությանց մասին.

Արև, արեգ, արեգակն, լուսին, աստղ, լոյս, ամպ, ամպրոպ, բուք, մրրիկ, կարկուտ, ծիւն, սառն, մէգ, բալ, թօն, հեղեղ, գետ, առու, ողողել, մօր, լիկ «ճահիճ», տիղմ, աղբիւր, ալիք, անդունդ, հուն, ջեր, հողմ, հով, օդ, սար, բլուր, պաղանծաւ, սոր:

2) Կրօնական բառեր.

Դիք, ձօն, մաղթել, մեղք, սուրբ, տօն, երդումն, անէծք, թովել, ստեղծել, քաւել:

3) Մարդ և մարմնի մասեր.

Ակն, աչք, ականջ, ունկն, ռունգն, այտ, բերան, քիմք, լինդ, լեզու, ատամն, ծնօտ, երես, ալիք, մօրուք, կոկորդ, որկոր?, ուլն, ուս, արմուկն, ձեռն, ափ, աջ, մատն, եղունգն, թեկն, լանջ, ստինք, սիրտ, լեարդ, կող, մէջք, ողն, քամակ, որովայն, փայծաղն, ընդերք, արգանդ, երաստան, ազդր, ծունգ, ծունր, ամործիք, փամփուշտ, պ... ոռ, հետք,

ոտն, ուղք, սրունք,— մարմին, անձն, միս, մուկն (մկան), ոսկր, յօդ, նեարդ, ջիլ, գեղձ, միտք, հոգի, տեռ (կաշի), արիւն.— արտօսար, թուք, մէզ, փին, քաք, տող (տողութ), քիրտն:

4) Հիվանդություններ և նմաններ.

Այտնուլ, արած, դալուկն, ելունդն, երկունք, ջերմ, կեղ, պալար, պուտ «բշտիկ», խիթ, խօթ, թարախ, լորցք, թանջ, լուսն, շիլ, խեղ, ործալ, հեալ, հինիմալ, խոյլ, յղի, դեղ, թոթով.

5) Կենդանիներ.

ա) Ընտանի կենդանիներ.— ամիկ, այծ, աքաղաղ, բուծ, գառն, եզն, էշ, կով, հաւ, ձի, մաքի, մարի, մեղու, մոզի, շուն, որթ, ուլ, սագ, սկունդ, ցուլ, տուար,— ծագ, ծուկն, թռչուն:

բ) Վայրի կենդանիներ.— աղուէս, առիւծ, առն, արծուի, արջ, բորենի, գայլ, եղն, ինձ, լուսան, ծիծառն, կռունկ, ոզնի, ուրուր, ցին:

գ) Սողուններ, միջատներ և այլ վնասակար կենդանիներ.— անիծ, բոռ, բրէտ, գորտ, թիթեռն, իծ, լու, թրթուր, մլուկ, մուկն, մուն, մրջիւն, սարդ, տիգ, քարթ, օծ:

6) Ընտանիք.—

Ամուսին, այր, կին, հայր, մայր, հօրու, յօրայ, մօրու, հաւ, հանի, եղբայր, թոռն, քոյր, որդի, ուստր, դուստր, մանուկ, սան, հարսն, նու, սկեսուր, տայգր, տալ, քենի, ներ?, որբ, ընտանիք, գերդաստան, մարդ, արքանեակ, ընկեր, մանջ, երէց:

7) Երկրագործական.—

ա) Տունկեր.— բող, բողիկ, բոյս, բողկ, գաղձն, գարի, գեղձ, գինձ, դաղձ, դեղձ, եղևին, խստոր, կաղին, հացի, թեղի, մայրի, մորենի, որթ, սիսեռն, տատասկ, ցախ:

բ) Տունկի մասեր.— ած, արմ, արմատ, բողբոջ, թերթ, ծառ, կիւ, կողր, ծող, մոլ, ոզոր, ոստ, պալուկ «ծիլ», պտուկ «ծիլ», ջով «ծիլ», սերմն, ստեղն.

գ) Գործիքներ.— արօր, բահ, բիր, եղան, թի, լուծ, սամի, սամետի.

դ) Երկրագործություն.— ածու, աճել, առգանել, բրել, բուսանիլ, դիգել, հերկել, պեղել, քաղել,— այգի, արտ, արօտ, բերք, բերրի, ոստին, դալար, դեղ (խոտ), դէզ, բոյս, թուփ, արդիւնք, անդ, հող.

՝8) Խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն.

Աղալ, արածել, արօտ, բուծանել, բուտ, բտել, գեղմն, գոմ, դիել, երի, երբուծ, թառ, թառիլ, թրիք, լակ, լափ, լափել, խաչ, խեչ, խոչ, ծանծ, կոյ, հովիւ, հօտ, հօրան, ձետ, մալել, մածնուլ, յղի, ործ, որոճալ, ստերջ, ստև, ստինք, տի «կապ», տիկ, տաւար, տուտն, քակոր:

9) Արհեստի և արվեստի վերաբերյալ.

Արծնել, ասեղն, աղալ, դակու, դարբին, դուրզն, երկան, թակ, թարփ, քեքել, թիթեղն, լաստել, լար, կարթ, հերիւն, հէնք, հինել, հնոց, ծաղկ, ձև, ծուլել, մամուլ, մլաղաց, մխել, յօղել, նիգ, յեռուլ, սալ, սարել, սարք, ստորի, որս, տորգ, փեղկ, քերել, քերթել, քերծել, օղ.— գիր, երգ, երգել, գեղգեղել, ընթեռնուլ, թիւ, ուսանիլ:

10) Գույներ.— դեղին, դեղբ, դեղձան:

11) Վաճառականություն.— գին, գնել:

12) Շինարարական.— անդ (դրանդի), անդաստակ, անկիւն, առագաստ, առաստաղ, ատաղծ, գերան, (դոն), դուռն, թումբ, խուղ (հիւղ), կամուրջ, հոյակապ, մոյթ, սանդուղք, սիւն, տուն, ցանկ, ցիւ, քիւ:

13) Հագուստ և զարդ.— ագանիլ, անկողին, բարծ, մերկ, բոկ, գինդ, արդ, զարդ, զգենուլ, զգեստ, օղ «կոշիկ», օթ «հագնիլ», օթոց, օծանել:

14) Ուտելիք և ըմպելիք.— աղանծ, բոկեղ, դալ, կաթն, կոգի, կորկոտ, կեր, կուր, կերակուր, արբ, ուտել, ալիւր, թան, մածուն, մեղր, չիր, դոն (հաց), ջուր.— սխալակիլ «հարբիլ»:

15) Առտնին տնտեսություն.

Աղօրիք, աղալ, աճիւն, ասր, աւել, ամալ, աման, այրել, արծարծել, աւն (ինչք), բովել, բուրդ, բոց, բորբոքել, գեղմն, եռալ, եփել, թանալ, թաթաւել, լեսուլ, լոգանալ, լուանալ, լուցանել, խայծաղ, խանծել, խարել, խարշել, խորովել, կայծ, հալել, հեղուլ, զեղուլ, հինել, հնոց, հոււն, հուր, մուխ, մուլ «ծուխ», մրուր, մուրկ, մրկել, մուր կամ մուրճ, նայ, շաղել, շաղաղել, նքոյր «մաղ», ունկունք, պղպջակ, ջեռուցանել, սարիք «շղթայ», տարգալ, տոռն (սանդի), քամել, քերել:

16) Թիվ և չափ.

Սի, երկու, երեք... իննսուն և ինն, ամբողջ, ամենայն, աւելի, թիւ, կրկին, հաղ (հեղ), մէն, միայն, յոլով, ուղուկ, ստէպ, քան(ակ), երկայն, երկար:

17) Մետաղներ և հանքեր.

Աղ կամ աղտ, աղծ, արծաթ, աւազ, պալ, պղպղաքար, քար:

18) Ճամբի վերաբերյալ.

Արահետ, կածան, լաստ, նաւ, առագաստ, թի, գալ, երթալ, չոգայ, չուել, ուղի, յածիլ, սլանալ, ագանիլ «գիշերել», օթ «գիշերել»:

19) Ժամանակ և տեղ.

Ամ, ամառն, ամիս, արդ, արտ (դուրս), գարուն, գեր «վեր», գիշեր, դեռ, երեկոյ, երէկ, առընթեր, հանուր, հեռի, հերու, հուպ, ձմեռն, մերծ,

մէջ, մօտ, մինչ, յետ, յետոյ, յատակ, ներ, ներքս, ներքոյ, ի վեր, ի վերայ, տեւել, տեղի, տի, տիք, տիւ, ցերեկ, օր:

20) Երկիր և պետություն, զենքեր.—

Ատեան, մարտ, աղմուկ «կռիվ», թուր, նետ, սլաք, կումբ, գերի:

21) Սովորական կյանքի բառեր.

Ազագիլ, ածել, աղտ (աղծ), այլ, անծուկ, անուն, աղաւաղել, աղքատ, աղկաղկ, արգահատիլ, արթուն, առնել, առած, առակ, առասպել, առնուլ, ատել, արի, արու, արդար, անուրջ, արգել, ասել, արծարծել, այց, անկանել, արմանալ, բալ (ասել), բամ, բառ, բամբասել, բառնալ, բարծր, բեկանել, բեռն, բերել, բերծ, բոլոր, բութ, բրդել, գալ, գալարել, գաղել, գաղտ, գաղջ, գարշ, գեղեցիկ, գեղգեղել, գերծել, գերփել, գող, գամ, գելուլ, գլորել, գեղծալ (փափագիլ), գէջ, գլել, գիտեմ, գտանել, գոգ (գոգցես), գոյ, գործել, գուն, դարել, դադարել, դամբան, դամբարան, դառնալ, դեղևիլ, դի, դիակ, դնել, դուլ, եզր, եկ, երգել, երգիծանել, երերալ, երիւրել, ելանել, ելուզակ, եղանիլ, եղուկ, երևիլ, երէց, երթալ, երկնչել, զայրանալ, զանգիտել, զարկ, զարմ, զգալ, զեղուլ, զերծ, զմրիլ, ընթանալ, ընծայ, ընկենուլ, ընկեր, ընտանի, ընկլնուլ, ընկղմել, ընտիր, թաթաւել, թակել, թաքչիլ, թառամ, թարշամ, թանծր, թարմ, թաւ, թմրիլ, թեթուք, թեր, թերի, թռչել, թոպել, թնդալ, իր, իրաւ, իսկ, լալ, լայն, լաւ, լերկ, լիզել, լի, լնուլ, լիրբ, լլկել, լկիլ, լողալ, լուծանել, լքանել, լուտալ, լուռ, լպիրծ, լպիրշ, լսել, խածանել, խայթել, խայծ, խայտ, խանդ, խուն, խնդալ, խնծիղ, ծաղր, ծիծաղ, ծամել, ծեծել, ծեր, ծնանել, ծուռ, կալ (կալուլ), կաղաղ «որջ», կաղաւել «ոճի սառիլը», կարդալ «կանչել», կարծր, կռնչիլ «կուչ գալ», կատակ, կեալ, կենդանի, կողմն, կլանել, կրծել, հայցել, հասանել, հաստ, հաստատ, հաւ, յաւ «ծայր», հարկ, հարկանել, հարթնուլ, հարցանել, հեծանել, հեղզ, հեռ, հիմ, հիւթ (միւթ), հոգ, հոլանի, հուպ «սեղմել», հոլովել, հոտ, հոտոտել, ձաղել, ձառ «տղեղ, ծուռ», ձիր, ձրի, ճանաչել, մանր, մաշիլ, մատչիլ, մատաղ, մատղաշ, մեծ, մեղծ, մեղկ, մեղմ, մեռանիլ, մղեղ, մնալ, մոլի, մոլար, մոլոր, մոյն, մոռանալ, մունջ, մուռ «լուռ», յագեցնալ, յանգ, յառնել, յարիլ, յարմար, յաւելուլ, յեղուլ, ներգև, նստիլ, նոր, նուրբ, նսեմ, շեղ, ողբալ, ողորդել (1. թափել, 2. լալ), ողորկ, ողորմիլ, ողորջել, ողջ, ոռնալ, ունիլ, ուտել, ուրանալ, ուծանալ, ունայն, ուսանիլ, չոր, պապանծիլ, պինդ, պոլոկել, քանալ, քերմ, քիմ, քնել, քինջ, քնջել, սաստ, սաստիկ, սեռ, սերիլ, սերունդ, սեգ, սիրել, սխալ, սիմ, սնանիլ, սուտ, սուր, սպառնալ, ստեպ, ստիպել, սուրբ, ստանալ, ստոյգ, սփռել, տալ, տամուկ, տատանիլ, տարտամ, տղել, տնտղել, տոկալ, տոփել,

տտիպ, տրամ «պինդ», տրուպ, տրտում, տրտունջ, տեսանել, տեւել, ցեղ, ցելուլ, ցտել, ցրել, ցուցանել, ցայտել, փանաք, փայլ, փողփողել, փարիլ, փեռնել, փերթ, փինատ, փործել, փութալ, փլանիլ, փչել, փուք, փոքր, փրփուր, քաղց, քորել, քէն, քուն, քուքալ, քքուիլ, քրքանք «ծծաղ», օզնել, օզուտ:

22) Դերանուններ, շաղկապ և նմաններ.

Այս, այդ, այն, աւասիկ, աւաղիկ, աւանիկ, այլ, աստ, անդ, առ (մօտ), արդ, արդեօք, դա, դոյն, դու, և, եթէ, ես, ևս, եմ, գ, ի, իք, չիք, ինչ, իմն, իւր, զի, թէ, ընդ, ենթ, ըստ, հի՞, մեք, մի՞, միւս, միայն, միմեանք, նա«մանավանդ», միթէ, նա, նոյն, ո, ով, որ, ոմն, ոչ, ու, ուր, ուրեմն, ուրեք, ոք, սա, սոյն, ց, քան:

Բնիկ հայերեն բառերի այս ցանկը, որ իբրև նախահայերենի ուրվագիծ դրինք վերևում, նախահայերեն լեզվի տեսակետով մի մեծ պակասություն ունի.— դա է բարդ և ածանց բառերի հարցը:

Թե՛ բարդ և թե՛ ածանց բառերը զարմանալի կերպով փոփոխական բախտ ունին ամեն լեզվի մեջ էլ: Առձեռն բառարանում 300-ից ավելի բարդ և ածանց բառեր ունինք քաջ արմատից. այդ բոլորից հազիվ 25 հատը կյանք ունի այսօրվա գրական լեզվի մեջ: Ընդհակառակը, ոսկեդարյան հայերենում ամեն բառով կազմված բարդերը շատ խոշոր թիվ չեն կազմում, իսկ այսօրվա գրական լեզվի մեջ ամեն ածական ազատորեն կարող է բարդվիլ ամեն բառով: Սրանից հետևում է թե նախահայերենն էլ կարող էր ունենալ վերոհիշյալ 713 բառերից կազմված բազմաթիվ բարդեր ու ածանցներ, որոնք գործածական չլինեին ոսկեդարյան հայերենում և ընդհակառակը, կան անշուշտ շատ ու շատ բարդեր ու ածանցներ, որոնք թեև սովորական են գրաբարի մեջ, բայց գործածական չէին նախահայերենում: Այսպես, օրինակ՝ տեռատես, հետևակ, մեղուանոց և այլն ոսկեդարյան բառերը այնպիսի բառեր են, որ կազմված լինելով բնիկ, այն է նախահայերեն արմատներից, ազատորեն կարող էին գոյություն ունեցած լինել նախահայերենում. սակայն ո՛չ մի միջոց չունինք այս բանը հաստատելու. ավելի ևս այն բառերը՝ որոնք ոսկեդարյան հայերենումն էլ գործածական չեն և ավանդված են միայն հետնագույն ժամանակի հայերենում. ինչ. ջրաղաց, ձիաբույծ, ծնեթեկ, կամ միայն գավառական բարբառներում. ինչ. աղուէսաքուն և այլն: Ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, մենք անհնար համարեցինք ոսկեդարյան բնիկ հայերեն բարդ ու ածանց ձևերը մտցնել հիշյալ ցուցակի մեջ, թեև սրանով նախահայերենի հարստության միմիումնը ավելի ևս նվազեցրինք:

Բնիկ հայերեն բառերի շարքում չդրինք նաև բնածայն բառերը, որոնց թիվը Արմատական բառարանում 152 է: Այս բառերից ոմանք իրենց նմաններն ունին հնդեվրոպական ուրիշ լեզուներում. դրա համար էլ զանազան լեզվաբանների համարել են դրանք հնդեվրոպական ծագումից: Բայց ըստ որում բնածայն բառերը հաճախ ընդհանուր են բոլոր լեզուներին (ինչ, կկու, բու, ազաւ, յոպոպ ևլն) և չեն կապվում այս և այն լեզվաբնին, մենք էլ չդրինք հայերենի բառերի ցուցակում, մանավանդ որ նրանց ամենամեծ մասը ո՛չ մի արժեք չի ներկայացնում քաղաքակրթության պատմության համար: Իմ կարծիքն այն է, որ հայերենի բնածայն բառերը կազմված են հենց իրենց առաջին բաղաձայնից, որ նրանց արմատն է՝ աճած ն, չ, նչ, ա, մասնիկներով և կրկնությամբ. հմմտ. օրինակ՝ շաչել, շչել, շնչել, շառաչել, շառանչել, շշուկ, շշունջ, շփնչ, շրշին, շրշնջել: Այս կարծիքս հայտնել և լուսաբանել եմ իմ մանրամասն մի հոդվածում, որ հրատարակված է Հանդեսի մեջ, 1899 թ. էջ 202-207 և 232-236: Հյուբշման հայագետը բերանացի հայտնեց ինձ իր համաձայնությունը՝ 1898 թվին, Ստրազբուրգում, ուր աշակերտում էի իրեն:

Բավականանք ուրեմն տալով այստեղ նույն 152 բնածայն բառերի պարզ ցանկը (այբուբենական կարգով):

ԲՆԱԶԱՅՆ ԲԱՌԵՐ

1. Ազաւ	13. Բբել
2. Ահա՛	14. Բբչալ
3. Աղաղակ	15. Բզզալ
4. Այո՛	16. Բնչել
5. Բաբէ	17. Բոմբին, բմբին
6. Բաղբաջել, բաղբանջանք	18. Բու
7. Բաչին	19. Բչել
8. Բաջաղիլ	20. Բջել
9. Բառանջել	21. Գանգաչ
10. Բառաչ	22. Գանգին
11. Բարբանջել	23. Գանչել
12. Բարբաջել	24. Գարգաչանք

25. Գլգլալ
26. Գնչել
27. Գոչել
28. Գոռոչ
29. Գուրգուր (թռչուն է)
30. Գռգռալ
31. Գրգտել
32. Գրգրալ
33. Գրդալ
34. Դդիւն
35. Դդնչել
36. Դդչել
37. Դոփել
38. Դռնչել
39. Դրդնջիւն
40. Դրդջիւն
41. Դրնդել
42. Զռալ
43. Թանչել
44. Թաչել
45. Թառանչել
46. Թառաչել
47. Թափթափիլ
48. Թմբիւն
49. Թրունդ
50. Ժժմակ
51. Ժիժի
52. Խախանջել
53. Խախանք
54. Խախաչ
55. Խանչել
56. Խառնչել
57. Խարխանճել
58. Խխնջել
59. Խնչել
60. Խոխոջ
61. Խռալ

62. Խռկալ
63. Խռնչել
64. Խռնտալ
65. Խռչակ
66. Խրխիւնջ
67. Խօջիւն
68. Ծափ
69. Ծղրիդ
70. Կական
71. Կակաչել
72. Կանչել
73. Կառանչել
74. Կառաչել
75. Կարկաչել
76. Կթղ(ալ?)
77. Կիւիւ
78. Կլկլեցնել
79. Կկու
80. Կնչել
81. Կնտնտոց
82. Կոչել
83. Կոռոչ(ել)
84. Կուկլուլել
85. Կռնչել
86. Կռչել
87. Կրաս
88. Կրկջալ
89. Կրճել
90. Հա՛
91. Հա՛յ հուչ
92. Հայիոյել
93. Հաչել (ախ քաշել)
94. Հաջել (շան)
95. Հառաչել
96. Հունչ, հնչել
97. Հռնչել
98. Հռչակ

99. ճթոց
 100. ճիկ
 101. ճիճռունք
 102. ճիչ
 103. ճիւ
 104. ճղել «ճվճվալ»
 105. ճճունել
 106. ճնճղուկ
 107. ճնճունել
 108. ճողփիւն
 109. ճողել
 110. ճոճունել
 111. ճոնչել
 112. ճռունել
 113. ճռուողել
 114. ճռչել
 115. ճռռալ
 116. ճռվռել
 117. Մայել
 118. Մլաւել
 119. Մունչ, մնչել
 120. Մոմռալ
 121. Մռնչել
 122. Մրմնջել
 123. Յայ յու
 124. Յոպոպ
 125. Նուալ

126. Շաչել
 127. Շառանչել
 128. Շառաչել
 129. Շարշափ
 130. Շշուկ
 131. Շշունջ
 132. Շչել
 133. Շռինդ
 134. Շռինչ
 135. Շրշիւն
 136. Շրշնջել
 137. Պապաչել
 138. Պոչիւն
 139. Պոռոչել
 140. Սռինչ
 141. Վճիռն
 142. Վնկել
 143. Վու վու
 144. Վռչալ
 145. Վրնջել
 146. Տատ
 147. Տզզալ
 148. Տքալ
 149. Փնչել
 150. Փռնչել
 151. Փստ-ա-ծաղիկ
 152. Քեքրտալ

Կա նաև մի ուրիշ կարևոր հանգամանք:

Ամեն մի մեռյալ լեզվի համար մեր աղբյուրը հնից մնացած գրականությունն է: Բայց աշխարհում ո՛չ մի հիմ գրականություն ամբողջովին հասած չէ մեզ: Ո՛չ եգիպտական մեհենագիր արձանագրությունները, ո՛չ ասորեստանյան քեեռագիր արձանագրությունները, ո՛չ հիմ թագավորների կտրած դրամները կամ մեդալները, ո՛չ մի բան ամբողջապես ու անվթար հասած չէ մեզ: Սրան ապացույց է այն, որ շարունակ պեղումները երևան են հանում նորանոր արձանագրություններ ու հիշատակարաններ: Քսան և հինգ տարի առաջ

Փոքր Ասիայում երևան հանվեց 13 հազար կտոր արծաճագրություն, մի ազգի մասին և մի այնպիսի լեզվով, որոնց մասին 1914 թվից առաջ ոչ մի գաղափար չուներինք: Չորս տարի առաջ գտնվեցին պարսից Աքեմենյան թագավորների նորանոր արծաճագրությունները, և այլև, և այլև: Այսպիսի գյուտեր կրկնվում են շարունակ, աշխարհի զանազան անկյուններում, երբեմն ավելի մեծ, հաճախ ավելի փոքր չափերով:

Եթե այսպես են քարերի ու մետաղների վրա քանդակված հիշատակարանները, ի՞նչ պիտի լինեն թղթի վրա գրված գրականությունը, որ ենթակա է էլ ավելի արագ կորստի: Հնությունը տալիս է մեզ բազմաթիվ հեղինակների անուններ, որոնց գործերը չեն հասել մեզ: Այսպես՝ Ջրադաշտի անվան վերագրված Ավեստայի մեծ մասը, Աբիդենոսի, Բարդաթանի, նույն իսկ Թ դարու հայ հեղինակ Շապուհ Բագրատունու գործերը կորստյան են մատնված: Առհասարակ Ե դարից մինչև Թ դար հայերեն ոչ մի ձեռագիր հիշատակարան հասած չէ մեզ:

Եթե գրականությունը պակասում է մեզ, ուրեմն պակասում են նաև այն բառերը, որոնք գործածված են եղել գրականության մեջ:

Բայց եթե նույն իսկ ենթադրենք մի բոլակ, որ եղած գրականությունը ամբողջովին հասած է մեզ, դարձյալ դա բավական չէ մի կորած զնացած լեզվի ամբողջ բառազանձը երևան հանելու համար: Միայն կենդանի լեզուների լավ աշխատասիրված բառարաններն են, որ կարող են ներկայացնել լեզվի ամբողջական բառազանձը: Ասում են կարող են, որովհետև կա՝ ազգ, որ կարողանա պարծենալ, թե իր ժողովրդի գործածած բոլոր բառերը, գրական թե բարբառային, վերաբերյալ ամեն մի արհեստի և մասնագիտության, լիովին հավաքել է: Եթե այսպես անկատար են նույն իսկ բառարանները, ո՞ր մնաց գրականությունը, մանավանդ մի աղքատ գրականություն, որ ավանդված է հնից: Գրականությունը կարող է աղքատ լինել՝ գրական արտադրությանց թվի տեսակետից, ինչպես, օրինակ՝ եբրայական, գոթական, հին սլավական կամ զենդական գրականությունները, որոնք ընդամենը մի մի գրքով են մեզ հայտնի: Բայց գրականությունը կարող է աղքատ լինել նաև որակի տեսակետից, երբ նա միակողմանի է, այսինքն հեղինակները գրում են մի կամ երկու նյութի շուրջը: Այսպիսի գրականությունները, նույն իսկ քանակով հարստության դեպքում աղքատ են. իսկ ի՞նչ ասել, եթե նա միաժամանակ թե՛ քանակով և թե՛ որակով աղքատ է: Այսպես, օրինակ, հին հունական գրականությունը հարուստ է ոչ միայն քանակով, այլ և որակով. այնտեղ կարող ենք գտնել գիտության բոլոր ճյուղերի մասին զանազան գրվածքներ,

բազմատեսակ բարբառներով: Այնտեղ կգտնենք ո՛չ միայն կրոն, բանաստեղծություն, իմաստասիրություն, պատմություն և աշխարհագրություն, այլ և բնագիտություն, բուսաբանություն, բժշկություն, ծիսադամնություն, ռազմագիտություն, որսորդության գիտություն և այլն, և այլն: Քսենոփոնը իր «Որսորդություն» անուն ձեռնարկի մեջ տվել է նույն իսկ 47 հատ շան անուն¹: Ո՞ր գրականությունն է հասել այսպիսի մանրամասնության: Մինչդեռ զենդական գրականությունը, օրինակ, կրոնականից կամ կրոնական բանաստեղծությունից այն կողմ չի անցնում:

Հայոց հին գրականությունը այս տեսակետից, համեմատելով հատկապես հույն գրականության հետ, շատ անբավարար է: Արդարև ե դարու առաջին կեսից հասել է մեզ միայն 41 կտոր աշխատություն, որոնց մեջ գտնում ենք կրոն, բանաստեղծություն, պատմություն, մի քիչ փիլիսոփայություն, բայց գիտության այլ ճյուղերի մասին... ակնարկներ միայն: Այս բոլորը բավական չէ, որպեսզի կարենանք ե դարու հայ ժողովրդի լեզուն և նրա հետ կյանքը երևան հանել: Ո՞ւր են Հայաստանի բազմատեսակ կենդանիների, ձկների, թռչունների, բույսերի, խոտերի և այլն, և այլն անունները: Ո՞ւր են երկրագործական, գյուղատնտեսական, ծիթահանքի և ուրիշ զանազան արհեստների վերաբերյալ բառերը: Ո՞ւր են նույն իսկ գյուղացիների ու քաղաքացիների, մարդկանց և մանավանդ կանանց հատուկ անունները...: Այս բոլորից պարզ է հետևցնել, որ ե դարից և դեռ հետո էլ մեզ ավանդված գրականությունը չի տալիս մեզ հայ լեզվի ամբողջական բառապաշարը: Այս էլ ուրեմն մի մեծ թերույթ՝ է՝ նախահայերենի պատկերը երևան հանելու համար:

Հին հայ գրականության թողած պակասը կարելի էր լրացնել արդի բարբառների միջոցով, որոնք շատ հարուստ են յուրահատուկ բազմաթիվ գավառական բառերով:

Գավառական բառերի մանր մունր ժողովածուներ շատ կան: Ամենամեծ ժողովածուն է իմ Գավառական բառարանը (տպ. Թիֆլիս 1913), որ ունի 30,000 բառ ու ոճ: Սրանից հետո գալիս է Ս. Վ. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան»-ը (տպ. Վաղարշապատ, 1912), որ ունի 16,000 բառ ու ոճ: Մեր Պետական Համալսարանի գրադարանում գտնվում են 30 ձեռագիր գավառական բառարան, մեծ մասամբ լուրջ և ընդարձակ աշխատություններ, որոնց յուրաքանչյուրը պարունակում է մի առան-

¹ Oeuvres complètes de Xénophon, trad. Talbot, Paris 1879, հտ.1, էջ 329:

ծին բարբառի գավառական բառերը: 1935 թվին ես ձեռնարկեցի կազմելու մի Ընդհանուր գավառական բառարան, որի մեջ պիտի հավաքեի տպված և անտիպ այդ բոլոր աշխատությունների գավառական բառերը: 100 էջ պատրաստեցի այդ աշխատությունից, բայց ավելին կարելի չեղավ:

Գավառական բառերի ամենամեծ մասը հայերենից կազմված սովորական բարդություններ և ածանցներ են, որոնք թեև շատ կարևոր են նոր հայերենի բառազանձը ճոխացնելու համար, բայց լեզվաբանության համար ոչ մի նոր բան չեն տալիս: Սակայն գավառական բառերի մեջ կան նաև այնպիսի ձևեր, որոնք բոլորովին նոր արմատներ են ներկայացնում և չափազանց կարևոր են հայ լեզվաբանության համար՝ մի քանի տեսակետով:

Այստեղ մենք նկատի ունինք այն հանգամանքը, թե ի՞նչ չափով այդ բառերը կապվում են հնդեվրոպական լեզուների հետ, ի՞նչ չափով կարող են նրանք լրացնել հին հայ գրականության թերությունները, ուրիշ խոսքով ինչքան կարող են երևան հանել այնպիսի բնիկ հայ բառեր, որոնք պատահմամբ չեն մտել հին գրականության մեջ, հետո մոռացության մատնվել ընդհանուր հայ լեզվի կողմից և պահվել միայն մի գավառի անկյունում:

Տալիս եմ այստեղ մի փոքրիկ ցանկ գավառական բառերի՝ համեմատված հնդեվրոպական այլ լեզուների հետ, հետևաբար և բնիկ հայերեն:

1. Աճռէ Ղրբ. «յույժ, շատ». հին ձևը պիտի լինի աճռի, ուր անշուշտ ձ կրկնված է սաստկության համար. պարզ ձևն է առի. հմմտ. հուն. *ari*, *ori*, վեդ. *ari*, բոլորն էլ սաստկություն ցույց տվող նախամասնիկներ՝ հայերենի հետ միևնույն նշանակությամբ (*Boisacq, Dict. étym.* 77, 279):

2. Ափու «հայր». հնիս. *apa*, հմմտ. հուն. *apfá*, *apphyn* «հայր», գոթ. *aba* և հիսլ. *afi* «մարդ, այր». բոլորն էլ մանկական բառեր (*Pokorny* 1, 47):

3. Բոթել «հրել, մշտել». տե՛ս *Pokorny* 2, 125 հնիս. *bhaut*, *bhut* «զարնել, հրել» արմատի տակ հիշված ձևերը:

4. Բռալ (եթե բնածայն չէ). հմմտ. հնիս. *bhuṛo* «կատաղած ցուլի գոռալը», որից հիռլ. *būriud* «գոռալ, բռալ», *būra* «կատաղություն, բարկություն», նորվ. *būra* և լեթթ. *bauruðt* «բռալ», հսլ. *burja* «փոթորիկ» ևլն (*Pokorny* 2, 191, *Trautmann* 28).

5. Բուլ «խմորի գունդ» (Ազլ. քիւլ, Ջդ. ք'ուլ, Ղրք. Շմ. պիւլ) < հնիւ. bhōl արմատից, որի վրա ավելի ընդարձակ տե՛ս Արմատ. բառ., հտ. 7, էջ 106:

6. Բուքի (Ղրք. պիւքի) «մի տեսակ վայրի ծառ». հմմտ. հնիւ. bhāgos, bhūgos > հոււ. phāgós, phēgós «կաղնի», հրգ. buohha, գերմ. buche, ռուս. бѹк ԼԿՆ (Pokorný 2, 128, Boisacq 1023):

7. Թոնթորաւ, որի հետ ձևով և իմաստով ճիշտ նույն է հոււ. tonthorýzō «ամորոշ մի ձայն հանել, հանդիմանել, մրթմրթալ» (Boisacq 975):

8. Թործ, իմաստով գրեթե նույն է հոււ. tórmos «պտուտակը մեջը մտցնելու փոսը». արմատն է հնիւ. tēr, tor «ծակել», որից հյ. ունիմք թուր (tōr).- հյ. թործ և հոււ. tórmos աճական են՝ մին ծ և մյուսը m-ով աճած (Boisacq 976):

9. Լակ «թույլ՝ փչացած ծու» < հնիւ. slæg, slæg կամ lög, lög «թույլ լինել, կակղիլ» արմատից. հմմտ. հոււ. lagarós «կակուղ, թույլ, տկար», lēgō դադրիլ, հոգնիլ, լտ. laxus թույլ, հիռլ. lacc թույլ, կակուղ, տկար, հիսլ. lākr վատ, անարժեք, հիիւ. slakr, անգլ. slæc, հրգ. slah կակուղ, լեթթ. legéns «թույլ, մեղկ, կակուղ», նաև ռնգականով՝ հոււ. langázō, լտ. languo «թուլանալ, լքվիլ» ԼԿՆ (Pokorný 2, 712, Boisacq 548, 1094, Berneker 684): Պատահական է պրս. laγ լակ ծու», որ պիտի տար լագ:

10. Լիժ «հիղկ, վողորկ. 2. անամոթ, աներես». հմմտ. հսլ. slizkū, ռուս. слізъ, սլով. slizek, հրգ. slīchan, որոնց նախածնն է slīzu «սահուն, լարծուն», և հպրուս. lise «սողալ», լեթթ. lēžāt «սահնակով սահիլ», որոնց նախածնն է lēžō, ըստ Trautmann, էջ 161 և 270 (Trautmann երկուսի կապը չէ նշանակած):

11. Լկիլ «սառույցի հալվիլ սկսիլը» < հնիւ. lög «ծորիլ» արմատից. հմմտ. հիռլ. legaim «լուծվիլ, հալվիլ». մանրամասն տե՛ս Արմատ. բառ. հտ. 7, էջ 140:

12. Լոք տալ «ցատկել» < հնիւ. lok «ցատկել». հմմտ. հոււ. lēkân ցատկել, լտ. iocusta մորեխ, լիթ. lėkiù քռչիլ, lakstyti քռչկոտել, ցատկել, լեթթ. lékāt ցատկել ԼԿՆ (Boisacq 555, 577, Ernout-Meillet 531, Berneker 706, 718, Pokorný 2, 420):

13. Կուլ «կոկորդ» < հնիւ. g²ul արմատից. հմմտ. լտ. gula կոկորդ, սանս. gala վիզ և կոկորդ: Ավելին տե՛ս Արմատ. բառ. հտ. 9, էջ 1393 և MSL 15, 244:

14. Կուլայ «ջրի փարչ» = սանս. gōla «կուլա», հոււ. gaulós «կաթ կթելու աման, ջրի դույլ» (Boisacq 141). տե՛ս իմ հոդվածը՝ MSL 15, 244:

15. Հալ, հել «կալի թի» = լտ. pala «թի» (տե՛ս իմ հոդվածը՝ MSL 20, 162):

16. Հօտ, յօտ «մի տեսակ աման» < հնիս. ped, pod «աման», որից հրգ. vaz, հսաքս. fat, անգսք. foet, հիսլ. fat, բուլոն էլ «աման», լիթ. pūdas, լեթթ. pūds «պտուկ» (Pokorny 2, 22):

17. Մկկալ «այծի ծայնը». հմմտ. հուն. mēkâsthai մայել, լտ. miccio, մրգ. mechzen, գերմ. meckern «մկկալ», սերբ. mekati «մայել» ևլն. բուլոն էլ բնածայն. այսպես են նաև հուն. mykâsthai, մրգ. mugen, ռուս. мычать «բառաչել» ևլն (տե՛ս Trautmann 177, 188, Boisacq 631, 649):

18. Մղմող, մղմեղ «ցեց» < հնիս. mol արմատից. հմմտ. գոթ. malō, հիյուս. molr, հրգ. miliwa, գերմ. Milbe, հսլ. և ռուս. моль «ցեց» (տե՛ս իմ հոդվածը MSL 15, 244):

19. Մորտել «կրծել». այս հետաքրքրական բառը պահված է գանձակում և շատ հազվագյուտ կերպով Ղարաբաղում. (գործածական էր մեր ընտանիքում. մօկնը շաքար ա մօռտըմ «մուկը շաքար է կրծում»). սքանչելի կերպով համապատասխանում է լտ. mordeo «կծել, խածնել» (> ֆրանս. mordre), սանս. mrd, mardayati «ջարդել, փշրել», զնդ. marəd, հպրս. mrda «ջարդեց» բառերին, որոնց հետ միասին հանվում է հնիս. mord արմատից (mər պարզ արմատի d-ով աճականն է). հմմտ. Pokorny 279, Boisacq 884 և 1094:

20. Մուզ (իմա՛ մոյզ «մութ գույն»). սրա հետ նույն է հնչում հնիս. moiḳʷo «գորշագույն, մութ գույնով», որի վրա տե՛ս Pokorny 2, 302:

21. Նան «մայր, տատ». հմմտ. սանս. nana մայր, մայրիկ, պրս. nana մայր, հուն. nánna, nénnna, nínna մորաքույր, ալբան. nane մայր, գալլ. nain տատ, սերբ. nana մայր ևլն: Այս բոլորը մանկական բառեր են և հանվում են հնիս. nana, nena ձևից: Հայերենը կարող է առաջացած լինել նույն արմատից, բայց կարող է և փոխ առնված լինել պարսկականից (Pokorny 2, 317, Boisacq 663):

22. Շիւ «դալար ճյուղ ծառի». հմմտ. հատկապես հուն. skĩpon և լատ. scĩpiō «ծեռքի գավազան», սրանց հետ նաև լտ. scāpus «բուն, բույսի ցողուն», scōpa «բարակ ճյուղ, շիվ», հրգ. skaft, հիյուս. skapt «թառ» ևլն: Հնիս. ձևը դրվում է skĩp «գավազան, բարակ ճյուղ», որ իմաստով և ձևով ճիշտ մեր բառն է (Boisacq 875, Pokorny 2, 562):

23. Պլպլալ «աղոտ փայլիլ». կարելի է դնել հնիս. bhəl «փայլիլ» արմատի տակ, որից ունինք սանս. bhāla փայլ, հուն. phalós «փայլուն, սպիտակ», լիթ. bálnas, հսլ. bēlū «սպիտակ» ևլն: Նույն արմատը ունի նաև bhlei ծայնդարձը՝ «փայլիլ, փայլվիլիլ» նշանակությամբ (տե՛ս

Pokorny 175 և 210): Եվ որովհետև հնիս. *bh* չի տալիս *h*յ. պ. ուստի կարելի է ենթադրել հնիս. *bēl* ծայնդարձը, որ ճիշտ պիտի տար հայերեն կրկնությամբ պլպլալ:

24. Սալմի, սալմին, սրմին՝ զանազան բարբառներում նշանակում է «ոստայնանկի հորի այն քառակուսի կարճկեկ գերանը, որի վրա փաթաթվում է գործված կտավը». թուրքերեն *sa* ասվում է *səlmən*, *sərmīn* (տե՛ս Կամուսի արաբերեն բառարանի թրք. թարգմ. հտ. Բ. 684, 688 և հտ. Գ. 368), որ անշուշտ փոխառյալ է հայերենից.- այս բառի հետ համեմատելի են լիթ. *šəlmuo*, *šəlməny*s, հւլ. *slēmja* «տան կատարի գերանը», հուն. *sélma* «ատաղձ, գերաններ, շենքի լաստակ, գերան, նավի կամուրջ», հբգ. *swelli* «գերան, շենք», հիյուս. *sula* «սյուն» ևլն: Այս բառերի նախաձայնը որոշելու համար կան զանազան կարծիքներ: Դայերենն էլ, եթե կապ ունի նրանց հետ, կարենա թերևս որևէ նպաստ մատուցանել (տե՛ս Boisacq 858, Trautmann 301-2, Pokorny 2, 503):

25. Սլկիիլ «սահիլ». ունինք հնիս. *slēig*, *slīq* «լպրծուն, սահուն, հղկել» արմատը, որի զանազան ժառանգների վրա տե՛ս Boisacq 584 և Pokorny 2, 390. սակայն հայերենի նախաձայն *s* հարմար չէ և չգիտեմ ինչպես պիտի մեկնվի:

26. Փիփերդ (ծանոթ բույսը). հմմտ. լիթ. *papartis*, լեթթ. *papardē*, ռուս. *пáпoтoт*, սլով. *práprat*, սանս. *párapā* «պտեր կամ ուրիշ բույս». սրանց կազմության մասին տե՛ս Trautmann 206 և Pokorny 2, 21:

Այս 26 ստուգաբանություններից մի քանիսը կարող են սխալ կամ պատահական լինել. բայց կան այնպիսիները, որոնք բոլորովին ստույգ են և ցույց են տալիս, որ մեր գավառական բարբառներն էլ ունին հնդեվրոպական բառեր, որ գրաբարի մեջ պատահաբար գործածված չեն:

Մենք այս կարգի բառերն էլ չկարողացանք հավաքել և դնել նախահայերեն բառերի շարքում, որով մեր մինիմումը էլ ավելի նվազեցրինք:

Այս վերապահությամբ քննելով ուրեմն մեր բառացանկը, նախահայոց քաղաքակրթության մասին կարող ենք հետևյալ ուրվագիծը ներկայացնել:

Բնության և իր ուժերի մասին բավական հարուստ է նախահայերենը. պակասում են միայն երկինք, երկիր, ծով, շանթ, և այլ նման մի քանի բառեր, որոնց ծագումը ո՛չ հնդեվրոպական է և ո՛չ էլ իրանական: Կրոնական գաղափարների վերաբերմամբ շատ աղքատ են նախահայերը: Նրանց միակ աստվածությունն է դիք, որ հնդեվրոպական ծագում ունի.

մյուս բոլոր աստվածները իրանական կամ ասորական ծագում ունին. նույն իսկ աստուած Բառը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք փռյուզիական ծագում ունի: Պակասում են նույնպես կրոնական դասակարգ, ծեսեր ու արարողություններ նշանակող բառերը:

Առանձնապես հարուստ է նախահայերենը մարմնի մասերի վերաբերյալ բառերի կողմից (71 բառ, այսինքն բոլոր տեսակների մեջ թվով ամենից ավելին), թեև հիվանդությանց համար մեծ քանակությամբ բառեր չկան: Այս բանը կարելի է բացատրել բժշկական արվեստի տկարությամբ հին հայոց մեջ. համեմայն դեպս ծանոթ են դալուկն, քանչ և մանավանդ ջերմ, որ այժմ էլ հայ գյուղացու համար ամեն հիվանդության համանիշ է: Ջերմը թեև հնդեվրոպական արմատից է, բայց ընդհանուր չէ. հնդեվրոպացիք ջերմի համար ընդհանուր բառ չունին. և օրինակ՝ լատ. febris «ջերմ» անծանոթ ծագում ունի: Շատ կարևոր է դեղ բառի գոյությունը և ծագումը: Այս բառի առաջին և հիմնական նշանակությունն է «խոտ». այս իմաստով գտնում ենք գործածված շատ հազվագյուտ կերպով՝ մեր հնագույն գրականության մեջ: Այսպես՝ Եւ խոտ նորա նուազեսցէ և դեղ դալար անդ մի՛ գտցի. Ես. ԺԵ. 6. Լիզանիցէ արջառ զդեղ դալար ի դաշտի. Թուոց ԻԲ. 4. Մի՛ ելցէ ի վերայ նորա ամենայն դեղ դալար. Օր. ԻԹ. 23. Ո՛չ գտցի ի նմա դեղ դալար. Ես. ԻԷ. 10. այս բոլոր վկայությանց մեջ դեղ դալար նշանակում է «կանաչ խոտ», և նույն է խոտ դալար դարձվածքի հետ. հմմտ. Ամենայն խոտ դալար ի կերակուր. Ծն. Ա. 30. Ժողովես զխոտ դալար. Առակ. ԻԵ. 25: Բառիս այս հնագույն իմաստին ապացույց է նաև վրացերենը, որ ոսկեդարից մի քանի դար առաջ, այն ժամանակ, երբ հայերենի բույսերը ջնջված չէին տակավին, փոխ է առել մեզանից այս բառը՝ մդելս «խոտ, դալարիք» նշանակությամբ: Բառիս ծագումը ցույց է տալիս, որ նախահայոց մեջ բժշկությունը կատարվում էր խոտերով կամ արմատներով. հմմտ. Լաբուր. էջ 5. Ձի ոչ դեղովք և արմատովք բժշկես դու, այլ բանիւ. Իմ. ԺԶ. 11՝ Ոչ դեղք և ոչ սպեղանիք բժշկեցին զնոսա:

Նախահայերը հարուստ են նաև կենդանիների կողմից. բոլոր ընտանի կենդանիների անունները գտնում ենք նախահայերենի մեջ. բացակայում են այստեղ միայն ջորի, և ձկների ու թռչունների զանազան տեսակները, բացի մի երկուսից, որոնց անունը հնդեվրոպական է: Վերջին կետը կարելի է բացատրել նրանով, որ ձկների ու թռչունների տեսակները երկրից երկիր փոխվում են, և հայերը Հայաստան գալով՝ այստեղ միայն ճանաչեցին ու բնիկներից սովորեցին տեղական ձկների

ու թռչունների անունները: Նախահայերենը գիտե մաև բոլոր գլխավոր վայրի կենդանիների անունները. պակասում են միայն վագր, փիղ, կոկորդիլոս կամ նիանգ, յովազ և այլն, որոնք չգտնվելով Հայաստանում և Փոքր Ասիայում, բնականաբար փոխառյալ պիտի լինեին ուրիշ ազգերից: Շատ կարևոր է քննել առիւծ բառի ծագումը: Հնդեվրոպացիք առյուծ չգիտեին. եվրոպայումն էլ այս շրջանում առյուծը վերջացած էր. բայց դեռ գտնվում էր Թրակիայում և հյուսիսային Հունաստանում. Հոմերոսը այնպես է նկարագրում առյուծը և նրա սովորությունները, որ անշուշտ տեսած պիտի լինի. Հերոդոտը պատմում է թե ինչպես պարսիկները հարձակում կրեցին առյուծներից և իր պատմությունը հաստատում է Արիստոտ (տե՛ս Pictet, Բ. տպ. Ա. էջ 529): Ուստի ենթադրում ենք որ հայերը առիւծ բառը կազմեցին Թրակիայում:

Նախահայերենը հարուստ է ընտանեկան կազմակերպության վերաբերյալ բառերով. բայց ինչպես հնդեվրոպական շրջանում, նույնպես էլ նախահայոց մեջ կարևոր էր միայն արական գծի ազգականությունը. այս պատճառով պակասում են աններ, աներորդի կամ աներծագ, զոքանչ, քեռի բառերը, որոնք հնդեվրոպական չեն, և փոխառյալ են մի անծանոթ լեզվից:

Ձարմանալի են նախահայերենի երկրագործական բառերը: Հակառակ մեր երևակայածին, նախահայերը հարուստ չեն այս կարգի բառերով. երկրագործական գործիքներից շատերի անունները, ինչպես մաճ, խոփ, մանգաղ, գերանդի, կանդրիւ, փոցիս, տափան, ցաքան, հեծանոց, հոսելի և այլն, հնդեվրոպական ծագում չունին, ուստի չկային նախահայերենի մեջ: Նույն իսկ այն գործիքները, որոնց անունը հնդեվրոպական է, ինչ. բահ, բիր, թի, երկրագործական լինելուց ավելի՝ խաշնարածական կամ գյուղատնտեսական են: Պակասում են նախահայերենի մեջ բոլոր հացաբույսերի անունները. ինչպես օրինակ՝ ցորեն, հաճար, վարսակ, կորեկ. սրանցից ո՛չ մեկը հնդեվրոպական չէ: Տարօրինակ է, որ սրա հակառակ՝ հնդեվրոպական ծագում ունին տունկի մասերի անունները (արմատ, բողբոջ, թերթ, կողր, կիւ, ոստ, սերմն, ստեղն, մոլ), երկրագործական կյանքի համար անկարևոր մի քանի բույսեր (ինչ. բող, բողկ, գինձ, դաղձ, դեղձ) և մի քանի անտառային ծառեր, ինչ. եղևնի, հացի, մայրի, կաղնի, ցախ. սրանք էլ երկրագործական արժեքից ավելի խաշնարածի համար արժեք ունին: Հովիվը կաղնի, եղևնի կամ մայրի ծառի հովանու տակ նստած, արածացնում է հոտը. խոզերը կերակրվում են կաղնու ծառի պտուղներով և

այլն: Ընդհակառակը խաշնարածության վերաբերյալ բառերը շատ են ու առատ (36 բառ), որոնց միացնելով նաև կենդանիների տեսակների վերաբերյալ բառերը (55 բառ), մարմնի մասերի անունները (71 բառ), ինչպես և երկրագործական բաժնում դրված այն բառերը, որոնք երկրագործական լինելուց ավելի խաշնարածական են, կտեսնենք որ նախահայերը ո՛չ թե արդի հայոց պես երկրագործ, այլ խաշնարած ժողովուրդ էին: Նրանք զարգացած չէին ո՛չ արհեստների և ո՛չ էլ մանավանդ վաճառականության մեջ. այս պատճառով արհեստի վերաբերյալ շատ քիչ բառ ունինք. ավելի քիչ են վաճառականության վերաբերյալ բառերը. չափի, կշռի և դրամի վերաբերյալ ո՛չ մի բառ չկա, բացի արծաթ բառից, որ թե՛ իբրև «մետաղ» և թե՛ իբրև «դրամ», միակ հնդեվրոպական բառն է հայերենի մեջ: Ոչ միայն մասնավոր բառերը, այլ և նույն իսկ ընդհանուր նշանակություն ունեցող չափ, կշիռ, դրամ, կշեռ, արծեռ, արծան, թանկ բառերը բնիկ հայ հնդեվրոպական չեն:

Հիշենք վերջապես, որ նախահայերենը չուներ պատերազմական արվեստի, զենքերի և պետական կազմակերպության վերաբերյալ բառեր (ինչ. արքայ, թագաւոր, իշխան, պետ, նախարար, սեպուհ, ազատ և այլն, և այլն), որոնք ավելի հետո պիտի փոխ առնվեին իրանյաններից կամ ուրիշ ազգերից: Լատիներենում էլ զենքերի անունները ընդհանուր հնդեվրոպական չեն մեծ մասամբ. շատերը փոխառյալ են ետրուսկներից կամ Իտալիո այլ նախաբնիկներից. այսպես, օրինակ՝ *lancea* «նիզակ» սպանացիներից: Հայոց բնիկ զենքերն են միայն թուր, նետ և սլաք, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունին. մնացյալը մեծ մասամբ պարսկերեն է:

Այս բոլոր տվյալներից հետևում է, որ նախահայերը հնդեվրոպական նախահայրենիքից հեռանալուց հետո և նախ քան Հայաստան մտնելը, կուլտուրական խոշոր առաջադիմություն չունեին, թեև գտնվում էին որոշ բարձրության վրա. նրանք ո՛չ միայն ժառանգել էին հին հնդեվրոպական քաղաքակրթությունը, այլ և իրենց դարավոր բնակության մեջ Թրակիայում և ապա Փոքր Հայքում, ավելի բարձրացրել էին այն, և անշուշտ հարևան ժողովուրդների (հաթեր, ասորեստանցիք, խալդեր և այլն) օրինակով ավելի ևս զարգացրել:

Նոր հայրենիք Հայաստանում, իրենց աշխատասիրությամբ և նոր հարևանների օրինակով (մարեր, պարսիկներ, ասորիներ, հռովմայեցիք և ապա հույներ), ավելի ևս պիտի առաջանային և ստեղծեին քաղաքակրթության մի նոր միջավայր:

ՀԱԹԵՐԵՆԻ, ԹՐԱԿԵՐԵՆԻ, ՓՈՅՈՒԳԵՐԵՆԻ ՈՒ ՓՈԹՐԱՍԻԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Առաջին հարցը, որ ներկայանում է մեր առաջ, հետևյալն է. եթե նախահայերը գաղթելով հնդեվրոպական նախահայրենիքից՝ եկան վերջապես հաստատվելու Հայաստանում, ո՞ր ճանապարհով եկան և իրենց ճանապարհին ո՞ր ժողովուրդների հետ հարաբերություն ունեցան:

Նախահայրենիքից մինչև Հայաստան երկու ճանապարհ կա. մեկը Սև ծովի արևմտյան եզերքներով, արդի Ռումինիայով իջնում է դեպի հարավ, մտնում է Թրակիա, Հելլենսպոնտոսի վրայով անցնում է Փոքր Ասիա և ուղիղ դեպի արևելք դիմելով՝ Փոքր Հայքի միջով մտնում է Հայաստան: Երկրորդը Սև ծովի հյուսիսային կողմով և հարավային Ռուսաստանի տափաստաններով հասնում է մինչև Հյուսիսային Կովկաս, այստեղից ճեղքում է Կովկասյան լեռնաշղթան և Կասպից ծովի արևմտյան եզերքներով իջնում է վերջապես Հայաստան:

Ձանազան տվյալներ հաստատում են, որ նախահայոց գաղթը եղել է առաջին ճանապարհով. նախ՝ որովհետև երկրորդ ճանապարհը բռնել էին արիական ցեղերը, որոնց հետ հայերենը առանձին կապակցություն չունի: Երկրորդ՝ որովհետև հին հույն պատմիչները ավանդաբար պատմում են, թե հայերը ուրիշ ցեղերի հետ Եվրոպայից գաղթել են Փոքր Ասիա. և վերջապես կա պատմական հիշատակություն թե արդի հայերը (արմենները) - Ե և Ձ դարերին բնակվելիս են եղել արդի Փոքր Հայքում (Հերոդոտ, Ե. 49, 52), Ալիսի ակունքներից արևմուտք, Կիլիկիո և Մատիանացոց միջև, և իրենցից դեպի հյուսիս և արևելք՝ բնակվում էին Սասպիրները և Ալարոդները: Այդ ամբողջ ճանապարհի վրա կան Արմենիա անունով վայրեր. Թեսալիայում Boibeis լճի մոտ կար Armēnion քաղաքը (տես իմ «Ստրաբոն Հայոց մասին», Երևան, 1940, էջ 33 և 61). Թեսալիայում կար նույնպես Ormēnion քաղաքը (Իլիական II 2, 734), որ և Orminion (Ստրաբոն, գիրք Թ), Բիթանիայում

կար Orminion լեռը, Սինուպի մոտ կար Armene նավահանգիստը, Ալիսի ակունքի մոտ կար Armenion լեռը:

Պատմությունը տալիս է մեզ բազմաթիվ ժողովուրդների անուններ, որոնք բնակվելիս են եղել Արևելյան Եվրոպայից մինչև Փոքր Հայք փռված ընդարձակ ճանապարհի վրա՝ այն հնագույն ժամանակներում:

Առաջին և գլխավոր ժողովուրդն էին **թրակացիք**, որոնք բնակվում էին արդի հարավային սլավոնական երկիրներում, այն է Ղազարի հովտում. նրանց սահմանն էր մի կողմից ծովը և մյուս կողմից Մակեդոնիո լեռները, իսկ գլխավոր բնակավայրը արդի Ռումինիան: Հարավում՝ արդի Հունաստանում բնակվում էին **պելասգները**. Կրետեյում կար մի առանձին ժողովուրդ, որ հասել էր քաղաքակրթության բարձր աստիճանի և ծանոթ էր **Կրետացի** անունով: Փոքր Ասիայում՝ Արևմտյան կողմում բնակվում էին **կարիացիք**, **լիդիացիք**, **միսիացիք**, **տրովադացիք**, **հյուսիսային կողմում՝ բիթանացիք**, **պափլագոնիացիք** և **պոնտացիք**. հարավում՝ **լիկիացիք**, **պամփիլիացիք**, **իսավրիացիք** և **կիլիկեցիք** (կամ հիթիտներ). միջին մասում՝ **պիսիդիացիք**, **փռյուգիացիք**, **լիկայոնիացիք** և **կապադովկացիք**:

Այս ժողովուրդների ծագման և ցեղակցության մասին զանազան հակասական կարծիքներ կան. հույն պատմիչները (Հերոդոտ և այլն) պատմում են թե Փռյուգիացիք նախապես բնակվում էին Եվրոպայում, ուր կրում էին Briges անունը իրենց ցեղակից Թրակացոց հետ և ավելի հետո Հելլենսպոնտոսի վրայով անցան Փոքր Ասիա և հետզհետե ավելի ներս հառաջացան: Փռյուգիացոց լեզվով գտնված մնացորդները ցույց են տալիս, որ այդ ցեղը իրոք հնդեվրոպական է: Այս հարցով զբաղվել են հատկապես Tomašek, Die alten Thraker և Kretschmer, Einleitung in die geschichte der griechischen sprache (1896), որոնք գտնում են, թե Փռյուգիացիք և Թրակիացիք՝ փոքրասիական ուրիշ ազգությունների հետ (ինչպես Թիւնացիք, Բիթանացիք, Տրովադացիք և այլն) կազմում են մի առանձին ճյուղ հնդեվրոպական լեզվաբնի մեջ:

Պելասգները նախահունական բնիկներն էին և պատկանում էին ոչ-հնդեվրոպական մի ցեղի, որ հետո հունաց տիրապետության և քաղաքակրթության ազդեցությամբ ոչնչացավ: Նրանց ցեղակից, համեմայն դեպս ոչ-հնդեվրոպական մի ժողովուրդ էին նաև Կրետացիք, որոնց գաղթական հատվածներն էին ըստ Հերոդոտոսի՝ Լիկիացիք և Կարիացիք: Այս երկուսին ցեղակից էին նաև Միսիացիք և Լիդիացիք: Թե՛ այս և թե՛ մյուս ցեղերի ծագման մասին լավագույն փաստերը պիտի գտնեինք լեզվական մնացորդների մեջ, բայց դրանք այնքան քիչ և

աննշան են, երբեմն էլ բուրրովին անհայտ, որ անկարելի է դրանց քննությամբ որևէ եզրակացության հանգել: Քրեչմեր, իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ, այս երկրորդ խմբի լեզուները միացնելով միմյանց հետ, համարում է մի ծագումից, որ կոչում է փոքրասիական (ոչ-հնդեվրոպական): Հիմա սովորություն է կոչել Ասիանական: Ընդհակառակը Bugge, Lykische studien (Christiania, հտ. I 1897, II 1901) գտնում է, որ տրված փաստերը անբավարար են և թե այդ լեզուները ավելի մերձավոր են հայերենի և հետևաբար հնդեվրոպական են:

Ահա այն ժողովուրդները, որոնց հետ հայերը այսպես թե այնպես հարաբերության մեջ մտած պետք է լինեին, նախ քան Հայաստան հասնելը: Այժմ պետք է քննել թե նախահայերը եվրոպայից մեկնելիս մենա՞կ են դուրս եկել, թե՞ վերոհիշյալ ժողովուրդներից մեկի կամ մի քանիսի հետ (ինչպես պարսիկները՝ հնդիկների հետ, կամ իտալական ժողովուրդները կելտերի հետ), որոնք մնալով ճանապարհի այս ու այն կողմում, ասպարեզ տվին հայերին՝ իբրև առաջընթաց խմբի, թափանցելու մինչև Հայաստան: Քննել այս հարցը, նշանակում է միաժամանակ քննել թե ի՞նչ ցեղակցական կապ կա հայերի և վերոհիշյալ ժողովուրդների՝ կամ որ նույն է հայերենի և նրանց լեզուների միջև:

Հույն մատենագիրներից Հերոդոտոս և եվդոքսոս հայերին համարում են փռուզիական սերունդ կամ հատված, և լեզվով էլ նույն կամ նման: Հերոդոտոս իր պատմության մեջ (է.73) հայերին կոչում է Փրսյճոն *Ἰσπυῆες* գաղութ Փռուզիացուց: Իսկ եվդոքսոս իր Աշխարհագրության մեջ ասում է թե «Հայք սերունդ են փռուզիացուց և լեզուաւ բազմօք փռուզերէն խօսին» (*Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυσίας καὶ τῇ φωνῇ πολλαὶ φρυσίζουσι*): Դիոնիսիոս Ալիկառնացի ևս հայերին համարում է Փռուզիացիների հետ համալեզու և Քսերքսեսի պատերազմի մասին խոսելիս ասում է թե հայերն էլ պարսից բանակում զինված էին Փռուզիացոց նման ձևով: Նոր քննիչներից Քրեչմեր, իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 208) և Meyer, Geschichte des Alterthums (1893, հտ. II, էջ 41, 58) գտնում են, որ հայերը Թրակացոց ու Փռուզիացոց հետ կազմում են մի՝ ցեղ, նախապես բնակվում էին Թեսալիո հյուսիսային կողմում, խոսում էին փռուզերենի ազգական մի լեզու և երրորդ հազարամյակին փռուզիական ցեղերի հետ Փոքր Ասիա մտան և Փոքր Ասիո հյուսիսային մասերով անցնելով (Բութանիա և այլն), եկան Հայաստան: Bugge, Lykische studien ավելի մեծացրեց խնդիրը և

բոլոր փոքրասիական լեզուները հայերենին մերձավոր, հետևաբար հնդեւրոպական և ցեղակից դուրս բերավ: Վերջապես ինքը Jensen, Hittiter und Armenier (Strassburg 1898) կարդալով Յաթերի թողած զանազան պատկերագիր արձանագրությունները, որոնց բանալին անհայտ էր, հետևցրեց, թե Յաթերը նախահայերն են, թե նույն իսկ այդ երկու անունները միևնույն բառերն են և թե հաթ-հայերը եվրոպայից դուրս գալուց հետո, երկար ժամանակ-բնակվել են Կիլիկիայում, հիմնել են այնտեղ սեփական կուլտուրա, գիր ու գրականություն, որից հետո անցել են հաստատվելու արդի Յայաստանում¹:

Փռյուզ-հայկական ցեղակցության մասին խոսում են նաև Hübschmann (Arm. Gram. I, 405), Meillet (Esquisse d'une gr. comp. t. X III), Գարագաշյան (Քննական պատմ. հայոց. Ա էջ 7-10) և Տաշյան (Ուսումն դասական հայերեն լեզվի Ա, էջ 123-173): Սկզբում Յյուբշման (KZ 23, 1877, էջ 48-49) խոսելով հայերենի և փյուլգերենի նմանության մասին, տատանվում էր վճիռ տալ, թեև հակամետ էր ընդունելու, թե «փյուլգերենն ու հայերենը մերձավոր ազգական էին և մյուս փոքրասիական լեզուների հետ մի ընտանիք էին կազմում»: Ավելի ուշ (Arm. Gram. 1897, էջ 405) գրեթե հրաժարվեց այս կարծիքից: Յարցի լուծումը կախված լինելով փյուլգերեն, թրակերեն և հայերեն բառերի նմանությունից, որի վրա հենվել էին նաև նախորդ քննիչները: Յյուբշման և Մեյե գտնում են, որ փյուլգերենից, մանավանդ թրակերենից մեզ հասած բառերն այնքան քիչ և աննշան են, որ կարելի չէ դրանց վրա հիմնվելով հայերենի ցեղակցության մասին դրական վճիռ դուրս բերել. ուրիշ խոսքով եղածը ոչինչ չի ասում: Ավելի վճռական է խոսում Meillet (Les nouvelles langues indo-eur. trouvées en Asie centrale, Paris 1912, էջ 7), որ ասում է թե «առանց վճռական պատճառաբանությանց հայերենը կցում են փյուլգերենին, որ հազիվ թե ծանոթ է»: Գարագաշյան մերժում է ընդունել, թե հայերը փյուլգիական գաղթականներ են, ինչպես կարծել են Ռոլինսոն և ուրիշներ: Յատկապես Տաշյան՝ մի առ մի քննելով մեզ ավանդված թրակերեն և փյուլգերեն բառերը և համեմատելով դրանք հայերենի հետ՝ գտնում է, որ այդ երեքը մեկ ճյուղ համարելու բնավ հիմք չկա. թրակերեն և

¹ Այս բոլորի ամփոփումը տե՛ս իմ հոդվածում, որ հրատարակվել է «Վտակ» ժողովածուում, 1901, էջ 229-235:

փռյուզերեն բառերը ավելի նման են հունարենին կամ արիական լեզուներին, քան թե հայերենին: Ահա այս կարգի բառերի մի ցուցակ.

Փռյուզ.	abberet = քերէ
»	azēn, հյգ. azéna մօրուք
»	anar այր
»	armán կռիվ
»	bábalon, bámbalon առականք = հուն. phallós
»	Bagaiós Աստված = հայրս. бага
»	bonok կինը
»	balēn արքա
»	bedy ջուր = հւլ. voda
Թրակ.	bátēs գետ
»	bend կապել = պրս. band, գերմ. binden
»	brilōn սափրիչ = հւլ. britb
»	brûtos մի տեսակ գարեջուր = լտ. (de)frutum
»	bryrchón կիթառ
Թրակ.-փռյուզ.	bria քաղաք
Փռյուզ.	gállaros, gélaros եղբոր կինը=հուն. gálōs, լտ. glos, gloris, հյ. տալ
Թրակ.-փռյուզ.	germo-= ջերմ
Փռյուզ.	gissa քար = գերմ. kies
»	glurós ոսկի, giúrea ոսկյա
»	gordum քաղաք = ռուս. город
»	dáos գայլ = հուն. thō's շնագայլ
Թրակ.	diza ավան, քաղաք = գնդ. daēza
Փռյուզ.	dumos ընկերություն
Թրակ.	hébroš բուծ
Փռյուզ.	éksis, ավելի ճիշտ ezis = հյ. ոզնի, լեթթ. ezis
»	eti ևս = հուն. éti
»	zēkia բանջարեղեն, կանաչեղեն = ռուս. зелень
»	zémelēn գերի
Թրակ.	zēlta ոսկի? = ռուս. золото
Թրակ.-փռյուզ.	zēmelō մայր երկիր = հւլ. zēmlja
Փռյուզ.	zēumán աղբերակ
Թրակ.	zilai գինի = հուն. chális անապակ գինի
»	zordum քաղաք = ռուս. город

Փռյուզ.	ianatéra = ներ = լտ. janitrices = հուճ. օնátēr
»	ios ով, որ = հուճ. hós, զնդ. γός
»	kakun վատ = հուճ. kakós
»	ke և = լտ. quē, հուճ. kai
»	kiklēn Մեծ Արջի համաստեղությունը (իբր «սալլ») = հուճ. kykla անիվ
»	knumánei (տր.) գերեզմանին = հայրս. kani փոս, սանս. khaniman?
»	kory'bantes երգող ու պարող քուրճ
»	mandákes խուրձի կապ
»	mania գեղեցիկ = լտ. manus լավ
»	matar = մայր

Թրակ. ny'sa նիմֆա = ալբան. nuse հարս

Փռյուզ. hóru վեր

Թրակ. pīnon գարեջուր = հւլ. pivo

Փռյուզ. semun = հյ. սմին, սմա

Թրակ.-փռյուզ. sikinnis պար ի պատիվ Դիոնիսոսի = լիթ. šókti պարել (այս sikinnis բառը, ինչպես նաև մախորդ semun ձևը ցույց են տալիս, ըստ Kretschmer, Einleitung, էջ 229 և 230, որ թրակո-փռյուզերենը satem լեզու է հայերենի նման. տես՝ վերը՝ էջ 24-25):

Թրակ. skálmē = դանակ, թուր = հիսլ. skálm թուր:

Ահա և մի ամբողջական հատված փռյուզերեն արձանագրություններից (դնում եմ մախ հունատառ բնագիրը, հետո լատինական տառադարձությունը և հետո հայերեն բառացի թարգմանությունը).

ιος	νι	σεμουν	κνουμανει	κακουν
ios	ni	semun	knumanei	kakun
ով	ոք	սմին	գերեզմանի	վնաս
αδδακετ			ετιτετικμενος	ειτου
addaket			etitetikmenos	ēitu
տայցէ,		անիծեալ?		լիցի.

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր բառերի և նրանց հայերեն հոմանիշների միջև ո՛չ մի նմանություն չկա. բառերի մեծ մասը ակներև կերպով հնդեվրոպական է, բայց կապվում են ուրիշ լեզուների հետ և ո՛չ

հայերենի: Հայերենին չափազանց նման է *semtun* սմին, բայց այսքանը բավական չէ ընդունելու համար երկուսի մեջ անձուկ ցեղակցություն: Նույն կարծիքը հայտնում է նաև այժմ *Marquart*¹, որ ասում է թե «թեև հնագույն հայերեն հիշատակարանների և փոյուզերենի միջև 12 դարերի հեռավորություն կա, բայց և այնպես բնավ նմանություն չկա հայ և փոյուզիական լեզուների միջև»:

Սակայն նույն պատմագիրների վկայությունները չափազանց որոշ են թրակո-փոյուզիական և հայկական ցեղակցության համար, որի կողմն են նաև արմեն ձևով զանազան տեղական անունները Թրակիայում, Փոյուզիայում և Փոքր Ասիո հյուսիսային մասերում: Ուստի հաշտեցնելու համար հույն մատենագիրների տվյալները իրականության հետ, կարող ենք ասել, թե հայերը թրակո-փոյուզիականից անկախ մի ցեղ են. նախապես բնակվել են Թրակիո սահմաններում և այդ ժողովուրդների հարևանության մեջ, թրակո-փոյուզիական շարժումից առաջ, կամ հենց դրա պատճառով Թրակիայից անցել են Փոքր Ասիա, իրենց հետամնաց մասերը շփման մեջ են եղել փոյուզիացոց հետ և թերևս ընդունել են նրանց լեզուն, բայց բուն առաջընթաց մասը, որ վերջապես եկել հաստատվել է Հայաստանում, որևէ կապ չունի նրանց հետ:

Փոյուզիական հարցից շատ ավելի դժվար է փոքրասիական մյուս լեզուների հարցը, քանի որ այս լեզուներից՝ շատ ավելի քիչ բան գիտենք, կամ նույն իսկ ոչինչ չգիտենք:

Կապադովկացոց լեզվի համար մի հետաքրքրական աշխատություն ունի *Karolides* (*Γλωσσάριον συγγρατ. ἐλλήνοκαπαδοκικῶν λέξεων* Զմյուռնիա 1885): Այս աշխատության մեջ հեղինակը հավաքում է այն բոլոր բառերը, որոնք գործածական են Կապադովկիո արդի հունաց բարբառում, բայց հունարեն չեն և ենթադրում է, որ դրանք հին կապադովկացերենի մնացորդներն են: Արդ՝ այս բառերը բոլորովին նույն են հայերենի հետ. ինչպես *kalakóni* - գայլիկոն, *peisáchì* - փայծաղն, *marúkia* - մորուք, *muzia* - մոզի, *pagártzi* - բաղարջ և այլն: Սակայն այս բառերը հայերենից փոխառություն են և այն էլ ուշ ժամանակի փոխառություն, քանի որ հետին ձայնաշարքության համեմատ են. հմմտ. հատկապես *pagártzi*, ուր *p* = հայերեն *բ*, *g* = *ղ* և *tz* = *ջ*: Սրանից հետևում է, որ հիշյալ բառերը չեն կարող ապացուցել ո՛չ

¹ Die Entstehung und Wiederherstellung der arm. Nation, էջ 4:

կապադովկացիների հնդեվրոպական լինելը և ո՛չ էլ հայերենի հետ ցեղակցությունը:

Ամենից ավելի աղմուկ հանեց գիտական աշխարհում Հաթյան-հայկական հարցը: Jønsen իր բոլոր արդյունքները համաձայն դուրս բերելով հայ լեզվաբանության տվյալների և ծայնական օրենքների հետ, դրանով իր տեսությունը ընդունելի ընծայեց բոլորին: Յուրքման թեև չէր արտահայտված հրապարակով, բայց համամիտ էր Ենսենին. Տաշյան իր «Ուսումն դասական հայերեն լեզուի» աշխատության մեջ համամիտ և պաշտպան դուրս եկավ. մեր երկրորդական գրողները, որոնց թվում և տողերիս գրողը, հախուռն հափշտակությամբ ընդունեցին նոր տեսությունը, հակառակ այն հանգամանքին, որ ինչպես Meillet ասում է, գտնված նյութը բավական չէր վճռելու հայերենի ցեղակցության հարցը և առ առավելն կարող էր ցույց տալ որ հաթերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Բոլորովին նոր և անսպասելի հայտնություններ դուրս եկան վերջերս¹: 1906 թվին Հուգո Վինքլեր գերմանացի գիտունը պեղումներ կատարեց հիթիթների Հաթթուշաշ մայրաքաղաքի ավերակներում (այժմ Բողազքոյ, Անգորայից 145 կիլոմետր արևելք) և գտավ հիթիթ թագավորների պալատը, հիթիթների մեծագույն աստուծո մեհեանը, մի մատենադարան, որ հիմնվել է մ. Ք. 1300 թվին և հետո դարձել հիթիթական պետական արխիվ: Այս բոլորի մեջ երևան եկան մեծ քանակությամբ (մինչև 13,000 կտոր) թրծուն կավե տախտակներ, ծածկված արձանագրությամբ: Ամեն մի տախտակի երկու երեսը զրված է և ունի 40-80 և մինչև 120 տող. դրանից հասկացվում է, թե ինչպիսի մեծ նյութ է երևան հանված հիթիթական պատմության համար:

Պրագայի համալսարանի չեխ պրոֆ. Հրոզնին ձեռնարկեց լուծել հանելուկը: Բարեբախտաբար արձանագրությունները զրված էին ո՛չ թե հիթիթական պատկերագիր անձանոթ գրությամբ, այլ ասորեստանյան բևեռագրերով, ուստի և առաջին անգամից հեշտությամբ կարգացվեցին: Ինչ վերաբերում է զրվածքի իմաստը հասկանալուն կամ թարգմանելուն, այստեղ մեծագույն օգնությունը մատուցին գաղափարագրերը և հիթիթ-սումեր-աքքադերեն մի բառարան, որ գտնվել էր նույն արխիվում: Հրոզնին ասում է, որ ինքը շատերի նման նախապես տրամադրված էր գտնելու ոչ-հնդեվրոպական մի լեզու, բայց սպասածի բոլորովին հակառակը դուրս եկավ:

¹ Տպված է նախապես «Նորք»-ի մեջ, 1925 թ., № 5-6, էջ 389-93:

Մի լեզու, որտեղ wâdar նշանակում է «ջուր», kuš նշանակում է «որը» և kuid նրա չեզոքն է, մի լեզու, որտեղ բայը խոնարհվում է yami, yasi, yazi և այլն, չի կարող հնդեվրոպական չլինել: Հրոզնին անցավ Պոլիս և հինգ ամիս աշխատելով թանգարանում պահված քարերի վրա, մանրակրկիտ քննության ենթարկելով ամեն մի բառ, գտած ու վերլուծած ամեն մի գաղտնիքը հազարավոր օրինակներով ու վկայություններով հաստատելուց հետո, վերջապես բոլորովին վստահելով իր գյուտի վրա, համարձակվեց հաղորդել գիտական աշխարհին: Իր այս առաջին հայտարարությունը հրատարակեց 1915 թ. նոյեմբերին, որից հետո Die Sprache der Hethiter սովոր աշխատությունը, որ հիթիթ լեզվի ամբողջ քերականությունն ու համառոտ բառարանն է (Leipzig 1917):

Իր գյուտն անելուց հետո իբր փորձ Հրոզնին սկսեց թարգմանել առաջին անգամ 7 մեծ արձանագրություն, որոնց յուրաքանչյուրն ունի 150-300 տող, կրոնական ու պատմական բովանդակությամբ:

Երկու փորձերն էլ շատ հաջող էին: Հրոզնիի վերլուծությունը այնպես ճիշտ էր, որ ո՛չ միայն նույն իսկ սկեպտիկ գիտունների կողմից ընդունելություն գտավ, այլ և նորանոր փաստերով հաստատվեց ու վավերացվեց: Այսօր բավական մեծ թիվ են կազմում այն գիտունները, որոնք զբաղվում են հիթիթերենով և ունին արդեն զանազան աշխատություններ: Հիշենք ի միջի այլոց Forrer, Johannes Friedrich, Götze, Sommer ևն: Հիմնվեց մի նոր գիտություն Արևելքի պատմության և հատկապես հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ, այն է՝ հիթիթաբանությունը:

Հիթիթական արձանագրությունները ավելի հաջողությամբ և ճիշտ վերլուծելուն նպաստեցին մի քանի հանգամանքներ. այսպես՝ գտնվեց երեքլեզվյան մի բառարան (սումերերեն-աքքադերեն-հաթերեն), թեև համառոտ. երկրորդ՝ մի մեծ արձանագրություն երկու լեզվով՝ հաթերեն և աքքադերեն, որ պատկանում է հաթերի Հաթթուշիլիշ Ա թագավորին (ն. Ջ. 1950 թթ.): Բայց ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ արձանագրությանց մեծ մասը, համաձայն աքքադերեն արձանագրությանց ընդհանուր սովորության, գրված է սումերական գաղափարանշաններով, այնքան որ շատ տողեր ամբողջապես աքքադերեն են: Այս պատճառով ահա շատ տեղ ինքնին կարդացվում և հասկացվում է: Գաղափարագիր գրության ձևը մի վատ կողմ ունի. նա բավարարում է պատմաբանին, որովհետև սա փնտրում է գրվածքի իմաստը, բայց անօգուտ է լեզվաբանի համար, որ փնտրում է բառի

իմաստի հետ մաս ընթերցանությունը և մույն իսկ հնչական նրբությունները: Ահա այս է պատճառը, որ թեև նորագյուտ հիֆիթական արձանագրությունները ամբողջապես թարգմանվեցան, բայց բազմաթիվ հասարակ բառերի ընթերցվածը չիմացվեց. այսպես՝ 1, 2, 3, 4, 5... թվանշանները, «աստված», «թագավոր», «որդի» և այլն բառերը: Սրանք բոլորը պատկերագրով են և ո՛չ տառերով:

Հիֆիթական արձանագրությունները սոսկ տարեգրություններ չեն, այլ ներկայացնում են մի ամբողջ գրականություն իր զանազան ճյուղերով. այսպես, օրինակ՝ թագավորական գավազանագրքեր, օրենքների ժողովածու, դաշնագրեր, պատմություն, մամակներ, բառարան, աղոթքներ, երեք և չորս լեզվով այբբենարան, մի նշանավոր օրհներգություն՝ 3500 տողից: Ավելի կարևոր է հիֆիթական քաղաքակրթության նշանավոր հուշարձանը, այն է՝ նրանց օրենսգիրքը, որ հրատարակեց ֆրանսերեն թարգմանությամբ Հրոզնին (Code Hittite, Paris 1922): Նույնը գերմաներեն թարգմանությամբ հրատարակեց Գիմները, որից էլ կատարվել և հրատարակվել է ռուսերեն թարգմանությունը (Ж. Контене и проф. А. Захаров, Культура востока, Хетты и хеттская культура):

Այս օրինագիրքը, որ իր հնությամբ կարող է միայն համեմատվել Համնուրաբիի օրենսգրքի հետ (2100 մ. Ք.), սրանից 700 տարի ավելի նոր է և գրված է կամ հիֆիթական Շուպալիլուլումաշ (1390-1350) թագավորի օրով, կամ նրա որդի Մուրշիլիշ Բ-ի (1347-1310) և կամ նվազ հավանաբար Հաթթուշիլիշ Գ թագավորի ժամանակ (1300-1270): Օրենսգրքի մեծ մասը վերաբերում է պատժական դատաստանագրքին և պարունակում է սպանության, վիրավորման, գողության, ստրուկ փախցնելու և նման հանցանքների մասին զանազան պատիժներ: Հետաքրքրական է, որ գողության պատիժները առհասարակ տուգանքով են վերջանում. և տուգանքը տարբերվում է համաձայն գողացված առարկայի արժեքի. այսպես՝ տարբեր է ոչխարի գողության պատիժը տավարի գողության պատիժից և տավարի գողության պատիժն էլ տարբերվում է համաձայն գողացված տավարի տարիքի: Օրենսգիրքը մի առ մի թվում է այս պատիժները մանրամասնությամբ: Բացվում է ուսումնասիրության նոր աղբյուր՝ իրավունքի նախնական պատմության համար:

Մյուս կարևոր գործերից են.

1. Կոմանայի Պապանիկի քրմապետի կազմած հիֆիթական ծիսարանը, որ բնագրով և թարգմանությամբ հրատարակեցին Sommer և

Eheolof¹: Այստեղ գտնում ենք հետաքրքրական տեղեկություններ հիթթական կրոնի, աստվածների, զոհաբերության, պատգամախոսության, դևերի և տոնական զգեստավորության մասին:

2. Հաթյան թագավորների և շրջակա զանազան պետությանց թագավորների միջև կնքված 10 մեծ դաշնագիր՝ աքքադերեն և սումերերեն լեզուներով, որ բնագրով ու թարգմանությամբ հրատարակեց Weidner (*Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig 1923, երկու հատոր):

Լեզվաբանական տեսակետից պարզվեց, որ բոլոր արձանագրությունները մի լեզվով չեն, այլ գրված են 8 տարբեր լեզուներով. սումերերեն, աքքադերեն, կամիսերեն, լուվերեն, պալերեն, խուրիիերեն, հաթերեն և մանդայերեն: Առաջին երկուսը հաթերի համար օտար, մյուսները տեղական լեզուներ են (*Hrozny, Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes*, *Boghasköi-Studien*, № 5): Ամենագլխավորն է՝

1. Կամիսերենը (անունը ենթադրական է. կոչում են նաև կաներեն, կամիսերեն, նեսերեն կամ հաթերեն), որով գրված է արձանագրությանց մեծագույն մասը: Կամիսները, ինչպես նրանց լեզվի քերականությունը ցույց տվեց, հնդեվրոպական ժողովուրդ են. նրանք ն. Զ. երրորդ հազարամյակի վերջում արշավեցին Փոքր Ասիա և նվաճելով տեղական ժողովուրդներին, տեղ դարձան նրա կենտրոնական մասին: Ավելի հետո նրանք առաջացան դեպի հարավ և իրենց տիրապետության տակ առին Կիլիկիան, Ասորիքը և Միջագետքը: Բաբելական ժամանակագրության մեջ հիշված է, թե Բաբելոնի առաջին հարստության (2225-1926) վերջին շրջանում Հաթերի թագավորը արշավեց Ասորեստանի վրա: Այս թվականը հիմք է ծառայում ճշտելու նրանց նախնական գաղթը:

2. Հաթերեն.— Հիթիթ (ավելի ճիշտ խաթթի) կոչվում են տեղական հին նախաբնիկները, որոնց լեզվով գտնված կան 50 կտոր արձանագրություն, շատը կամիսերեն թարգմանությամբ միասին: Այս լեզուն մյուս բոլորից տարբեր է և ունի նախամասնիկային դրություն. սրանից հետևում է, թե այդ նախաբնիկները հնդեվրոպացի չեն: Մյուս տեղական ժողովուրդներից են՝

3. Մանդայեցիներ, իրանական ժողովուրդ, որ Մարաստանից գաղթել է ն. Զ. 3-րդ և 2-րդ հազարամյակին, ըստ ասորեստանյան

¹ Das Hethitische Ritual des Pâpanikri von Komana, Leipzig, 1924.

Ժամանակագրության: Սրանց լեզվով գտնված արձանագրությունները քիչ են, բայց ցույց են տալիս իրանական բնույթը:

4. Խարրի կամ Զուրիներ (hurli-li), որոնք պատկանում են միտանի ցեղին. սրանց լեզվով գրված արձանագրությունները շատ չեն: Մեծագույնը վերոհիշյալ 3500 տողանոց օրհներգն է. լեզուն ներկայացնում է միտաներենի մի բարբառը. իսկ ըստ Զրոզնիի հնդեվրոպացի չեն:

5. Պալա (Pala), որոնց լեզվով շատ քիչ բան կա գրված: Ըստ Զրոզնիի հաթյան գաղափարագրերն են, որ նույնպես հնդեվրոպական են:

6. Լուվ, որոնց լեզվով ծանոթ է միայն 700 բառ և երկլեզվյան մի բնագիր լուվերեն-կամիսերեն: Կամիսերենին շատ մոտիկ մի բարբառ է: Լուվ կամ luya հնագույն ցեղն է, որ շատ մոտիկ է Պալաին:

Հնդեվրոպական եկվոր Կամիսները տիրելով այս բոլոր ժողովուրդներին և պարտադրելով նրանց կամիսերենը, միևնույն ժամանակ մեծապես ազդվեցին տեղական լեզուներից. այնպես որ կամիսերենը թեև հիմնական բառերով ու քերականությամբ հնդեվրոպական է, ինչպես հայերենը, բայց հայերենի պես ունի իր բառարանում օտար բառերի մի մեծ թիվ: Կամիսները քաղաքակրթական տեսակետով ընկան Ասորեստանցոց ազդեցության տակ և առին նրանցից բևեռագրական արվեստը: Ինչպես գիտենք, բևեռագրության հնարիչները եղել են Սուներները, որոնք Բաբելոնի նախասեմական բնիկներն են: Սուներներից բևեռագրությունը անցավ եկվոր սեմականներին, բայց այդ գրությունը այնպես էր կազմված, որ առանց սուներական լեզվի գիտության, անկարելի էր որևէ բան արձանագրել. ուստի Ասորեստանում և Բաբելոնում միշտ սովորում էին սուներերենը՝ իբրև գիտական կամ ուսումնական լեզու: Այսպես եղավ նաև Զաթիների երկրում: Նմանապես աքքադերենը այն ժամանակվա Արևելքի դիվանական լեզուն էր և միջազգային դաշնագրերը կնքվում էին այս լեզվով: Ահա այս պատճառով Կամիսները ստիպված էին իրենց արձանագրությանց մեջ գործածել սուներերեն և աքքադերեն լեզուները, ինչպես որ տեղական պահանջներին էլ բավարարություն տալու համար՝ գործ էին ածում մանդայերեն, խարրիերեն, լուվերեն, պալայերեն և նախահաթերեն լեզուները:

Հիթիթական մոր գիտությունը կարևոր է ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվաբանության և մասնավորապես հայերենի տեսակետով: Նախ՝ ջնջված է արդեն այն ենթադրությունը, թե հաթերը հայեր են. 2) Հնդեվրոպացոց հնագույն հիշատակությունը, որ համաձայն ասորեստանցոց Սալմանասար թագավորի արձանագրության հասնում էր

մինչև 935 թիվը, հիմա շատ ավելի հնանում է. ԺԴ դարի նորագյուտ մանդայական արձանագրությանց մեջ արդեն հիշվում են Ինդրա, Վարունա և Միտրա հնդիկ աստվածությունները. և եթե հնդեվրոպացի կամիսները ասորեստանցոց մոտ հիշված են 1926 թվից առաջ, ուրեմն նրանց գաղթը և Փոքր Ասիայում հաստատվելը սրամից շատ ավելի հին է: Դրա համար էլ վերևում նշանակեցինք ն. Բ. 3-րդ հազարամյակի վերջում:

Ամփոփելով այս բոլորը, մենք հասնում ենք հետևյալ եզրակացության.— Փոքր Ասիայում բնակվող ժողովուրդների հնագույն խավը հնդեվրոպացի չէ. ավելի հետո Եվրոպայից եկել են հնդեվրոպական ցեղերից զանազան ալիքներ, ինչպես կամիսները, հայերը և փյուլգիացիք. հաստատված չէ թե այս ցեղերը միևնույն ճյուղին են պատկանում, թեև բոլորն էլ հնդեվրոպացի են:

Ինչ որ էլ լինի, հայերը ապրելով այս զանազան ցեղերի հարևանության մեջ, անկարելի է, որ կրած չլինեն նրանց ազդեցությունը՝ թեկուզ փոքր չափով: Այս ազդեցությունը մենք երևան կարող ենք հանել լեզվի միջոցով: Համաձայն այն մեթոդի, որ հիշեցինք նախորդ գլխում, եթե մենք հայերեն լեզվից դուրս բերենք նախ՝ բոլոր բնիկ բառերը, որոնք հայերը ունեին Եվրոպայում եղած միջոցին, և երկրորդ՝ բոլոր այն փոխառյալ բառերը, որոնք հայերը ձեռք բերին Հայաստան հասնելուց հետո (խալդերեն, ասորերեն, վրացերեն, ասորերեն, պարսկերեն, հունարեն, լատիներեն և այլն), մնացյալը կլինի համագումարն այն բոլոր փոխառությանց, որ հայերը կնքել են փյուլգերենից, թրակերենից և բոլոր փոքրասիական լեզուներից: Այս բանը դժբախտաբար կապված է երեք դժվարության հետ. նախ՝ որովհետև համագումարը պատկանում է բոլորին, ուստի մենք չենք կարող որոշել թե որ բառերն են պատկանում փյուլգերենի, կամ թրակերենի, կամ կամիսերենի և կամ մյուս փոքրասիական ժողովուրդների լեզուներից մեկին կամ մյուսին. քանի որ այդ լեզուներից ո՛չ մեկի մասին բավարար ծանոթություն չունինք: Երկրորդ՝ փյուլգերեն, թրակերեն և կամիսերեն լեզուները լինելով հնդեվրոպական և որոշ չափով մերձավոր հայերենի, վախ կա որ այդ լեզուներից եղած փոխառությունները իրենց հնդեվրոպական գույնի պատճառով խառնված լինին բնիկ հայերեն բառերի մեջ, որով մի կողմից այդ փոխառությունները կմնան անհայտ և մյուս կողմից՝ բնիկ հայերեն կոչված բառերի մի մասը իրոք բնիկ չի լինիլ: Երրորդ՝ ավելի մեծ դժբախտությամբ՝ խալդերեն լեզուն մեզ հայտնի չէ, նույն իսկ նրա ընդհանուր նկարագիրը մեզ անծանոթ է.

հետևաբար, մեր համագումարը չի կարող ճիշտ լինել և նրա մեջ կլինին բոլոր փոքրասիական լեզուների հետ նաև խալդերենից փոխառյալ բառերը: Վերջին ճշտագույն հաշվով՝ եթե ուրեմն հայերեն լեզվից դուրս բերենք ծանոթ լեզուներից փոխառյալ և բնիկ հայերեն բառերը, մնացյալը կլինի Փոքր Ասիո ոչ-հնդեվրոպական լեզուներից + խալդերեն լեզվից փոխառյալ բառերի համագումարը: Այս համագումարը բաժանելու և յուրաքանչյուրին իր ճիշտ բաժինը տալու համար, մենք առայժմ միջոցներ չունինք և դատում ենք հետևյալ ձևով.

ա) Այն բառերը, որոնց փոյուզիական համագործը հայտնի է, պատկանում է բնականաբար փոյուզիական փոխառությանց շարքին:

բ) Այն բառերը, որոնք թեև հնդեվրոպական ձև ունին, բայց ճշտիվ չեն համապատասխանում հայերենի ձայնական օրենքներին, համարում ենք փոյուզերեն կամ ուրիշ որևէ փոքրասիական հնդեվրոպական լեզվից փոխառություն:

գ) Որովհետև հայերը շատ ավելի մեծ շփում են ունեցել խալդերի հետ, որոնք հայերից շատ ավելի բարձր քաղաքակրթություն, գիր ու գրականություն ունեին և որոնց հետ միախառնվելով հետո մի ազգություն կազմեցին, ուստի և փոխառությունների մեծ մասը պատկանում է խալդերենին. հետևաբար այն բոլոր բառերը՝ որոնք նախորդ երկու պայմաններից դուրս են մնում, համարում ենք խալդերեն:

Այստեղ պիտի հավաքենք թրակո-փոյուզիական և փոքրասիական փոխառությունները, խալդերենները թողնելով հաջորդ գլխին:

1) Աստուած, նույն է թրակո-փոյուզիական այն նշանավոր աստվածության հետ, որ հույն մատենագիրները հիշում են Սաբազիոս, Սաբաձիոս (Σαβάζιος) և այլն ձևերով: Այս աստվածության անունը հատկացվեց հետո Բագոսին: Հայերենի մեջ գերագույն աստվածության անունն էր, դրա համար էլ հետո ընդհանուր իմաստ ստացավ և քրիստոնեության ժամանակ նույն իսկ հնդեվրոպական բնիկ հայկական դիք բառը մոռացության մատնեց:

2) Սայլ, որի հին ձևը պիտի լինի *satil. նույն է հունարեն sátilla «բույլք աստեղաց, Մեծ Արջի համաստեղությունը», satinē, հոգ. satínai «սայլ, կռվի կառք»: Հունարեն ձևերը փոքրասիական ծագում ունին և համարվում են փոյուզիական փոխառություն: Մեր բառը համապատասխանում է իր երկու նշանակություններովն էլ. որովհետև հայերեն սայլ նշանակում է ո՛չ միայն «եզան կոշտ կառքը», այլ և «Մեծ և Փոքր Արջի համաստեղությունները»:

3) **Փանդիոն**, հին հայ վիպասանների նշանավոր երաժշտական գործիքն է, որ կոչվում է նաև բանդիոն կամ բամբիոն. սա մի տեսակ թելավոր նվագարան էր, որի կազմությունը հայտնի չէ: Բառիս հետ բոլորովին նույն են յուդիարեն *pandûra*, *pandûrion*, *panduris* «երեք լարով քնար», վրաց. *փանտուրի*, *փանդուրի*, թուշ. և չեչեն. *փանդուր* «լարավոր նվագարան», օսեթ. *fändur*, *fändir* «երկու լարով կիթառ»: Փոքր Ասիայից բառն անցել է հույներին և տվել է *pandûra*, *pánduron* «երեքադյան քնար» (հունաց մեջ ավանդություն կար միշտ, թե փանդիոնը Փոքր Ասիայից է եկած): Հունարենից ձևացել են լտ. *pandura* և թրք. *pandura*, որի միջոցով էլ բուլղար. *pandura*, սերբ. *pandura*, *pandur*, *bandur*, ուկրայն. *banduro* «լարավոր նվագարան կամ կիթառ»:

4) **Ագարակ**.— այս բառը շատ նման է հնչում հնխ. *ag'ro* «արտ, անդաստան, ագարակ» բառին, որի հայերեն ժառանգն է արտ: Ըստ ձևի ագարակ չի կարող հայերեն լինել. և որովհետև բոլորովին նման է նախորդին, ուստի պետք է համարել փոխառյալ: Փոխառությունը չի կարող լինել իրանյան լեզուներից (սանս. *ágra*) իր գ ձայնի պատճառով, այլ պատկանում է արևմտյան խմբին (հուն. *agros*, լտ. *ager*). հետևաբար պետք է դնել փոյուզիականից կամ կամիսերենից, (եթե սակայն սումերական *agar* «դաշտ» բառը չէ):

5) **Աղիւս**.— այս բառին նման են վրաց. *ալիզի* և *պրս. áxiz*. բայց երկուսն էլ փոխառյալ են հայերենից: Ավելի կարևոր է Հեսիքիոսի ավանդած *álips* «ժայռ» բառը, որ կարող է մեզ մատնանիշ անել փոքրասիական ծագում:

6) **Արագիլ**.— պետք է կցել հունարեն *pelargós* հոմանիշին: Այս հունարեն բառը թեև ստուգաբանվում է *pelós* «սև» և *argós* «սպիտակ» բառերից, բայց դա անշուշտ ժողովրդական հարմարանք է: Բառի հին ձևը պետք է դնել **peragló*s կամ **paragló*s, որ տեղափոխությամբ տվել է *pelargós*: Փոքրասիական ծագումով բառ է և նույն աղբյուրից է նաև հայերենը:

7) **Կարիճ**.— փոխառյալ է փոքրասիական մի լեզվից, որից է նաև հունարեն *karís*, *karídos* «խեցգետին»: Երկու իմաստների նույնության համար համեմատել հայերեն կարիճ, որ Ղարաբաղի բարբառով նշանակում է նաև «խեցգետին». նույնպես լատիներեն *noea* «կարիճ» և «խեցգետին», իսկ արաբերեն *'aqrab* «կարիճ» և *'aqrab-al-ma* «խեցգետին», որ է «ջրի կարիճ»:

8) **Սեխ**.— այս բառին նման է հնչում հունարեն *sékys* «վարունգ, սեխ կամ դդում», որի ծագումը անստույգ է. հավանական են համարում կցել

հին սլավոնական *tyky* «դդում» բառին և դնում են թրակո-փոյուզիական փոխառություն. նույնը պետք է ասել նաև հայերեն բառի համար:

9) Սրինգ.— այս բառը համարվում է փոխառյալ հունարեն *syrinx*, *syringion* հոմանիշից. բայց այս հույն բառերը լիովին չեն ծածկում հայերեն ձևը. մյուս կողմից հույների մեջ կար ավանդություն՝ թե սրինգը փոքրասիական կամ փոյուզիական ծագում ունի: Ըստ հունական դիցաբանության Սրինգը փոյուզիական ծագումով միմֆա էր: Ապոլլոնը սիրահարվեց նրա վրա. միմֆան փախավ. Ապոլլոնը հետապնդեց. երբ հասվեհաս էր, միմֆան կանգնեց և եղեգ դարձավ. Ապոլլոնը կտրեց այդ եղեգը և սկսեց սիրո երգը նվագել: Ավելի հարմար է ուրեմն հայերեն սրինգ դնել ո՛չ թե հունական, այլ փոյուզիական փոխառություն:

Այս փոխառությունները՝ որ նշանակեցինք վերևում, թվով չափազանց քիչ են, բայց որակով, այսինքն իրենց կուլտուրական արժեքով՝ շատ բարձր:— Աստված բառը բովանդակում է իր մեջ ամբողջ կրոնական ու դիցաբանական աշխարհը. փանդիոն ու սրինգը ներկայացնում են ո՛չ միայն երաժշտությունը, այլ և հին հայոց վիպասանությունը, այսինքն անգիր բանահյուսությունը. սայլը և ագարակը ո՛չ միայն ներկայացնում են ամբողջ գյուղական տնտեսությունը, այլ և սայլը նշանակելով Մեծ Արջի համաստեղությունը, ներկայացնում է հին հայոց աստղաբաշխական գիտությունը: Այս տեսակետով փոյուզիական այս փոխառությունները մեծ արժեք ունին և ենթադրել են տալիս իրենց հետևից փոխառությունների մի ուրիշ շարք, որ սակայն գիտության արդի միջոցներով անկարող ենք ճշտել ու որոշել:

Ինչպես Միջերկրյան, նույնպես և թրակո-փոյուզիական փոխառությունների շարքում կարող ենք գտնել թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի փոխառություններ: Ուղղակի կարող ենք կոչել վերոհիշյալ բառերը, որոնք ձևով տարբեր են հունարենից և ցույց են տալիս շատ հին ծագում: Սրա հակառակ, շատ ավելի նոր և հունականի միջոցով են փոխ առնված աղեկատ «թել մանելու իլ» (հունարեն *alekáte*), միթր կամ միտր «եպիսկոպոսական թագ» (< հն. *mítra*) և այլն, որոնք ըստ հունագետների բնիկ հունարեն բառեր չեն, այլ փոքրասիական փոխառություն:

Լեզվաբանական տեսակետով շատ կարևոր է առիծ (հնագույն ձևը առեւծ) բառի ծագումը:

Այս ամասումը հենց Նոր քարի դարի շրջանին Եվրոպայի ամենամեծ մասից վերացած էր. չկար նաև հնդեվրոպական նախահայրենիքում. այս պատճառով էլ հնդեվրոպական լեզուների մեջ մի և ընդհանուր բառ

չկա առյուծի մասին: Ավեստայում դեռ առյուծ չէ հիշված. սամսկրիտը ունի *simhās* բառը, որի հետ ծագմամբ միանում է հայերեն *իմծ*. այս երկուսը միասին ենթադրում են հնդ. *siṃha* ծևը, որ ամշուշտ փոխառյալ է մի ոչ-հնդեվրոպական հին լեզվից, քանի որ հնդեվրոպացոց մոտ առյուծ չկար: Եվրոպական լեզուներում շատ տարածված է մի ուրիշ բառ, որ լատ. *leo*, հրգ. *lewo*, գերմ. *Löwe*, լիթ. *lėvas*, հսլ. *lėvas*, միռլ. *leo*, հկիմր. *leu* և հուն. *léōn*, *līs* ձևերն ունի: Սրանց բոլորի մայրն է հունարենը, որից փոխառյալ է լատինը և սրանից էլ բոլոր մյուս եվրոպական ձևերը: Բայց հունարենն էլ փոխառյալ է Միջերկրական լեզվից, որից ծագել են նաև եբր. *layiš*, *labiy*, ասուր. *labbu*, եգիպտ. *ruabu*, խապ. *laboi*, արաբ. *labuat* ևլն: Բալկաններում ուշ ժամանակ կային դեռ առյուծներ. ինչպես որ Չերոքոտն էլ հիշում է Քսերքսեսի ժամանակ, Մակեդոնիայում (VII 125): Յույն բառի փոխառությունն էլ ուշ ժամանակից է: Հայերն էլ իրենց ճանապարհի վրա գտան առյուծը և տվին նրան այս անունը՝ համեմտվ հնդեվրոպական *reug*՝ արմատից, որ նշանակում է «մռնչել»: Առյուծը գերազանցապես մռնչող գազանն է: Բայց հայերենի մեջ *reug*՝ արմատը առանձին և բայական արժեքով գոյություն չունի: Սրանից հետևում է երեք բան. 1) եթե հայերը կազմել են առիւծ բառը և չեն ընդունել համատարած *leo* բառը, ուստի Միջերկրական շրջանից էլ ավելի վերև, Թրակիայում տեսել ու ճանաչել են այդ գազանը. 2) որ *reug*՝ «մռնչել» արմատը այդ հնագույն ժամանակ հայ լեզվում գոյություն ուներ դեռ իր բայական իմաստով. 3) եթե ոչ, ուրեմն առիւծ բառը հայերեն չէ, այլ փոխ է առնված թրակերենից, ըստ որում Թրակիայում այն ժամանակ առյուծներ կային և թրակերենումն էլ համապատասխան մի բառ պիտի գտնվեր:

Մեզ մնում է խոսել հատկապես հաթերեն լեզվի մասին և որոնել թե ի՞նչ կապ կա հայերենի և այդ նորագյուտ հաթյան լեզուների միջև:

Հաթյան լեզուներից ամենագլխավորը, այ՛ն՝ որով զրված են արձանագրությունների մեծագույն մասը և որ ոմանք պարզապես հաթերեն, ուրիշներ կամիսերեն կամ նեսերեն են կոչում, ինչպես վերևն էլ ասացինք, հայտնապես հնդեվրոպական լեզու է:

Դնում ենք այստեղ մի համառոտ բառացանկ այդ լեզվից՝ ցույց տալու համար ընթերցողներին՝ նրա և ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների նմանության աստիճանը: (Ցանկի մեջ յուրաքանչյուր կամիսերեն բառի դեմ դրված է իր հայերեն նշանակությունը. եթե հայ բառը ծագմամբ էլ

նույն է կամիսական ձևի հետ, երկուսի միջև դրված է = նշանը. իսկ եթե ոչ՝ հայերեն նշանակությունից հետո՝ փակագծի մեջ դրված է ցեղակից հայերեն կամ մի ուրիշ լեզվով համապատասխան բառը):

Ցանկ կամիսերեն բառերի

akalas = ակն, աչք (լտ. oculus)
ap, ĕp առնել, հափշտակել (ափ)
āppa յետ, յետևը (ապա)
arraš յետույք (= հուն. órros)
dāi = դնել
ēd = ուտել
ēshar = արիւն
gaena = կանացի
genu = ծունկ
gimmanza = ձմեռն
hannaš մեծ մայր (= հանի)
hapātiš վասսալ (= հպատակ)
hapatiya լսել, հնազանդիլ (= հպատակիլ)
hark քանդվիլ (= հարկանիլ)
handais տաքություն, ջերմություն (= խանդ)
harganu աւերել (= հարկանել)
hastai = ոսկր
hatta ծակել, կտրել (= հատանել)
huhhaš մեծ հայր (= հաւ)
hulaliya փաթաթել (= ոլորել?)
imma այժմ (= հիմա)
ipullis «vagina» (= գվռ. պլլիկ)
išpar ոտնակոխ անել, ջարդել (= սպառնալ)
iskalla = ցելուլ
kardi = սիրտ
kuen զարնել, սպանել (= հյ. գամ)
laman = անուն
lukki այրել, վառել (= լուցանել)
maldiyat աղոթեց (= մաղթել)

mällā աղալ (= մլաղաց)
 maninkuwanza կարճ (= մանր)
 mashuil = մուկ
 mekkis = մեծ
 mer = մեռանիլ
 nekumanza = մերկացալ
 nepis երկինք (= ամպ, ռուս. небо)
 newah նորոգել (= ռուս. новый, հյ. նոր)
 pahhur = հուր
 palhiš լայն (= հոլ «մերկ, բաց»)
 parā մոտը, քովը (= ամ)
 pettar թել (= փետուր, թիռ, թեր)
 samanas հիմնարկէք (= հիմն)
 sipant զոհել (= սպանդ)
 siptamis = եօթներորդ (լտ. septem)
 sittar = աստղ (պրս. sitāra)
 taks միացնել, շինել ևլն (= թեքել, լտ. tēxo)
 tarasas տենդ (= պրս. tār>հյ. տապ)
 tarkummiya = թարգմանել
 tri = երեք (ռուս. три)
 tunakalas արեգակ
 tuwa հեռու (= հուն. dfān շատոնց)
 ūk = ես (լտ. ego)
 unutu աման (= անոթ?) (սումերական փոխառություն)
 wā, wē = զալ, երթալ
 watar = զետ, ջուր (սաքս. watar)
 warā այրել (= վառել)
 warsas անձրև (= սանս. varšá)
 wēs հագնել (լտ. vestis)
 wās = զնել (սանս. vasná)
 yugan = լուծ (սանս. yugám)
 zik = դու (հուն. sy)

Բուն հաթերենից հետո, Հրոզնին ծեռնարկեց լուծելու նաև մեհե-
 նագիր հաթերենը, այն՝ որ ծանոթ էր մեզ Jønsen-ի վերլուծմամբ: Իր մի
 աշխատության մեջ (Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, 1933-40),

Հրոզնին հաստատեց, որ այս լեզուն էլ հնդեվրոպական է, թեև կրել է ուժեղ ազդեցություն ասիանական լեզուներից:

Ահա մի քանի հնդեվրոպական բառեր այս լեզվից.

amu ես, amēs, omēs, meās = իմ
 nas մենք (ռուս. нас)
 tuvas = քո (ռուս. твой)
 yas սա, որ, yasyas ով որ (= սա՛նս. yas)
 tuvai = երկու (= ռուս. два)
 asas մատել, asta մատում է
 as լինել (= լտ. esse)
 akvaya ձի (= լտ. equus)
 korna կոտոշ, եղջիւր (= լտ. cornu)
 kuvana = շուն (= հուն. ky'ōn)
 menulas լուսին (= հուն. mē'n)
 padai = ոտքեր (= լտ. pes, pedis)
 stas տեղ
 vasanasa զգեստ (= լտ. vestis)

Քերականությունից հիշենք aya «անել» բայի խոնարհման զանազան ձևերը.

ներկ.	ayasa	անում ես
	ayata	անում է
	ayata	անում են
հրմ.	aya	արա՛
	ayatu	թող անե՛
	ayaru	թող արվի՛
կտր.	ayaxa	արի
	ayata	արի՛ր, արեց
	ayamen?	արի՛նք
	ayatana	արի՛ք
	ayata	արի՛ն
դերբ.	ayatas	արած
	ayames	արված

Բոլոր վերջավորությունները հնդեվրոպական են և կարելի է գտնել նրանք՝ սամսկրիտի, հունարենի, լատիներենի և այլ հնդեվրոպական հին լեզուների մեջ:

Այս լեզուն է հիթիթական *pala* լեզուն, որ շատ մոտիկ է լուվերենին, իսկ լուվերենն էլ հաթյան աշխարհի հնագույն լեզուն է¹:

Ի՞նչ ենք տեսնում, երբ համեմատում ենք այս բառացանկը հայերենի հետ:

Այն սխալ կարծիքը՝ թե հաթերը հայեր են ըստ ենսենի, և այն ենթադրությունները թե հայերը փոյուզիացոց և փոքրասիական հնդեվրոպացիներին ցեղակից են՝ մեզ սպասել էին տալիս խոշոր նմանություններ հայերենի և կամիսերենի միջև: Խորապես հուսախաբված ենք: Կամիսերենը նման է հայերենին այն չափով, որ չափով նման է որևէ հնդեվրոպական լեզու: Նա ո՛չ միայն անձուկ նմանություն չունի հայերենի հետ, այլ և պատկանելով հնդեվրոպական լեզուների *centum* խմբին (հմմտ. հաթ. *kardi* = հյ. սիրտ), բավական հեռանում է հայերենից: Մի լեզու՝ որտեղ գտնում ենք *ūk* «ես», *zik* «դու», *šumaš* «դուք» (պրս. *šumā*), *nāwi* «նոր», *wātar* «ջուր», *kinun* «այծմ» (պրս. *aknūn*), *dāi* «դնել», *ēd* «ուտել» ևլն, միայն ընդհանրապես մերձավոր է հայերենին և բնավ ավելի չէ, քան հունարենը կամ պարսկերենը:

Բայց եթե կամիսերենը հայերենին անձուկ ցեղակից լեզու չէ, այնուամենայնիվ պետք է վստահ լինել՝ որ կարող է բացատրել մեր լեզվի ինչ ինչ մուք կետերը՝ իբրև շատ հին հնդեվրոպական լեզու: Այս մասին խոսել Արմատական բառարանի և Համեմատական քերականության գործն է: Բայց սրանից դուրս, կարելի է կարծել նաև, որ հայերենը փոխ առած լինի ինչ ինչ բառեր կամիսերենից, լուվերենից կամ մյուս հաթյան լեզուներից: Ըստ որում կարծում են ոմանք, որ հաթյան արձանագրությունների մեջ շատ անգամներ հիշված *Hayaša* երկիրը, որ կամիսական պետության հակառակորդներից մեկն էր, Հայաստանն է: Այսպեսով հայերը կամիսների կամ հաթերի մոտիկ հարևաններն են: Դեռ հրատարակված չէ կամիսերենի և մյուս հաթյան լեզուների բառարանը, որ խոստացել են Հրոզմին և մյուս գիտունները: Կա միայն *Sturtevant-ի Hittite Glossary* (Baltimore 1931), որ հաթերենի համառոտ բառարանն է: Կարդալով այս գիրքը, ինչպես նաև այն բոլոր բառացանկերը, որ հրատարակված են նախորդ աշխատությունների մեջ, ես կարողացա գտնել հետևյալ համեմատությունները, որ հիշում եմ

¹ Հաթերեն արձանագրություններին մի նոր լուծում է առաջարկել Գաբրիել Միքայելյան (*Jensen-ից տարբեր*)՝ *Les langues des Hattis (Déchiffrement des inscriptions hiéroglyphiques)*, որ հրատարակված է *Revue archéologique* թերթում (*Alep* 1931): Այս աշխատությունը չեմ տեսած և չգիտեմ էլ թե ինչ ընդունելություն է գտած գիտական աշխարհում:

վերապահությամբ՝ մինչև այն ժամանակ, երբ կամիսերենի ձայնական օրենքները ճշտվվ կքննվին ու կհաստատվին, և կիրատարակվի հաթյան բոլոր լեզուների ամբողջական բառարանը:

appa	ապա
hatta	հատանել
hulaliya	ոլորել
xunik	խանգարել
paršia	փշրել
dagan	յատակ
warā	վառել
arriwar	առաւօտ
pettar	փետուր
šarāwanzi	շարաւանդ «կապ»

Այս բառերի մի մասը կարող է բոլորովին պատահական նմանություն ունենալ. մի մասը կամիսերենի հետ ցեղակից միայն լինել, իսկ մի քանիսն էլ ուղղակի փոխառյալ լինել. այսպես են թվում փետուր և վառ բառերը: Իսկ շարաւանդ բառի համար նկատենք, որ կամիսական z ձայնը նախավոր t-ից ծագած լինելով՝ կամիսական šarāwanzi ձևի դեմ մենք կունենանք ավելի հին *šarāwanti, որ բոլորովին նման է հայերենին, և որ սակայն պետք է իրանական փոխառություն լինի թե՛ հայերենի և թե՛ հաթերենի մեջ:

Ամենից ավելի հայերենին նման են համարում հաթերի Մուրշիլիշ անունը՝ որով կոչվում են մի քանի թագավորներ: Դա մեր Մուշեղն է, որ ոչ մի մեկնություն չունի դեռ: Մուրշիլիշ ձևի մեջ շ վերջավորությունը կամիսերեն եզակի ուղղականի նշանն է, որ համապատասխանում է սանս. –s, լտ. –us, հուն. –os վերջավորությանը: Ըստ այսմ պարզ ձևն է Մուրշիլի. սա պիտի տար հայերեն Մուրշիլ կամ Մուրշեղ, և r ձայնի սովորական անկումով՝ Մուշեղ (հմտ. քարշել>քաշել, պարշտել>պաշտել, խարշել>խաշել և այլն):

Մի այսպիսի հին ու «ազգային» հատուկ անվան փոխառությունը կամիսերենից՝ անշուշտ առանձին նշանակություն ունի, և ենթադրել է տալիս, որ նա մենակը չէ և ուրիշ նմաններ էլ պետք է ունենա:

Ծանոթ.— Ամերիկացիք նոր պեղումներ կատարելով Բողազ-քոյից ոչ-հեռու Ալիշար կոչված վայրում, գտան մի անծանոթ լեզու՝

**որ խոսում են Անատոլիի մի գյուղում մի քանի ծերունիներ
և որ հաթերենի մնացորդ կարծեցին (BSL 33, №100, էջ
184): Ավելի հետո պարզվեց որ այդ անծանոթ լեզուն
Կովկասից գաղթած չերքեզների լեզուն է!**

ԽԱՆԴԵՐԵՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Նախ քան հայերի գաղթը Հայաստան, այս երկիրը բնակված էր մի առանձին ժողովրդով, որ կրում էր Խալդի անունը (ըստ Քսենոփոնի Χαλδαῖοι): Երկիրը մեկ պետություն չէր կազմում, այլ բաժանված էր զանազան իշխանությանց, որոնցից ամենամեծերն ու նշանավորներն էին՝

1) Նաիրի, Վանա ծովի հարավային կողմը.

2) Բիայնա, Վանա ծովի արևելյան կողմը.

3) Ուրարտու, Վանա ծովի հյուսիսային կողմը:

Այս ժողովրդի ծագումն ու նախնական պատմությունը բնավ հայտնի չէ մեզ. պատմության մեջ առաջին անգամ երևան է գալիս ն. Ք. Ժ. դարում, Ասորեստանցոց դեմ մղած պաշտպանողական պատերազմներով:

Ասորեստանցիք Միջագետքում կազմելով մի մեծ պետություն, ուզեցին նվաճել իրենց հյուսիսային հարևաններին: Առաջին թագավորը՝ որ արշավեց Նաիրիի վրա, Սալմանասար Ա-ն է (1330-1316), որ Տիգրիսի հովիտով բարձրացավ դեպի Տիգրանակերտի դաշտը. նրա որդին Թիգլաթ-Ադար Ա (1310-1270) արշավեց Կորդվաց աշխարհը. բայց այս արշավանքները թույլ բաներ էին և հաջորդ թագավորները՝ իրենց ներքին կռիվներով զբաղված՝ ստիպված էին մոռանալ Նաիրին:

Ասորեստանցոց պետությունը նորից զորացավ Թազլաթ-Պալասար Ա-ի ժամանակ (1108-1080), որ մի մեծ աշխարհակալ եղավ. երեք անգամ արշավեց Նաիրիի վրա և հասավ մինչև Վանա ծովը, հարկատու դարձնելով այն կողմերի բազմաթիվ մանր իշխաններին:

Սրանից հետո Ասորեստանցոց պետությունը նորից ընկավ. նվաճված ժողովուրդներից Բաբելացիք, Հաթերը, Հրեաները և Դամասկացիք ապստամբվելով անկախություն ձեռք բերին. շարժվեց նաև Նաիրին և թոթափելով հարկատվության լուծը՝ անկախ կառավարվեց մոտ 200 տարի:

Ասորեստանցոց թուլացած պետությունը նորոգելու ձեռնարկեց Թուգուլթի-Նինիպ Բ (889-885), որ նորից արշավեց դեպի Նաիրի. իր հաջորդները շարունակեցին իր գործը և նվաճեցին մինչև Միջերկրական ծովը: Նվաճված ժողովուրդների և Ասորեստանի միջև սկսվեց մի մեծ պատերազմ. արևմուտքի բոլոր ժողովուրդները միացան և մի հզոր դաշնակցություն կազմեցին Ասորեստանի դեմ: Ասորեստանցոց թագավորը 21 ամգամ արշավեց նրանց վրա և այդ դաշնակցությունը խորտակեց: Նույնպիսի մի դաշնակցություն կազմեցին նաև խալդիական ցեղերը, որոնց գլուխն անցավ Ուրարտուի Արամն թագավորը (860). դաշնակցության կենտրոնը եղավ Բիայնայի Տուսպա քաղաքը, որի բարձրաբերձ ու անմատչելի ժայռերի վրա հիմնվեց Վանա բերդը: Ուրարտյան թագավորները նվաճեցին արևելքից մինչև Ուրմիո լիճը և Կասպից ծով, արևմուտքից մինչև Կիլիկիա և Ասորիք, հյուսիսից մտան Կուրի հովիտը, իսկ հարավից սպառնում էին նույն իսկ Նինվեին: Այն բոլոր պետությունները՝ որ գտնվում էին Ասորիքի շրջանում, Հաթերը, Կումմուխ, Կարկեմիշ, Մալաթիա, Համաթ, Դամասկոս, Սամարիա, Հրեաստան, Փյունիկե, Փղշտացիք, Տյուրոս, Մովաբի և Ամմոնի փոքր երկիրները և Մարաստան մտան խալդիների դաշնակցության մեջ՝ իբրև վասալ երկիրներ: Եվ այսպես խալդիան դարձավ Արևելքի ամենամեծ պետությունը: Շատ երկար տևեցին այն պատերազմները, որ մղեցին Ասորեստանցիք, նվաճելու այս երկիրները և խորտակելու դաշնակցությունը. վերջապես ընկավ Կարկեմիշը և Հաթերի պետությունը կործանվեց (717). նրանից քիչ հետո ջարդվեց Ուրարտուի թագավորը Ռուսաս և խալդերի դաշնակցությունը խորտակվեց (714):

Դրանից հետո խալդիան ընկավ ու հասավ երկրորդական պետությանց շարքը. իրենց թագավորները խոհեմություն համարեցին ամփոփվել իրենց սահմանների մեջ, երբեմն տարեկան նվերներ ուղարկելով Ասորեստանյան թագավորներին՝ հաշտ ու բարեկամ մնալ նրանց հետ և իրենց բովանդակ ուշադրությունը դարձնել խալդիո ներքին բարօրության վրա: Այս վիճակը տևեց մինչև Կիմներների արշավանքը, որ եկավ տակնուվրա անելու Առաջավոր Ասիան:

Կիմներները հնդեվրոպական մի ժողովուրդ էին, որ բնակվում էին հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում, Ազովի ծովի եզերքները: Միջին Ասիայից բարբարոսների մի նոր ցեղ, որ կոչվում է Շակ կամ Սկյութացի, ճանապարհ ընկավ դեպի արևմուտք: Անցնելով Կասպից ծովի հյուսիսային տափարակներից, Սկյութացի բարբարոսները փռվեցին մինչև Դոնի հովիտը: Կիմներները զարհուրելով նրանցից՝

փախսան զանազան ուղղությամբ (750): Մի մասը մտավ Խրիմ, երկրորդ մասը Թրակիայի և Վոսփորի վրայով անցավ Փոքր Ասիա, իսկ երրորդ և ավելի ստվար մասը մտավ Կովկաս: Կիմներներին հետևեցին նաև Սկյութացիք և լցվեցին Կուրի հովիտը, Ուրարտու՝ մինչև Մարաստան, Ասորեստան և Եգիպտոսի սահմանները: Ամբողջ Արևելքը նրանց ասպատակության և ավերումի ասպարեզ դարձավ, բայց հատկապես Խաղդիան, որ Սկյութացի և Կիմներ բարբարոսների կենտրոնավայրն էր դարձել: Քաղաքները կործանվեցին, ժողովուրդը ջարդվեց, գաղթեց, երկիրը ավերակ դարձավ:

Այդ միջոցին Խաղդիայի սահմանների վրա երկու նոր ժողովուրդներ երևացին. արևելյան կողմում գորացան Մարերը, որոնց թագավորը Կիաքսար՝ նվաճեց Նինվեն, գրավեց Ասորեստանցոց պետությունը (608), ջարդեց Սկյութացիներին և Արևելքից դուրս վտարելով՝ հիմնեց մի գորավոր պետություն: Արևմտյան կողմում ասպարեզ դուրս եկան Չայերը (Արմենները), որոնք այդ ժամանակ բնակվում էին Ալիսի հովիտը: Ցնցվելով Կիմներների և Փոքր Ասիո մյուս ժողովուրդների շարժումից, նրանք անցան Եփրատը և մտան Արածանիի հովիտը: Խաղդիները ուժ չունեին դիմադրելու նորեկներին. Խաղդիո արևելյան նահանգները՝ իրենց մայրաքաղաքով միասին (Վան, Վասպուրական և այլն) անցան մարաց իշխանության. Խաղդիները հետզհետե ետ քաշվեցին դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք, ասպարեզը թողնելով արևելքից մարերին և արևմուտքից հայերին:

Երկու դար տևեց հայերի առաջացումը. այս ժամանակամիջոցին նրանք կամաց կամաց մեկ կողմից բարձրանում էին դեպի հյուսիս և արևելք, մյուս կողմից իջնում էին դեպի հարավ: Հյուսիսից հասան մինչև Կուրի հովիտը, իսկ հարավից անցան Տորոսի լեռնաշղթան և հասան Տիգրիսի արևելյան ճյուղը՝ որ Հայաստանի սահմանն է: Այս երկու դարի ընթացքում հայերը աճեցին և զորացան և այնպես ծուլեցին բնիկներին իրենց մեջ, որ երկու դար հետո արդեն Խալդ ու Խաղդիա չկար, այլ կազմվել էր մի՝ ժողովուրդ և մի՝ երկիր, հայ ու Հայաստան:

Լեզուների պատմության մեջ նկատված է, որ երբ մի օտար ցեղ տիրում է մի ուրիշ ժողովրդի և միանում է նրա հետ, թեև իր լեզուն պարտադրում է նրան, բայց ինքն էլ փոխադարձաբար կրում է բնիկների լեզվի և քաղաքակրթության ազդեցությունը. շատ բառեր փոխ են առնվում տիրողների լեզվի մեջ, բնիկների ոճաբանությունը թարգմանվում է նոր լեզվով, վերջապես ամբողջ արտասանության ձևը փոխվում է:

Այս ընդհանուր օրենքից չէր կարող բացառություն կազմել նաև հայերենը. անտարակույս նա մեծապես ենթարկվեց խալդերեն լեզվի ազդեցության և ավելի քան ուրիշ որևէ ազգից՝ կրեց խալդիների կնիքը, որովհետև հենց խալդիներն էին, որ կազմեցին նոր հասարակության մի կարևոր մասը: Ահա այս պատճառով հարկավոր է մեզ ծանոթանալ նախ խալդերեն լեզվին ու գրականության:

Խալդիները գրության արվեստին ծանոթացան Ասորեստանցոց միջոցով: Սարգուրի Ա. Բիայնայի թագավորը (835-820) Ասորեստանից բերել տալով վարպետներ, նրանց ձեռքով և Ասորեստանյան լեզվով քանդակել տվեց Վանում մի քանի արձանագրություններ, որոնց մեջ պատմում էր իր քաջագործությունները՝ Ասորեստանցոց թագավորների օրինակով: Նրա հաջորդը Իսպուխնիս (820-800) հիմք դրավ զուտ խալդյան ազգային գրականության: Այդ օրվանից սկսած՝ խալդյան թագավորները թողել են մեզ հարյուրավոր մեծ ու փոքր արձանագրություններ խալդերեն լեզվով, որոնց մեծագույնն է Սարգուրի Բ-ի արձանագրությունը 400 տողով: Իսկ հնագույնը, որքան էլ որ հույս ունենանք գտնելու նորանոր, թեկուզ հազարավոր արձանագրություններ, չպիտի անցնի մ. Ջ. 820 թիվը, քանի որ այդ ժամանակ արդեն ոչ թե խալդերեն, այլ ասուրերեն էին գրվում, ինչպես ցույց են տալիս Սարգուրի Ա-ի քարերը (Sayce, էջ 403):

Այս արձանագրությունները գրված են ասորեստանյան բևեռագիր գրությամբ: Բայց Ասորեստանյան բևեռագրի դրությունը մի չափազանց բարդ ու դժվար բան էր: Իր բազմաթիվ գաղափարանշանները, այբուբենի բազմաձայն արժեքը, միևնույն նշանագրի մերթ իբր գաղափարագիր և մերթ իբր առանձին տառ գործածությունը, մինչև այսօր էլ կազմում են մի անլուծելի հանգույց: Խալդիները ըստ կարելվույն պարզեցին այս դրությունը, դժվարությունները ջնջեցին և դարձրին ըստ կարելվույն տանելի մի վանկային դրություն: Ահա այս գրությամբ էլ գրված են խալդյան արձանագրությունները:

Առաջին եվրոպացի գիտունը՝ որ զբաղվեց այդ արձանագրություններով, ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենն (Saint Martin) էր: Մի առանձին հոդվածում՝ որ հրատարակված է Journal asiatique ամսաթերթում (1823 թ.), ջննելով խորենացու նկարագրությունը Վանա բերդի մասին, հետևեցրեց թե Հայաստանում էլ պիտի գտնվին բևեռագիր արձանագրություններ և հրավիրեց այս մասին գիտունների հատուկ ուշադրությունը: Իր դրդմամբ, Ֆրանսիայի կառավարության կողմից, երիտասարդ մի ուսումնական, Շուլց (Schulz) գերմանացին, ուղարկվեց

Հայաստան, 1826 թվին, տեղի վրա պրպտումներ կատարելու և այդ արձանագրությունները երևան հանելու: Շուրջը 1828 թվին ուսումնասիրեց Վանն ու իր շրջակաները, և իր կյանքի գնով երևան հանեց 38 հատ բևեռագիր արձանագրություններ: Նա սպանվեց մի քանի քուրդ ավազակների ձեռքով 1829 թ., բայց իր օրինականությունները ֆրանսիական կառավարության ջանքերով եվրոպա տարվեցին և հրատարակվեցին *Journal asiatique* հանդեսում (հտ. IX, № 52) 1840 թվին:

Շուրջի գտած խալդերեն արձանագրությունները թվով 38 հատ էին, որոնց վրա հետզհետե ավելացան նորերը: Ձանազան գիտուններ սկսեցին փորձեր անել վերծանելու այդ արձանագրությունները: Առաջին հաջող վերլուծումը կատարեց Հինքս (Hincks) անգլիացին, 1874 թվին, նույնը ավելի զարգացրեց Ստանիսլաս Գիլյառ (Stanislas Guyard), 1880 թ. և կատարելության հասցրեց Սեյս (Sayce) անգլիացին, 1882 թվին: Նա հրատարակեց մի սովոր աշխատություն, *The Cuneiform inscriptions of Van* (*JRAS* 14, էջ 377-732 և հտ. 20, 1-48), որի մեջ նա տալիս է ո՛չ միայն խալդիայի աշխարհագրությունը, պատմությունը և կրոնագիտությունը, այլ և խալդերենի քերականությունը, խալդյան արձանագրությունները՝ իրենց ընթերցանությամբ, թարգմանությամբ և վերլուծությամբ, ինչպե՛ս նաև խալդերեն լեզվի հատուկ և հասարակ անունների ամբողջական բառարանը:

Խալդյան բևեռագրությանց վերծանման այս դրությունն է, որ այժմ ընդունված է բոլոր գիտունների կողմից: Այս դրությունը հետևյալն է.

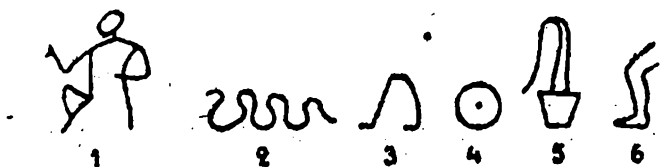
Որովհետև խալդյան տառաձևերը (թե՛ գաղափարանշանները և թե՛ տառերը), բոլորովին նույն են ասուրականի հետ, ուստի կարդում են Ասորեստանցոց այբուբենով: Այստեղ կարելի էր առարկել, թե տառերի ձևական նույնությունը անհրաժեշտաբար չի ենթադրում նաև հնչման նույնություն. օրինակ՝ ո նշանը թեև կա հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն միևնույն ձևով, բայց հայերենում կարդացվում է օ, ռուսերենում պ, ֆրանսերենում մ: Այսպես էլ կարող էին խալդյան բևեռագիր նշանները նույն լինել ձևով ասուրականի հետ, բայց հնչմամբ տարբեր:

Այս առարկությունը թեև արդարացի է, բայց հերքվում է այն իրողությամբ, որ տեղերի և անձերի հատուկ անունները երկուսի մեջ էլ (թե՛ ասորեստանյան և թե՛ խալդյան արձանագրությանց մեջ) միևնույն ձևով են գրված. օրինակ՝ խալդյան Սարդուրի, Իսպուլիմիս, Ռուսաս, Արգիստիս անունները՝ գրված են ասորեստ. Սարդուրի, Ուշպիմա, Ռուսա,

Արգիստի: Սրանից հետևում է թե երկու լեզվի էլ տառերը միևնույն հնչումն ունին:

Բայց միայն ընթերցանությունը բավական չէր արձանագրությանց միտքը հասկանալու համար. պետք էր իմանալ նաև լեզուն և թարգմանել: Դրան իբրև միջոց են ծառայում բազմաթիվ գաղափարանշանները, և այն որոշիչ նշանները, որոնք ցույց են տալիս հաջորդ բառի արժեքը:

Շատ բարեհաջող մի հանգամանք է մեզ համար այն, որ գաղափարագրեր գործածող ազգերը գաղափարագրերի մոտ նաև բացատրիչ նշաններ էլ են գործածել: Օրինակ եգիպտացիք մարդ նշանակող բառերից և անձնանուններից հետո դնում են ներքևի № 1 նշանը, օձ նշանակող բառերից հետո № 2 նշանը, ընթացք, երթ և այլն նշանակող գոյականներից և բայերից հետո № 3 նշանը, արև, լույս, ժամանակ նշանակող բառերից հետո ☉, կրակից հետո № 5 և նշան և այլն (Roeder, Ägyptisch 1913, էջ 5): Երբեմն էլ նշանները կրկնվում են. օրինակ ws'tn «քայլել» բառից հետո դրվում են № 3 և 6 նշանները:

Այսպես նաև Ասորեստանցիք զանազան բառերից առաջ դնում են զանազան գաղափարանշաններ, որոնք նշանակում են թե հաջորդ բառը մարդո՞ւն անուն է թե՞ աստվածի, քաղաքի կամ երկրի, թե նա շե՞նք է և կամ քարե, փայտե մի առարկայի անուն է և այլն: Իսկ այն բառերը՝ որոնք մնում են այս շրջանից դուրս, բացատրվում են համաձայն իրենց գործածության տեղի, համեմատությամբ այն բոլոր դեպքերի՝ որոնց մեջ նրանք գործածված են և օգնությամբ մյուս բառերի: Կարևոր է հիշել նաև այն հաջող հանգամանքը, որ խալդյան բևեռագիր արձանագրությանց ընդհանուր ոճը նույն է Ասորեստանյան արձանագրությանց ոճի հետ և նախադասությունները ունին միևնույն հորինվածությունը. նախ թագավորը հիշվում է իր անունը և հայրանունը, տալիս է իր տիտղոսները, հետո պատմում է իր գործերը, հաճախ

վերջում տալիս է անեծքներ՝ արծանագրությունը քանդել ուզողների հասցեին:

Դնում ենք այստեղ մի օրինակ Սեյսից (էջ 448-9), որով գործնականապես կարող ենք տեսնել արծանագրությանց վերլուծման եղանակը:

Խալդյան արծանագրությանց սիրելի ձևերից մեկը հետևյալն է. (գաղափարանշանները պահում ենք, իսկ վանկագրերը տառադարձում ենք լատինատառ).

ustadi 𐎠𐎡 Manaidi xaubi 𐎠𐎡 I-kiuni xudadi
pari 𐎠𐎡 Assur-nini 𐎠𐎡 Alqani 6421 𐎠𐎡 𐎠𐎡 𐎠𐎡
| <<< i adaki zazgubi adaki 𐎠𐎡 𐎠𐎡 | <<<
agubi 286 𐎠𐎡 𐎠𐎡 𐎠𐎡 𐎠𐎡 | <<< 2251 𐎠𐎡
paxini <<< 8205 𐎠𐎡 suse | <<<

Եթե այս հատվածի մեջ բաց անենք գաղափարանշանների իմաստը Ասորեստանցոց համաձայն, հատվածը կկարդացվի այսպես (վանկագրերը պահելով).

Ustadi երկիրն Մանա xaubi երկիրն Իրկիունի xudadi pari երկիրն Ասորեստանի երկիրն Ալղա(նի) 6421 անծ-եր adaki zazgubi adaki առողջ-ներ agubi 286 անասուն ծիեր 2251 եզ paxini ներ 8205 ոչխար suse ներ:

Այժմ սրա դեմ դնենք ասորեստանյան արծանագրությանց հետևյալ հատվածը, որ նույնպես նրանց շատ սիրելի ձևերից մեկն է.

«Դազարա երկրից ես մեկնեցա. Բարա քաղաքին մոտեցա. Բարա քաղաքը գրավեցի. 320 նրանց զինվորներից սպանեցի. նրանց եզները, նրանց ոչխարները, նրանց ավարը քշեցի, քաղաքները հրով այրեցի»:

Ասորեստանյան արծանագրությանց մի սովորությունն էլ այն է, որ գաղափարանշանի կողքին հաճախ դրվում է նրա ընթերցումը և կամ նրա արժեքի վերջին 1 կամ 2 վանկը. ճիշտ ինչպես այսօր գրում ենք «2 (երկու)» կամ «2-րդ»: Ըստ այսմ paxini կամ ... paxini, որ դրված է «եզ» գաղափարանշանի կողքին, նշանակում է «եզ», իսկ suse կամ ... suse, որ դրված է «ոչխար» գաղափարանշանի կողքին, նշանակում է

«ոչխար»: Ուրիշ դեպքերում, եթե գտնենք *paxini* և *susi* բառերը համապատասխան իմաստով առանձին գործածված, առանց գաղափարանշանի և առանց որևէ նախավանկի հավելման, նշանակում է թե այդ բառերը ամբողջական են և ոչ թե ներկայացնում են միայն վերջին վանկերը:

«Ողջ» բառը մի քանի ուրիշ արծանագրությանց մեջ գործածվելով համանման ձևով, գրված է սակայն ո՛չ թե գաղափարանշանով, այլ *sexeri* ձևով: Սրանից հետևում է թե այդ գաղափարանշանը պետք է կարդալ *sexeri* և կամ թե *sexeri* նշանակում է «ողջ»:

Այս նույն գաղափարանշանը, որ վերջումն էլ ունի հոգնակիի նշանը, վերաբերում է ամշուշտ նախորդ «անձ» բառին, որ նույնպես հոգնակի է: Այժմ նկատի ունենանք *adaki* բառը՝ որ կրկնված է երկու անգամ և *zazgubi*, *agubi* բառերը, որոնք հավասարապես վերջանում են *-bi*: Բազմաթիվ արծանագրությունների համեմատությունից պարզ երևում է, որ այս վերջավորությունը բայի եզակի առաջին դեմքի նշանն է: Այս բոլոր կետերը միասին ի նկատի առնելով՝ պիտի տեսնենք, որ մեր առաջ ունինք ասորեստանյան սովորական մի դարձվածի խալդյան թարգմանությունը. այն է՝ «մարդկանց մասամբ կոտորեցի, մասամբ ողջ ողջ բռնեցի»:

Այժմ եթե նկատենք, որ ուրիշ արծանագրությանց մեջ *paru* արմատը նշանակում է «շարժվել», *xaubi* (եզակի առաջին դեմքի վերջավորությամբ) նշանակում է բազմաթիվ դեպքերում «նվաճեցի», *-di* ներգոյականի վերջավորությունն է և *ustabi* (եզ. առաջին դեմքի վերջավորությամբ) նշանակում է «մոտեցա», կարող կլինինք վերի հատվածը թարգմանել այսպես.

«Մոտենալով երկիրն Մաննայի, նվաճեցի երկիրն Իրկիուն. դուրս եկա երկրից Ասորեստանի երկրից Ալզանի, 6421 անձ մասամբ կոտորեցի, մասամբ ողջ ողջ գերեցի, 286 ձի, 2251 եզ և 8205 ոչխար»:

Ահա այսպես են վերլուծվել խալդյան բևեռագիր արծանագրությունները, որոնց ամբողջական հավաքածուն հրատարակվեց վերջերս Գերմանիայում, - *Corpus inscriptionum chaldaicarum*, հրտր. Lohmann-Haupt, Berlin 1928: Sayce-ի աշխատությունը առաջ տարին ուրիշ քննիչներ՝ նույն ոճով. նորագյուտ արծանագրություններ ավելացրին բառերի և օրինակների թիվը, կամ կասկածելի տեղերը ճշտեցին: Այնպես որ խալդերենի ուսումը բավական առաջ գնաց: Մի քանի տարի առաջ հրատարակվեց խալդերենի մի կոկիկ քերականություն (J. Friedrich, Einführung ins Urartäische, Leipzig 1933, էջ 70), մի քանի

բնագիրներով միասին, նրանց թարգմանությամբ և մանրամասն բացատրությամբ:

Հանելով այս աշխատությունից՝ տալիս ենք այստեղ խաղերենի ամբողջական քերականությունը:

Խաղերենի մեջ անունները (գոյական և ածական) ընդհանրապես վերջավորվում են ձայնավորով, մեծ մասամբ *i*, քիչ անգամ *a*, *o*, *u*. ինչ, *pili* «ջրանցք», *auri* «տեր», *patari* «քաղաք», *alsui* «մեծ», *xiura* «երկիր», *aše* «այր մարդ» և այլն:

Հոլովումը կազմվում է հետամասնիկներով: Խաղերենը ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի, և 7 հոլով՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, ներգոյական և նախդրիվ հայցական: Գործիական չէ հայտնաբերված:

Ուղղականի մասնիկն է եզ. և հոգ. *še*, հայցականը եզ. *ni*, հոգ. *li*, սեռական և տրական եզ. *i*, *ei*, *iei*, հոգ. *auo*, բացառականը՝ եզ. *ni*, հոգ. *ani*, ներգոյականը՝ եզ. *a*, հոգ. *a* (անվան բունի ձայնավորի ջնջմամբ), նախդրիվ հայցականը՝ եզ. *edi*, հոգ. *aidi* կամ *ašte*:

Այս մասնիկները բնականաբար միանալով անվան վերջին ձայնավորի հետ (*a*, *o*, *u*), կրում են աննշան փոփոխություններ: Անտես անելով այդ մանրամասնությունները, տալիս ենք այստեղ *esi* «տեղ, վայր» բառի հոլովման պատկերը (*ները ինձանից կազմված ձևերն են ըստ կանոնի, թեև չեն ավանդված).

եզ.	հգ.
Ո. * <i>esiše</i>	* <i>esiše</i>
Հ. * <i>esini</i>	* <i>esili</i>
Ս. * <i>esiei</i> , <i>esii</i>	} * <i>esaue</i>
Տ. * <i>esie(i)</i>	
Բ. <i>esini</i>	* <i>esani</i>
Ն. <i>esia</i>	* <i>esa</i>
ՆՀ. * <i>esēdi</i>	* <i>esaidi</i> , * <i>esašte</i>

Թվական անունները հայտնի չեն, որովհետև միշտ թվանշանով են գրված: Ունինք միայն *šusini* «մի, մեկ», *atibi* «տասը հազար», և իբր մակբայ՝ *tarani* «երկրորդ անգամ», *šistini* «երրորդ անգամ»:

Դերանուններից հայտնի են միայն՝ առաջին և երրորդ դեմքերից մի քանի ձևեր. Ա դեմք.- ուղ. *iesə* «ես», Տ. Հ. —*mə*, որ գործածվում է իբր

վերջահար թե՛ գոյականի և թե՛ բայի վրա. ինչ. *Haldiš-me aruni* Խալդի՜ն ինձ տվավ, *arume* տվեց ինձ, *terume* դրաւ զիս, *artume* տուին ինձ, *hašial-me* եկան առաջս: Ա դեմքի ստացական հոդն է *-uki*, ինչ. *ebaniuki* երկիրս, *əuriuki* տերս, *kauki* առաջս:

Երրորդ դեմք.- բունն է *ma-*, որից հայց. *ma-ni* զնա, սեռ. *me-i* նորա ? և իբր վերջահար *-ni* տր. հյց. նշանակությամբ?: Ստացականներն են *mani* նորա? և *masi* յուր. օրինակ՝ *alušə tinini tulo, masə tini telə* ով անունը կջնջե, իր անունը կդնե...:

Ցուցականներից հայտնի են *ini* այս, հոգ. *inili* սրանք, այսոքիկ, *inani* այն, հոգ. *inanili* նրանք, այնոքիկ, *ikuka* նույն. օրինակ՝ *ini ebani* այս երկիրը, *inili ebanili* երկիրքս այսոքիկ:

Հարաբերականից ունինք *ali* որ, *alušə* որը, *alidik... alidik* մեկը... մյուսը:

Բայի բունը ըստ սեռի երկու տեսակ վերջավորություն ունի. ներգործական բայերը վերջանում են *ս*, չեզոքները *ա*. այսպես՝ *aru* տալ, *paru* բռնել, *šidištu* կառուցել. բայց *ula* երթալ, *hašia* ընդ առաջ գալ, *ušta-* դուրս գալ, և այլն: Լավ օրինակ է *šiu* փոխադրել և *šia-* այս կողմ գալ, առաջինը իբրև ներգործական՝ *ս* հանգով, երկրորդը չեզոք՝ *ա* հանգով:

Բայի ժամանակներից հայտնի են միայն երկու սեռի կատարյալի եզ. *ա* և *գ*, և հոգնակի *գ* դեմքերը. սրանց վերջավորություններն են՝

ներգ.	չեզ.
եզ. ա. bi	di
գ. ni	bi
հգ. գ. itu	li

Սրանք կցվում են ուղղակի բայի բնին:

Մյուս ժամանակներից հայտնի է միայն ներգործականի ներկայի (որ և ապառնի և ըղծական) եզակի *գ* դեմքը. վերջավորությունն է *թ*. հոգնակի երրորդը թվում է թե *-lətu* վերջավորությունն ունեն: Մյուս դեմքերը, ինչպես և ամբողջ չեզոքը, անհայտ են:

Հրամայականից ընդ ամենը երկու օրինակ կա. *turi* «ոչնչացրու» և *ulə* «գնա». առաջինը ներգործական սեռից, երկրորդը՝ չեզոք:

Բայակերտ մասնիկ է նաև *-lu-*, որ կարող է կցվել բայի բնի վրա, առանց հայտնի նշանակության. այսպես՝ *suidu-bi* կամ *suidu-lu-bi* նվաճեցի, *teru-bi* կամ *teru-lu-bi* հաստատեցի:

Համաձայն այս կանոնների տալիս են բայի խոնարհման մի օրինակ (*ները ինծանից կազմված ձևերն են ըստ կանոնի, թեև չեն ավանդված).

ներգ.	չեզոք
բունը հաս առնել	սճա դուրս գալ

ներկ.

եզ.	գ. *hauḷe
հզ.	գ. *hauḷetu

կտր.

եզ.	ա. hāubi	սճadi
	գ. hāuni	սճabi
հզ.	գ. *hāitu	սճali

հրամ.

եզ.	բ. *hauri	*սճe
-----	-----------	------

Բառակայմության համար ծանոթ մասնիկներն են՝ –ձe –ու-թյուն. կազմում է վերացական բառեր. ինչ. alsuiձe մեծություն (արմատը alsui մեծ), ulguձe կյանք, piṣuձe ուրախություն, hauձe բառ, իր:

-hini կազմում է վերաբերական ածական կամ գոյական, հայրանուն և տեղանուն. ինչ Mənuə-hini Մենուասին պատկանող, Sarduri-hini Սարդուրի որդին (Սարդուրյան), Eria-hini (երկիրը):

-ini- կազմում է նախորդին նման վերաբերական, տեղանուն և ածական. ինչ. Mənuə-ini Մենուասին պատկանող, Haldini Խալդիին պատկանող, Lušaini երկիրը, piṣušinini ուրախ:

Խալդերենում բարդություն չկա. ասվում է պարզապես Mənuai pili Մենուասի ջրանցքը:

Շարակարգության վրա տեղեկություններ.-

Կովկասյան զանազան լեզուների նման՝ խալդերենում նախադասության կազմը սովորաբար կրավորական ձևով է. փոխանակ ասելու «Մենուասը բերավ այս ջրանցքը», ասում են «Մենուասից բերուեց այս ջրանցքը» - Mənuəձe ini pili aguni. կամ ավելի լավ՝ փխ. «Մենուասը կառուցեց սրանք» ասելու, ասում են «Մենուասից սրանք կառուցվեցին» - Mənuəձe inili šidištuali, ուր կառուցել – šidištu բայը ունի կրավորական –ali վերջավորությունը:

Սեռական հատկացուցիչը մեր աշխարհաբարի նման դրվում է հատկացյալից առաջ. ինչ. Haldii patari Խալդիի քաղաքը:

Ստացական և ցուցական ածականները դրվում են գոյականից առաջ. ցուցականը համաձայնվում է. ինչ. masē tini իր անունը, ini ebani այս երկիրը, inili ebanili այս երկրները:

Տեղանունները ներգոյականում կարող են մնալ անփոփոխ ուղղական ծնով. ինչ. Ardini «Արդինի քաղաքում»:

Նախադասությունը կարող է լինել անվանական (էական բայ չի գործածվում). ինչ. Mənuai pili tini Մենուասի ջրանցք (ե) անունը:

Անկատարը կազմվում է manu «գտնվիլ» բայով. Uitani agununi manu: Ուիտանի (քաղաքը) ամրացրած էր:

Դնում ենք այստեղ (դարձյալ Friedrich-ի գրքից առնելով) ըստ կարելվոյն քիչ գաղափարանշան ունեցող մի ամբողջական հատված՝ իր թարգմանությամբ.

Haldinini	ušmašini	Menuaše	Išpuinihiniše	ini	pili
Խալդյան	գորությանը	Մենուասով	Իսպուփնիսյան	այս	ջրանցքը
aguni.	Menuai pili	tini...	Menuaše	alie:	Aluše
բերված (ե).	Մեմկասի ջրանցք(ե)	անունը	Մենուաս	խոսում է.	Ով վոք
ini	dub-te tulie,	aluše	pitulie,	aluše	ainiei inili
այս	արծանագրությունը	վոչնչացնե,	ով վոք ջնջե,	ով վոք	ուրիշին այս

dulie,	aluše	uliše	tiulie,	ieše	ini	pili	agubi,	turinini
դարձնե,	ով վոք	ուրիշը	ասե,	Յե՛ս	այս	ջրանցքը	բերի,	ավերիչին
Haldiše...				pieini	mei	arhiuruliani	mei	inaini
Խալդի	աստվածը	(այլ		? և	(իր)	?	և (իր)	?
		աստվածներ)						
mei	nara	auie		ululie.				
և (իր)	?	խավարը?		տանին?				

(անժանոթ բառերը պիտի լինին կինը, որդիքը, ինչքը, տունը-տեղը կամ նման բաներ):

* * *

Ի վերջո ավելացնում ենք մի փոքր բառացանկ (94 բառ), որ կազմել ենք Friedrich-ի նույն գրքի վերջը գրված խալդերեն հատվածների վրայից, դուրս ձգելով միայն բոլորովին կասկածելի բառերը:

ašə ար մարդ
 ašə վահան?
 abilidu ավելացնել, հաւելուլ ի
 amaštu արել
 aini որևէ մեկը
 alsui մեծ
 alsuišə մեծութիւն
 aru տալ
 atu ուտել. 2. ավերել
 agu տանել, բերել (ջուր, գերի,
 ավար)
 arniušə գործ
 a խոսիլ
 alie խոսում է
 alušə մեկը, ոք, ով որ
 atibi տասը հազար
 agununi ամրացրած
 alusi տեր, իշխան
 alusini իշխանական
 aliki... aliki մեկը... մյուսը
 burašti հպատակեցնել
 baušə բառ. 2. իր, բան.
 badusi քանդված
 biduiašə վերադարձին
 bidia վերադառնալ
 du անել?
 ədani երկիր
 ərü տեր
 esi տեղ, վայր
 ərəli թագավոր
 gunušə կռիվ, պատերազմ
 hau առնել, գրավել
 harharšu փլցնել
 hašia ընդ առաջ գալ
 huradini մարտիկ
 hutia աղոթել, աղերսել,
 աստվածներին դիմել

ini այս
 inani նույն, հիշյալ
 inili այսոքիկ
 iəšə ես
 ikuka նույն
 iu երբ
 ištini այնտեղ
 kiura երկիր, գետին
 karu հաղթահարել, հաղթել
 -kai (վերջահար) առջևը
 kauki իմ առաջ
 kiri կոնք
 kugu, kuü արծաճագրել
 manu գտնվիլ
 mešə հարկ
 manae մնաս
 nuna գալ
 naħa գնալ
 naħu փոխադրել
 pili ջրանցք
 patari քաղաք
 paru բռնել, գրավել
 pulusi կոթող
 pišušə ուրախություն
 pišušinini ուրախ
 pitu վնասել
 suidu նվաճել
 susi պարիսպ?
 sulušti գետին ընկնել, խոնարհիլ
 šuia թշնամի?
 šəhiri ողջ, կենդանի
 šali տարի
 šia այս կողմ գալ, անցնիլ
 šiu փոխադրել
 šidištu կառուցել, շինել
 šusini մեկ
 šištinu երրորդ անգամ

tuaie մաքուր, զուտ, փայլուն
tini անուն
tarani երկրորդ անգամ
tarae զորավոր?
teku ավար տանել?
teru հաստատել, դնել
tu ոչնչացնել
turini քանդող
tiu ասել
uldi այգի?
usta դուրս գալ

ulušta առաջ երթալ, առջևից երթալ
ula երթալ, դիմել
ulu տանիլ?
üelidu զորք հավաքել
ulguše կյանք
uşmaše զորություն?
uştu նվեր բերել
uli մեկ ուրիշը
ui և, ու?
zadu անել, շինել, պատրաստել
zaşgu սպանել

Բևեռագրերի վերծանության այս դրությունը պատմության համար կարելի է բավարար կոչել. բայց լեզվաբանության համար բավական պակասավոր է: Պատմաբանը, որ ուզում է իմանալ դեպքերը, ճանաչել թագավորների անունը, որոշել նրանց ժամանակագրությունը, գտնել տիրապետության սահմանը, դուրս բերել քաղաքների, գավառների ու նահանգների անունները և այլն, մոտավորապես հասնում է իր փափագին: Բայց լեզվաբանը՝ որ պետք ունի բավական ընդարձակ բառապաշարի, քերականական կանոնների, հոլովման ու խոնարհման ըստ կարելվույն ամբողջական պատկերին, չի գտնում դրանք: Օրինակ թվականները՝ որոնք լեզվի ամենաբնորոշ բառերի շարքն են կազմում, անծանոթ են, որովհետև գաղափարանշանով են դրված:

Շատ կարևոր էր որոշել թե խալդերենը լեզվաբանական ո՞ր ճյուղին է պատկանում: Առհասարակ ընդունված է, որ խալդերենը հայերենի հետ կապ չունի և նույն իսկ հնդեւրոպական ճյուղին էլ չի պատկանում: Գերմանացի Մորթման գիտնականի փորձերը հայերենով լուծելու այդ բևեռագրերը՝ անհաջող անցան: Մի մանրամասն քննության մեջ (Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend, հրատարակված ZDMG հտ. 26, էջ 465 և շար., 1872 թվին) այս ուսումնականը ուզեց հաստատել թե խալդերենը հայերեն է: Ինչպես բոլոր գիտունները, նույնպես և Մորթմանը խալդյան արձանագրությունները կարդում էր ասուրական այբուբենով, բայց որովհետև ինքը բավական հմուտ չէր ասուրական այբուբենի դրության, շատ տեղ նշանները սխալ էր կարդում, երբեմն էլ գաղափարանշանները իբր տառ կարդում: Ընդունելով որ խալդերենը հայերեն պիտի լինի, իր այդ սխալ ընթերցանությամբ ստացած բառերը Մորթման համեմատում էր արդի

հայերեն բառերի հետ և իմաստներ հանում: Hübschmann հայագետը KZ 23 (1877), էջ 46-48 ցույց տվավ, որ համեմատության եզրերը ճիշտ չեն. ծայնական համապատասխանությունները իրար չեն բռնում. և այն ծայնական օրենքները՝ որոնք ըստ Մորթմանի վերլուծման կարելի է դուրս բերել խալդերենի համար, հայերենի օրենքները չեն:

Քրիստոսից մի քանի դար առաջվա մի լեզու չի կարող նույն լինել այսօրվա վիճակի հետ և նույն իսկ եթե խալդերենը հայերենը լիներ, շատ տարբեր պիտի լիներ արդի հայերենից: Մորթմանի երևան հանած հայերենը հայերենի ո՛չ մի շրջանին չի համապատասխանում: Միևնույն ժամանակ Սեյս անգլիացին ցույց տվավ, թե Մորթմանը ասորեստանյան լեզուն չգիտե և տառանշանները սխալ է կարդում (տե՛ս իր հոդվածը On the cuneiform Inscriptions of Van, KZ 1877, հտ. 23, էջ 407-9): Մորթման ինքն էլ էր ստիպած խոստովանվելու, թե իր վերծանությամբ ո՛չ մի քերականական օրենքի չի հասնում և թե միևնույն բառի հոլովումը կամ խոնարհումը իրարից շարունակ տարբեր են: Ուրիշ խոսքով չկա քերականություն: Բայց առանց քերականության էլ լեզու չկա:

Մորթմանի ընթերցանության և վերլուծման սխալ լինելուն իբրև գերագույն ապացույց բավական է հիշել այն ծիծաղելի հանգամանքը, որ Մորթմանը Սարգուրի Ա-ի արձանագրությունն էլ՝ որ գրված է Ասորեստանյան լեզվով, խալդերեն կարծեց և իբր հայերեն վերլուծեց! (Sayce, The cuneiform inscriptions of Van, էջ 383):

Այսպես ուրեմն, Մորթմանի փորձը բոլորովին ձախողված էր:

1900 թվին Յ. Սանտալճյան հրատարակեց մի ստվար աշխատություն (Les inscriptions cunéiformes urartiques, տպ. Վենետիկ), որի մեջ նույնպես պաշտպանում է այն միտքը, թե խալդերենը հայերենի հին վիճակն է և խալդիներն ու հայերը իբրև ազգ էլ միևնույնն են:

Սանտալճյանի աշխատությունը շատ ավելի գերազանց է քան Մորթմանինը: Նախ՝ Սանտալճյանը արձանագրությունները կարդում է ճիշտ այնպես, ինչպես ընդունված է բևեռագետների կողմից: Իր կողմից մտցրած փոփոխությունները չափազանց քիչ են և պատճառաբանված: Երկրորդ՝ Սանտալճյանը ընդհանրապես հետևում է արդեն ընդունված թարգմանության և այս կողմից էլ քննադատելի շատ կետեր չունի (այս մասին տե՛ս էջ 166):

Սանտալճյանի տեսության հիմնական նորությունը այն է, որ խալդերեն բառերը (ձևով և նշանակությամբ նույն պահելով հանդերձ) համեմատում է հայերեն բառերի հետ և այսպիսով խալդերենը դարձնում է իբրև մի կամուրջ հնդեվրոպական մախալեզվի և գրաբարի միջև:

Գաղափարը շատ ճիշտ ու գիտական է, միայն պետք է քննել, թե ի՞նչ չափով հաջողված է իրեն պաշտպանել ու հաստատել այդ միտքը:

Սանտալճյանը իր աշխատության մեջ (էջ 1-315) դնում է 88 խալդյան արձանագրություն, լատինական տառադարձությամբ և տող առ տող ու բառ առ բառ գրաբար, լատիներեն ու ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Սրան հաջորդում է խալդերենից հայերեն, լատիներեն ու ֆրանսերեն բառարանը (էջ 317-449), բառերի լեզվաբանական զուգորդություններով հանդերձ: Ներածության մեջ (էջ IX) դրված մի ցուցակից երևում է, որ խալդերեն բոլոր բառերի թիվն է 424, որոնք ըստ ծագման բաշխվում են հետևյալ ձևով.

Ա.— Հնդեվրոպական լեզուներ.

1. Հայերեն (հին).....	174
2. Հունարեն.....	152
3. Սանսկրիտ.....	22
4. Իրանական լեզուներ.....	21
5. Լատիներեն.....	16
6. Գերմաներեն.....	5
7. Լիթվաներեն.....	3
8. Հին սլավերեն.....	1
9. Լիդիական.....	1
10. Հայերեն (նոր).....	2
11. Քրդերեն.....	4

Գունար հնդեվրոպական բառերի **401**

Բ.— Սեմական լեզուներ.

1. Ասուրերեն.....	12
2. Արամերեն.....	1

Գ.— Թուրանական լեզուներ.

1. Սուներ-աքքադերեն.....	5
2. Թուրքերեն (?).....	1

Գունար.....19

Դ.— Անհայտ բառեր..... 4

ճիշտ է Սանտալճյանի դատողությունը՝ թե սեմական ու թուրանյան բառերը փոխառություն են խալդերենի մեջ, իսկ 401 հնդեվրոպական բառերը՝ բնիկ: Արդարամալի է նաև այն համագամանքը, որ 401 բառերից միայն 176-ն է հայերեն, իսկ մնացյալ 225-ը պատկանում է զանազան հնդեվրոպական լեզուների: Կարելի է ընդունել, որ այդ 225 հնդեվրոպական խալդերեն բառերը ավելի ուշ կորել են գրաբարի մեջ, ինչպես որ շատ ուրիշ հնդեվրոպական բառեր էլ կորել են գրաբարի մեջ և գրաբար բառեր էլ կորել են արդի հայերենում:

Ամբողջ հարցը այն է ուրեմն, թե հայերենի հետ զուգորդված խալդերեն բառերը իրոք կարելի՞ է զուգորդել և ծայնական ի՞նչ կապակցություն կա նրանց միջև:

Շատ ծանր կլիներ մի առ մի քննել բոլոր 176 բառերը. կառնենք միայն մի քանի տիպական օրինակներ:

Խալդ. *suse* «ոչխար» (էջ 427) զուգորդում է հյ. քուժ բառի հետ:— Այս բառը հնդեվրոպական ծագում ունի. նախաձևն է *bhusg'o*, որ չի կարող բնավ դառնալ *suse*: Ո՞ր լեզվի մեջ *bh* դառնում է *s*: Եթե խալդերենը հայերենի հնագույն վիճակն է, *suse* ձևը շատ ավելի մոտիկ պիտի լիներ *bhusg'o*-ին, քան *քուժ*: Մինչդեռ այստեղ մենք հակառակն ենք տեսնում: Չենք հաշվում դեռ այն համագամանքը, որ հնիս. *bhusg'o* բառը բոլոր լեզուների մեջ էլ պահված է «այծ» իմաստով և ո՛չ թե «ոչխար»: Ներելի էր, եթե խալդերենում *suse* նշանակած լիներ «այծ», իսկ հայերենում *քուժ* «ոչխար»: Քանի գնանք դեպի հիմը, այնքան մոտ պետք է լինինք նախալեզվի ձևին և իմաստին: Այստեղ երկու դեպքումն էլ հակառակն է:

Խալդ. *maši* կամ *masi* (հայտնի չէ ո՞րն է համարում հնագույն ձևը) զուգորդված է հյ. մեծ բառի հետ (էջ 395): Այս երկուսը հոմանիշ են, ուստի նշանակության կողմից առարկելի ոչինչ չկա: Ամենամեծ առարկության արժանի է սակայն հյ. և ծայնավորի դեմ խալդ. *ա*: Գիտենք որ մեծ հնդեվրոպական բառ է և նրա նախաձևն է *meg'a*: Եթե հնիս. *օ* կարողացել է մինչև այսօր էլ մնալ *ե* (մեծ, մեմծ), ի՞նչպես կարող էր խալդյան շրջանում դարձած լինել *ա*: Հնիս. *օ* ծայնավորը *ա*-ի վերածել հնդիկ-իրանական հատկանիշ է, իսկ հայերենի, ինչպես և հունարենի ու հաթերենի հատկանիշն է այդ ծայնավորը պահել *օ* (տե՛ս վերը էջ 33):

Ընդունելով հնիս. *ə>*խալդ. *a*՝ վերացվում է խալդերենի հայկական լինելու գաղափարը և խալդերենը դառնում է իրանական:

Խալդ. *uzatu* «արծաթ» զուգորդվում է (էջ 445) հյ. արծաթ բառի և սրա ցեղակից ձևերի հետ, որոնց մեջ կա նաև սումեր. *uzatu*: Արծաթ էլ հնդեվրոպական բառ է և նրա նախածին է *arg'ato*: Բայց հյ. արծաթ, սեռ. արծաթոյ՝ շատ ավելի մոտիկ է նախածնին, քան խալդ. *uzatu*, ուր նախածայն *a* դարձել է *u*, *r* կորել է, *g'* դարձել է *z* (ինչպես իրանյանների մեջ և հակառակ հայերենի), և վերջապես բառավորքի *o* ձայնավորը վերածվել է *u*, մինչդեռ գրաբարում պահված է *o* (սեռականի ոյ վերջավորության մեջ): Այս բոլորը ավելի ուշ ժամանակի երևույթներ են. այնպես որ խալդյան ձևը չի կարող հայերենի նախորդը լինել: Լավագույն բացատրությունը տված պիտի լիներ Սանտալճյան, եթե ասեր պարզապես թե խալդյան *uzatu* փոխառյալ է սումերական *uzatu* ձևից, եթե այսպիսի բառ իրոք կա:

Խալդ. *parubi* «բերի» ձևի հետ (էջ 406) զուգորդվում է հյ. վարեմ և քերեմ.— հայտնի չէ թե սրանցից ո՞րն է ընդունում. բայց համեմատված ցեղակից ձևերից և էջ XXVII դրված հիշատակությունից երևում է, որ գերադասում է քերեմ:— Այս բառն էլ հնդեվրոպական է և նախածնն է *bher*: Այստեղ էլ դարձյալ մեր առաջ է կանգնում հնիս. *ə >* խալդ. *a* ձայնափոխությունը, որի մասին խոսեցինք քիչ առաջ: Բայց այստեղ կա նաև հնիս. *bh >* խալդյան *p* ձայնափոխությունը: Եթե հյ. *p* այնպես հավատարիմ կերպով ներկայացնում է հնիս. *bh*, ինչպե՞ս կարելի է նրանից ավելի հին համարված խալդերենում գտնել *p*:

Խալդ. *ies* «ես» զուգորդվում է (էջ 377) հյ. ես բառի հետ:— Այս բառը հնդեվրոպական է և ծագում է *eg'o* նախածնից: Ե դարում ես բառը հնչվում էր *es*, որով *ə* ճիշտ համապատասխանում էր հնիս. *ə* ձայնին: Հարյուրավոր տարիներ հետո միայն բառասկզբի *e* դարձավ *yə*. Ի՞նչպես կարող էր խալդյան շրջանին նախածայն *ə* հնչվել *yə*. իսկ եթե խալդյան *ies* իրականություն է, ուրեմն կապ չունի հյ. ես բառի հետ:

Խալդ. *urpu* զուգորդվում է հյ. սուրբ բառի հետ (էջ XXVIII).—այս բառը հնդեվրոպական է և ծագում է *k'ubhiro* նախածնից: Հնիս. *k'* կանոնավոր կերպով տալիս է հյ. *u*. Բայց խալդյան ձևի մեջ ջնջվել է. ուստի նա ո՛չ մի կապ չունի հնիս. *k'ubhiro* և հյ. սուրբ բառերի հետ:

Սանտալճյանի համեմատությունների մեջ չկա ձայնական օրենքների կանոնավոր համապատասխանություն: Դնենք այստեղ վերի 6 օրինակները.

խալդ.	հնիս.	հյ.
<i>suse</i>	<i>bhug'o</i>	քուծ
<i>masi</i>	<i>meg'a</i>	մեծ
<i>uzatu</i>	<i>arg'ato</i>	արծաթ

parubi
ies
urpu

bher
eg'o
k'ubhro

քերեմ
ես
սուրք

Այս օրինակների մեջ նկատելի է, որ հնիւ. bի դառնում է անկանոն կերպով մերթ s, մերթ p.— հնիւ. g' դառնում է s, z, իսկ ածեմ = խալդ. agubi բառի մեջ g, և ասեմ = խալդ. ada բառի մեջ d (եջ XXVII).— հնիւ. օ դառնում է a, iօ.— a դառնում է i, u, a.— և այս բոլորը միայն վերոհիշյալ սակավաթիվ օրինակների մեջ:

Մի օրինակ էլ տանք խալդերեն ու հայերեն համեմատություններից՝ անկախ հնդեվրոպականից:

Խալդ. sidi նշանակում է «նորից». Սանտալճյան (եջ 423) այս բառը կցում է հյ. վերստին հոմանիշի հետ, այս վերջինը վերլուծելով վերստին-ն. այսպեսով խալդ. sidi = հյ. ստի: Բայց վերստին չի կազմված այնպես՝ ինչպես ենթադրում է Սանտալճյան, այլ վեր բառից՝ ուստ և ին մասնիկներով, ինչպես անդստին, աստստին: Հետևաբար արմատ բառը կարելի չէ համեմատել մասնիկի հետ: Սանտալճյան խալդ. sidubi «նորոգեցի» բառն էլ հանում է sidi «նորից» բառից, որով այս բառն էլ կապում է վերստին բառի հետ: Երկուսն էլ կեղծ են և անընդունելի:

Սանտալճյանը դնում է նաև հունարեն ու պարսկերեն փոխառություններ: Այսպես՝

խալդ.	hupadus	հյ. հիւպատոս	< հուն. hypatos
	pišûse	պիտոս	< pitys
	us-	ոյժ	< պիլ. ôž

Ինչպես էլ որ պատճառաբանե Սանտալճյան, այս բառերը չէին կարող փոխառյալ լինել խալդերենի մեջ հունարենից ու պարսկերենից, կամ եթե լինեին էլ, տարբեր ձև կունենային Քրիստոսից ութ դար առաջ:

Սանտալճյան տալիս է նաև խալդերեն քերականության ուրվագիծը: Եզակի սեռականի վերջավորություններն են օ, i, 'u, 'uօ, di, edi, ni, ini, nini, ki, kâi, kid. միևնույն վերջավորությունները գտնում ենք նաև եզակի տրականի, հայցականի և հոգնակի ուղղականի, սեռականի, տրականի և հայցականի համար: Մյուս հոլովները չկան: Այս վերջավորություններից ո՛չ մեկը չի կապվում հնդեվրոպական հոլովման հետ, որ ունի եզ. սեռ. օs, os, օsyo, տր. օi, oi, հոգ. ուղղ. օs, սեռ. օm, տր. bhis. հարմար է գալիս միայն եզ. հյց. n և հզ. հյց. ns: Սրանք էլ ի հարկե պատահական են:

Չեմ խոսում խոնարհման մասին, որ չափազանց աղքատ է և չի տալիս որևէ կապակցություն ո՛չ հնդեվրոպական և ո՛չ էլ հայերեն ձևերի հետ (ինչպես՝ ներկա a, կատարյալ i, u, bi, ni, ada, ապառնի i, di, ni, se):

Վերը (էջ 162) ասացի՛նք, որ Սանտալճյան թե՛ ընթերցման և թե՛ թարգմանության մեջ հետևում է բևեռագետների կողմից ընդհանուր ընդունված ձևին: Յույց տալու համար թե ի՛նչ չափով շեղվում է նրանցից՝ դնում ենք այստեղ Մենուաս Ա-ի արձանագրությունը Friedrich-ի ընթերցումով (տող 1) և թարգմանությամբ (տող 2), ապա Սանտալճյանի ընթերցումով (տող 3) և թարգմանությամբ (տող 4).

1) Haldinini	ušmašini	Menuaše	Išpauinihišie
2) Խալդյան	գորությանբ	Մենուասով	Իսպուինիսյան
3) Haldinini	usmasini	Minuas	Ispauinihinis
4) Օգնությանբ-խալդեանց	ուժեղաց	Մինուաս	Իսպուինեայ-որդի

1) ini	pili	aguni.	Minuai	pili	tini...
2) այս	ջրանցքը	բերված (ե).	Մենուասի	ջրանցք (ե)	անունը.
3) ini	pili	aguni.	Minuai	pili	tini...
4) զայս	գրութեան-տեղի	կառոյց.	Մինուայ	անուանատեղի	կոչեաց

1) Menuaše	alie:	Aluše ini	dub-te	tulie,
2) Մենուաս	խոսում ե.	Ով որ այս	արձանագրությունը	վոչնչացնե,
3) Minuas	adae:	Alus ini	DUP-TE	tulie,
4) Մինուաս	ասէ.	Որ որ զայս	արձանագրութիւն	բառնայ,

1) aluše	pitulie,	aluše	ainiei	inili	dulie,
2) ով որ	ջնջե,	ով որ	ուրիշին	այս	դարձնե,
3) alus	pi tulie,	alus	ainiei	inili	duli,
4) որ որ	զանունն	բառնայ, որ որ	հողով	զայս տեղի	ծածկէ,

1) aluše	uliše	tiulie,	ieše	ini	pili	agubi,
2) ով որ	ուրիշը	ասե,	Յես	այս	ջրանցքը	բերի,
3) alus	'ulis	tiuli,	ies	ini	pili	agubi,
4) որ որ	ուրիշ	խր սեփականէ,	գոր ես	յայսմ	անուանատեղոյ	կառուցի

1) turinini	Haldise....	pieini	mei	arhiuruliani
2) ավերիշին	Խալդի (աստվածը)...	?	և իր	?
3) turinini	Haldis....	pieini	mei	arhi 'urudani
4) քանդակաց	պաշտպանք Խալդիս...	զանուն	նորա,	զհայր և գորդեակս

1) mei	inaini	mei	nara	auie	ululie.
2) և իր	?	և իր	?	խավարը?	տանին?
3) mei	inaini	mei	nara	a'uiē	'ululie
4) նորա,	զքաղաքակիցս	նորա	գետոց	ջրովք	ողողեսցեն:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ընթերցման մեջ տարբերությունն չկա, իսկ թարգմանության մեջ պահված է ընդհանուր ոգին՝ սակավ բացառությամբ: Ինչ որ մյուս մեկնիչների համար անծանոթ է մնում, Սանտալճյան մեկնում է մի որևէ լեզվի միջոցով: Այսպես՝ վերջին տողերի անծանոթ բառերը մեկնված են հետևյալ ձևով.

pieini «անուն». հմմտ. հուն. poios «որ ունի այս ինչ հատկությունը».

arhi «հայր». հմմտ. հուն. archē՝ «սկիզբ».

'urudani «վորդի». հմմտ. հյ. որդի, սանս. putrá, հին իրան. puthra, քրդ. hour, ouyrde.

inaini «քաղաքակից», արմատը inu «բնակեցնել». հմմտ. հուն. en-ē-mai «բնակիլ».

nara «զետ». հմմտ. ասուր. nâru «զետ».

a'uiē «ջուր». հմմտ. քրդ. ouu. aw, պրս. āb, սանս. āpas, լտ. aqua, հւլ. vo-da «ջուր» և հյ. աւիշ.

'ululie «ողողել» = հյ. ողողել:

Այս բոլոր մեկնությունները կեղծ ու անհարմար են.— հուն. poios նույն է poios «որը» բառի հետ և ծագմամբ համապատասխանում է հնիւ. k^wo > լտ. quis, հյ. ո, ով բառերին, ուստի չէր կարող խաղերենում ունենալ p նախածայնը, չհաշվելով նշանակությունը, որ շատ հեռու է.— հուն. archē՝ ծագմամբ անծանոթ է, բայց «հայր» չէ.— հյ. որդի կապ չունի putra և՛ն բառերի հետ և ծագում է հնիւ. portiyo ձևից (արմատը per, por ծնել).— հուն. en-ē-mai «բնակիլ» մեկնվում է en «մեջ» նախդիրով ē-mai «նստիլ» բայից և կապվում է հնիւ. ēs «նստիլ» արմատին. ուստի կարելի չէ կապել խալդ. inaini «քաղաքակից» ձևի հետ.— ասուր. nâru «զետ» կարող էր տալ խալդ. nara «զետ», բայց եթե Սանտալճյանը կամենար, կարող էր խաղերեն բառը կապել սանս. nara և նոր հուն. nērón «ջուր» բառերի հետ.— խալդ. a'uiē «ջուր» կարելի չէ կապել քրդ. ouu. aw «ջուր» ձևի հետ, որովհետև նոր ժամանակի ծնունդ է. կարելի է միայն համեմատել հնիւ. ap «ջուր» բառի հետ. սրանից տարբեր է լտ. aqua < հնիւ. aq²ā «ջուր». իսկ հւլ. voda ո՛չ մի կապ չունի սրանց հետ, ծագում է հնիւ. vedo ձևից, որի ժառանգն է նաև հյ. զետ, իսկ հւլ. vo-da բաժանել vo և da մասերին, ինչպես նաև հյ. աւ-իշ բառը աւ և իշ մասերին, որպեսզի vo և աւ կցենք քրդ. aw և խալդ. a'uiē բառերին, գիտական լեզվաբանության մեջ անթույլատրելի արարքներ են:

Այս բոլորից կարող ենք եզրակացնել, որ Սանտալճյանի փորձն էլ՝ խաղերենը կապելու հայերենի հետ՝ ապարդյուն է:

Հետաքրքիր ընթերցողը կարող է վերևը դրած մեր խալդերեն բառերը համեմատել հայերենի հետ: 92 բառերից հայերենին քիչ թե շատ նման են հնչում՝

abilidu ավելացնել

atu ուտել

agu տանել (ած - ago)

arniuxə գործ (առնել)

aliki այլ ոք

ħarħaršu փլցնել (խարխարել)

ieše ես

kiura երկիր (գաւառ)

paru բռնել

susi պարիսպ! (հմտ. հյ. սիւս «պարսպապատ որսատեղի»)

šia այս կողմ անցնել (չուել)

təru դնել (դիր)

uli մեկ ուրիշը (այլ)

ulixe ուրիշը

ui եւ (ու)

Բայց այս բոլորը պատահական նմանություն միայն ունին. համեմատված բառերը կամ իմաստով կասկածելի են, կամ եթե նույն են, տարբեր կազմություն ունին (այսպես ulixe ուրիշը. կազմված է քե վերջավորությամբ և բառն է uli, իսկ հայերեն ուրիշ առաջանում է որիշ, որոշ ձևից և սկզբնաբար չէր նշանակում «ուրիշ»), և կամ վերջապես հնդեւրոպական լեզուներով ավելի լավ մեկնություն ունին (ինչ. ածել, ես, դնել, այլ, ու, ուտել, հաւելուլ, առնել): Թե խալդերենը կապ չունի հայերենի հետ՝ լավագույն կերպով պիտի ապացուցանեին թվական անունները, որոնք դժբախտաբար չեն ավանդված: Եղածները այնուամենայնիվ՝ šusini մեկ, tarani երկրորդ անգամ, šuštinu երրորդ անգամ, որոնք բոլոր — ու մասնիկով կազմված են երևում, բնավ կապ չունին հայերենի հետ: Այսպես են նաև հոլովական և բայական այն վերջավորությունները, որ տեսանք:

Այսպես ուրեմն, խալդերենը կապ չունի հայերենի հետ, և սա մի շատ կարևոր հայտնություն է մեզ համար, որովհետև սրանով էլ լուսաբանում ենք հայերի ծագումը, նրանց գաղթականությունը և խալդիների հետ ունեցած առնչությունը: Հայաստանում էլ հաստատվելուց հետո հայերը խալդիներին համարել են մի ստոր ցեղ, (չնայած որ խալդիները ավելի բարձր քաղաքակրթություն ունեին քան հայերը). և

դրա համար էլ հայերենի մեջ կազմվել են խաղտալեզու, խաղտալուր, խաղտախուղտ նախատական բառերը: Այս բոլորը նշանակում են «թանձրախոս, կոշտ ու կոպիտ բարբառով խոսող» և հայերի դեպի խալդիները տածած արհամարհանքի հետ՝ միաժամանակ ցույց են տալիս, որ հայերեն և խալդերեն տարբեր լեզուներ են:

Սակայն հաստատել, թե խալդերենը հայերենի հետ կապ չունի և կամ թե հնդեվրոպական լեզու էլ չէ, բավական չէ խալդերեն լեզվի զաղտնիքներին թափանցելու համար: Եղել են կարծողներ, թե խալդերենը ցեղակից է սեմական լեզուներին կամ կովկասյան լեզվախմբին, հատկապես վրացերենին կամ ուտիերենին: Եվ կամ թե Փոքր Ասիո (Ասիանական) հին լեզուների խմբին է պատկանում: Սակայն այս բոլոր ենթադրությունները դեռ կարոտ են ապացույցի, ուստի և չեն ընդունված գիտունների կողմից և խալդերենի ծագման ու ցեղակցության վերաբերյալ բոլոր հարցերը մնում են անպատասխանի:

Առանձնապես կարևոր է խալդերեն և ուտիերեն լեզուների ցեղակցության հարցը:

Այս հարցը բարձրացրեց առաջին անգամ Գալուստ Տ. Մկրտչյանը (Միաբան), Արարատ ամսագրի 1893 թվի նոյեմբերի համարում: Նա նկատեց որ խալդերեն բայերի անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքի bi վերջավորությունը նույն է ուտիերենի հետ, որ նույնպես ունի bi: Այս տեղից երկու լեզուների ցեղակցության խնդիրը: Բայց որովհետև ո՛չ Միաբանը ուտիերեն գիտեր և ո՛չ էլ ուտիագետները խալդերեն գիտեին, ուստի հարցը մնաց անհետևանք: 1936 թվին Երևանում հարցը նորից արծարծվեց, այս անգամ արդեն ուտիագետների մի խմբակի կողմից, և ավելի մեծ աղմուկով: Հրատարակվեց նույն իսկ մի առանձին ուսումնասիրություն (խալդերեն լեզվի բանալին), ուր դրված էր մի քանի խալդերեն արձանագրությունների վերլուծումը ուտիերեն լեզվով, ուտիերենի քերականության ուրվագիծը համեմատությամբ խալդերենի և ուտիերեն-խալդերեն բառերի համեմատական մի բառարան (148 բառ): Եզրակացությունն այն էր, որ խալդերենը նույն ուտիերենն է՝ իր բառամբերքով և քերականական կազմությամբ:

Ոչ ոք չընդունեց այս տեսությունը:

Ես, տրված համեմատություններից 49 հատը բոլորովին ճիշտ ու համոզիչ գտնելով՝ հավանություն տվի նոր տեսության:

Այդ 49 բառերը հետևյալներն են (տես Բանալի, էջ 10-14 և 57-63).

Խալդերեն

1. karuni նվաճեց
2. kuruni հզոր է
3. xaubi վերցրեց
4. ebani վայր
5. pili ջրանցք
- *6 tini անվանելով
- *7. aguni անցկացրեց
8. šidīštuni կառուցեց
9. alie ասում է
- *10. giēi վայրի (տեղի)
11. ubardu հրաման
12. teruni վերջացրեց
13. uštabi աղոթեց
14. təkuni նվեր
- *15. aše այր, մարդ
- *16. aruni բերեց
17. aaldubi ձևափոխեց
- *18. mēe նրա
19. aluše ով վոր
- *20. tiulie կյուրացնի?
- *21. arhiuruliani ընտանիք
- *22. badusie կործանված?
23. zieldi սեղան տաճարի
24. esie օրենքի
25. eurie տիրոջ
- *26. terubi շինեց?
- *27. kini բաժանեց
- *28. taraiuxi իշխան
- *29. gli քարի?
30. zadubi շինեց
31. uidi փայտեղենների
32. xarxaršubi ավերեցի
33. Xaldini-li Խալդիի տեղը
- *34. tulie կզլորի

Ուտիերեն

- gärene նվաճեց
- gürüne հզոր է
- k'aufebi վերցրեց
- ebani վայր
- pili ջրանցք
- cini անունն է
- aķene անցկացրեց
- šidāštune կառուցեց
- ele ասում է
- gae վայրի (տեղի)
- ubar հրաման
- t'ere ne վերջացրեց
- neuštebi աղոթեց
- t'ek'ine նվեր է
- išu այր, մարդ
- arene բերեց
- ahaldebi փոխեց
- mee սրա
- alšin ով վոր
- ciale bo կյուրացնի
- arhiurulux ցեղն հիմնովին
- arha ընտանիք
- badeçi կործանված
- zilda սեղան տաճարի
- siae կարգի
- urue մեծին, քաջին
- serebi շինեց
- k'inebi բաժանեց
- t'araiux իշխաններ
- žee քարի
- zadebi շինեց
- oldi փայտե սյունով դեմ տված
- xarxaršubi ավերեցի
- xaldininili Խալդիի տեղը
- t'uledo կզլորի

35. pitulie կփչացնի	putulebo կքերծի
36. abilduni հրդեհեց	pildene կրակեց
*37. al բարծր	ala բարծր
38. ašili սրբազան	xašili սրբավայր
39. baadgulusi առի, նվաճեցի	baadkulebi կործանեց
*40. kai հայտ է	k'ai հայտնի է
41. kukubi կառուցի	kukubi կանգնեցրած
42. naxubi առի	naxubi թալանած
43. nēiš նվեր	nēiš նվեր
44. patari քաղաք	patar հավաքավայր առևտրի
45. su երկինք	su երկինք
46. suini երկնային	suine երկնային
47. šeri շարք	šeri շարք
48. urudani ժառանգ	urudan ծնող
49. zaarie շինություն	zaara տունել

Ով որ այս 49 բառերը խաղերեն և ուտիերեն իրար հետ կհամեմատի, չի կարող չընդունել նրանց բացարձակ նույնությունը թե՛ ձևի և թե՛ նշանակության կողմից, և չի կարող չեզրակացնել թե ուտիերեն և խաղերեն լեզուները նույն կամ ցեղակից են: Համեմատել հատկապես խաղերեն šidištuni «կառուցեց» և ուտիերեն šidaštuno «կառուցեց», որոնք նույն են ձևով, իմաստով, արմատով և վերջավորությամբ:

Իմ «կարծիքը» հրատարակվելուց հետո, ոմանք կասկած հայտնեցին հենց ուտիերեն բառերի հարազատության վրա. ուտի դիմեցին երևանում գտնված մի քանի ուտիացիների, որոնք հայտնեցին թե ուտիերեն այդպիսի բառեր չկան: Այս հայտարարությունը ավելի ծանրացրեց խնդիրը: Ուտի Պատմության և Գրականության Ինստիտուտը ինձ և ընկեր Սևակին գործուղեց Վարդաշեն, տեղի վրա քննելու համար ուտիերեն բառերի ստուգության հարցը:

1937 թվի օգոստոսի 22-ին մեկնեցի՞նք Երևանից, 24-ին հասանք Նուխի և 25-ին Վարդաշեն էինք: Տեղի գյուղխորհուրդը մեծ սիրով աջակցեց մեզ և հենց հաջորդ օրվանից մեզ մոտ ուղարկեց բնիկ Վարդաշենցի, լավ ուտիագետ և ամենից վստահելի 4 անձնավորություն, որոնք են.

1. Լիզա Փուլադովա, ուտիական դպրոցի ուսուցչուհին և վարիչը. ավանդում է ուտիերեն լեզու և հրատարակած ունի ուտիերեն լեզվին վերաբերյալ մի քանի աշխատություններ:

2. Քրիստաֆոր Փուլադով, գյուղխորհրդի քարտուղարը:
3. Իվան Միխայիլովիչ Կոտիև, 66 տարեկան, կոլխոզնիկ:
4. Մարկոս Պաճիկով, 70 տարեկան, կոլխոզնիկ:

Այս չորս հոգուն հարցափորձեցինք նախ առանձին առանձին, հետո զույգ զույգ՝ առաջինը երկրորդի հետ և երկրորդը չորրորդի հետ: Մեր հարցափորձին մասնակցում էին երեքմե մեկ այլ անձնավորություններ՝ ուտի կամ հայ:

Ահա մեր քննության արդյունքը՝ վերոհիշյալ 49 բառերի ստուգության վերաբերմամբ:

1. Ուտ. gäronə, պետք է ուղղել gärebə, նշանակում է «միացրեց, խառնեց»։ չի նշանակում «նվաճեց»:

2. Ուտ. gürünə «հզոր է, հարուստ է» գոյություն չունի. կա gürünəxa «որոտում է»:

3-4 չկան:

5. Ուտ. pili «ջրանցք» չկա. կա միայն իբր ուտիական ազգանուն. այդ գերդաստանի մարդիկը բոլոր այժմ մեռել են. վերջին ժառանգը սպանվել է 1936 թ.—«Բանալի» գրքի հեղինակը հայտնել էր ինձ թե այդ տոհմը ջրպետ կամ ջրբաշխ է եղել. ուստի ուտ. pili «ջրբաշխյան»։ 70-ամյա ծերունի Պաճիկովը հայտնեց, որ նրանք զուռնաչի են եղել:

6. Ուտ. cini «անունն է»։ ճիշտ է. միայն ուղղելու է cine:

7. Ուտ. akəne «անցկացրեց, վերցրեց» ճիշտ է:

8. Ուտ. šidaštunə «կառուցեց»։ այս բառը, ինչպես տեսանք, բացարձակապես մնան է խալդ. šidištuni «կառուցեց» բառին, որի վրա ինքս էլ (Բանալի, էջ VI) առանձնապես մատնանիշ լինելով՝ երկու լեզուների կառուցվածքի նույնությունը հաստատեցի: Հեղինակն այս ուտիերեն բառը տպագրական վրիպակ համարելով՝ ուղղեց šidaštəne. մեր մեկնելու օրը փոխեց դարձրեց šidašbənə «քանդելով շինեց», որ պետք է հասկանալ idašbənə: Մեր հարցափորձած ուտիացիք չընդունեցին šidaštunə ձևի գոյությունը, ինչ որ հեղինակն էլ արդեն ջնջել էր և Բանալի, էջ 20 էլ հայտնապես ասում է, թե «šidušt բայը՝ լեզուն մոռացության է տվել»: Պաճիկովը ուղղեց šel ašnəbə «լավ արեց»: Այսպիսով այս սքանչելի ապացույցը նախնական ձևից բոլորովին հեռացավ և ջնջվեց:

9. Ուտ. ələ «ասում է»։ գոյություն չունի. կա միայն əlləxa «կանչում է կամ աքլորը երգում է»:

10. Ուտ. gaə «վայրի, երկրի»։ կա. միայն ուղղելու է gane:

11. Ուտ. ubar «հրաման». չկա. հեղինակը իմ մեկնելու օրը այս բառը սրբագրեց սօփ-հար-տս «խոսք յուրաքանչյուրին = հրաման». սրանով ubar «հրաման» բառի գոյությունն էլ ջնջվեց, որովհետև har «յուրաքանչյուր» պարսկերենից փոխառություն է:

12-14 չկան:

15-16 կան:

17. Ուտ. ahaldebi «ծնափոխեց». չկա:

18. Ուտ. mœ «սրա». չկա (կա սակայն mœ այս):

19. Ուտ. alšin «ով վոր». չկա:

20. Ուտ. ciale bo «կյուրացնի». կա cialle bo ձևով:

21. Ուտ. arhiurulux «ցեղն հիմնովին». չկա. բայց կան arxa և arxiux «ընտանիք»:

22. Ուտ. badēci «կործանված». չկա. այլ կան bat'ki «կործանված», baddeki «թաղեց» ևն. առաջինը թվում է թե թրք. bat' «ընկղմել, մեջը խրվել» արմատից է, իսկ երկրորդը՝ բնիկ ուտիերեն, բայց իմաստով անհարմար է խալդերենին:

23. Ուտ. zilda «սեղան տաճարի». չկա: Այս շատ կարևոր բառի վրա առանձին ուշադրություն դարձրինք և պատահած մարդուն հարցրինք: Ոչ ոք չիմացավ: Հեղինակը մեկնելու օրս Բանալիի օրինակիս մեջ՝ այս բառի կողքին ավելացրել էր zildesun «բարձր երգել». այս բառը կա և առաջանում է պրս. և թրք. zil «զիլ, բարձր ծայն» բառից, ուստի կապ չունի խալդերենի հետ:

24. Ուտ. sia «կարգ, հաշվարկում», siae «կարգի, հաշվարկման». չկա. ինձ թվում է թե թրք. sayə «թիվ, հաշվարկում» բառի հետ է շփոթված:

25. Ուտ. surə «մեծին, քաջին». հեղինակը իմ օրինակում այս երկուսի կողքին ավելացրել էր «օրհնություն». առաջին երկու իմաստը չիմացան:

26. Ուտ. serebi «շինեց». կա:

27. Ուտ. k'inebi «բաժանեց». կա. կարդա՛ xinebi:

28. Ուտ. t'araiux «իշխաններ», t'ara «իշխան». չկա. բայց կա t'aras-tun, t'arazdi, t'aranedi «իշխել, կառավարել», որոնցից անշուշտ եզրակացրել է t'ara «իշխան»:

29. Ուտ. žœ «քարի», žœ «քար». կա:

30. Ուտ. zadēbi «շինեց». չկա. չկան նաև սրա մյուս խոնարհյալ ձևերը, որոնք հիշված են Բանալի, էջ 12. կա միայն zad «բան», որ թուրքերեն է (հայերն էլ են գործածում) և որից հորինել է «շինել» բայը:

31. Ուտ. oldi «փայտե սյունով դեմ տված». չկա. կա միայն ol «փայտե սյուն». չկան նաև oldesun, olzudi, oleđi բայական ձևերը, որոնք հիշված են Բանալի, էջ 12, և որոնք անշուշտ հորինել է նույն արմատից:

32. Ուտ. xarxarzubi «ավերեցի». չկա. կան միայն xarp'əsun «քերել, քերծել» և xarxarzur'i «չանգոեցի», ևլն. «ավերել» իմաստը ենթադրություն է:

33. Ուտ. —ninili «տեղը» կամ li «ավան». չկա:

34. Ուտ. t'uleđo «կգլորի» ևլն. կա:

35. Ուտ. putulebo «կքերծի». չկա. այս բառը հեղինակը իմ օրինակում ուղղել էր puturišebo «կմաշկի». այս ձևը կա, ինչպես նաև puturiš «կեղևից հանած» ևլն:

36. Ուտ. pildene «կրակեց». չկա. չկա նաև pil «կրակ». կա սակայն p'ol «բոց»:

37. Ուտ. ala «բարձր». կա:

38. Ուտ. xasili «սրբավայր». չկա. ծանոթ է սակայն xaš «լույս» և ըստ հեղինակի (տե՛ս № 33) li «վայր», որ նույնպես չգտանք:

39. Ուտ. baadkulebi «կործանեց». չկա. կա միայն bat'əvnəki, որ մեկնեցին թրք. bat'ərdə «ընկղմեց»:

40. Ուտ. k'ai «հայտնի է». կա:

41. Ուտ. kukubi «կանգնեցրած». իմ օրինակում հեղինակը ուղղել էր kucebi «կանգնեցրեց, շինեց». այս ձևերը չկան. կա միայն kucnədi «կանգնեցրեց»:

42. Ուտ. naxubi «թալանած». իմ օրինակում հեղինակը ուղղել էր naxunəbi «անիրավացի կլանեց, վերցրեց». չկա:

43. Ուտ. nəiš «նվեր». իմ օրինակում հեղինակը ուղղել էր nəiš «նվեր, ծառա աստուծո». չկա:

44. Ուտ. patar «հավաքավայր առևտրի». չկա այսպիսի բառ. կա միայն P'adar գյուղը Վարդաշենի մոտ, ուր տոնավաճառ է լինում. (հեղինակը իմ օրինակում ուղղել էր P'atar «վաճառականական կենտրոն»). հատուկ անունը հասարակ անուն է դարձրել:

45. Ուտ. su «երկինք». հեղինակը իմ օրինակում ուղղել էր si կամ köy «երկինք». չկա ո՛չ si և ո՛չ su. բայց կա köy, որ թուրքերենից է փոխառյալ:

46. Ուտ. suine «երկնային». չկա:

47. Ուտ. šeri «շարք». չկա. չկա նաև jəri «շարք». կա միայն jərgi «շարք», որ թուրքերեն է. իմ օրինակում էլ հեղինակը չէր նշանակել ո՛չ šeri և ո՛չ jəri, այլ միայն jərg «շարք»:

48. Ուտ. urudan «ծնող». իմ օրինակում հեղինակը ուղղել էր urut'an. երկուսն էլ չկան:

49. Ուտ. zaara «տունել». իմ օրինակում ուղղել էր zağara «տունել». երկուսն էլ չկան:

Այսպեսով ամբողջ գրքից ընտրված միակ վստահելի 49 բառից, որոնք մեզ իբր հիմք էին ծառայել, 33-ը չկա: Մնաց միայն 16 բառ, որ վերը նշանակում են աստղանիշով: Սրանցից մի երկուսն էլ արդեն կասկածելի են խալդերենի հետ համեմատության համար. այսպես № 29 չե և խալդ. gii «քար»,

№ 22 badeçi «կործանված» < քրք. bat' արմատից,

Թերևս նաև՝

№ 26 serebi շինեց = խալդ. terubi և

№ 20 clale bo կյուրացնի = խալդ. tiulle:

Մնացյալ 12 բառերը պահում են իրենց ուժը:

Թե այս 12 բառերը բավակա՞ն են հաստատելու խալդերենի և ուտիերենի ցեղակցությունը՝ շատ կասկածելի է: Ես որ հավատում եմ գիտնականի գրչի անկեղծության, հավատում եմ նաև որ այն բառերը կես դար առաջ գոյություն ունեցել են և հետո ջնջվել են, կամ թե մույն իսկ այժմ իրենց գոյությունը շարունակում են Նիժում: Խ. Փոլադյանը՝ որ ուտիական հնությանց ուշադիր հետևող մի անձնավորություն էր, հաճախ կրկնում էր այդ և օրինակ էր բերում ուտիերեն qoy «նապաստակ» բառը, որ առաջ գոյություն ուներ, իսկ այժմ ջնջվել է՝ փոխանակվելով քրք. t'ovšan բառով: Կարելի բան չէ, որ ուտիերենը «երկինք» գաղափարի համար սեփական բառ չունենա. ուստի köy, որ քրքական փոխառություն է, կարող է փոխանակած լինել si ձևը. սրանով փրկվում է նաև suino «երկնային» բառը ևլն: Ուտիագետների վրա անհրաժեշտ պարտք է մնում ուրեմն հաստատել վերոհիշյալ կորած բառերի գոյությունը՝ ինչ ձևով որ լինի: Խ. Փոլադյանը արձանագրեց այն բոլոր ուտիական բառերը, որոնք ես խալդերենի համար շատ կարևոր եմ համարում և խոստացավ ամեն տեսակ որոնումներ կատարել և արդյունքը հաղորդել:

Երկու ճակատագրական թերություն եմ գտնում Բանալիի մեջ, որ չափազանց մեծ վնաս է բերում գործին: Առաջինն այն է, որ ամենքիս հայտնի թուրքերեն բառերը, որ մտել են նաև ուտիերենի մեջ, բնիկ ուտիերեն են համարվում և ո՛չ թե թուրքերեն: Այսպես են jarg «շարք», zad «բան», -li «ավան», bat' «ընկղմվել» ևլն, որոնց համար պնդում է թե թուրքերենն է փոխ առել ուտիերենից: Ինչ ձևով էլ որ պատճառաբանվի,

անկարելի է համոզվել, թե այդ բառերը, որոնք իրենց արմատներով և իրենց զանազան ածանցներով գոյություն ունին Յակուտների աշխարհից սկսած՝ Թուրքեստանի վրայով մինչև Կովկաս և մինչև Ադրիականի ծովափը, և փոխառյալ ձևերի տակ գտնվում են հաճախ հայերենում, վրացերենում, քրդերենում, ռուսերենում, նոր հունարենում և բալկանյան զանազան լեզուներում, բնիկ թուրքական չեն, այլ ուտիերեն: Այդ ինչպիսի՝ խոշոր ազդեցություն պետք է վերագրել ուտիերենին:

Երկրորդ թերությունը մեջ բերված ձևերի գիտական անճշտությունն է: Հեղինակը ենթադրում է մի ձև, հավատում է իր գյուտի ճշմարտության, ուստի առանց զգուշացման մեջ է բերում այն՝ իբրև իրապես գոյություն ունեցող մի ձև և ո՛չ թե ենթադրություն: Սրա ամենացայտուն օրինակը Բանալի, էջ 13 դրված և «ավան» բառն է: Նախ հիշում է խալդերեն Xaldinili «խալդի եղած վայրը», Menuaxinili «Մենուալի տեղը» և սրանց դեմ դնելով ուտիերեն xaldinili «խալդի եղած տեղը, խալդավան», Vardanli «Վարդանավան», Menuaxinili «Մենուալի տեղը, Մենուալեն», Yağubli «Հակոբների գյուղը, Հակոբանոց», ենթադրում է ուտիերեն և «ավան»: Բայց ո՛չ մի ձևով չի հայտնում, որ այս բոլորը ենթադրություն է և ընթերցողը հավատում է թե կա իրոք ուտիերեն և «ավան» բառը, ինչպես որ ես էլ հավատացած էի: Այժմ պարզվեց, որ ուտ. և «ավան» ձևով բառ չկա և սոսկ ենթադրություն է Vardanli գյուղանվան վրայից հարմարացրած: Բոլորովին այլ հարց է այն, թե այդ ենթադրությունը ճիշտ է թե սուտ, բայց կարևոր է այն թե ուտիերեն և «ավան» գոյություն չունի:

Երբ համեմատում ենք որևէ բնիկ հայերեն բառ հնդեվրոպական նախալեզվյան ձևի և ժառանգակից լեզուների համապատասխան ձևերի հետ, հայտնի կերպով տեսնում ենք ծայնական այն խոշոր զանազանությունը, որ կա նրանց և հայերենի միջև և այն խոշոր այլափոխությունը՝ որին ենթարկված է բառը հայերենի մեջ: Օրինակի համար հայր, քոյր, եղբայր, երկու, երեք ևն այնպես այլափոխված են նախավոր ձևերի համեմատությամբ, որ շատ դժվար է համոզել մարդկանց՝ որ նրանք միևնույն բառերն են: Նույն իսկ արդի ֆրանս. *père, soeur, frère, deux, trios* և այլն բառերը շատ ավելի մոտիկ են վերոհիշյալ նախաձևերին, քան հայերեն ձևերը, որոնք նրանցից առնվազն 1600 տարի ավելի հին, այսինքն մոտիկ են նախալեզվին: Հայերենի այսքան մեծ այլափոխությունը, նույն իսկ արդեն 7 դարում,

ասում են լեզվաքնին ուսումնականները, նշան է ոչ-հարազատ մի խոշոր տարրի գոյության, և այդ տարրը պիտի լինի խաղական ժողովուրդը, որ միացավ հայերի հետ:

Նախորդ գլխում մենք հասանք այն եզրակացության, որ եթե հայերեն լեզվից դուրս հանենք բոլոր բնիկ (հնդեվրոպական) բառերը, ինչպես նաև ծանոթ լեզուներից փոխառյալ բառերը (պարսկերեն, հունարեն, ասորերեն և այլն), մնացյալը կլինի Փոքր Ասիո ոչ-հնդեվրոպական լեզուներից + խաղերեն լեզվից փոխառյալ բառերի համագումարը: Միևնույն ժամանակ ավելացրինք, որ այդ բառերի մեծագույն մասը պետք է լինի խաղիական փոխառություն: Այդ համագումարը բաղկանում է 5572 բառից, որոնք մի առ մի հիշել այստեղ ավելորդ ենք համարում: Բավականանա՞նք քննության առնելով միայն կուլտուրական արժեք ունեցող մի քանի բառական խմբեր:

1) Գույներ.—

Մենք տեսանք, որ գույն ցույց տվող բառերից բնիկ են միայն դեղին և դեղձան. մյուսներից պարսկական ծագում ունին աշխետ, կարմիր, կապոյտ, ճերմակ, սպիտակ, սեաւ և նույն իսկ գոյն ու երանգ բառերը: Եբրայեցերեն է բոսոր, արաբերեն է քումայթ, իսկ արջն (սև) Կովկասյան է: Մնում են անծանոթ հետևյալ բառերը.— գորշ, երփն, թոյր, թուխ, լուրջ կամ լուրթ, խաժ, խարտեաշ, ծաւի, կանաչ, համակ (գորշախայտ), հիր (հակնթագույն կամ երկնագույն), ճնդիկ (զուտ սև), շառագույն, շէկ: Ենթադրելի է թե այս բառերի գոնե մի մասը խաղերեն է:

2) Մետաղներ.—

Նախահայերը մետաղներից ծանոթ էին միայն արծաթին. մյուս մետաղներից ամազը վերցրին Ասորեստանցիներից, արոյրը, պղինձը, արծիճը պարսկերենից, կլայեկը արաբերենից, ինչպես որ ավելի հետո չուգունը ռուսերենից, զինգը, միկելը, ալլիմինիումը, պլատինը և այլն եվրոպացիներից: Անծանոթ են մնում կապարը, երկաթը և ոսկին: Այս բառերի համար գիտունները տալիս են զանազան մեկնություններ. բայց այս բոլոր մեկնություններն էլ անբավարար են: Հավանաբար հայերը հիշյալ մետաղների ծանոթությունը և գործածությունը խաղիներից են վերցրած:

3) Բույսեր.—

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը շատ հարուստ չէր բույսերով. հետևաբար և նախալեզուն չուներ բուսական բառերի մեծ պաշար: Հայերենում, հատկապես գավառական բարբառներում, ունինք բույսերի, ծառերի, մանավանդ խոտերի բազմատեսակ անուններ: Սրանց

մեծ մասը մեկնվում է հայերենով, հետևաբար երկրում հետո կազմված բառեր են: Այսպես, օրինակ՝ սխտորուկ, երիցուկ, արևքուրիկ, արևածաղիկ, կերմեջնոցիկ, մազխոտ, գառաճմակ, անթառամ, պարոնբանջար, երեքնուկ, սիրիսիրի, մեռելածաղիկ, պոչուկ, ծտապաշար, աւելուկ, սիպտուկ, իշկաթնուկ, կովուճակտիկ, հացուպանիր ևլն գավառական բառերը: Բայց կան նաև բազմաթիվ արմատական բառեր, որոնք չեն կարող մեկնվել հայերենով. ինչպես՝ հին հայերեն՝ ցորեան, վարսակ, եղիճ, կոտիմն, գավառական մանդակ, մուճուղեզ, օղին ևլն ևլն: Այս վերջին տեսակի բուսանունները կարող են փոխառյալ լինել խալդերենից կամ Զայաստանի այլ բնիկների լեզվից: Զատկապես այն բուսանունները, որոնք համարվում են Զայաստանի բնիկ ծնունդ. ինչպես ծիրանը, կտաւատը, ցորենը ևլն: Ծիրան բառը գտնվում է նաև Կովկասյան լեզուների մեջ. ինչ. վրաց. ճերամի, թուշ. ճերամ, ափխազ. աճարամ. և այս բոլորը, հայերենի հետ, կարող են փոխառյալ լինել խալդերենից:

Կան բույսեր, որոնք նախահայրենիքում գոյություն ունեին, և հետևաբար նախալեզվումն էլ մի որևէ բառով նշանակված էին: Բայց Զնդեվրոպացիք գաղթավայրերում գտան ու ճանաչեցին նույն բույսի մի ուրիշ ավելի լավ տեսակը և թողնելով իրենց հին բառը՝ փոխ առին տեղական լեզվից մի ուրիշ բառ: Այսպես եղավ հատկապես խնձորը:

Այս պտղի համար երկու գլխավոր բառ կա հնդեվրոպական լեզուների մեջ. Զյուսիսային և Արևմտյան Եվրոպայի լեզուները ներկայացնում են մի ձև, որ է հսլ. *ablŭko*, լիթ. *obŭlas*, հրգ. *apŭl*, հիւլ. *aball*, անգլ. *aeppeŭl*, հիսլ. *opŭl*, հայրու. *woble*. սրանց հետ նույն է նաև Կասպանիայի *Abella* քաղաքի անունը, որ բուն նշանակում է «խնձորաբեր» (ոսկերի լեզվով): Այս բառը փոխառյալ է եվրոպական ոչ-հնդեվրոպական մի լեզվից, որ խոսվում էր նախ քան Զնդեվրոպացոց տարածումը: Զարավային Եվրոպայում ունինք հունարեն *mēlon*, դորիական *mālon*, լատիներեն *malum*, ինչպես և հաթերեն *mahlan*: Այս բառը պատկանում է Միջերկրական կուլտուրային և անշուշտ ներկայացնում է մշակված ընտանի խնձորի մի տեսակը, որ Միջերկրացիներից անցավ եկվոր Զնդեվրոպացիներին, փոխանակելով նախկին հասարակ տեսակը: Զայերենը չի ճանաչում ո՛չ *ablŭko* և ոչ *malum* ձևը, այլ ունի խնձոր: Այս բառի ծագումը հայտնի չէ: Ըստ ձևի նա կարող է լինել հնդեվրոպական (արմատը խինձ կամ խունձ, աճած —որ մասնիկով, ինչպես ունինք հատոր, քեկոր ևլն). և թերևս հենց այն բառն է, որ ուներ հնդեվրոպական նախալեզուն: Բայց այս բանը հաստատել անկարելի է:

Իսկ եթե խնժոր հնդեվրոպական չէ, կարող է փոխառյալ լինել խալդե-
րենից:

4) Ամաններ. —

Հնդեվրոպական շրջանից երկու բառ միայն ունինք հայերենի մեջ
ամանեղենի համար. մեկը աման բնուն է, երկրորդը՝ տիկ, որ հայ
ժողովրդի մեջ մինչև այսօր էլ իբրև աման է գործածվում: «Աման»
նշանակող մյուս բառերից արդու, բաժակ, գրիւ, դոյլ, դորակ, զամբիւղ,
թակոյկ, լական, խորգ, կապիճ, կուժ, ճաշակ, մար, նուազ, շիշ,
պայուսակ, սապատ, սկաւառակ, սրուակ, տակառ, տաշտ, տաշտակ,
քանդուկ, քուրծ, քսակ փոխառյալ են պարսկերենից. — ապուղայ, կաթ-
սայ, տարմալ՝ ասորերենից. — ափսէ, բակեղեթ, կաքոս, կաղաթ, կամփ-
սակ, կիւաթոս, կոնք, կոտիւղ, պնակ, սիտղ, սկուտեղ, ստոման,
տառաղան, քուզայ, քսեստ՝ հունարենից. — հանապ՝ եվրոպականից. —
անծանոթ են մնում հետևյալները. — անօթ, գուշ, խաւեակ, խուփ,
խրարդեայ, խեցի, ծափ, կահոյր, կայթ, կարաս, կեռլիկ, կճուճ, կուր,
հաղաղակ, մեսուր, պուտուկ, սափոր, առանց հաշվելու այն բոլոր
զավառական բառերը, որ գործածական են մեր ժողովրդի մեջ՝ զա-
նազան տեղերում: Այս բառերի որոշ մասը խալդիական փոխառություն
են կարծում:

5) Ոստայնանկություն. —

Այս արհեստը հին հնդեվրոպացոց արդեն ծանոթ էր. նախահայերը
ժառանգել էին նրանցից հիմել, ասեղն, հերիւն, ասր, գեղմն, ազանել,
զգենուլ, զգեստ, օթոց, լար բառերը. — Պարսիկներից ստացան առա-
սան, ապրիշում, աստառ, բամբակ, դաստառակ, դերծակ, դերծան,
դիպակ, դրօշակ, կերպաս, հանդերծ, ճախարակ, շապիկ, շար, պաս-
տառ, ջուլիակ, սնդուս, սրսկապան, վերմակ, վարշամակ, և այլն բա-
ռերը. — Ասորիներից՝ ամղան, զգաթ, գուրպայ, շուշփայ. — բայց ավելի
կարևոր ոստայնանկական բառերը մնում են անծանոթ. այսպես են
ազրն, առէջ, քարաք, գորգ, թել, իլ, ծոպ, կապերտ, կարժ, կծիկ, կկել,
կկոց, կարել, հիւսել, մանել, շաղամաթ, ոստայն, ստէժ, և այլն: Այս բա-
ռերի անշուշտ որոշ մասը հայերը ստացել են խալդիներից, ուրիշ խոս-
քով ոստայնանկության կիսկատար արհեստը կատարելագործել են
ավելի քաղաքակիրթ խալդիների միջոցով:

6) Ընտանիք. —

Արդեն տեսանք, որ հնդեվրոպացոց ընտանեկան կազմակերպու-
թյունը արական գծի վրա էր. կնոջ կողմի ազգականները կարևորություն
չունեին. դրա համար էլ դրանց հատուկ բառեր գոյություն չունեին: Բա-

Ժամումից հետո հնդեվրոպական ժողովուրդները մասամբ իրենց մեջ, մասամբ ուրիշ ոչ-հնդեվրոպական հարևանների ազդեցությամբ կազմեցին իգական ճյուղի համար էլ զանազան բառեր: Հայերենում, ինչպես տեսանք, արական գծի ազգականական բառերը մեծագույն մասամբ հնդեվրոպական են. ինչ. սկեսուր, տագր, նու և այլն: Ապագայում հայերը ազգականական բառեր փոխ չեն առել օտարներից, բացի պապ և մամ բառերից, որոնց բնիկ հայերեն ձևերը (հաւ, հանի) կային լեզվի մեջ:

Վերոհիշյալներից դուրս հայերենի ազգականական բառերի մեջ առանց մեկնության են մնում աղջիկ, կոյս, աներ, հոր, քեռի, եղար, զոքանչ, փեսայ, զաւակ, թռն, լաճ, թայրաթուռ և խնամի բառերը, որոնց մի մասը իգական գծին է պատկանում: Կարծում են, որ այս բառերը, զոքն մասամբ, մտել են հայերենի մեջ խալդերենից փոխառությամբ:

7) Դրամներ. —

Հայերենի ամենաթույլ կողմը դրամականն է. այս կարգի բոլոր բառերը փոխառություն են կամ պարսկերենից, կամ հունարենից և կամ մինչև իսկ ասորերենից: Միակ բնիկ բառը հայերենի մեջ արծաթն է, որ թե՛ ընդհանրապես մետաղ է նշանակում և թե այդ մետաղով կտրված դրամը: Փոխառյալ բառերից դուրս ունինք բնիկն, նաքարակիտ, խերեւեշ, որոնք մանր տեսակի դրամներ են նշանակում և հավանաբար խալդիական փոխառություններ են:

8) Գրական. —

Հայերենի մեջ բնիկ, այսինքն հնդեվրոպական ծագումից են՝ ուսանիլ, գիր, (գիրք, գրիչ), թիւ, ընթեմուլ: Թողնելով օտար փոխառությունները, ինչ. դպիր, դպրոց, մատեան, մելան, կաղապար, մագաղաթ և այլն, որոնք պարսկերենից, հունարենից և ասորերենից են ծագում, հայերենի մեջ ունինք մի խումբ ամենասովորական բառեր, որոնք սակայն ո՛չ մի մեկնություն չեն ստացել: Այսպես են թուղթ, թանաք, կածին, էջ, գիծ, գծել: Որովհետև հայերը Հայաստան մտած ժամանակ դեռ քաղաքակրթության բավական ստոր աստիճանի վրա էին, մինչդեռ խալդիները նրանցից շատ ավելի բարձր քաղաքակրթություն, գիր ու գրականություն ունեին, ուստի հավանաբար այս բոլոր բառերը հայերը փոխ են առել իրենց նվաճած խալդիներից: Դժբախտաբար հայերը, ինչպես երևում է, այս բոլորի միայն բառերը ձեռք բերին՝ իբրև օտար արտադրություն, իսկ իրենց համար գիր ու գրականություն չստեղծեցին, մինչև կգար Մեսրոպը՝ որ հունական և

ասորական քրիստոնեական քաղաքակրթության ազդեցության տակ կինարեր հայերեն գրերը և հիմք կդնեն հայկական գրականության:

Այն մի քանի բառերը, որ հիշեցինք վերևում, մի շատ փոքր թիվ են կազմում այն հազարավոր բառերի մեջ, որոնք դեռ չմեկնված մնում են հայ լեզվի բառազանձում: Արմատական բառարանը ունի ընդ ամենը 10.772 արմատ, որից 909 մեկնված է իբր բնիկ, 4016 իբր փոխառյալ, 152 իբր բնածայն (123 բառ էլ սխալ ու կեղծ բառեր են): Մնում է ուրեմն 5572 անծանոթ բառ, որի մի մասը ենթադրվում է թե հայերը փոխ են առել խալդիների լեզվից՝ իրենց դարավոր կենակցության ժամանակ: Այս բառերը ներկայացնում են կյանքի բոլոր ասպարեզները, հետևաբար ամեն տեղ էլ կարելի է ենթադրել խալդիների ազդեցությունը: Խալդերենի ազդեցությունը թափանցել է նույն իսկ շատ ավելի խորը. խալդերեն լեզուն անծանոթ լինելու պատճառով մենք ճիշտ չենք կարող ասել, թե նա ինչ չափով է ազդել հնդեվրոպական սեռի և երկակի թվի ջնջման, հոլովների պահպանության, աշխարհաբար հոգնակիի կազմության և զանազան մասնիկների փոխառության վրա: Բայց կարող ենք ավելի վստահորեն ասել, որ հայերենի ծայնական դրության ձևավորումը առանձնապես պարտական ենք խալդերենի.— հայերեն բաղաձայնների հնգյակ խումբը՝ բաղկացած յուրաքանչյուրը երեք անդամից (բ, պ, փ և այլն) ճիշտ իր նմանը ունի կովկասյան լեզուների, հատկապես վրացերենի մեջ և հավանաբար նաև խալդերենի հետ նույն է: Նույնպես հնդեվրոպական երկար ծայնավորների ջնջումը հայերենի մեջ՝ թերևս արդյունք է խալդերենի ազդեցության: Նկատելի է, որ մեր դրացի վրացերեն, լազերեն և այլն լեզուներն էլ չունին երկար ծայնավորներ:

Այն բոլորը՝ ինչ որ ասացինք խալդերենի ազդեցության մասին հայերենի վրա, թե՛ բառական և թե՛ մանավանդ ծայնաբանական ու քերականական տեսակետից, զուտ ենթադրություններ են, որոնք ո՛չ մի փաստացի ապացույց չունին: Տեսանք վերևում գրեթե հարյուր խալդերեն բառ, որոնցից ո՛չ մեկը հայերեն չէ: Ոչ միայն այդ, այլ և խալդերենի մինչև այժմ հայտնի ամբողջ բառացանկում չկա ո՛չ մի բառ, որ անհերքելի կերպով հայերեն կարելի լինի համարել: Արմատական Բառարանում, զանազան պատճառներով, մենք խալդերեն համարեցինք միայն 15 բառ, հիմնվելով հատկապես այն հանգամանքի վրա, որ նրանք կապվում էին հյուսիսսային և հարավային կովկասյան լեզուների հետ կամ բնիկ հայ երկրի բուսական անուններ են:

Այդ բառերը հետևյալներն են.

ընկոյզ	կարաս	հաճար?
ծեփել	կարասիք	ճակ «էգ»?
ծիրան	կրթել	նժար?
ծիրիլ	կռել (կուռ, կռան)	տող?
կաղամախ	կտաւ	փառ «զգեստ»

Ավելի ենթադրական են ծայնաբանական ու քերականական երևույթները.— հայերենը ունի 3 աստիճանի 5 շարք բաղաձայն. կարիք չկա այդ բանը Կովկասյան, և նրա վրա հիմնվելով խալդիական ազդեցության վերագրելու: Նախալեզուն ուներ 4 աստիճանի 4 շարք բաղաձայն.

b	bh	p	ph
g ¹	g ¹ h	k ¹	k ¹ h
g ²	g ² h	k ²	k ² h
d	dh	t	th

հնդկերենը՝ որ նախալեզվին այնքան մոտիկ մի լեզու է, ունի 4 աստիճանի 5 շարք բաղաձայն.

b	bh	p	ph
g	gh	k	kh
j	jh	č	čh
d	dh	t	th
ḍ	ḍh	ṭ	ṭh

հունարենը ունի 3 աստիճանի 3 շարք բաղաձայն.

β	π	φ		b	p	ph
γ	κ	χ	այն է՝	g	k	ch (kh)
δ	τ	θ		d	t	th

իսկ *ծ*, *ծ*, *g*, *ճ*, *ջ*, *չ* բաղաձայններից կարող ենք գտնել հնդկերենի, աֆղաներենի, իտալերենի, գերմաներենի, անգլերենի, ռուսերենի և ուրիշ լեզուների մեջ, որոնք բոլոր հնդեւրոպական են առանց տարակույսի: Միայն հայերենի՝ն ներելի չէ ունենալ 3 աստիճանի

բաղաձայն (բարբառներում դեռ 4 աստիճանի), առանց խալդերենի ազդեցություն ենթադրելու¹:

Երկար ծայնավորների ջնջումն էլ կարիք չկա վերագրելու խալդերենին, որովհետև այսօրվա հունարենը, պարսկերենը և ռուսերենն էլ զրկված են երկար ծայնավորներից: Վեց հոլովների պահպանությունը նույնպես կարիք չկա վերագրելու խալդերենին, որովհետև հնդկերենն ու ռուսերենն էլ պահպանել են նույն հոլովները և ավելի ևս: Երկակիի ջնջումը նույնպես կարիք չկա անպատճառ խալդերենին վերագրելու, որովհետև, առանց այն էլ, այսօր քերականական այդ կարգը ջնջված է բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մեջ: Սեռի ջնջումն էլ խալդերենին վերագրելու կարիք չկա, որովհետև պարսկերենն ու անգլերենն էլ, որոնք մի քանի դար առաջ սեռ ունեին, այժմ ջնջել են այն:

Եվ այսպես, ո՞ր կետից էլ որ բռնենք, հայերենը իր ընկերներն ունի հնդեվրոպական լեզուների շարքում և անպատճառ խալդերենի ազդեցությունը ենթադրելու կարիք չկա:

Սակայն խալդիական փոխառությանց ավելի կարևոր և այս անգամ արդեն ավելի անվիճելի մի շարք են կազմում Հայաստանի աշխարհագրական անունները:

Ամեն մի ազգ, որ նվաճում է մի ուրիշ երկիր և ժամանակավոր կամ մշտական բնակություն է հաստատում այնտեղ, այդ երկրի աշխարհագրական անունների հետ վարվում է հետևյալ ձևով.— 1) Սովորաբար ամեն մի անուն պահում է անփոփոխ, հարմարեցնելով միայն իր լեզվի ծայնական օրենքներին: Այսպես, թուրքերը տիրելով Հայաստանին, չփոխեցին Ակն, Վան, Չմշկածագ, Երզնկա, Բաբերդ, Կումայրի, Կարս, Չազածոր և այլն անունները, այլ թուրքերենի ծայնական օրենքների համաձայն՝ դարձրին Էգին, Վան, Չիմիշգեզեք, Էրզինգեան, Բայբուրթ, Գիւմրի, Ղարս, Չանգեզուր և այլն: Նույնպես ռուսները անցյալ դարում տիրելով Հայաստանին, չփոխեցին Շուշի, Էջմիածին, Երևան, Գորիս և այլն անունները, այլ պահեցին չնչին փոփոխությամբ՝ Սյաա, Эчмиадзин, Эривань, Гериуси: Նույն է նաև աշխարհիս բոլոր երկիրների համար: Հնդեվրոպացիք տիրելով Եվրոպայի, Ասիայի, Ափրիկեի և Ամերիկայի զանազան տեղերին, պահեցին նախաբնիկների տված

¹ Այսպես է մտածում նաև H. Pedersen, ՀԱ 1929, էջ 120, որ մինչև անգամ անցնում է այն մտքին, թե ընդհակառակը հայերենն է, որ ազդել է Կովկասյան լեզուների ծայնաբանության վրա:

անունները և դրա համար էլ Եվրոպան և մյուս երկիրները լի են այնպիսի անուններով՝ որոնց իմաստը մեզ անհայտ է:

2) Տիրող ցեղը բնիկ անունները ժողովրդական ստուգաբանությամբ նմանեցնում և վերածում է իր լեզվի որևէ մի ձևին: Այսպես, թուրքերը **ճորոխը** դարձրել են **Չիրիք-սու** (փտած ջուր), **Օծունը՝ Ուզունլար** (երկարներ), **Արագածը՝ Ալագեռզ** (խայտակն), **Կապանը՝ Ղափան** (կշիռք) և այլն:

3) Հաճախ, տեղական անունները բնիկների լեզվից թարգմանվում են նորեկների լեզվին. այսպես՝ **Քարինտակ** դարձել է **Տաշալթի, Ծովքը՝ Գեղջիք, Նորաշենը թագաքենդ, Վաղաւերը՝ Թեգխարաք** և այլն:

Այս երեքը աշխարհագրական անունների փոփոխության սովորական ձևերն են. քիչ անգամ միայն նորեկները դնում են բոլորովին նոր անուններ. այսպես, **Էջմիածինը** դառնում է **Իւջքիլիսա, Աւետարանոցը՝ Չանախչի, Կարինը՝ Երզրում, Կումայրին՝ Ալեքսանդրապոլ, և այս հատկապես այն ժամանակ, երբ նորեկները հիմնում կամ շինում են մի բոլորովին նոր քաղաք կամ գյուղ:**

Աշխարհագրական անունների փոփոխության այս ընդհանուր օրենքներից չէին կարող բացառություն կազմել նաև Հայերը: Ուստի նրանք էլ երբ մտան Հայաստան, բնականաբար պահեցին առհասարակ այն ձևերը, որ գործածական էին բնիկների մեջ, լինեն դրանք խալդիներ թե ուրիշ մանր մունր ժողովուրդներ: Եվ ահա դրա համար էլ ունինք **Վան = Բիայնա, Տոսպ = Տուշպա, Արարատ = Ուրարտու:**

Հայաստանի տեղագրական անունները մենք կարող ենք բաժանել երկու կարգի. 1) Այն անունները, որոնք ո՛չ մի մեկնություն չունին հայերենի մեջ. ինչ. **Մասիս, Արարատ, Վան, Կարին, Երզնկա, Փարպի, Երևան, Քանաքեռ, Տաթև, Փարաքար** և այլն և այլն: 2) Այն անունները, որոնք ուղղակի մեկնվում են հայերեն լեզվով. ինչ. **Յամաքաբերդ, Զրաբերդ, Աշտարակ, Վարազաբոյն, Ծովատեղ, Վաղաւեր, Էջմիածին, Սևքար, Ծակքար, Շնաթաղ** և այլն: Սրանցից դուրս են մնում թուրքերեն և ռուսերեն անունները, որոնք բոլորովին նոր շրջանի արդյունք են. ինչ. **Մոլլադուրսուն, Քեշիշքեանդ, Ալուչալու, Թայշարուխ, Ալեքսանդրապոլ, Ելիզավետպոլ, Ելենովկա, Սուխոյ-Ֆանտան, Սիմեոնովկա** և այլն: Արդ՝ առաջին կարգի անունները խալդիական անուններ են և անշուշտ մի օր պիտի գտնեն իրենց մեկնությունը, եթե խալդերեն լեզուն երևան գա: Ամեն մի փորձ՝ մեկնելու այդ անունները հայերեն լեզվով, հակառակ է տրամաբանության և առաջուց դատապարտված է անհաջողության: Բայց երկրորդ կարգի անուններն էլ, թեև արտաքին երևույթով

բոլորովին հայերեն, բայց կարող են սակայն, գոնե ոմանք, խալդիական բառերի աղճատված ձևերը լինել, իբրև արդյունք ժողովրդական ստուգաբանության: Այսպես՝ ինչպես Ուզունլար «երկարներ» թուրքերեն բառը էապես ամենևին թուրքերեն չէ, այլ հայերեն օծուն «օծավետ» բառի աղավաղությունն է, նույնպես օրինակ՝ Աշտարակ, որ մեզ համար բոլորովին հայերեն բառ է, կարող է լինել խալդիական մի որևէ բառի աղավաղյալ ձևը: Այս բոլորը կարելի է ճշտել և որոշել միայն այն ժամանակ, երբ երևան կգա խալդերեն լեզուն, բայց առ այժմ խալդիական ազդեցությունը այդ կողմից անուրանալի է: (Տե՛ս և էջ 190):

Տեղական հատուկ անուններից հետո հարց է բարձրանում անձնական հատուկ անունների մասին: Հայերենի անձնական հատուկ անունները կարող ենք բաժանել երկու խմբի. 1) Ձուտ հայերեն անուններ և 2) Օտարազգի անուններ: Ձուտ հայերեն անունները շատ քիչ են մեր մեջ: Այսպես օր. Հրաչեայ, Հրանոյշ, Արուսեակ, Վարդիթեր, Հերիքնազ, Լուսնթագ, Նորայր, Սկայորդի և այլն. ընդհակառակը շատ առատ են օտար անունները. այսպես՝ պահլավերեն Արշակ (արջուկ կամ արու), Երուանդ (արագ), Բագարատ (աստվածատուր), Սպանդարատ (սրբատուր), պարսկերեն Ջիւանշիր (մատաղ առյուծ), Արզուման (փափագող), Ջիհանգիր (աշխարհակալ), եբրայեցերեն՝ Սամուէլ (լսող աստուծո), Յակոբ (խաբող), Էմմանուէլ (ընդ մեզ աստուած), Գաբրիէլ (ախոյան իմ Աստուած), Իունարեն՝ Ստեփանոս (պսակ), Փիլիպպոս (ծիասեր), Բարսեղ կամ Վասիլ (թագավոր), լատիներեն Լևոն (առյուծ), թուրքերեն Ալլահվերդի կամ Թարվերդի (աստվածատուր) ևլն, չենք հիշում նոր եվրոպական և ռուսական անունները, ինչ. Եդուարդ, Ալֆրեդ, Մաշա, Վալդդիա և այլն, և այլն: Այս բոլորից դուրս կան մի խումբ հայկական հատուկ անուններ, որոնք ոչ մի լեզվով չենք կարող մեկնել. այսպես՝ Հայկ, Արամ, Արամայիս, Արա և այլն: Արդ՝ անտեղի չէ կարծել որ այդ անունները նույնպես խալդիական փոխառություններ են. որին իբրև ապացույց կարող է ծառայել Արամէ, խալդիական այդ նշանավոր թագավորի անվան բացարձակ նմանությունը հայոց Արամ անվան հետ: Դժբախտաբար խալդիական անուններից էլ շատ բան ծանոթ չէ մեզ, որպես զի կարելի լիներ համեմատություններն ավելի ընդարձակել: Բայց այսքանն էլ բավական է ընդունելու համար, որ խալդիական փոխառություններ կան նույն իսկ մեր անձնական հատուկ անունների մեջ: Այս մասին զորավոր ապացույց է մեր տոհմական անունների —ունի վերջավորությունը, որ փոխառյալ է խալդիական —in ձևից, որով կոչվում են բազմաթիվ

խալդիական տեղանուններ. տարակույս չկա, որ հայ նախարարական տոհմերից շատերը խալդիական ծագում ունին:

Ամփոփելով այս բոլորը՝ մենք կարող ենք իբրև եզրակացություն ասել, որ խալդերենի ազդեցությունը անուրանալի է հայերենի վրա: Հայերենը փոխ է առել խալդերենից ո՛չ միայն իր սովորական բառաձևերի մի կարևոր մասը, այլ և իր անձնական հատուկ անունների մի մասը և տեղական անունների ամենախոշոր մասը: Սխալ չի լինի ասել, որ եթե խալդիական արյունը շարունակում է ապրել մեր արյան մեջ և խալդիական երկիրը շարունակում է իր գոյությունը Հայաստանում, նույնպես և խալդիերենը շարունակում է ապրել հայերեն լեզվի ծալքերում, հայկական շրթունքների վրա:

ՄԻՏԱՆԵՐԵՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Հին եգիպտական և հաթյան նորագյուտ արձանագրությունները երևան հանեցին մի գաղտնիք, որ մինչև այժմ անծանոթ էր. այդ այն է, որ խալդիներից էլ առաջ Հայաստանը բնակված է եղել մի ուրիշ ժողովրդով, որ կրում է Միտանի անունը: Սրանց հնությունը մ. Ք. 3000 թվականն անցնում է:

Փոքր պետություն չէր Միտանին, այլ բառիս բուն իմաստով կայսրություն. նա՝ բնականաբար իր ամենից ավելի մեծացած շրջանին, տարածվում էր Կապադովկիայից մինչև Նինվե՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքը, որ նրան հպատակ էր: Նրա մեջ էին Ասորիքը, Պոնտոսը, Միջագետքը և Կովկասը: Միտանիներն են հիմնել, ինչպես կարծում են, Ասորեստանի մայրաքաղաքը և իրենք են եղել այդ երկրի հնագույն բնակիչները, որոնց հետո հաջորդեցին սեմականները:

Այս լայնածավալ պետությունը քաղաքական և առևտրական հարաբերության մեջ էր մտել եգիպտական պետության հետ, իբր հավասար հավասարի հետ, ժՁ և ԺԷ դարերում, երբ Ասորեստանը դեռ մի փոքրիկ պետություն էր և նոր էր սկսում տարածվել իր շուրջը: Այս ժամանակից երևան են հանված Միտանիների թագավոր Տուշրատայի 7 նամակները՝ գրված եգիպտոսի փարավոնին:

2500 թվից էլ առաջ Բաբելաստանի Կիշ քաղաքից մի սեմական գաղութ գալիս հաստատվում է Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա, Միտանի ժողովրդի շրջանում: Նրա կուլտուրական ազդեցությամբ և Բաբելոնի հետ մշտական հարաբերությամբ նույն տեղի Միտանիները սեմականանում են, ընդունում են Բաբելացոց լեզուն և երկու ժողովուրդների ծուլումից առաջանում է Ասորեստանյան ժողովուրդը: Այս ժողովուրդն է, որ հետո մեծանում է և գերազանցում իր բոլոր հարևաններից, և կազմելով մի հզոր պետություն, կործանում է նույն իսկ Միտանու պետությունը, շուրջ 1300-ական թվերին: Այս ժամանակից հետո երևան են գալիս խալդիները, իբրև Հայաստանի նոր տեր:

Միտանիների լեզուն անծանոթ չէ. այս լեզվով ունինք Տուշրատտա թագավորի մի նամակը, եզիպտական փարավոնին, երկու նամակ Արգավայի լեզվով՝ որ Միտանու մի բարբառն է թվում, և վերջապես Փոքր Ասիայում գտնված մի քանի արձանագրություններ՝ Խարրիների լեզվով, որոնց մեծագույնը 3500 տողանոց մի օրհներգ է: Խարրիներն էլ Միտանիների մի ճյուղն էին և նրանց լեզուն միտաներենի մի բարբառն էր:

Բացի սրանից, կան զանազան թագավորների և տեղերի անուններ:

Միտանիների լեզուն, դեռ լավ քննված չէ. բայց այնուամենայնիվ երևում է, որ նա արիական ճյուղին է պատկանում և թերևս իրանական է. այսպես, օրինակ՝ բոլորովին իրանական են Artatama, Artasuvava և այլն հատուկ անունները:

Ի՞նչ հարաբերություն կարող էին ունենալ հայերը Միտանիների հետ: Նախ քան Հայաստան մտնելը՝ հայերը բնակվելով Փոքր Ասիայում, անշուշտ ուրիշ փոքրասիական ժողովուրդների հետ միասին շփման մեջ պետք է լինեին նաև Միտանիների հետ: Հայաստան մտնելուց հետո, այս շփումը ավելի ևս մեծ պետք է լիներ, որովհետև Միտանիներն էլ կազմում էին Հայաստանի բնակչության մի մասը: Կարելի է ենթադրել, որ այս շփման ժամանակ՝ ինչ ինչ փոխառություններ տեղի ունեցած լինեն. բայց այդ փոխառությունները ստուգել անկարող ենք նյութի սակավության պատճառով: Իսկ եթե ենթադրենք, թե Հայերի Հայաստան մտած ժամանակ Միտանիներն արդեն ծուլված պիտի լինեին խալդիների հետ, այնուամենայնիվ կային տեղական հատուկ անուններ, որոնք Միտանիներից ժառանգություն էին մնացել խալդիներին, և խալդիներից էլ անցան Հայերին: Այսպես, օրինակի համար, Ալշէ տեղանունը, որ խալդիների ժամանակ դարձել էր Ալզի, անցել է հայերենին՝ Աղձնիք ձևով: Ոմանք ենթադրում են, թե Խարրի անունից է Խարբերդը, կամ՝ թե Բալաների անունից է Բալու: Կարելի է դեռ ասել, որ Մանդայեցոց անունով են Մանդակունիք և այլ նման ենթադրություններ, բայց այդ բոլորը զուտ ենթադրություններ են, որ կարելի չէ ապացուցանել: Համենայն դեպս անուրանալի է, որ Հայաստանի տեղանունների զոնն մի մասը միտանական ծագում ունի: Ապագա հայտնություններ թերևս կարողանան ավելի մեծ բան ասել մեզ այս մասին:

* Միտանիների մասին եղած գրականությունից հիշատակելի են.

Bork.- Die Mitannisprache, Berlin, 1909.

Հայերենի մեջ կան մեկ մի քանի բառեր, որոնք ձևացած են տեղանուններից. այսպես են՝

ախլախնձոր (Ախլաք կամ Խլաք քաղաքի անունից),

ախորան «սրընթաց և ահեղ» (Ախուրեան գետի անունից),

դուժ «բարբարոս» (հայոց մոտ ապրող մի ցեղի անունից),

խաղտ «կոշտ, կոպիտ» (որից խաղտալեզու, խաղտալուր, խաղտիխուղտ. բոլորն էլ խալդ ազգի անունից),

ծայթ «հավատքի մեջ թերի» (Հայաստանում բնակվող գնչուական Ծաթ ժողովրդի անունից),

կորճ «ծուռ, թյուր, անհարթ» (Հայաստանի Կորճայք նահանգի անունից),

մանի «ամսի 16-րդ օրը» (Մանի լեռան անունից),

մարդպետ «ներքինապետ Հայոց արքունիքի» (Հայաստանում բնակվող Մարդ ժողովրդի անունից):

Knudtzon, Bugge, Torp.- Die zwei Arzawa-Briefe, die ältesten Urkunden in indogerm. Sprache, Leipzig, 1902.

Հայերենով հմմտ. Տեղեկագիր Գիտ. և ար. ինստ. 1, էջ 125-154:

ԱՍՈՐԵՐԵՆՏԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՏԻ ՎՐԱ

Ասուրները կամ Ասորեստանցիք պատկանում են սեմական ցեղին:

Շատ հին ժամանակ, սեմական ցեղի մի ճյուղը մեկնելով Արաքիայից՝ գալիս նվաճում է Քաղդեսստանը և իր մեջ ձուլում տեղացի Սումերներին (մ. Ք. 4000 թ.): Այնուհետև սեմականացած Քաղդեսան հիմնում է մի մեծ պետություն, որ տարածվում է մինչև Միջերկրական ծովը, իր իշխանության տակ առնելով նաև Ելամը (մի ընդարձակ երկիր՝ Պարսից ծոցից մինչև Համադան): Ելամացիք ապստամբվում են, և ո՛չ միայն տապալում են Քաղդեսայի իշխանությունը, այլ և իրենք նվաճում են այդ երկիրը՝ հիմնելով նոր Ելամական պետություն: Քաղդեսայի սեմական ժողովուրդները թողնում են ու հեռանում. մի մասը անցնելով արևմուտք՝ հիմնում է Փյունիկեն, մյուս մասը գալիս է հյուսիս և հիմնում Բաբելոնն ու Ասորեստանը (մ. Ք. 23-րդ դար): Օգտվելով դրացի պետությունների շարունակական կռիվներից, գերազանցելով նույն իսկ իր հարևան Բաբելաստանը, Ասորեստանը հետզհետե զորանում է և հիմնում Արևելքի ամենամեծ պետությունը (մ. Ք. Ժե դար): Իր իշխանությանն են հպատակվում այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք տարածված էին Ելամից մինչև Ալիս ու Սարոս գետերը, և Եփրատից մինչև Նեղոս ու Ափրիկեի խորքերը: Ութ դար է տևում Ասորեստանի այս ահավոր պետությունը և հետո Կիմներների ու Սկիթացոց արշավանքի ժամանակ՝ Սարաց ձեռքով ի սպառ ջնջվում ու անհետանում (608):

Քաղաքական այս խոշոր մեծությունը չէր կարող առանց ազդեցության մնալ նվաճված ժողովուրդների քաղաքակրթության և լեզվի նկատմամբ: Բայց ո՛չ միայն նվաճված ու մերձավոր, այլ և հեռու մնացած ու անկախ ժողովուրդներն էլ որոշ չափով պիտի կրեին այդ ազդեցությունը: Այն ժամանակ, երբ Ասորեստանը իր փառքի գագաթնակետն էր ապրում, Հայերը (Արմենները) դեռ չէին մտած Հայաստան (Խալդիա): Նրանք բնակվում էին դեռ Փոքր Ասիայի միջին մասերում, այն է Ալիսի հովտում, և չկա ո՛չ մի հետք, որ ցույց տա, թե հայերն էլ հպատակած լինեն Ասորեստանցոց: Խալդիները արևելքից և Հաթերը հարավից՝ պատռել էին նրանց համար: Այս պարագային, Ասորեստանցոց ազ-

դեցությունը անուղղակի ճանապարհով և փոքր չափով միայն պիտի հասներ հայերին: Բոլորովին ուրիշ է խալդիների հարցը: Խալդիները 700 տարի շարունակ շփվելով Ասորեստանցոց հետ, անշուշտ շատ ավելի մեծ չափերով ազդված պիտի լինեին նրանցից: Նախորդ գլխում մենք տեսանք, որ խալդիները գրության արվեստը Ասորեստանցիներից սովորեցին: Խալդյան բևեռագիր այբուբենը ասորեստանյան բևեռագրության մի ավելի պարզ ձևն է միայն, և նույն իսկ խալդյան առաջին արձանագրությունները ասուրերեն լեզվով են գրված: Ասուրերենի ազդեցությունը խալդերենի վրա անուրանալի է:

Երբ հայերը մտան խալդիա և ժառանգեցին խալդիական հարստությունները, բազմաթիվ խալդերեն փոխառյալ բառերի մեջ ստացան նաև ասորեստանյան բառեր: Այսպեսով հայերենի մեջ մուտք գործեցին երկու կարգի ասուրերեն բառեր. մեկը նախ քան Հայաստան մտնելը, երկրորդը՝ Հայաստանում, խալդերենի միջոցով: Միջոց չունինք որոշելու առ այժմ, թե այդպիսի փոխառություններից ո՞րը ինչ կարգի է պատկանում: Բավականանում ենք միայն տալով այստեղ ասուրական փոխառյալ բառերի ընդհանուր ցուցակը:

1) Անագ «կլեկ» < ասուր. anāku, սումեր. naagga, nīggi, հին սումեր. anag «անագ»:

2) Բերդ < ասուր. bīrti, bīrtu «բերդ». այս բառը, իբրև պատերազմական արվեստի բառ, փոխառությամբ անցել էր արամեերենի, եբրայեցիների և թերևս նաև խալդերենի, ուր որոշ ծայնական փոփոխության ենթարկվելուց հետո՝ անցավ հայերենի:

3) Բուռ «ծեփելու կիր կամ գաճ» < բաբել. *būlu, ասուր. pūlu «կիր», որից փոխառյալ է նաև հունարեն pōros «տուֆ, փխրաքար»:

4) Գագաթն «մարդու և լեռան գագաթ» < բաբել. gagadu, gaggadu, ասուր. kakkadu, սումեր. gaggud «գլուխ»:

5) Թոնիր. ամբողջ Արևելքում տարածված բառ է. բոլորի մայրն է սեմականը, որից անցել է իրանցիներին և այնտեղից էլ թուրքական ժողովուրդներին: Բայց ո՞չ մի լեզվի ձևը ճշտով չի համապատասխանում հայերենին: Որովհետև ամենահին ժամանակից սկսած՝ թոնիրը գոյություն ունի հայոց մեջ, կարծում եմ, որ փոխառությունը կատարված է ասուրերենից (tinūru), որ անցել է նախ խալդիներին և այնտեղից էլ մեզ:

6) Խուց «փոքր սենյակ» < ասուր. xuṣṣu «ցանկապատ. 2. շենքի հավելվածական մաս». այս բառը նախապես նշանակում էր «եղեգ», հետո

եղավ «եղեգից շինված տնակ», հետո «խրճիթ, հյուղակ», որից էլ մեր «փոքրիկ կամ անշուք սենյակ» իմաստը:

7) Կիր. այս բառի ծագումը հայտնի չէ. շատ մոտիկ են հնչում արամեերեն և եբրայեցերեն *ցիր*, արաբերեն *ջիր* (որ է դարձյալ **ցիր*) և սաբեական *ցիրո* հոմանիշները. բոլորն էլ պատկանում են սեմական լեզվաընթացին, բայց ասուրերենում չի պահպանվել: Ենթադրելի է որ հնագույն ձևն էր ասուր. **ցիր*, որ իր հոմանիշ բուռ բառի հետ անցավ հայերենի: Հայաստանի վրայով բառը անցավ Կովկաս, ուր տվեց վրացերեն, լազերեն, ոսերեն կիրի և թուշերեն, ինգուշերեն, չեչեներեն կիր հոմանիշները:

8) Կղզի.— այս գաղափարի համար հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ որևէ բառ չկա. հունարեն *nâsos* «կղզի» բառը թվում է թե էգեական փոխառություն է, որի հետ կարող են կապ ունենալ լատ. *insula* և իռլ. *inis* «կղզի»: Հայերեն կղզի բառի հետ շատ մոտ են ասուր. *gāzar-tā* և արաբ. *jazar*, *jazīra* հոմանիշները, որոնց սեմական արմատն է *gʒr*: Եվ որովհետև այս երկուսից չի կարող ծագել հայերեն կղզի, ուստի ենթադրել պետք է, որ կղզի հին ասուրական փոխառություն է: Արմատը *gʒr* շրջվել է նախ *grz* և հետո դարձել է *gz*: Ամենահին ասուրական փոխառությանց մեջ *g* տալիս է հայերեն կ (ճիշտ ինչպես հնդեվրոպական բառերի մեջ). հմմտ. կիր<*ցիր*, կշիռ<*gišrinnu*, կմախք<*gimaxxu*:

9) Կմախք<ասուր. *gimaxxu*, *kimaxxu*, *qimaxxu* «դագաղ», սումեր. *kimax* «գերեզման». այս իմաստներից մեր կմախք նշանակության հասնելու համար, պետք է նկատի ունենալ Ասուրաբաբելական թաղման արարողությունը, երբ դիակը կավով պինդ ծեփում և մարմնի պատկերն էին դուրս բերում, որով կմախքը նաև դագաղ էր դառնում:

10) Կմախիք «մեռելի սգահանդես և մեռելի վրա եղած ողբ ու կոծ, լալիք». ծագում է նույն ասուրական բառից, որից նաև կմախք: Այս երկուսի հետ նույն է նաև Կամախ (քաղաքի անունը), որ հայ Արշակունի թագավորների գերեզմանոցն էր՝ Անի ամրոցի դեմ, որ նույն թագավորների գանձարանն էր:

11) Կնիք < ասուր. *kunūkkū* «կնիք», *kanīku* «կնքված բան», աքքադ. *qaṇāqu* «կնքել»: Ասուրաբաբելական քաղաքակրթության ամենամշակվոր գյուտերից մեկն է: Այն ժամանակվա մարդիկ առհասարակ գրել-կարդալ չիմանալով՝ հնարել էին կնիքը, որ մերթ առանձին պահում էին և մերթ էլ իբր մատանի կրում էին իրենց մատին: Կնիքի վրա փորագրված էր տիրոջ անունը, և տերը ստորագրության փոխարեն այդ կնիքով կամ մատանիով կնքելով՝ հաստատում կամ վավերացնում էր

որևէ գրություն: Այս բառն է, որ ասուրերենից հայերենի և հայերենից էլ թուրքերենի անցնելով, թուրքերենի միջոցով թափանցել է ուզբ-ֆիննական և սլավական աշխարհը ու տվել է վերջապես ռուս. книга «գիրք» բառը: (Այս կարծիքը հայտնել են Mikkola, Pedersen, Munkácsi, որ և ընդունել է Berneker, իր սլավական Արմատական բառարանում, էջ 664):

12) Կշիռ < ասուր. gišrinno «լծակ, կշիռք», սումեր. gušur, gušra «ծող, լծակ»: Արդեն տեսանք վերը (կղզի բառի տակ), որ հնագույն ասուրական փոխառությունների մեջ ց տալիս է հյ. կ:

13) Կոզեռ «անչափահաս մանուկ, երեխա, տղա». իբրև «ծագուկ կամ փոքրիկ» կապվում է հաջորդ բառի հետ:

14) Կոզմն «ուղտի ձագ».— ինչպես ուղտ, նույնպես և իր ձագը՝ կոզմն, իբրև Հայաստանի ո՛չ բնիկ մի անասունի անուն, անշուշտ փոխառյալ պետք է լինին օտարներից: Ասուրական արձանագրությունների մեջ արդեն հիշատակված է, որ ուղտը բերվել է դրսից և հետո ընտանեցվել է Ասորեստանում: Առաջին անգամ ուղտը բերել է Թագ-լաթպալասար Ա (1108-1080 մ. Ք.). հիշատակված են Եփրատի ափին՝ Hindān քաղաքից, Guzan կամ Gulzan երկրից, Mēsu երկրից և Մարաստանից բերված ուղտեր: Ասորեստանից ուղտը մտել է Հայաստան, ըստ որում հյ. ուղտ փոխառյալ է ասուր. uldu հոմանիշից: Իր ձագի անունը (կոզմն) գտնում ենք միայն արաբ. jazūr ձևի մեջ, որ լինելով բնիկ սեմական բառ, ենթադրել է տալիս ասուր. *gʷr (հմմտ. վերը կղզի), որից էլ անցած պիտի լինի հայերենի:

15) Հալաւ «զգեստ» < ասուր. ḫalāpu, ḫalābu «ծածկել», որից nahlap- «կերպաս, հագուստ, զգեստ»:

16) Մալուխ «հաստ չվան» < ասուր. maxullānu նույն նշանակությամբ. հայերենի մեջ լ-ի շրջվել են, իսկ վերջածայն ու ջնջված է, ինչպես gišrinno>կշիռ բառի մեջ:

17) Մաղխազ «թագավորի պահապանների գլխավորը», որից մաղխազութիւն «հայ նախարարական Մաղխազունի տան պաշտոնը». < ասուր. malxazu «իշխան»?

18) Մաքամիլ «կռվիլ» < ասուր. maxaru «դեմ կանգնիլ, հակառակիլ, մրցիլ, թշնամու դեմ դուրս գալ»:

19) Մզել «քամել» < ասուր. mazū «մզել, քամել (գինի և այլն)»:

20) Նահանգ < ասուր. na-an-ga «երկրամաս, երկրի շրջանակ, երկիր, վայր»:

21) Ուղտ < ասուր. uldu, որի վրա տե՛ս վերը կոզմն բառի տակ:

22) Ուրազ «փայտ տաշելու գործիք» < ասուր. ur-ra-ku «քարտաշ». հայոց ուրազը՝ քարտաշի գործիքն է եղել:

23) Տամալ կամ տամալի «տանիք, երդիք, տան վրա ճեմելիք» < ասուր. tamlū, tamlū «պատշգամբ»:

24) Տարածել < ասուր. taraṣu «փռել, մեկնել, տարածել»:

25) Ցեց < ասուր. ṣāṣu «ցեց, որ շորերն է ուտում»:

26) Փոխ, փոխել և այլն < ասուր. puxxu «փոխել, փոխանակել», pūxu «փոխանակություն. 2. փոխառություն, փոխատվություն. 3. ընկալագիր, ստացական», pūxatu «փոխանակության առարկան», pūxatu «փոխանակություն»:

27) Քաղաք < ասուր. kalakku «պարիսպ, շրջապարիսպ, դարավանդ». գիտենք, որ «քաղաք» նշանակող բառերը բուն «բարձունք կամ ամրություն» նշանակությունն ունին:

Ասուրերենից փոխառյալ բառերի շարքում չենք հիշում բնականաբար այն բառերը, որոնք թեպետ ծագումով Ասորեստանյան են, բայց հասել են մեզ ուրիշ լեզուների միջոցով: Այսպես են օրինակ՝

1) Դպիր, ծագում է սումեր. dub, ելամ. tuppi, աքքադ. duppu «արձանագրություն, գրության տախտակ» բառից. որ տվել է նախ հին պրս. dipi, պիլ. dipir «քարտուղար, գրագիր», որից էլ հետո՝ հայերեն դպիր:

2) Ձամբիւղ, ծագում է ասուր. zabbīl «մի բան տանելու աման» բառից. անցել է նախ պարսկերենի, ուր տվել է zānbīl ձևը, այստեղից էլ հայ. զամբիւղ:

3) Փիլթայ «պատրույզ». — բուն աղբյուրն է եգիպտական pētira, որ անցել է նախ սեմական աշխարհը, ուր տվել է եթովպ. fatala «ոլորել, հյուսել», ասուր. pātāl «փաթաթվել, գալարվել», ասոր. fātīlā «պատրույզ», սրանցից փոխառությամբ պրս. pītā, հետո թրք. piltā, որից էլ հայ. փիլթայ, ռուս. фитиль և այլն:

Այս կարգի բառերի թիվը բավական մեծ է, բայց ավելորդ ենք համարում հիշել մի առ մի: Կարևոր է սակայն հիշատակել դարաշրջան նշանակող երեք հետաքրքրական բառեր, որոնք են.

1) Ներ «600 տարվա մի շրջան», որ մտել է հայերենի մեջ հունական nēros ձևից, իսկ սա էլ ծագում է սումերական nēru «600» բառից:

2) Սոս «60 տարվա մի շրջան», որ մտել է հայերենի մեջ հունարեն sōssos ձևից, իսկ սա էլ ծագում է ասուր. šuššu, šušu «վաթսուն» բառից: Բոլորի աղբյուրն է սումեր. šuš «վաթսուն», որ կազմված է սձ «30» բառի կրկնությամբ (իբր սձ-սձ 30+30), իսկ սա էլ առաջանում է a «տասը» × 6 «երեք» բառերից:

3) Շար «3600 տարվա մի շրջան». սրա բուն աղբյուրն է բաբել. šar, ասուր. ša-ar, որ նշանակում է «3600» թիվը: Սրանից են փոխառյալ ասոր. sar, հունարեն sáros, լատ. sarus «3600 տարվա շրջան»: Բայց սրանցից կարելի չէ ենթադրել հայ. շար, քանի որ սկսվում է շ ծայնով, մինչդեռ մյուսները ունին s: Հայտնի չէ, թե ինչ ճանապարհով ասորեստանյան ձևը եկել հասել է մեզ: Կարելի էր թերևս ենթադրել, թե ասուրաբաբելական ձևը մախ մտել է խալդերենի մեջ, որից անցել է հետո հայերենի: Սակայն բառի շատ սահմանափակ գործածությունը և գործածության հանգամանքները չեն կարող ընդունելի դարձնել նաև այս կարծիքը:

Բացի հասարակ անուններից Ասորեստանը տվել է մեզ նաև չորս հատուկ անուն, որոնք են.

1) Նանե աստվածուհի Հայոց, դուստր Արամազդի՝ հոր ամենայն աստվածոց < ասուր. Nanā, Ninā աստվածուհի (Սումերական Ninni և փոքրասիական Նանա):

2) Սենեքերիմ, նշանավոր թագավոր Ասորեստանցոց (705-681) և մեծ աշխարհակալ. ծանոթ է մեզ Ս. Գրքի միջոցով (Դ թագ. ժԸ. 13). Ժ դարից սկսվեց գործածվել նաև մեր մեջ. ասուրերեն ձևն է Sin-aḫḫē-erība, որ բուն նշանակում է «Սին (Լուսին աստվածը) եղբայրներս շատացրեց»:

3) Ադրամելեք և

4) Սարասար կամ Սանասար } Ասորեստանցոց Սենեքերիմ թագավորի որդիքը, որոնք իրենց դաժան հորը սպանելով՝ Հայաստան փախան և նրանցից սերվեցան Արծրունի և Գնունի մախարարական տոհմերը (Դ թագ. ժԹ. 37, ես. Լե. 38): Այս անունները գործածական դարձան նաև հայոց մեջ: Երկուսն էլ հասել են մեզ եբրայեցոց և հույների միջոցով՝ Աստվածաշնչի թարգմանությամբ:

Սրանցից դուրս կա նաև երկու կասկածելի բառ, որոնք են՝

1) Կաշի. այս բառի հետ նման են սումեր. kuš «կաշի, մորթ» և արաբ. qaš°. և կարելի է ենթադրել, որ ասորաբաբելական աշխարհի միջոցով անցած լինի մեզ:

2) Կորին «առյուծի ձագ» (բայց նաև գայլի, շան, կետի, իժի կամ վիշապի ձագ). սրա հետ նման են հնչում ասոր. guriā, արաբ. jarū, եբր. gūr, gōr «անասունի ձագ», բայց հատկապես «առյուծի ձագ»: Ի նկատի ունենալով ց>կ ծայնափոխությունը, կարելի էր ասել, որ այս բառն էլ հնագույն ասուրական փոխառություններից է, բայց ասուրերենը ունի

միայն ցիրս «առյուծ»: Հետևաբար և փոխառության հարցը մնում է անստույգ:

Այժմ եթե մի հետադարձ հայացք ձգենք այս բոլոր փոխառությունների վրա, կտեսնենք Ասորաբաբելական քաղաքակրթության հետքերը: 27 փոխառություններից 7 պատկանում են պետական կյանքին. սրանցից չորսը վարչական են (մադխազ, մահանգ, քաղաք, մակ կղզի), 3-ը զինվորական (քերդ, մաքառիլ, մակ գագաթն՝ իբր ամրության վայր), վեցը պատկանում են շինարարական արվեստին (քուռ, կիր, թոնիր, խուց, տամալի, ուրագ), երեքը նորամուտ անասունների անուններ են (ուղտ, կոզմն, կոզեռ), անագը պատկանում է մետաղագործության (հնդեւրոպական հայերը, ինչպես գիտենք, հնապես ճանաչում էին միայն արծաթը. մյուս մետաղներին հետո ծանոթացան և զարմանալի չէ, որ անագը Ասորեստանցիների միջոցով ստացած լինեին. նույն իսկ Չնդիկները անագը ստացել են Սեմական աշխարհից. հմմտ. սանս. nāga «անագ, կապար»):— առտնին տնտեսության վերաբերյալ բառեր են՝ հալաւ, մալուխ, կշիռ, մզել, սովորական կյանքի վերաբերյալ բառեր են տարածել, փոխ, փոխել, ցեց.— և վերջապես կմախք, կմախիք և կնիք ներկայացնում են Ասորեստանյան կուլտուրայի ամենահետաքրքրական երևույթները, որոնց մասին արդեն խոսել ենք վերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅԼ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Երբ Արմենները (Հայերը) հառաջացան Խալդիա, բնականաբար մի անգամից ամբողջ երկիրը չլցրեցին, այլ նախ մտան արևմտյան գավառները, հետո դիմեցին դեպի կենտրոնը և ապա դեպի հյուսիս, հարավ և արևելք: Այսպես՝ հայերը նախ մտան Ծոփաց աշխարհը, հետո Տուրուբերան, մինչև Վանա ծովի արևմտյան եզերքը. այստեղից նրանք դիմեցին դեպի հարավ՝ Աղծնիք և դեպի հյուսիս՝ Այրարատ: Քսենոփոնի ժամանակ (401 թ.) Հայաստանը տարածվում էր վերին Երասխից մինչև Բոհտան-սու. Կորդուացիք առանձին ու անկախ ժողովուրդ էին, ինչպես և Տայեցիք, Խալիբները և Փասիանցիք: Ն. Զ. 189 թվին, երբ Ջարեհ և Արտաշես հիմնեցին անկախ հայկական փոքրիկ թագավորություն, առաջինը իր իշխանության տակ ուներ միայն Ծոփքը, Հանձիթը և ուրիշ մի քանի գավառներ. իսկ Արտաշես՝ իշխում էր միայն Այրարատի մի մասի վրա: Սրանից հետևում է, որ հայաշատ վայրերը միայն այս նահանգներն էին: Հիմնվելով Ստրաբոնի տված տեղեկությանց վրա՝ Յուլիան (Հին Հայոց տեղ. անունները, էջ 60) գտնում է, որ այդ ժամանակ հոծ հայություն կար Այրարատի և Տուրուբերանի մեջ, օտար տարրերով խառն հայություն կար Ծոփաց և Աղծնյաց մեջ, իսկ Հայաստանի մյուս նահանգների բնակչությունը բաղկացած էր զանազան օտար տարրերից: Հայերը դեռ այդ տեղերը ոտք չէին կոխած: Ջարեհ և Արտաշես ընդարձակում են իրենց երկիրը, օտար ազգերից խլելով նոր հողամասեր. այսպես՝ Մարերից խլեցին Կասպիանեն (Փայտակարան), Փավնիտիսը (Սիւնիք?) և Բասորոպետան (Վասպուրական). Վրացիներից խլեցին Պարիադրոս լեռան ստորոտի գավառները (Տայք, Կղարքք), Խորձյանը և Գուգարքը. Խալիբներից և Մոսինացիներից խլեցին Կարինն ու Դերջանը, Կատաոնացիներից խլեցին Եկեղիքը, իսկ Ասորիներից՝ Տարոնը¹: Ուրեմն այդ նահանգների ու գավառների ժողովուրդները մար, վրացի, խալիբ, մոսինացի, կատաոնացի, ասորի և անշուշտ

¹ Տե՛ս Ստրաբոն Հայոց մասին, Երևան, 1940, էջ 57:

նաև խալդի էին: Շուտով հայացան Սիւնիքը, Վասպուրականը, Բարձր Չայքը և թերևս Մուկը. մասամբ և մակերևութաբար հայացան Կորդուք, Արցախ, Ուտի, Գուգարաց հարավային մասը և Տայք. իսկ Պարսկահայք և Փայտակարան միշտ օտար մնացին ու բնավ չհայացան: Մինչև Ջ դար Շուփաց մեջ (Հանձիթ) դեռ մնում են Ուրտացիք, որոնք խոսում են մի առանձին լեզու՝ տարբեր հայերենից և ասորերենից. մինչև Ժ դար՝ Ասորիները, Խութեցիները և Սասնեցիք իբրև առանձին ժողովուրդներ ապրում են Հայաստանի հարավային նահանգներում և ունին իրենց սեփական լեզուն. իսկ Առանցիք (Աղվանական մի ցեղ) ապրում են Ուտիի մեջ: Աղվանների հայացումը Մարքվարտ դնում է ԺԱ դարում¹: Դեռ Ժ դարում արաբ աշխարհագիր Իստախրի և ուրիշներ գիտեն, թե Պարտավի բնակչությունը առաներեն է խոսում: Ուտի նահանգում Թ դարից հիշվում են Սևորդիք, որ համարվում են հունգարական մի ժողովուրդ: Վանա ծովի արևելյան կողմում (Մարդաստան գավառի մեջ) բնակվում էին Մարդացիք, որոնք հիշվում են Քսենոփոնի Ժամանակ և իրենց գոյությունը դեռ շարունակում են Ներոնի օրով (54-68): Հերոդոտոս հիշատակում է նաև Սասպիրացիներին (Հայաստանի հյուսիսային կողմում, Սպերի մոտ), Մատիացիներին՝ Վանա և Ուրմիո լճերի միջև, և Պակտիացիներին՝ Հայաստանի հարավային կողմում²:

Այսպես ուրեմն, Հայաստանի հողի վրա բնակվում էին, բացի խալդիներից՝ 18 զանազան բնիկ ժողովուրդներ, յուրաքանչյուրը իր առանձին ու սեփական լեզվով: Այդ բոլոր ազգերը կամաց կամաց ծուլվեցան հայոց մեջ և հայերեն լեզուն ընդհանուր դարձավ Հայաստանի ամեն կողմը: Ստրաբոն (21-25 թվերին) ասում է, որ իր Ժամանակ արդեն բոլոր նվաճված նահանգները հայախոս էին դարձել (ὥστε πάντας δμογλῶττους εἶναι այնպես որ բոլորը միալեզու եղան)³: Այս խոսքը պետք է հասկանալ այն մտքով, թե հայերենը իբրև տիրող լեզու հասկացվում էր ամբողջ Հայաստանում, բայց միայն հին նահանգների մեջ էր ընդհանուր խոսակցական լեզու (Hübbschmann, Հին Հայոց տեղ. ան. էջ 28 և 53):

Այս բոլոր ազգությունները հայամալու և հայախոս դառնալու Ժամանակ՝ անշուշտ պահեցին իրենց բնիկ լեզվից որոշ հետքեր: Որոշ բառեր, հատկապես տեղական նշանակություն ունեցող բառերից,

¹ Marquardt, Entstehung, էջ 36:

² Hübschmann, Հին հայոց տեղւոյ անունները. Վիեննա 1907, էջ 10-61:

³ Ստրաբոն Հայոց մասին, էջ 57:

ինչպես բույսերի անուններ կ'ըն, մտան հայերեն լեզվի մեջ՝ կա՛մ իբրև տեղական բարբառային ձևեր և կա՛մ նույն իսկ կարողացան տարածվել ընդհանուր հայերենի մեջ: Օրինակի համար՝ Խորենացու Աշխարհագրության մեջ (էջ 610) հիշվում է կատակ անունով մի թռչուն, որ հատուկ է եղել Ուտի գավառին: Այս բառը անշուշտ ուտիերեն է: Չունենալով ո՛չ մի տեղեկություն այդ լեզուների մասին, բնականաբար չենք կարող որոշել նրանց ազդեցության չափը: Այդ լեզուներից փոխառյալ բառերը գտնվում են հայերենի չմեկնված բառերի շարքում և արդի գավառական բարբառներում:

Սակայն եթե այս բնիկների լեզուն մեզ ծանոթ չէ, ընդհակառակը շատ լավ գիտենք Կովկասյան զանազան ազգերի լեզուները, որոնցից ոմանք նույնպես գտնվում են Հայաստանի նախաբնիկների թվում և հետո հայացել են: Ուտի, բուն նյութի քննության անցնելուց առաջ, տանք մի ընդհանուր տեղեկություն Կովկասյան լեզուների վիճակագրության և նրանց լեզվաբանական ցեղակցության մասին:

Կովկասյան լեռնաշղթայի երկու կողմերում խոսվում է 40 լեզու, չհաշվելով հնդեվրոպական ցեղերի լեզուները (ինչպես են՝ ռուսերենը, հայերենը, օսեթերենը, թաթերենը, լաիճերենը ևն) և թուրք-թաթարական ցեղերի լեզուները (ինչ. նողայ, բալքար ևն):

Այս 40 լեզուները բաժանվում են երկու խմբի.

ա) Հարավային Կովկասյան լեզվախումբ.

բ) Հյուսիսային Կովկասյան լեզվախումբ.

Հարավային խումբը պարունակում է չորս գլխավոր լեզուներ, որոնք են՝ վրացերեն, մինգրելերեն, լազերեն և սվաներեն: Հյուսիսային խումբը բաժանվում է երկու ճյուղի՝ արևելյան և արևմտյան:

Արևելյան ճյուղը, որ կոչվում է նաև չեչեն-լեզգիական, ունի 8 ընտանիք.

1) Չեչենական ընտանիք (չեչեն, բաց կամ թուշ, ինգուշ լեզուները).

2) Ավարո-անդի ընտանիք (ավարերեն, անդի, բոտլիխ, գոդոբերի, կարատա, ալվալ, բագուլալ, տինդի, ճամալալ, խվարչի, դիդո, կապուճի, խունգալ).

3) Լակ կամ կազիկունուխ.

4) Արճի.

5) Դարգվա (խիւրկիլի, ակուշա, վարկուն, կայտաղ, կուբաճի).

6) Սամուրյան ընտանիք (լեզկի, աղուլ, թաբասարան, ռուտուլ, ծախուր, բուդուխ, քեկ).

7) Ուտի.

8) ԽԻՆԱԼՈՒՂ.

Արևմտյան ճյուղը, որ կոչվում է նաև Աբասգո-կերկետ, պարունակում է՝

1) Ադիգե (չերքեզերեն, կաբարդիներեն).

2) Ուբիխ և

3) Ափխազերեն լեզուները:

Այս բոլոր լեզուները որոշ չափով ծանոթ են գիտության. հրատարակված են բառարաններ, քերականություններ և զանազան բնագիրներ: Հատկապես քննված են վրացերենը (իբրև այս բոլորի մեջ ամենից քաղաքակիրթ ազգի լեզուն և իբրև միակը, որ օժտված է նաև հին գրականությամբ), լազերենը և ափխազերենը: Սակայն այնուամենայնիվ դեռ չկան գիտական մեթոդով պատրաստված ուսումնասիրություններ և մենք չգիտենք այս զանազան լեզուների ցեղակցական կապը: Ամենից ավելի հայտնի է հարավային խմբի դրությունը. այս խումբը կազմող 4 լեզուները հայտնի կերպով մեկ աղբյուրից են առաջանում և իրար հետ ունին ճիշտ այն հարաբերությունը, ինչ որ օրինակ՝ սեմական լեզուները իրար հետ: Բայց թե արդյոք հյուսիսային Կովկասյան լեզուներն էլ բոլորը իրար հետ ցեղակից են, ավելի ևս՝ թե արդյոք նրանք կապ ունին հարավային Կովկասյան լեզուների հետ թե ոչ՝ հայտնի չէ:

Գաղափար տալու համար այս լեզուների հարաբերության մասին, դնում ենք այստեղ 1-20 թվականները հինգ գլխավոր լեզուներով:

վրացերեն	լազերեն	կաբարդին	ուսի	չեչեն
1. էրթի	առ	zzə	sa	ça“a
2. օրի	ժուռ	t’ū	p’ä	ši “ə
3. սամի	շում	ʃə	xib	q’o“ə
4. օթխի	օթխ	p’tlə	bip	dl“ə
5. խութի	խութ	tx’u	ˈxo	pxi“ə
6. էքվսի	անշ	xə	uˈx	yalx
7. շվիդի	շքույթ	blə	vuˈɣ	worh
8. ռվա	օրվո	yyi	muɣ	barh
9. ցխրա	չխորո	bɣu	vuy	is
10. աթի	ուլթ	pʃə	vic	it
20. օցի	էչ	t’oʃ	ɣa	tɣə

Եթե հարավային և հյուսիսային Կովկասյան լեզուները տարբեր ճյուղերի են պատկանում, ուրեմն հայերենի մեջ ունինք երկու տարբեր ներկայացուցիչներ, որովհետև հյուսիսարևմտյան սահմանում Վրացական ժողովուրդներն են, որ հայացել են, իսկ հյուսիսարևելյան սահմանում՝ Առանցիք, այն է Ուտեացիք:

Այն բառերը, որոնք հասարակաց են հայերենի և վրացերենի կամ ուրիշ Կովկասյան որևէ մի լեզվի, թվով 900 հատ են¹: Այս բառերի մի մասը, և անշուշտ մեծ մասը, վրացերենը և մյուս Կովկասյան լեզուները փոխ են առել հայերենից, քանի որ այդ ժողովուրդները պատմական շրջանում ընդհանրապես գտնվել են հայկական կուլտուրայի և քաղաքական ազդեցության տակ: Բայց անուրամալի է, որ հնագույն շրջանում հայերն էլ ունեցել են փոխառություններ, ինչպես հիշեցինք վերևում, թե՛ վրացերենից և թե՛ Կովկասյան մյուս լեզուներից: Լեզվաբանների գործը պիտի լինի մաղել այդ 900 բառերը և որոշել ու հաստատել, թե դրանցից որո՞նք փոխառություն են հայերենից վրացերեն և որոնք ընդհակառակը Կովկասյաններից անցել են հայերենի: Այս նպատակին հասնելու համար մենք ունինք հետևյալ միջոցները.

1) Այն բառերը, որոնք հայկական կազմություն ունին, օրինակ ածանցված են որևէ հայերեն մասնիկով կամ ներկայացնում են հայկական մի բարդություն, մինչդեռ նրանց արմատը չկա Կովկասյան լեզուների մեջ, բնականաբար փոխառյալ են հայերենից.— այսպես վրաց. արտավարի «7 փամոց չափ» փոխառյալ է հյ. արտավար բառից, որովհետև ունի հայկական կազմություն (բարդված է արտ և վարել բառերից, որոնք հայերեն են և չկան վրացերենում): Դարձյալ վրաց. նիվթի «նիւթ, տարր», նիվթիների «նիւթական» բառերը անշուշտ փոխառյալ են հայերենից, որովհետև նրանց մայրը, որ է նիւթ, ունի հայկական կազմություն (կազմված է նի մասնիկով՝ հիւթ արմատից) և այդ հիւթ արմատը գոյություն չունի վրացերենում: Նույնպես վրաց. մաշքաթելա, ուտ. մաշկատիլ, «չղջիկ» բառերը անշուշտ փոխառյալ են հյ. մաշկաթեւ հոմանիշից, որովհետև սա զուտ հայկական բարդություն է, և վրացերենում կամ ուտիերենում գոյություն չունին առանձին մաշկ և թեւ արմատները:

2) Այն բառերը, որոնց ծագումը գիտենք թե հնդեվրոպական է, բնականաբար փոխառյալ են հայերենից և ո՛չ թե հակառակը.— այս-

¹ Այս բառերի ձայնաբանության մասին տե՛ս իմ ընդարձակ հոդվածը, Արարատ, 1898, էջ 309, 365:

պես՝ վրաց. ութնորա «խոսակցություն», բորբոքի «զայրանալ, բարկանալ», հումի, ումի «հում», վրաց. մխիხ «զորշ», լազ. մղ «մխալ», ուտ. մուղ՝ «մուր», վրաց. նավի «նավ» և այլն փոխառյալ են հայերենից, որովհետև սրանց մայրը (իյ. բան, բորբոք, հում, մուխ, նաւ) հայերենի հնդեվրոպական բառերից են:

3) Պատահում է երբեմն, որ նախորդ երկու պայմանները միանում են մեկ բառի վրա. այս պարագային, հայերենից փոխառյալ լինելը ապացուցվում է կրկնակի փաստով. — այսպես՝ վրաց. հասակի, ասակի «տարիք, հասակ, բարձրություն, մեծություն», ասակովանի «հասակավոր», ուսասկո «անչափահաս» բառերը անշուշտ փոխառյալ են հայերենից, որովհետև նրանց մայրը հասակ, թե՛ ունի հայկական կազմություն (ակ մասնիկով հաս-անել արմատից) և թե՛ այդ հաս արմատը հնդեվրոպական ծագում ունի և չկա վրացերենում: Նույնպես վրաց. սաստիկի «կարծր, անզուր, խիստ» (հմտ. սաստիկի քարի «սաստիկ քամի», սաստիկի կացի «անզուր, դաժան մարդ»), սաստիկորա «կատաղություն, բռնություն» անշուշտ փոխառյալ են հայերենից, որովհետև նրանց մայրը՝ սաստիկ, թե՛ ունի հայկական կազմություն (իկ մասնիկով սաստ արմատից) և թե՛ այդ սաստ արմատը հնդեվրոպական ծագում ունի:

4) Այն բառերը, որոնք հայերենը փոխ է առել ասորերենից, պահլավերենից, երբեմն էլ հունարենից, և միևնույն ժամանակ գտնվում են վրացերենում կամ մյուս Կովկասյան լեզուներում, անշուշտ փոխառյալ են հայերենից վրացերեն և այլն, և ո՛չ թե ընդհակառակը: Արդարև Վրացիք և մյուս Կովկասյան ժողովուրդները չլինելով ուղղակի հարևան ասորիներին, պահլավներին և մասամբ էլ հույներին, չէին կարող նրանցից ուղղակի փոխառություններ կնքել: Ուստի բնական է ենթադրել, որ այդ կարգի փոխառությունները Հայոց միջոցով են անցել Կովկաս: Սրան իբրև ապացույց ծառայում է նաև այն հանգամանքը, որ այդ կարգի փոխառությունները, եթե որոշ ծայնական փոփոխությունների ենթարկվել են հայերենի մեջ, նույն ծայնական փոփոխություններով գտնվում են նաև վրացերենում և այլն: Օր.

զմրուխտ	< իրան. *zumurrut	վրաց.	զուրմուխտի
գանձ	< պիլ. ganj	»	գանձի
ադամանդ	< հուն. adamántos	»	ադամանտի
անդերծ	< պիլ. andarz	»	անդերծի
բադեն	< եբր. baddim, հուն. baddin	»	բադենի

բազմակ	< ասոր. mazmak	»	բազմակի
հրապարակաւ	< պիլ. *frapāḏak	»	ուրակպարակադ
հրովարտակ	< պիլ. fravartak	»	րոարտակի
հրեայ	< ասոր. ʾihūdāyā	»	հուրիա
քաղաք	< ասուր. kalakku	»	քալաքի

Այս բառերից մի քանիսը շատ բնորոշ են իրենց ծայնափոխության տեսակետով. օրինակ՝ հրեայ< ʾihūdāyā բառի մեջ նախաձայն Ի-ի անկումը զուտ հայկական օրենք է. նույնպես ծ>ր ծայնափոխությունը. այս ծայնը իրենց լեզվի մեջ չունենալով՝ հայերը դարձնում էին միշտ ր՝ թե՛ ասորերեն և թե՛ պահլավերեն փոխառությանց մեջ. ինչ. ապարանք< հայրս. apadāna, շամփուր < ասոր. šappūḏā, սպարապետ < հայրս. spāḏa-pati և վերջապես -եայ զուտ հայկական մասնիկ է, որ փոխանակվել է հայոց մոտ ասորական āyā մասնիկի հետ (հմմտ. քրիստոնեայ, քաղդեայ): Այս բոլոր ձևափոխությունները միաժամանակ գտնում ենք վրաց. հուրիա բառի մեջ:— Ձմրուխտ<zumurrut բառի մեջ ֆ>խ ծայնափոխությունը զուտ հայկական հատկություն է. հայերենը չունենալով ֆ (ֆ) ձայնը, պահլավական փոխառությանց մեջ է բաղաձայնից առաջ դարձնում էր խ. ինչ. պրս. Hazāraft>Հազարաուխտ, պրս. zarn-ufta>զամնաուխտ:— Հրովարտակ և հրապարակ բառերի մեջ ր>հր ծայնափոխությունը զուտ հայկական է և հատուկ է հնագույն հայերենի բառերին. վրացերեն րոարտակի և ուրակպարակադ ձևերը չէին կարող առաջանալ, եթե իրանցից առաջ չլինեին հ նախաձայնով սկսող ձևերը, որովհետև վրացերեն լեզվի ծայնաբանության մեջ չկա մի այնպիսի օրենք, որով նախաձայն ֆ ջնջվի:

Այս բոլորից պարզ է ուրեմն այն, որ ասորական, իրանական և մասամբ էլ հունական փոխառությունները հայերենից են անցել Վրաստան և Կովկաս, զոնե հնագույն ժամանակներում: Ավելի հետո, երբ պարսիկները և հույները առաջացան մինչև Կովկաս, փոխառությունները կարող էին լինել ուղղակի:

5) Վրացական գրականությունը սկզբնական շրջանում օգտվել է հայ գրականությունից: Աստվածաշունչը և ուրիշ զանազան գրվածքներ թարգմանվել են հայկական օրինակի վրայից: Այդ թարգմանությանց ժամանակ, ինչպես բնական էր սպասել, այլևայլ բառեր իբրև պարզ տառադարձություն, անցել են վրացերենի: Այս կարգի բառերը, ինչպես և առհասարակ այն բառերը, որոնք վրացական գրականության մեջ

հազվադեպ գործածություն ունին, փոխ առնված պետք է լինին հայերենից և ոչ թե ընդհակառակը:

6) Այն բառերը, որոնք հակառակ առաջին պայմանին, ունին Կովկասյան կազմություն, կամ նրանց արմատը կա՝ վրացերենում կամ մյուս Կովկասյան լեզուներում, բայց չկա հայերենում, բնականաբար փոխառյալ են Կովկասյաններից հայերեն: Այսպես՝ հյ. ոչխար բառը իր նմաններն ունի լազ. չխուրի, մինգ. շխուրի, վրաց. ցխովարի, ինգիլ. ցխոր հոմանիշների մեջ: Բայց այս բառը հայերեն չէ, այլ փոխառյալ է Կովկասյաններից, քանի որ արմատը չխ—ցխ գոյություն ունի վրացերենի մեջ և նշանակում է «կեալ, ապրիլ». այս արմատից են վրաց. ցխովելի «շնչավոր, անասուն» ցխովրեքա «կյանք, կենսագրություն, պատմություն», սացխովարի «կենսական, ուտելիք, սնունդ, բնակություն» և այլն. ըստ այսմ ցխովարի>ոչխար նշանակում է բուն «կենդանի»:

7) Այն բառերը, որոնք հայերենի մեջ սահմանափակ և միայն տեղական գործածություն ունին, մինչդեռ Կովկասյանների մեջ ավելի ընդհանուր են, բնականաբար փոխառյալ են Կովկասյաններից հայերեն և ո՛չ թե հակառակը: Այսպես՝ ծես բառը հայ մատենագրության մեջ շատ ուշ ժամանակ միայն գործածված մի բառ է (առաջին անգամ Ոսկիփոր) և բարդ ու ածանց ձևեր էլ չունի. նոր գրական լեզուն է միայն, որ կենդանություն տալով նրան, կազմել է զանազան բառեր. ինչ. ծիսական, ծիսարան, ծիսակատարութիւն, հայածես, յունածես և այլն: Սրան հակառակ, նույն բառը հին ժամանակից սկսած շատ կենդանի է վրացերենում, ուր ունի բազմաթիվ ածանցներ. ինչ. ծեսի «կարգ, բնության օրենք, կարգադրություն, կանոն, եկեղեցական ծես, սովորություն, բնություն, բարք», ծեսեքա «կարգադրել, կանոնավորել, կարգավորել», զածեսեքա «կանոն, հաստատություն, հրաման, կարգ», զանծեսեքա «կարգադրություն, կարգադրել, կանոնավորել», մոծես «ընկերության անդամ, քահանա, արեղա, կրոնավոր», ուծեսո «անկարգ, խառնակ, անկանոն», ուծեսոքա «խառնակություն, անկարգություն»: Այս հանգամանքից հետևում է, որ ծես բառը փոխառյալ է վրացերենից:

Դժբախտաբար կարելի չէ բոլոր 900 հայ-կովկասյան բառերը վերոհիշյալ 7 կետերի համեմատ մեկնաբանել. և կան շատ այնպիսի բառեր, որոնց համար կարելի չէ ասել, թե ո՞վ է փոխառում և ով է փոխառում, գոնե եթե ուզենանք վերաբերվել գիտական սկեպտիկ վերաբերմունքով: Այսպես օրինակ՝ ծայր բառը գտնում ենք նաև

վրացերենի մեջ ծվերի ձևով, բայց վճռել՝ թե սրանցից ո՞րն է փոխառյալ՝ կարելի չէ:

Մի կողմ թողնելով հայերենից փոխառյալ Կովկասյան բառերի հարցը, որ մեր ներկա նյութից դուրս է, և քննության առնելով միայն հայերենի փոխառյալ բառերը, մենք կտեսնենք, որ այս բառերը բաժանվում են երեք տարբեր խմբի.

1) Այն բառերը, որոնք գտնվում են հայերենի և հյուսիսային Կովկասյան լեզուների մեջ և չկան վրացական խմբի մեջ: Այսպես, օրինակ՝ խոտ, որի հետ նույն են արչ. xotu, անդ. xordo «խոտ», xotte «արմատ», ուտ. xod, ավար. Կսե «ծառ», ռուս. хвѣ, ցախ. xuta «գարի»: Այս կարգի բառերը հայերենի ա՛յն փոխառություններն են, որ կատարվել են հյուսիսային Կովկասյան լեզուների խմբից:

2) Այն բառերը, որոնք գործածական են մեր Ե դարի գրականության մեջ և գտնվում են նաև վրացական խմբի մեջ ու չկան հյուսիսային Կովկասյան լեզուներում. սակայն վրացական խմբի մեջ էլ նրանք ո՛չ թե առանձնապես նման են վրացերենին, այլ ավելի լազերենի ու մինգրելերենի: Հայտնի է, որ վրացական խմբի լեզուները երկու կարգի են բաժանվում. մի կողմում գտնվում է վրացերենը, մյուս կողմում լազերենն ու մինգրելերենը. օրինակ՝ առաջինի ծ, ձ, ց ձայների դեմ մյուսներում գտնում ենք միշտ ճ, ջ, չ. ինչպես՝

վրաց.	ծերի	«ճամճ»	= լազ. մհաջի
»	ցա	«երկինք»	= » չա
»	ցխրա	«ինը»	= » չխո՛րո
»	ցրամլե	«արցունք»	= » չերամո՛ւլե

Արդ՝ հայերեն հին փոխառություններն էլ ներկայացնում են ճշտիվ ճ, ջ, չ և ո՛չ թե ծ, ձ, ց. ինչ. ոչխար < լազ. չխուրի, վրաց. ցխովարի, ճամճ < լազ. մճաջի, մինգր. ճանջի, վրաց. ծերի:

Այս նմանություններից ի հարկե պետք չէ հետևեցնել, թե փոխառու լեզուն լազերենն է կամ մինգրելերենը. որովհետև, եթե այս և նման կետերում լազերենն ու մինգրելերենը համապատասխան են հայերենին, ուրիշ կետերում էլ չեն. այսպես, հենց վերի ձևերից հայերեն ոչխար իրապես ո՛չ մի լեզվի համապատասխան չէ. նախաձայն ո ձայնավորը պակասում է բոլորի մեջ: Նույնպես ճամճ բառի վերջածայնի դեմ մյուսների մեջ ունինք ջ և ոչ ճ: Հայկական տոմարի 2-րդ և 3-րդ

ամիսները (հոռի, սահմի), որոնք ձևացած են վրացական լեզվախմբի 2, 3 թվականներից, իրապես նման չեն ո՛չ մեկի հետ. հմմտ. վրաց. օրի, հերի, մինգր. ժիրի, ժուրի, ինգիլ. օր, օօր, սվան. օրի, հերի, յերվի, լազ. ժուր, ծուր, ջուր «երկու».— վրաց. սամի, ինգիլ. սամ, մինգր. սումի, շումի, լազ. սում, շում, ժում, սվան. սեմի «երեք»:

Թե առանձնապես վրացերենը (զոնն որոշ դեպքերում) հեռու է հայերենից՝ ցույց է տալիս ճանճ բառի վրաց. ծերի ձևը: Վրացերենի ծայնաբանության օրենքներով՝ ր համապատասխանում է խմբի մյուս լեզուների ջ, նջ ձայներին. ինչպես վրաց. ցվարի=մինգր. ցունջի «ցող», վրաց. ձիրի= մինգր. ջինջի «արմատ», վրաց. քմարի=լազ. քոմոջի, մինգր. քոմոնջի «ամուսին» և այլն: Որքան հեռու է ր ծայնը ջ, նջ ձայներից, այնքան էլ մոտիկ են լազերենն ու մինգրելերենը հայերենին:

Այս բոլորից հետևում է, որ հայերենի հնագույն փոխառությանց իբր աղբյուր ծառայող լեզուն ո՛չ միայն վրացերենը չէ, այլ և մեզ ծանոթ լեզուներից ո՛չ մեկը չէ. այլ արդի վրացական աշխարհից ավելի հարավ (Հայաստանին ավելի մոտիկ) գտնված մի ուրիշ լեզու, որ այժմ կորած է և որի մոտիկ ներկայացուցիչներն են արդի լազերենն ու մինգրելերենը: Այդ լեզուն անշուշտ խոսում էին Գուգարքի և Տայքի նախկին բնիկները:

3) Այն բառերը, որոնք գործածված են մեր գրականության մեջ ավելի ուշ ժամանակ և բացառապես նման են վրացերենին: Օրինակ՝

ծես	վրաց. ծեսի
թոկ	» թոկի
բաղդինջ	» բաղլինջո և այլն:

Այս կարգի բառերը փոխ են առնված ուղղակի վրացերենից (անշուշտ հին փոխառու անծանոթ լեզուն այլ ևս ձուլված լինելով կամ հայերենի և կամ վրացերենի մեջ):

Այս բոլոր նախապատրաստական աշխատանքներից հետո անցնենք թվել այն փոխառությունները, որ հայերեն լեզուն կատարել է Կովկասյան լեզուներից: Այստեղ դնում ենք նախ հյուսիսային Կովկասյան փոխառությունները, հետո հարավային Կովկասյան (վրացական անծանոթ լեզվից) փոխառությունները, իսկ զուտ վրացական փոխառությունների մասին կխոսենք առանձին գլխով:

Ա. Հյուսիսային Կովկասյան փոխառություններ

1. աթուր «ոտք»	7. ճաղատ
2. արջն «սև»	8. ճայդ «ցեխ»
3. արջասպ	9. մագիլ?

4. ար «ոտք»?

10. մոծակ

5. եզ «մեկ»

11. ուղիս

6. խոտ

12. քած

Բ. Հարավային Կովկասյան փոխառություններ

1. Աղբ	լազ.	lebi «կեղտ»
2. անթեղ	վրաց.	անթերա «վառել»
3. բակ	»	բակի, լզ. baki, սվան. bog
4. բոզ	»	բոզո, լազ. bozo
5. գալառ	»	գվարի, թուշ. գոր «ցեղ, ընտանիք»?
6. գդակ	»	գադիա, լազ. մինգր. քուդի?
7. գութայ, գութան	»	գութանի, թուշ. գութա...
8. զովող «ընկեր»	»	զավի
9. լակոտ	»	լեկվի, լազ. լակոտի
10. խամրիլ, խամուր	»	խմերի, գամ-խմարի
11. խծուծ (կանեփի)	»	խվեծա
12. խոխոմ «ծոր» տե՛ս խմել		
13. խոճ-կոր	մինգր. լզ.	ղեջի=վր. դորի
14. խմել, խում	վր.	խմեվա
15. խոփ	»	մինգր. խոփի, լզ. խոփե
16. խռովել	»	խրո
17. ծանր	»	ծոնա, լզ. ծին
18. ծիծ		
19. ծուծ }	»	ծուծու
20. ծիր «զիծ»	»	ծրե
21. ծիւ «աթար»	»	ծիվա
22. ծմել «սպանախ»	»	ծամալի, թուշ. ծոմալ
23. ծուխ		
24. կոճան «խոզ»	»	զոճի, սվ. գվեճ, մինգր. լզ. դեճի
25. հոռի (ամիսը)	»	օրի, հերի, լզ. ժուր, մինգր. ժիրի
26. ճանճ	մինգր. ճանջի, լզ. ջաջի, վր. ծերի	
27. ճիպո	վր. ծիրալի	
28. ճկոյթ	լզ. ծո՛ւլու քիթի	
29. ճղպուր(տ)	վր. ճութուրի	
30. մակ «վրա»	թուշ. mak	
31. մշակ	վր. մուշակի, լզ. մուշա ևն.	
32. շլան «մոխիր»	»	շլամի

33. շղու(աբարոյ)	»	շլու «խենթ»
34. շմորիլ «նեխվիլ»	»	շմորի
35. ոչխար	լգ. չխուրի, մինգր. շխուրի, վր. ցխովարի	
36. չանչ	վր. չենչո, լգ. չոնչի	
37. պոլոճ	»	լգ. բոբուլի
38. ջախել, ջախջախել	»	ջախեբա, լգ. jax
39. սահմի (ամիսը)	»	սամի, մինգր. սումի, լգ. շում
40. վաղ	»	խվալ
41. տաղախ «ցեխ»	»	լգ. տալախի, ինգիլ. սվ. տալախ
42. ցմախ (բույս)	»	ծմախի
43. փարախ	»	փարեխի
44. փշուր, փշրել	}	» փշերի ևն.
45. փոշի		
46. փոշկ «թրիք»		
47. փուխր, փխրել	»	փխուրա

Ահա այն բոլոր փոխառությունները, որ մեր կարծիքով հայերեն լեզուն կարող էր կնքված լինել հյուսիսային և հարավային Կովկասյան լեզուներից. 12 բառ առաջին խմբից և 47 բառ երկրորդ խմբից, ընդամենը 59 բառ: Գալով այն փոխառություններին, որ հայերենը կնքել է հետին շրջանում ուղղակի վրացերենից, դրանց մասին, ինչպես ասացինք, կխոսենք առանձին գլխով (գլուխ ԻԲ):

Երբ մի ընդհանուր ակնարկ գցենք այս բոլոր փոխառությունների վրա, կտեսնենք, որ դրանցից շատ քչերն են ներկայացնում որևէ կուլտուրական արժեք: Չհաշվելով երկրագործական ու գյուղատնտեսական բառերը (մշակ, ոչխար, փարախ, ճղպուր, խծուծ, գութան, խոփ, կոճան, բակ), իբրև զուտ կուլտուրական արժեք ունեցող բառեր կարող ենք հիշել միայն արջասպ, գդակ, բայց հատկապես հոռի և սահմի բառերը, ընդամենը 4 բառ: Մնացյալ ամբողջ բառերը ներկայացնում են սովորական կյանքի հասարակ բաներ. ինչ. աղբ, անթեղ, լակոտ, խմել, ծանր, ճանճ և այլն, և այլն: Բայց այսպես չեն լինում ազգից ազգ և լեզվից լեզու եղած փոխառությունները: Երբ մի ազգ մի ուրիշ ազգի լեզվից բառեր է փոխ առնում, առնում է այնպիսի բառեր, որոնք իր կուլտուրական կյանքի որևէ պահանջը լրացնում են: Հայերենը բազմաթիվ փոխառություններ ունի հունարենից, բայց դրանք բոլորը կրոնական, գրական, կամ գիտական տերմիններ են: Հայերենը

բազմաթիվ փոխառություններ ունի պարսկերենից, բայց այդ բոլորը պետական կազմակերպության, վարչական աստիճանների կամ պաշտոնների, արվեստների և գիտության վերաբերյալ բառեր են: Այսօր էլ հայերենը ռուսերենից և եվրոպական լեզուներից զանազան բառեր է փոխ առնում, բայց բոլորն էլ ներկայացնում են որևէ քաղաքակրթական կողմ: Փոխ ենք առնում զապիճկան ու սուխարին, բայց ո՛չ թե հասարակ կոճակը և հացը. որովհետև առաջինները կուլտուրական նորություններ են մեր կյանքի համար, իսկ երկրորդները մեզ վաղուց հայտնի սովորական իրեր:

Երբ մի ազգ կամ ժողովուրդ մի ուրիշ ազգի լեզվից փոխ է առնում սովորական կյանքի վերաբերյալ բազմաթիվ բառեր, դա արդյունք է երկու բանի. կամ այն, որ փոխառու ժողովուրդը ամբողջապես ենթարկված է փոխատուի ազդեցության (պետական, կուլտուրական և այլն), և կամ այն, որ փոխառու լեզուն իր մեջ ունի մի ուրիշ ծուլված տարրի կամ ազգության լեզուն: Առաջին դեպքի համար իբր օրինակ կարող են ծառայել հայերը Պոլսում կամ Նոր Նախիջևանում: Հայերենը Պոլսում, այսինքն ռամիկ կամ ժողովրդական հայերենը, հազարավոր փոխառություններ ունի թուրքերենից, փոխառություններ, որոնք պատկանում են բոլորովին սովորական կյանքին. ինչ. սիւտ «կաթ», եողուրտ «մածուն», իւզիւմ «խաղող», արմուտ «տանձ», պուլուտ «ամպ» և այլն, և այլն: Այս փոխառությունները իրավացի են, որովհետև Պոլսի հայերը, մանավանդ հին ժամանակ, ամբողջապես ենթարկված էին տաճիկ պետության, իբրև նվաճված և ստորադրյալ տարր: Նույնպես հայերենը Նոր Նախիջևանում հազարավոր փոխառություններ ունի ռուսերենից, սովորական կյանքի վերաբերյալ. ինչ. քուխնի «խոհանոց», սփոռ «վեճ», բեյլո «ճերմակեղեն», փաթալոք «ծեղուն» և այլն, և այլն: Այսպիսի փոխառություններն էլ իրավացի են, որովհետև հայերը Նոր Նախիջևանում կլանված են ամբողջապես ռուսական ազդեցությամբ, քաղաքակրթությամբ ու գրականությամբ:

Երկրորդ դեպքի համար իբր օրինակ կարող է ծառայել Փոքր Ասիայի, հատկապես Կեսարիայի, Յոզղատի և Ատանայի թուրքերենը, որ ունի սովորական և հասարակ կյանքի վերաբերյալ բազմաթիվ փոխառություններ հայերենից. ինչ. avanak «ավանակ», him «հիմք», šorok «շնորհք» ևլն:

Այս փոխառություններն էլ ունին իրենց պատճառը. այդ այն է, որ հայերը Փոքր Ասիայում կորցնելով հայերեն լեզուն, ընդունել են թուրքերենը իբրև մայրենի լեզու և իրենց հին լեզվից իրենց հետ են

տարել զանազան բառեր, որոնք և մտել են ընդհանուր գործածության, և նույն իսկ թուրքերի լեզվի մեջ: Այս՝ դեռ այն պարագան է, երբ ծուլված ժողովուրդը միայն լեզվով և պետականորեն է ծուլված, ու դեռ կրոնապես և ազգային տեսակետով պահում է իր անկախ գոյությունը: Իսկ երբ ծուլումը կատարյալ լիներ, խտրությունն էլ բոլորովին պիտի վերանար: Այսպիսի օրինակներ տալիս են մեզ հնդկերենը, որ ծուլել է իր մեջ Հնդկաստանի զանազան բնիկներին, հունարենը, որ ծուլել է իր մեջ Հունաստանի նախաբնիկներին, լատիներենը, որ Ֆրանսիայում ծուլել է իր մեջ կելտական ժողովուրդն ու լեզուն և այլն: Այս բոլոր դեպքերումն էլ ծուլող լեզուն ծուլված լեզվից իբրև ժառանգություն է ստացել սովորական կյանքի վերաբերյալ զանազան բառեր:

Երկու դեպքերը հեշտությամբ կարելի է զանազանել իրարից նրանով, որ առաջին դեպքում փոխառությունները շատ բազմաթիվ են, և սովորական ու հասարակ փոխառությունների հետ, միաժամանակ և անպատճառ կան նաև կուլտուրական արժեք ունեցող բազմաթիվ բառեր: Իսկ երկրորդ դեպքում փոխառությունները շատ մեծ թիվ չեն կազմում և միայն պատկանում են սովորական կյանքին:

Այժմ այս դատողությանց համեմատ քննելով մեր Կովկասյան փոխառությունները, պիտի տեսնենք, որ նրանց ներկայացնում են վերոհիշյալ երկրորդ պարագան: Հայերենը փոխառություններ է կնքել Կովկասյան լեզուներից ո՛չ թե նրա համար, որ Կովկասյան ժողովուրդները կուլտուրապես ավելի բարձր էին և հայերը ենթարկված էին նրանց ազդեցության, այլ որովհետև հայերի մեջ ծուլվել էին զանազան Կովկասյան մանր ցեղեր, որոնք իրենց հետ բերին նաև իրենց հին մայրենի լեզվի հետքերը: Այդպիսի ազդություններ էին՝ հյուսիս-արևելքից Ուտեացիք և Աղվանները, որոնք բերին մեզ հյուսիսային Կովկասյան լեզվախմբին պատկանող բառեր, և հյուսիս-արևմուտքից Գուգարացիք և Տայեցիք, որոնք բերին իրենց հետ հարավային Կովկասյան լեզվախմբին պատկանող բառեր: Պատմությունը և հնագիտությունը հաստատում են, որ այդ ժողովուրդները, ինչպես և Կովկասյան բազմաթիվ մանր ազգություններ, հին ժամանակ էլ ո՛չ միայն նշանավոր քաղաքակրթության հասած չէին, այլ և զուրկ էին հասարակ գրության արվեստից, ինչպես մինչև վերջերս էլ էին այդ ազգություններից շատերը, և միայն Խորհրդային իշխանության օրով գրի ու գրականության տիրացան: Բոլորովին այլ են խաղիները, որոնք հասած լինելով մեծ կուլտուրական աստիճանի, ինչպես ցույց են տալիս իրենց թողած հոյակապ շինությունները և բևեռագրական արվեստը,

տվին հայ լեզվին ամեն կարգի փոխառություններ՝ նախ իրենց կուլտուրայի պատճառով, և երկրորդ՝ իբրև նվաճված կամ հայերի հետ ծուլված ժողովուրդ: Խալդիները պատկանում են վերևում նկարագրած մեր կրկին դեպքերից հենց երկուսին էլ: Հայերի և Խալդիների համեմատությունը այն է, ինչ որ թուրքերի և պարսիկներինը՝ Պարսկական Ատրպատականում. առաջինները անքաղաքակիրթ նվաճողի դերում, երկրորդները քաղաքակիրթ նվաճյալի դերում. ավելի հետո երկու տարրերը ծուլված իրար հետ՝ առաջինի ազգային անվան տակ և երկրորդի կուլտուրայի ազդեցությամբ:

Այստեղ կարևոր է հիշել մի վերջին հանգամանք:

Թեև մեզ ի սպառ անծանոթ են Խալդիների և Կովկասյան ազգությունների ցեղակցական ու լեզվական հարաբերությունները, բայց անկարելի է չընդունել, որ նրանց բազմադարյան հարևանությունը ազդած լինի միմյանց լեզվի վրա: Ձանազան կողմերից անշուշտ եղել են փոխառություններ: Այսպես՝ հյուսիսային Կովկասյաններից փոխառություններ անցած կլինեն անշուշտ հարավայիններին և փոխադարձաբար. նույնպես Խալդիների լեզվից զանազան փոխառություններ անցած կլինեն թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային Կովկասյաններին և փոխադարձաբար: Այսպես օրինակ՝ մենք գիտենք, որ մշակ բառը գտնվում է թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային Կովկասյանների մեջ, ուստի անշուշտ մի փոխառու կողմ կա: Եթե այդպես է, ուրեմն մեր 59 Կովկասյան փոխառությունների զոնեն մի մասը կարող է մեզ հասած լինել անուղղակի ճանապարհով, այսինքն՝ Կովկասյաններից անցած նախ Խալդիներին և Խալդիներից էլ հայերենի՝ իբրև խալդիական բառ.— կամ կարող է նաև ընդհակառակը՝ խալդերեն մի բառ անցած լինել Կովկասյաններին և հետո՝ նրանցից անցած հայերենի.— և կամ վերջապես խալդերեն մի բառ մի կողմից անցած լինել Կովկասյաններին և մյուս կողմից հայերին, այնպես որ այսօր հայերենն ու Կովկասյանները իրար նման են դուրս գալիս. մինչդեռ իրապես կապ չկա նրանց մեջ, և Կովկասյան փոխառություն համարված այդ բառերը իսկի Կովկասյան էլ չեն: այլ խալդիական: Այս վերջին ենթադրությունը երբեմն ակներև է դառնում. օրինակ՝ հայ. գաղատոս «որմնադիր» հազվագյուտ բառը՝ որ բնավ հայերեն բառի կերպարանք չունի, կա նաև վրացերենի մեջ գալատոգի, կալատոգի ձևով և թուշերենի մեջ կալտազ ձևով: Արդ՝ այս բառը, ինչպես հայկական չի երևում, նույնպես ընդհանուր վրացական էլ չէ և վրացական արմատներով էլ չի մեկնվում. ուստի հավանական է, որ խալդերեն լինի և շինարար Խալդիներից անցած լինի թե՛ հայերին և

թե՛ վրացոց: Նույնպես հյ. ժորել «հոսիլ, քամվիլ» բառը, որ միա-
ժամանակ կա ուտեացոց մեջ ժորեսուն և վրաց մեջ ժուրվա ձևով, բայց
չի գտնվում ոչ մի ուրիշ Կովկասյան լեզվի մեջ, հավանաբար խալ-
դիական է: Կարելի է կարծել, որ հատկապես կուլտուրական արժեք
ներկայացնող փոխառությունները, որ մենք մինչև այժմ Կովկասյան
էինք համարում, իրապես խալդերեն բառեր են թե՛ հայերենի և թե՛
Կովկասյանների մեջ թափանցած:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Հին ժամանակներից սկսած Իրանի հարթությանց վրա բնակվում էին երկու հնդեւրոպական ժողովուրդներ, որոնք լեզվով ու քաղաքակրթությամբ իրար շատ մոտիկ էին. դրանք էին մարերն ու պարսիկները: Մարերը գտնվում էին Ուրմիո լճից դեպի արևելք, իսկ պարսիկները՝ նրանցից հարավ, Պարսից ծոցի շուրջը: Ամեն անկազմակերպ ազգի պես, սրանք էլ բաժանված էին բազմաթիվ ցեղերի և դեռ մի քաղաքական ամբողջություն և ուժ չէին կազմում: Ասորեստանցիք արշավելով այս ցեղերի վրա, շատերին հպատակ էին դարձրել, բայց տեղի դժվարության պատճառով ամբողջ երկիրը իրենց իշխանության տակ չէին առել: Ն. Բ. 7-րդ դարում մար ու պարսիկ ցեղերը հավաքվեցին մեկ իշխանության շուրջը և կազմեցին մի պետություն, որի նշանավոր ներկայացուցիչը եղավ մարաց թագավոր Կիաքսարը: Կիաքսարը ոչ միայն կարողացավ թոթափել Ասորեստանցոց լուծը, այլ և արշավեց Նինուեի վրա, առավ ու կործանեց և վերջ տվավ Ասորեստանցոց պետության (608): Այսպես հիմնվեց մարական պետությունը, որի նշանավոր մայրաքաղաքը եղավ Եկբատանը (արդի Համադանը):

Օգուտ քաղելով Արևելքի խառնակ դրությունից, որ առաջացել էր Կիմմերների և Սկյութացիների արշավանքով, բուլղոսվին ապահով իրենց արևելյան ու հարավային սահմաններից, մարերը հառաջացան դեպի Արևմուտք:

Այս այն ժամանակն էր, երբ Արմենները մտնում էին Խալդիա: Խալդիացիք արդեն ուժասպառ՝ չկարողացան դիմադրել արևմուտքից հառաջացող հայերին և արևելքից հառաջացող մարերին: Նրանք տեղի տվին: Շուտով Վանա և Ուրմիայի լճերի միջև գտնված տեղերը անցան Մարաց իշխանության. հայերը բարեկամական դաշինք կապեցին մարերի հետ և նրանց գերիշխանության տակ հիմնեցին վասալ պետություն: Մարերը հայոց վրայով անցան դեպի Փոքր Ասիա և տիրեցին մինչև Ալիս գետը գտնված երկիրներին: Ալիսը դաշնադրությամբ դարձավ Մարաց և Լյուդիական պետության սահմանը (585):

Այս դեպքից քիչ հետո Պարսիկները՝ որ Մարաց գերիշխանության տակ մի վասալ պետություն էին հիմնել, հանկարծ ապստամբվեցին. նրանց թագավորը՝ Կյուրոս արշավեց Մարաստան և Մարաց պետությունը կործանելով հիմնեց Պարսից պետությունը, որ մեկ անգամից ժառանգեց Պարսից ծողից մինչև Ալիս գետ գտնված բոլոր երկիրները (549): Այսքանը բավական չէր: Պարսիկները իրենց հառաջխաղացությունը սփռեցին ամեն ուղղությամբ և 40 տարվա մեջ տեր դարձան Ասորեստանցոց, Մարաց, Բաբելացոց, Լյուդիացոց և եգիպտական պետությանց նվաճած բոլոր հողերին: Նրանք հիմնեցին մի այնպիսի խոշոր պետություն, որի նմանը դեռ աշխարհը չէր տեսել: Ասիո և Աֆրիկեի բոլոր ծանոթ երկիրները, Կովկասյան լեռնաշղթայից և Սիբիրիո տափաստաններից մինչև Միջին Աֆրիկեի անապատները և Յնդկաստանի ու Չինաստանի անծանոթ դաշտավայրերից մինչև Միջերկրական ծովը և մինչև Դանուբ գետը հպատակվում էին Պարսից պետության:

Հայերը, ինչպես Մարաց, նույնպես և Պարսից պետության հպատակությունը հավատարմությամբ շարունակեցին մինչև 522 թվը: Այս թվին՝ Կամբիսի մահից հետո, Պարսից պետության ամեն կողմը ապստամբություններ ծագեցին: Ապստամբվեց նաև Հայաստանը: Բայց Պարսից նոր գահակալը Դարեհ, ընկավ աջ ու ձախ և բոլոր ապստամբներին նվաճեց: Դժվար եղավ Հայաստանի նվաճումը, որի համար Դարեհը հինգ արշավանք կազմակերպեց և միայն վերջին անգամ կարողացավ ընկճել հայերին (519): Իբրև առանձին առանձնաշնորհություն՝ նա Հայաստանից կազմեց մի սատրապություն՝ թագավորական տիտղոսով:

Այս վիճակը տևեց երկու դար, մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացին, որ Պարսից պետության վերջ տալով՝ մինչև Յնդկաստան իր իշխանության տակ առավ:

Մակեդոնացոց և Սելևկյանց լուծը կրելուց հետո, Հայերը անկախություն ձեռք բերին 189 թվին և իրենց իշխանությունը մինչև Կուրի հովիտը հասցրին: Այդ ժամանակ արդեն Պարսկաստանում էլ հիմնվել էին մի քանի իրանական պետություններ, ինչպես Հայաստանի կողքին Ատրպատականը, ավելի արևելք՝ Մարաց և Պարթևաց պետությունները: Այս բոլորից ավելի նշանավոր էր Պարթևաց պետությունը:

Պարթևներն արիական մի ցեղ էին, որ սկզբում թափառում էին Միջին Ասիայում, Ոջսոս գետի վերի կողմերում: Արշակ անունով մի իշխանի առաջնորդությամբ նրանք գաղթեցին Կասպից ծովի հարավարևելյան

կողմը (Խորասան) և այնտեղ հիմնեցին Պարթևական պետությունը (250): Հետզհետե զորանալով՝ նրանք հասան Միջագետք ու Բաբելոն և իրենց մայրաքաղաքն էլ Խորասանից փոխադրեցին Տիգրոն: Շուտով հայերն ու պարթևները, իբրև երկու մրցակից պետություններ, իրար դեմ դուրս եկան. Տիգրան Մեծը նվաճեց Ատրպատականը, Մարաստանը, Միջագետքը և Պարթևական պետության մի մասին տեր դարձավ: Հռոմայեցիներից պարտվելով՝ նա ստիպվեց թողնել այս երկիրները և ամփոփվել Հայաստանի նախկին սահմաններում (66):

Այս թվականից սկսվում է մի երկարատև պատերազմ Հռոմայեցոց և Պարթևների միջև. երկու կողմերը աշխատում են ձեռք բերել Հայաստանի գերիշխանությունը. հայերը մերթ մի կողմ և մերթ մյուս կողմ հարելով՝ պահպանում են իրենց գոյությունը. բայց ընդհանրապես ուժեղ է Պարթևասեր կուսակցությունը: Վերջապես կողմերի միջև համաձայնություն է կայանում, որ Պարթևաց թագավորի եղբայրը, Տրդատ՝ թագավոր նստի Հայաստանի վրա, բայց իր թագը ստանա Հռոմից: Այսպես սկսվում է Հայաստանում Արշակունյաց հարստությունը (66), որ խաղաղություն է բերում երկրին:

224 թվին Արտաշիր Սասանյան անուն մի իշխան, որ Պարսից ծոցի սահմաններումն էր նստում, ապստամբվում է Պարթևաց թագավորի դեմ և սպանելով նրան, տիրում է զահին: Թագավորական տոհմերի փոփոխությունը անշուշտ առանց ազդեցության պիտի մնար, եթե այդ փոփոխությունը իր հետ չբերեր նաև քաղաքականության փոփոխություն: Պարթևները առհասարակ կրոնի մեջ ազատամիտ և հելլենականության կողմնակից էին, իսկ Սասանյանները զրադաշտական կրոնի մոլեռանդ հետևորդ, հելլենական քաղաքակրթության թշնամի և հռոմայեցոց ոխերիմ հակառակորդ: Այս պատճառով էլ սկսվում է պատերազմների ավելի բուռն մի շարք՝ պարսիկների և հռոմայեցոց միջև:

Որովհետև Հայաստանում նստած էր Արշակունի տոհմը, իսկ Սասանյանները թշնամի էին այդ տոհմին, ուստի նրանք աշխատում են ջնջել այդ տոհմը: Արշակունիներն էլ իրենց զահիլ պաշտպանելու համար անցնում են Հռոմայեցոց կողմը. և այսպես Հայաստանը, որ նախապես հռոմայեցոց թշնամի և պարսիկներին բարեկամ էր, բռնում է հակառակ դիրք: Շուտով թե՛ հայերը և թե՛ հռոմայեցիք քրիստոնյա են դառնում. և այս կրոնակցությունը մի ավելի ուժեղ պատճառ է լինում, որ հայերը երես դարձնեն պարսիկներից և մոտենան Արևմուտքին:

Ահա այս ժամանակից սկսվում է պատերազմների երկրորդ շարքը՝ Սասանյան պարսիկների և բյուզանդական կայսրների միջև՝ Հայաստանի տիրապետության համար: Փոփոխակի հաջողություններից հետո, պարսիկները համաձայնության են գալիս հույների հետ և Հայաստանը բաժանում են իրենց մեջ (384), դարձնելով երկիրը վասալական իշխանություն, իսկ ավելի հետո էլ այդ անվանական իշխանության վերջ տալով՝ Հայաստանը դարձնում են պարսկական մի նահանգ (428): Շատ անգամներ հայերը ապստամբվում են իրենց անկախությունը ձեռք բերելու համար, բայց ժամանակավոր հաջողությունից հետո նորից գլուխ են խոնարհեցնում, մինչև գալիս են Արաբները և Պարսկաստանը նվաճելով՝ Պարսից իշխանության վերջ տալիս (642): Սրանից քիչ հետո Հայաստանն էլ ընկնում է Արաբների տիրապետության տակ:

Հայ և Պարսիկ ժողովուրդները իբրև հարևան ապրում են արաբական լծի տակ, մինչև Թ դար, երբ օգուտ քաղելով արաբական իշխանության թուլությունից՝ երկուսն էլ կազմում են անկախ պետություններ: Հայաստանում հիմնվում է Բագրատունյաց պետությունը հյուսիսում և Արծրունյաց պետությունը՝ Վանա լճի շրջանում: Պարսկաստանում հիմնվում են Թահիրի հարստությունը Խորասանում, Սաֆ-ֆարի հարստությունը Աֆղանիստանից մինչև Միջագետք, մի առանձին ոստիկանություն Ատրպատականում և հետո Սամանի թաթարական պետությունը Խորասանից մինչև՝ Միջագետք, Բույիների պետությունը Շիրազից Բաղդադ. սրանց հաջորդում է Ղազնևիների սուլթանությունը, որ տիրում է Աֆղանիստանին, Բելուճիստանին, Յնդկաստանին և գրեթե ամբողջ Պարսկաստանին:

ԺԱ դարի հետ սկսվում է թուրքական Սելճուք ցեղի առաջխաղացությունը Միջին Ասիայից. նրանք մեծ բազմությամբ՝ Կասպից ծովի հարավային եզերքով գալիս են արևմուտք, ասպատակում մինչև Ատրպատական, Միջագետք ու Հայաստան, և նրանց առաջնորդը Տուղրիլ՝ Խորասանում թագավոր հռչակելով իրեն՝ գրավում է ամբողջ Պարսկաստանն ու Միջագետքը: Զիչ ժամանակից Սելճուքները կազմում են մի ահագին կայսրություն, որ փռվում է Հինաստանից մինչև Ափրիկե: Պետական տիրապետության հետ միաժամանակ տեղի ունեցավ նաև թուրք ազգաբնակչության տիրապետությունը Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան գավառներում, հատկապես Մարաստանում և Ատրպատականում: Ինչպես Ղազնևիների պետությունը, նույնպես և Պարսիկ ազգաբնակչությունը ետ քաշվեցին դեպի արևելք, երկրի

ավելի խորքերը, մնացորդները ծուլվեցին թրջական բազմության մեջ, այնպես որ այդ ժամանակից սկսած՝ վերացավ պարսկերեն լեզվի գործածությունը՝ Հայաստանի սահմաններից սկսած մինչև Ղազվին, և վերջ տրվեց հայերի հարևանությանը պարսիկների հետ:

Եթե ամփոփենք մինչև այժմ ասվածները, կտեսնենք, որ հայերը իրանական ցեղերի հետ հարևանության մեջ ապրել են ամբողջ 1600 տարի (ն. Ք. 7-րդ դարից մինչև Յ. Ք. 11-րդ դարը): Այդքանից մոտ 900 տարի հայերը կամ ուղղակի հպատակ էին Պարսից և կամ Պարսից գերիշխանության տակ կազմում էին վասալական իշխանություն: Մնացյալ 700 տարին թեև անկախ կամ արաբական հպատակության տակ, բայց միշտ շփման մեջ էին պարսից հետ՝ պատերազմների և այլ պատճառներով: Հպատակության ժամանակ Պարսկաստանից ուղարկված սատրապները, մարզպանները, հարկահանները և այլ պաշտոնյաններն ու զորքը անշուշտ հայերի հետ հայերեն չէին խոսում, այլ պետական պարսիկ լեզվով: Արշակունյաց հարստությունը պարթևական մի ցեղ էր. Հայաստանի գահակալները հաճախ Պարսից թագավորի եղբայրը կամ որդին էին լինում. հետևաբար նաև նույն իսկ անկախության ժամանակ՝ պալատի լեզուն պարսկերենն էր: Մեր մատենագրության մեջ շատ անգամ հիշատակված է, որ հայերեն գրերի գյուտից առաջ՝ դիվանագիտական ու նոտարական բոլոր գրությունները, դաշնադրությունները, հրովարտակները, նույն իսկ հասարակ կյանքի սովորական գրությունները պարսկերեն էին լինում: Ո՛չ միայն հեթանոսության, այլ և նույն իսկ քրիստոնեության ժամանակ, պարսիկ ու հայ թագավորներն ու ազնվականները իրար հետ փոխադարձ խնամություն էին կնքում: Հայոց հագուստը, զենքը, վարչական կազմակերպությունը, ամեն ինչ պարսկական ոճով էր: Արշակունյաց ժամանակ և ավելի առաջ՝ նույն իսկ հայոց կրոնը զրադաշտական կրոնի մի ձևն էր, ինչպես ցույց են տալիս Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, Միհր, Տիր աստվածությունների անունները, որոնք ամբողջապես իրանական են: Պարսկերեն լեզուն նույն իսկ գյուղացիք՝ զոռնե մասամբ գիտեին. երբ Քսենոփոնի հունական բանակը Հայաստանից էր անցնում, հայ գյուղացի կանայք և աղջիկներ հարցրին նրանց, թե ովքե՞ր էին, և իրենց թարգմանը պարսկերեն լեզվով պատասխանեց նրանց, թե թագավորի կողմից են գալիս և սատրապին են գնում (Անաբազիս, Դ. 5, 10): Երբ Քսերիստփոս և Քսենոփոն ուզում էին իմանալ, թե ի՞նչ երկրում են գտնվում, պարսկախոս թարգմանի միջոցով ուղղեցին իրենց հարցումը գյուղի տանուտերին (Անաբ. Դ. 5, 34): Վերջապես անուրանալի է,

որ հայ կյանքը ամբողջապես գտնվում էր պարսկական կուլտուրայի ուժեղ ազդեցության տակ՝ նախ քան քրիստոնեությունը։ Քրիստոնեությունը եկավ ուժացնելու հայերին պարսիկներից. հայերը կրոնով ու լեզվով հեռացան նրանցից, բայց շատ սովորություններ և պետական կարգ ու կանոնը դեռ մնում էին պարսկական։

Ահա այս ընդարձակ հարաբերության և կուլտուրական ազդեցության արդյունքն այն եղավ, որ հայերեն լեզուն մեծապես ազդվեց պարսկականից և վերցրեց նրանից բազմաթիվ բառեր, ոճեր ու դարձվածքներ։ Այնքան, որ զարմանալի թող չլինի, եթե ասենք, որ կարելի է գրել ամբողջ էջեր, որոնք հայերեն ու պարսկերեն համարյա նույն դուրս գան։

Ահա այսպիսի երկու մոուշ, որ հատկապես կազմել են հետաքրքրության համար.

Yak bizişg ba-mardumī hazār
diram pūl dād, va noh mäh zamān
dād. Īn mardum kašgar būd va bā
čahār šāgirdān-aš kurba-i kašgarī
bāz kard. Dah mäh kašīda na-
kašīda, bizişg baxānū-t-i kašgar
āmad, tā zamān-i pūl dādan rasīd;
čirā pūl-i man ná dādi? Kašgar ū
čahār šāgirdān —aš pāsux dādand,
tā: «Ay bizişg-i hunarmand ū
xīradmand, ānči ki tū farmāyī,
durust ast; zamān bi-dih; kīč kīč bi-
dihīm». Bizişg xānūt-rā az kašgar
bā-zōr girift ū ba-bāzīrgānī dād ū pūl
—rā girift.

Մեկ բժիշկ մի մարդու հազար դրամ փող տվեց, և ինն ամիս ժամանակ տվեց։ Այն մարդը կոշկակար էր և չորս աշակերտներով կրպակ կոշկակարի բաց արեց։ Տասը ամիս քաշած չքաշած, բժիշկն ի խանութն կոշկակարի եկավ, թե ժամանակը փող տալու հասավ. ինչո՞ւ փողն իմ չտվիր։ Կոշկակարն ու չորս աշակերտները պատասխան տվին, թե «Ո՛վ բժիշկ հնարամիտ ու խրատամիտ, այն ինչ որ դու հրամայում ես, դրուստ է. ժամանակ տուր. քիչ քիչ կտանք»։ Բժիշկը խանութը կոշկակարից զոռով գրավեց ու մի վաճառականի տվեց ու փողը գրավեց։

Farmāndār-i buzurg ū zōrāvar
pālīz-ī dāšt. Dar īn pālīz yak būstān
būd. Dar-i īn būstān gōharī ū
zumurrudī u yāqūtī būd, ná āxīzī yā
āgūrī. Bar dar-i gōharī dirafshā-i
rangārang, dar būstān vard u
mīxak u nīlūfar u sūsan u rīhān u
yāsamīn u manafše u sunbul u
nargis u šāhisparam; hama ran-
gārang u gōnāgōn: safīd u kabūd u
lājvardī; hazār u bīvar sārakhā bar
burj, u girūh-i kajalēhā bar kunbad
daf u tunbak u kōs mīzanand. Žāle
bar manafše nīšaste, šu'le bar vard
nīšaste. Duxtar-i farmāndār dar
pālīz, bar bālīs nīšaste, hamčū fa-
rīšte, gīšu-i 'anbarbū pīrāste, ab-
ranjan-i bussad ba-bāzū, tāk bar
čagād, hamčū paykar u nigār
mīxandīd.

Հրամանատարն վզրուկ ու
գորավոր՝ մի պարտեզ ուներ. այն
պարտեզում մեկ բուրաստան
կար. դուռն այն բուրաստանի գո-
հարն ու զմրուխտն ու յակինթոս էր,
ո՛չ աղյուսե կամ ագուռն: Ի վերայ
դրան գոհարի՝ դրոշակներ երանգ
երանգ. բուրաստանում վարդ ու
մեխակ ու նունուֆար ու շուշան
ու ռեհան ու հասմիկ ու մանուշակ
ու սմբուկ ու մարկիս ու
շահասպրամ. համակ երանգ
երանգ ու գույնզգույն, սպիտակ ու
կապույտ ու լազուարթ. հազար ու
քյուր սարեկներ բուրգի վրա և
գրոհ կաշաղակաց ի վերայ գմբե-
թի՝ դափ ու թմբուկ ու զոս կզար-
նեին: Շաղն ի վերայ մանուշակի
նստած, շողն ի վերայ վարդի
նստած. դուստրն հրամանատարի՝
պարտեզում բալիշի վրա նստած,
ինչպես հրեշտակ, գեսն յամբա-
րաքույր պատրաստած, ապարան-
ջանն բուստն ի բազուկ, թագն ի
ճակատ, ինչպես պատկեր ու նկար
կիսնդար:

Հայերենի և պարսկերենի նմանությունը այնքան մեծ է, որ լեզ-
վաբանները մի ժամանակ կարծում էին, թե հայերենն էլ իրանական
լեզու է, ասինքն զավակն է իրանական մայր լեզվի, որի մյուս
դուստրերն են պարսկերենը, աֆղաներենը, բելուճերենը, քրդերենն ու
օսեթերենը¹: Հյուրըման գերմանացի հայագետն եղավ՝ որ առաջին
անգամ ապացուցեց, թե այս կարծիքը սխալ է, թե հայերենը իրանական
ընտանիքի մեկ անդամը չէ, այլ նրանից անկախ ու նրան հավասար մի

¹ Spiegel, Gram. der Huzvāresch sprache, Wien 1856, էջ 186-192, Das
Verhältniss des Armenischen zum Huzvāresch.

ճյուղ, այնպես՝ ինչպես հունարենը, լատիներենը, հին սլավերենը և այլն¹: Այս մասին պիտի խոսինք քիչ հետո:

Հայերենի և իրանական լեզուների միմյան բառերը բաժանվում են 4 խմբի.

1) Այն բառերը, որոնք թե՛ հայերենը և թե՛ իրանականները հավասարապես ժառանգել են հնդեվրոպական նախամայր լեզվից. ինչ. մայր = պրս. mādar<հնիս. māter, տասն = պրս. dah, զնդ. dasa<հնիս. dékru ևլն:

2) Այն բառերը, որոնք հայերենը փոխ է առել պարսկերենից. ինչ. սպարապետ<հայրս. spāδapati, իշտրմուղ «ջալլամ»<պրս. šuturmury.

3) Այն բառերը, որ թե՛ հայերենը և թե՛ պարսկերենը փոխ են առել մի երրորդ աղբյուրից. ինչ. աճպարար<արաբ. ‘ajab.

4) Այն բառերը, որոնք պարսկերենը փոխ է առել հայերենից. ինչ. քարեկենդան> պրս. baryandān, աղիւս>պրս. āxiz ևն:

Յուրաքանչյուր բառի համար անհրաժեշտ է ճշտել, թե այս չորս խմբից որին է պատկանում, որպեսզի կարելի լինի այնուհետև դուրս գցել 1, 3-րդ և 4-րդ խմբի բառերը, և առնել միայն 2-րդ խմբի բառերը, հենց սրանով էլ իմանալու համար պարսկական լեզվի ազդեցությունը հայերենի վրա: Բավական դյուրին է ճանաչել 3-րդ խմբի բառերը.— եթե մի բառ հայերենից ու պարսկերենից դուրս գտնվում է նաև մի երրորդ լեզվի մեջ, և ստուգաբանվում է հենց այդ լեզվով, ուրեմն և պատկանում է այդ լեզվին: Այսպես՝ հյ. աճպարար բառի արմատն է աճպ, որ գտնվում է թե՛ պարսկերենի և թե՛ արաբերենի մեջ՝ ‘ajab «զարմանալիք» ձևով: Բայց այս բառը զուտ արաբական արմատ է, ինչպես ցույց է տալիս կոկորդական՝ հնչումը, որ միայն արաբերենին է հատուկ. ուրեմն այս բառը արաբերենից է մտել մեր մեջ և ոչ թե պարսկերենից: Նույնպես մշակ բառը, որ կա թե՛ պարսկերենի մեջ mušāq ձևով և թե վրացերենի մեջ մուշակի ձևով. բայց ըստ որում բառը ստուգաբանվում է վրաց. մուշա արմատով, ուստի և բուն վրացական բառ է և ոչ թե պարսկերեն:

4-րդ խմբի բառերը ճանաչելու համար պետք է քննել, թե արդյոք այդ բառը կարելի՞ է հայերենով ստուգաբանել, և կամ հետևո՞ւմ է մի այնպիսի ծայնական օրենքի՞ որ միայն հայերենով կարելի լինի մեկնել: Այսպես՝ հյ. քարեկենդան ստուգաբանվում է քարի+կենդան(ութիւն) բառերով, մինչդեռ պրս. baryandān ոչ մի մեկնություն չունի. ուստի

¹ St'u Hübschmann, Über die Stellung des arm. im Kreise der indo-germ. Sprachen, KZ (1875), էջ 5-42, Armeniaca KZ 23, 400-7, և Arm. gram. էջ 16:

պարզ է, որ բառը հայերեն է և հետևաբար փոխառում պարսկերենն է: Նույնպես, արդի պրս. pāzū «բազուկ, ճակնդեղ» (այսպես և թրք. pazə), որ պարսկերենով ոչ մի մեկնություն չունի, կարող է ստուգաբանվել հյ. բազուկ (թև) ձևով, ուստի և հայերենից անցել է պարսկերենի: Աղիւս բառը, որ կա նաև պրս. āxīz ձևով, անշուշտ հայերեն է, որովհետև միայն հայերեն է ձայնն է, որ տալիս է դ, որից և խ (պրս. خ), իսկ պրս. x ձայնը չի կարող բնավ դառնալ Լ: Սրանից հետևում է, թե պարսկերենն է, որ փոխ է առել մեզանից աղիւսը, ինչպես որ նույնը փոխ են առել նաև վրացիք՝ ավելի հին ժամանակ, և դարձրել ալիզի:

3-րդ տեսակի բառերը իրենց դյուրության, իսկ 4-րդ տեսակի բառերը իրենց սակավության պատճառով մի կողմ թողնելով, ուշադրության առնենք 1-ին և 2-րդ տեսակի բառերը, որոնք թե՛ քանակությամբ շատ են և թե՛ իրենց կնճռոտությամբ տեղիք են տվել խոշոր թյուրիմացությունների, նույն իսկ լեզվաբանների մեջ: Իրոք ի՞նչպես կարելի է իմանալ, թե օր. ատր, այրել, պատկեր, նկար, արծաթ, արջ, քեռն և այլ բառերի մեջ, որոնք այնքան նման են պահլաւերեն ātur, patkar, nikār, զնդ. ərəzata, arəša, պրս. bār բառերին, որոնք են զուտ հայկական և որոնք են պարսկերենից փոխառյալ:

Այս կարևոր հարցը վճռելու միակ և ամենաստույգ միջոցը ձայնական օրենքներն են: Հնդեվրոպական լեզուների ձայնաբանությունը մեզ սովորեցնում է, թե՛

1) Նախալեզվյան	b	d	g	g ²
դառնում են՝				
հայերենի մեջ	պ	տ	ծ	կ
իրանյանց մեջ	b	d	z	g(j)

Ըստ այսմ, եթե մի հայերեն բառ պարունակում է պ, տ, ծ, կ ձայները, և նրա համապատասխան իրանական ձևը ունի b, d, z, g (j), ուրեմն դա բնիկ հայերեն բառ է. իսկ եթե այդ հայերեն բառը պ, տ, ծ, կ ձայների փոխարեն ունի բ, դ, զ, գ (ջ), անպայման իրանական փոխառություն է: Այսպես՝ տասն և դահադրամ բառերի համապատասխան պրս. ձևերն են՝ dah, dahdiram, որոնք երկուսն էլ ունին d, մինչդեռ հայերենի մեջ առաջինն ունի տ, երկրորդը՝ դ. ուրեմն տասն հայերեն է, իսկ դահադրամ պարսկերեն: Արծաթ բառի իրանական ձևն է ərəzata, որի մեջ մեր ծ ձայնի համապատասխանն է գ. ուրեմն արծաթ հայերեն բառ է և եթե պարսկերեն լիներ, զոնե *արզաթ ձևը պիտի ունենար:

2) Նախալեզվյան *p* բառասկզբում դառնում է հայերեն *h*, ծայրավորից հետո *i*, իսկ իրանականի մեջ միշտ մնում է *p*: Ուստի, եթե մի հայերեն բառ ունի բառասկզբում *h*, որի համապատասխանն է պրս. *p*, ուրեմն այդ բառը բնիկ հայկական է, իսկ եթե ունենա փ կամ պ, զուտ պարսկական փոխառություն է: Այսպես *h*յ. *հետ*, *հետք*, որ է պրս. *pāy* «ոտք», բնիկ հայերեն է, իսկ փայիկ «հետիոտն սուրհանդակ» < պրս. *paik*՝ պարսկական փոխառություն է:

3) Նախալեզվյան *ə*, *o*, ծայրավորները հայերենի մեջ դառնում են *ե*, *ո*, իսկ իրանականի մեջ հավասարապես լինում են *ա*: Ուստի, երբ մի հայերեն բառ ունի *ե*, *ո* ծայրավորը, իսկ նրա համապատասխան պրս. բառի մեջ նույն ծայրերի դեմ ունիմք *ա*, այդ բառը բնիկ հայերեն է. իսկ եթե հայերենի մեջ լինի նույնպես *ա*, անշուշտ պարսկական փոխառություն է: Այսպես՝ *բեռն*, *նոր*, *չորք*, *կով* (պրս. *bār*, *nav*, *čahār*, *gāv*) բնիկ հայերեն են, իսկ *գաւազան*, *նաւասարդ* (պրս. *gāvzan*, *navasarəda*) պարսկական փոխառություն են:

4) Նախալեզվյան *-tēr* դառնում է հայերեն *-յր*, իսկ իրանականների մեջ հնում *tar*, նորում՝ *dar*. Ուստի ուր որ հայ բառի յր խմբի դեմ գտնենք պրս. *tar*, *dar*, անշուշտ բնիկ է, իսկ եթե յր խմբի փոխարեն հայերենն ունենա տր, փոխառյալ է: Այսպես *հայր*, *մայր*, *այրել* (պրս. *padar*, *mādar* *adar*) բնիկ են, իսկ *ատր* «կրակ» փոխառություն է:

Դեռ կարելի էր այս կարգի օրենքների թվումը բավական երկարել. բայց այսքանն էլ բավական ենք համարում բացատրելու սկզբունքը, համաձայն Զյուքշմանի կիրառած մեթոդի:

Վերևում հիշված օրինակների մեջ մենք դիտմամբ հիշեցինք այնպիսիները, որոնք իրար հետ կրկնակ են, կամ ուրիշ խոսքով միևնույն արմատից ծագած ձևեր են, մեկը զուտ հայկական, մյուսը՝ պարսկական կերպարանքով. այսպես՝ տասն և դահադրամ, հետք և փայիկ, նոր և նաւասարդ, կով և գաւազան, այրել և ատր: Առաջինները ունենալով մի որևէ հայկական հատկանիշ (*տ*, *հ*, *ո*), բնիկ հայ են. իսկ երկրորդները ունենալով մի որևէ պարսկական հատկանիշ (*դ*, *փ*, *ա*), պարսկական փոխառություն են:

Այսպիսի կրկնակ բառերի զուգորդությունն ու համեմատությունը հենց լավ ապացույց է այն մասին, թե տրված օրենքը շատ ճիշտ է: Երբ հայ ականջը կլսեր պրս. *dah* «տասը» բառը, անշուշտ չէր դարձնի *հ*յ. տասն, այլ դահ. կամ երբ կլսեր *pāy*, *nav*, *gāv*, չէր դարձնի *հետ*, *նոր*, *կով*, այլ փայ, նաւ, գաւ: Ուստի ինքնին հասկանալի է, որ վերո-

հիշյալների մեջ առաջին ձևերը բնիկ հայ են, երկրորդները՝ պարսկական փոխառություն:

Բայց այս կրկնակները մեզ սովորեցնում են և մի ուրիշ բան. այդ այն է, որ երբ մի հայերեն բառ ճիշտ տառադարձությամբ և տառ առ տառ ծածկում է մի իրանյան բառ, անշուշտ փոխառություն է. իսկ երբ ներկայացնում է մեծ ու փոքր շեղումներ և հատկապես տառադարձության տարբերություն, ուրեմն բնիկ հայկական է:

Կարող էին ոմանք առարկել, թե տառադարձության տարբերությունը անպատճառ ծագման տարբերության նշան չէ (մին բնիկ, մյուսը փոխառյալ). այլ թե կարող են բառերը ենթարկված լինել տարբեր տառադարձությանց և դարձյալ լինել միևնույն ծագումից (կամ բնիկ և կամ փոխառություն): Սրա դեմ մենք պիտի հիշեցնենք զուտ պարսկական անձնական և տեղական հատուկ անունների տառադարձությունը (ինչ. Բիւրասպի Աժդահակ, Յըզատվշնասպ, Յիզտրուզիտ, Պարշնազդատ, Վեհեմշապուհ, Վեհ-Անջատոք-Խոսրով, Ահմատան, Գունդիշապուհ և այլն), ուր միշտ գտնում ենք հավատարիմ տառադարձություն և ոչ բնավ տառադարձական շեղումներ:

Բացի ծայնական օրենքներից, բառի ծագումը՝ ճշտելու համար երբեմն մեզ օգնության են հասնում իմաստի տարբեր առումները: Օրինակի համար՝ հնիս. *bhaudh արմատը ներկայանում է հյ. քոյր և զնդ. baoidi ձևերով: Հարց է թե քոյր բնիկ թե փոխառյալ: Ծայնական օրենքներով bhaudh պիտի տար, իբրև բնիկ հայերեն, զոնե *քոյդ. մինչդեռ զնդ. baoidi պիտի տար քոյր: Ուրեմն բառը փոխառյալ է ըստ ձևի: Սակայն bhaudh արմատը ցեղակից լեզուների մեջ նշանակում է «արթուն լինել, հսկել, ուշադիր լինել, դիտել, նկատել» և այլն. և միայն իրանականի մեջ ստացել է «զգալ, հոտ առնել» իմաստը, որ առաջինների մի նոր առումն է: Այսպիսով հայ և իրանյան բառերի իմաստի նույնությունը երկրորդ անգամ ապացուցանում է, որ իրոք քոյր փոխառյալ է և ոչ բնիկ:

Կան ծայնական օրենքներ, որոնք թե՛ հայերենի և թե՛ իրանյանների մեջ միևնույն արդյունքն են տալիս. օրինակ՝ տ, ո թե հայերենի և թե իրանյանց մեջ դառնում են տ, ո. նույնպես հնիս. Կ՝ երկուսի մեջ էլ տալիս ս (s). հնիս. bh, dh, g'h, g'h երկուսի մեջ էլ դառնում են ք, դ, գ, գ (g) և այլն:

Այս պարագային կարելի չէ իմանալ թե այս ինչ բառը բնիկ հա՞յ է թե փոխառյալ: Հարցը վճռվում է բառի մեջ գտնված ուրիշ ծայներով կամ նշանակության երանգով: Այսպես՝ հնիս. bhaer արմատի նախածայնը bh

դառնում է հյ. ք և իրան. օ. բայց որովհետև օ մնում է հյ. օ, իսկ իրանյանների մեջ դառնում է օ, ուստի և *bher* բառի ներկայացուցիչ հյ. բերեմ՝ բնիկ հայերեն է և ոչ թե փոխառյալ իրան. *barāmi* ձևից: Այսպես նաև *bheudh*=բոյր բառի մեջ թեև *bh* երկուսի համար էլ տալիս է ք, օ, բայց վերջածայն ր և նշանակության տարբերությունը, ինչպես քիչ առաջ բացատրեցինք, ցույց են տալիս, որ բառը փոխառյալ է և ոչ բնիկ:

Լինում են դեպքեր, երբ թե՛ ծայնական օրենքները և թե՛ նշանակությունը բավական չեն լինում, որովհետև բառը թե՛ բնիկ և թե՛ փոխառյալ լինելու պարագային նույն ձևն է ստանում: Այսպես, օր. նաւ կարող է լինել թե՛ բնիկ հայերեն (որովհետև հնիս. ձևն է *nāu*, որ կանոնավորապես տալիս է հյ. նաւ) և թե փոխառյալ (որովհետև պրս. ձևն է *nāw*, որ նույնպես տալիս է հյ. նաւ): Նույնպես հյ. դաւ կարող է լինել թե՛ բնիկ հայերեն (որովհետև հնիս. ձևն է **dhabh*, որ պիտի տար հյ. դաւ) և թե փոխառյալ (որովհետև իրանյան ձևն է *qunā*, որ նույնպես պիտի տար հյ. դաւ):

Այսպիսի բառերի թիվը բարեբախտաբար շատ քիչ է:

Բառի ծագումը (բնիկ թե իրանական փոխառություն) որոշելու լավագույն միջոցներից երրորդն է բառի ստուգաբանությունը. եթե մի բառ ստուգաբանվում է մի իրանական արմատով և իրանական ածանցումով, այսինքն ունի իրանական կազմություն, բնականաբար բնիկ է իրանականի մեջ և փոխառյալ է հայերենի մեջ: Սրա համար օրինակները չափազանց շատ են. կբավականանանք տալով միայն մի քանի օրինակ.

Կամք բառը գրեթե նույն ձևով կա թե՛ հայերենի և թե՛ իրանյանների մեջ. հմմտ. պիլ. *kām*, պրս. *kām*, օսս. *k'om*, զնդ. *hāyru*. *kāma* «կամք, փափագ» էլն. հայերենի մեջ այս բառը արմատ է, իսկ իրանյանները ծագում են *kā* արմատից. հմմտ. զնդ. *kā* «ցանկանալ, փափագիլ». ուրեմն և հայերենը փոխառյալ է, ինչ որ պիտի հաստատվեր նաև ծայնական օրենքներով. (եթե հայերենը բնիկ լիներ, կ-ի դեմ պիտի գտնեինք պրս. *g*):

Ուխտ բառը գտնում ենք իրանյանների մեջ՝ զնդ. *uxta*, սոգդ. *uxta* ձևով, որ անցյալ դերբայն է *vač*, *vak* «խոսիլ, ասել» արմատի. հայերենը ոչ մի ձևով չի բացատրվում. ուստի փոխառյալ է իրանյանից:

Պատշգամբ գտնվում է նաև իրանյան զանազան լեզուների մեջ. հմմտ. պիլ. **patškamb*, պրս. *paškam*, սոգդ. *patšikambə*, հպ. **patškamba*: Այս բոլորը կազմված են *pat* մասնիկով՝ *škamb* «սյուն» բառից, որի արմատն է *skamb* «հենվել». ըստ այսմ պատշգամբը դառնում է

բուն «սյունազարդ երեսբաց», ինչպես կա fra մասնիկով՝ գնդ. fra-skamba «սյունազարդ սրահ»: Կազմությունը զուտ իրանայան լինելով՝ բառն էլ իրանյան է, և հայ ձևը փոխառություն:

Պատկեր. սրահ հետ նույն են պրս. paykar, պիլ. patkar, հայ. patikara միևնույն նշանակությամբ. հայ բառը արմատ է մեզ համար, որովհետև ոչ մի բացատրություն չունի. իսկ հայրս. ձևը մեկնվում է pati մասնիկով՝ kar «շինել» արմատից, որով բառը նշանակում է «ըստ նմանության շինված», գերմ. nachbildung, ինչպես է նաև սանս. prati-kṛta: Ստուգաբանությունը ապացույց է, որ բառը բուն պարսկերեն է և հայերեն ձևը փոխառություն է:

Շատ բան կապված է այն հարցի հետ, թե հայերենի իրանյան փոխառությունները երբ են կատարված: Անշուշտ այն բոլոր բառերը, որ փոխ է առել հայերենը պարսկերենից, մի անգամից և մի օրում չի փոխ առել. այլ 1600 տարվա կենակցության մեջ զանազան շրջաններում: Ամեն մի բառի ճիշտ թվականը որոշել կարելի չէ, բայց գոնե մոտավորապես կարելի է և պետք է որոշել այն շրջանը, երբ կատարված են փոխառությունները: Սրա համար որոշենք մախ պարսկերեն լեզվի շրջանները:

Ամենահին շրջանում հայոց հարաբերությունը եղել է մարերի հետ. Ստրաբոն XI, 13, 9 ասում է, թե Մարերն են եղել առաջնորդները (իշխողները) Հայոց, ինչպես նաև Պարսից: Ուստի փոխառությունները կնքված պետք է լինեն մարերենից: Բայց մարերենը անծանոթ լինելով՝ կարելի չէ քննել այս հարցը: Սակայն որովհետև մարերենը չափազանց մոտ էր պարսկերենին և հենց դրա համար էլ շուտով վերացվեց Մարաստանից ու դարձավ պարսկերեն, այսպես էլ հայերենի մարական փոխառությունները անշուշտ շուտով ձևափոխվեցին և ստացան պարսկական կերպարանք. և այսօր նրանք գտնվում են պարսկական փոխառությանց թվում: Չայնաբանական օրենքներով հաստատվում է, որ պարսկերենը մարականից մի խումբ բառեր ուներ առած (Meillet, Gram. de v. perse 1931, էջ 7-13). այդ բառերի մի մասը գտնում ենք նաև հայերենի մեջ. ինչ. վզրուկ, զուր, -զան, ասպ, բազ (աստված), Միիր, մոզ, փառք և սրանից կազմված անուններ և այլն: Բայց իրավունք չունինք ասելու թե դրանք մենք ուղղակի մարերից ենք վերցրել: Ավելի հարմար են գանձ, քրինձ և պղինձ, որոնք իրենց ծով (փոխանակ ջ) մարական ծագումից են՝ ըստ Հիլքշմանի, Pers. stud. էջ 231:

Պարսկերեն լեզուն ներկայացնում է հետևյալ շրջանները.

1) Հիմն պարսկերեն, որ Կիւրոսների և Դարեհների ժամանակի լեզուն է. այս լեզուն ավանդված է մեզ Պերսեսպոլիսի և այլ մի քանի բևեռագիր արձանագրություններով, որոնք գրված են մ. Ք. 560-330 թվերին:

2) Պահլավերեն կամ միջին պարսկերեն, որ ունի երկու ստորաբաժանում. ա) Արշակունյան պահլավերեն, որ կոչվում է նաև հին կամ պարթևական պահլավերեն և է Պարսիկ Արշակունյան թագավորական հարստության ժամանակի լեզուն, այն է մ. Ք. 256-226: Արշակունի թագավորները դժբախտաբար իրենց արձանագրությանց մեջ բնավ չեն գործածել այս լեզուն, այլ գրել են արամեերեն կամ հունարեն. միայն վերջերս գտնվեցին մանիքեական շատ գրվածքներ պարթևական լեզվով: բ) Սասանյան պահլավերեն, որ կոչվում է նաև նոր պահլավերեն և է Պարսից Սասանյան թագավորական հարստության ժամանակի լեզուն, այն է 226-642: Պահլավերենը ավանդված է մեզ մի քանի արձանագրություններով և զանազան մագդեական կրոնական գրվածքներով, ինչպես են Արտավիրաֆ, Կարնամակ, Մանոխրատ և այլն: Ավելի նոր ժամանակից կան մանիքեական գրվածքներ:

3) Պարսկերեն կամ հատկապես նոր պարսկերեն, որի հնագույն հիշատակարանն է Ֆիրդուսիի Շահնամեն (Ժ դար) և քիչ փոփոխությամբ խոսվում է մինչև այսօր էլ Պարսկաստանում՝ զանազան բարբառներով.

Աշխարհիս մեջ ո՛չ մի գրականություն կարող չէ լեզվի մեջ գտնված բոլոր բառերը գործածած լինել. բառարաններն անգամ կատարյալ չեն լինում: Այս կողմից շատ պակասավոր է պարսկերենը՝ հետևյալ պատճառներով.

ա) Նախ ավանդված չէ մեզ Մակեդոնական շրջանի (330-256) և արաբական շրջանի (643-Ժ դար) պարսկերեն լեզուն:

բ) Ամբողջ ավանդված գրականությունն էլ մեծ արժեք չի ներկայացնում. նախ որ նյութը շատ միակողմանի է և երկրորդ, որ գրական արտադրությունները շատ փոքր թիվ են կազմում: Հիմն պարսկերեն արձանագրությունները տալիս են մեզ միայն 400 բառ. պահլավական գրականությունը՝ թեև համեմատաբար շատ ավելի հարուստ, բայց դարձյալ ոչինչ բան է, օրինակ՝ համեմատած հին հայ գրականության հետ:

գ) Պահլավերենը գրված է շատ անկատար այբուբենով, այնպես որ շատ անգամ բառերի ընթերցանությունը անորոշ է մնում:

Պարսկերեն լեզվի ներկայացրած այս թերույթները ի հարկե լրացվում են զանազան կողմնակի միջոցներով: Այսպես՝ 1) սանսկրիտ լեզուն կամ հին հնդկերենը, որ այնպես մման է հին պարսկերենին, շատ անգամ վստահելի առաջնորդ է մեզ և ենթադրել է տալիս թե ի՞նչ պիտի լիներ այս ինչ բառի հին պարսկերեն ձևը: 2) Իրանյան ճյուղին պատկանող տարբեր լեզուներ, ինչպես զենդերենը, աֆղաներենը, բելուճերենը, քրդերենը, օսսերենը և սոգդերենը մույնպես և ավելի կարևոր առաջնորդ են մեզ՝ որոշ հարցեր լուծելու և որոշ բառերի գոյությունն ու ձևը գուշակելու համար: 3) Վերջապես կան բազմաթիվ արդի պարսկական բարբառները, որոնցից լեզվաբանը կարող է օգտվել լայն չափերով:

Այնուամենայնիվ այս բոլորն էլ վերջնական միջոցներ չեն և շատ ու շատ բառեր կան, որոնց երբեմնի գոյությունը պարսկերենի մեջ հենց հայերենն է մատնանիշ անում, բայց կարելի չէ լինում ո՛չ մի գրական աղբյուրի, ո՛չ մի ազգական լեզվի և ո՛չ մի բարբառի մեջ գտնել ու հաստատել նրանց ենթադրյալ գոյությունը: Այսպես, օրինակ՝ ատրուշան, որ հայտնապես պարսկերեն բառ է և որի առաջին մասն է պրս. *aðar*, այժրամենայնիվ ոչ մի իրանյան լեզվի մեջ չկա և մեզ հայտնի չէ, թե ի՞նչ բան է ուշան վերջավորությունը:

Վերոհիշյալ երեք լեզուները, հին պարսկերեն, պահլավերեն և պարսկերեն, թեև անուններով տարբեր, բայց իրապես միևնույն լեզուն են և ներկայացնում են միևնույն լեզվի միևնույն բարբառի (այն է Շիրազ) զանազան հաջորդական ժամանակները: Այս պատճառով էլ, շատ անգամ լեզվաբանության մեջ պարզապես կոչում են պարսկերեն և այս բառով հասկացվում է անխտիր բոլոր երեք շրջանների լեզուն: Այնուամենայնիվ երեք շրջանների, ինչպես և մյուս միջանկյալ շրջանների լեզուն, զգալաբար տարբերվում են իրարից՝ երբեմն ավելի, երբեմն պակաս չափով և նրանց միությունը հաստատելու համար լեզվաբանական աշխատանքի կարիք կա: Այստեղ իբր օրինակ դնում ենք մի քանի բառ՝ երեք շրջանների լեզվով.

հյ.	հպրս.	պիլ.	պրս.
աշխարհ	xšaθra	šatr	šahr
տարի	sarda	sard	sāl
մեծ	vazarka	vazarg	buzurg
գյուղ	dahyu	dēh	dih
ծառայ	bandaka	bandak	banda

պատկեր
դուռ

patikara
duvara

patkar
dar

paikar
dar

Այժմ պետք է քննել թե հայերեն փոխառությունները ո՞ր շրջանին են պատկանում: Քննությունները ցույց են տալիս, որ ամեն շրջանից էլ փոխառություններ կան. և այդ բնական էր, քանի որ հայերը 1600 տարի մշտապես հարևան են եղել իրանյանների հետ: Այս բանը հայտնի կերպով երևում է այն բառերից, որոնք մի քանի անգամ փոխ են առնվել իրանյաններից և զանազան ձևերի տակ, որոնք իրապես նույնն են և ներկայացնում են նույն բառի զանազան շրջանների արտասանությունը: Օրինակ՝

Աշխարհ.— այս բառի հնագույն ձևն է հայրս. xšaθra, որ հին արշակունի պահլավերենի մեջ եղավ xšaθr, xšaθr, հետո xšahr, ավելի նոր սասանյան պահլավերենի մեջ դարձավ šatr, šahr, որից էլ պրս. šahr, հիմա էլ արտասանվում է šähr: Հայերը փոխ առին բառը նախ արշակունյաց ժամանակ, երբ xšahr ձևն ուներ, որ ըստ հայկական ծայնական օրենքների վերածեցին աշխարհ ձևին. երկրորդ անգամ փոխ առին սասանյանների ժամանակ, šahr ձևի տակ, որից կազմեցին շահաստան, շահապ և այլն:

Պաշտպան.— հնագույն ձևն է հայրս. *parštipāna, որ անշուշտ արշակունյաց ժամանակ դարձել էր *parštpān, և այստեղից էլ կազմվեց հյ. պաշտպան: Նույն բառը սասանյանց ժամանակ եղավ puštkpān, puštkpān, որից հյ. փուշտփպան. նորագույն ժամանակ՝ պրս. puštkbān, որ հայերենի մեջ ներկայացուցիչ չունի:

Ֆրասախ.— հնագույն ձևն էր հայրս. parasanga, պահլավական շրջանին *frasax, նպրս. farsax. հայերենը փոխ է առնված մի անգամ պահլավական հրասախ ձևով, ավելի ուշ՝ պարսկական փարսախ ձևով, հիմա էլ պարսկահայոց մեջ ֆարսախ ձևով:

Ասպարապետ, Սպարապետ.— հայրս. *spāḍapati, արշակունյան պիլ. spāḍapat, որից առնվեց հյ. սպարապետ. սասանյանց ժամանակ եղավ պիլ. spāhpat, որից կազմվեց հյ. ասպահապետ. ավելի նոր ժամանակ՝ պրս. sipahbad, որից էլ այսօր կազմում ենք սիփահբադ:

Արամազդ.— հնագույն ձևն է հայրս. Ahuramazdā, որ արշակունյաց ժամանակ եղավ պիլ. Ohrmazd, սասանյանց ժամանակ Hormizd, նպրս. Hurmuzd, որ նորագույն հնչմամբ է hurmuz կամ hürmüz: Հայերենը փոխ է առնված երեք անգամ և երեք ձևով՝ Արամազդ, Որմիզդ, Հիւրմիւզ: Առաջինը ընկնում է Արշակունյաց հին շրջանին, որովհետև Արամազդ

բառը ձևով ավելի հին է պահլավական արձանագրությանց Ohrmazd ձևից և ավելի մոտ հայրս. Ahuramazdā-ին: Երկրորդը ընկնում է Սասանյանց շրջանին և ավելի նոր է քան հին Սասանյան Hormazd ձևը: Վերջապես Դիւրմիւզ (իբրև ազգանուն գործածված) պատկանում է շատ նորագույն շրջանին (ԺԸ դար):

Վահագն.— հնագույն ձևն է հայրս. *Vrδragna. Արշակունյաց ժամանակ եղավ պիլ. *Varhraγn, որից հառաջացավ հյ. *Վարհագն և հետո Վահագն: Դին Սասանյանց ժամանակ բառը դարձավ Varahrān, ինչպես գտնում ենք արձանագրությանց և դրամների մակագրությանց մեջ: Նոր Սասանյանց ժամանակ կրճատվելով եղավ Vahrām, որից հյ. Վահրամ, կրճատված Վռամ: Նոր պարսկերենի մեջ եղել է Bahrām, որից էլ հայերեն տառադարձությամբ գրում ենք Բահրամ կամ Բեհրամ:

Վրկէն.— հնագույն ձևն է հայրս. *Vrkaina (?), որ Սասանյանց ժամանակ եղավ Gurgēn, նպրս. Gurgīn, հիմա էլ արտասանվում է Gorgīn. հայերենի մեջ էլ ունինք Արշակունյաց ժամանակից Վրկէն, Սասանյան շրջանից՝ Գուրգէն, հիմա էլ Պարսկաստանում գործածական է Գորգին:

Պարթև.— հնագույն ձևն է հայրս. Parθava, Սասանյանց ժամանակ եղավ Pahlav, որ է պրս. Pahlav, հիմա էլ pāhlāvi: Հայոց մեջ բառը փոխ է առնված հին արշակունյաց ժամանակ, երբ դեռ ծ ձայնը վերածված չէր հ, ինչպես եղավ հետո: Սասանյանց ժամանակ երկրորդ անգամ փոխ առնվելով՝ դարձավ Պահլաւ, այժմ էլ գրում ենք ըստ նորագույն արտասանության՝ Փեհլեվի:

Կարելի էր այս կարգի օրինակների թիվը դեռ շատ երկարել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ փոխառությունները տեղի են ունեցած զանազան ժամանակներ, սկսած հնագույն շրջանից մինչև ԺԱ դար և դեռ այսօր էլ շարունակվում են Պարսկաստանում պարսկահայոց մեջ: Կարելի է մինչև անգամ կազմել յուրաքանչյուր բառի պատմությունը և հին պարսկերեն, զենդերեն, Արշակունի ու Սասանյան պահլավերեն, պազենդերեն ու պարսկերեն ձևերի համեմատությամբ որոշել թե ի՞նչ ու ի՞նչ շրջաններից է անցել ամեն մի բառ: Կարելի է նույնպես դասավորել բառերը ըստ իրենց հնության, որ երևան է հանվում ձևից ու զանազան համեմատություններից: Այսպես հյ. պայման և պայքար ավելի նոր շրջանի և իրար ժամանակակից բառեր են, իսկ պատկեր նրանցից ավելի հին է. որովհետև առաջինները ներկայացնում են պարսկերենի t < y ձայնափոխությունը (պիլ. patmān, patkār, պազենդ. paimān, պրս. paymān, paykār), իսկ պատկեր բառը դեռ այդ ձայնափոխությունը չունի (պիլ. patkar, պրս. paykar):

Նույնպես նկար ավելի նոր է քան պատկեր, որովհետև վերջինս ունի ե ծայնավորը, մինչդեռ առաջինն ունի ա:

Բայց ինչ որ էլ լինի, վերի համեմատություններից արդեն պարզ երևում է, որ փոխառությանց մեծագույն մասը, հատկապես այն բառերը, որոնք մեր լեզվական զգացողությամբ ավելի հարազատ հայերեն բառեր են համարվում, փոխ է առնված հին արշակունի կամ պարթևական շրջանին, և ո՛չ Սասանյան: (Օրինակ՝ մինչդեռ Արշակունիները բառի սկզբում և մեջում գործ էին ածում չ ծայնը, սասանյաններն ու պարսկերենը դնում էին շ. հայերենն էլ առաջինների նման դնում է ժ): Եվ այս նույնպես բնական է, քանի որ պարթևական շրջանին հայերը շատ ավելի սերտորեն կապված էին պարսիկների հետ՝ կրոնքով, գրականությամբ, նույն իսկ թագավորական տոհմով նույն էին, իսկ սասանյան շրջանին՝ թե՛ կրոնով, թե՛ թագավորական տոհմով օտար, շուտով էլ գրականությամբ բաժանվեցին: Ըստ այսմ փոխառությունները կարող ենք դնել քրիստոնեական թվականի սկիզբը կամ նրանից էլ մի քիչ առաջ, ինչպես ենթադրում է Յուրբշման¹, այսինքն Տիգրան Մեծի ժամանակից անմիջապես հետո:

Երբ հայերեն փոխառությունները համեմատում ենք համազոր պարթևական ձևերի հետ, առհասարակ գտնում ենք, որ նրանք ձևով նման են: Բայց լինում են նաև այնպիսի տարբերություններ, որոնք կարելի չէ հայերենի ծայնական առանձնահատկություններով բացատրել: Օրինակ՝ մինչդեռ պահլավերենն ու պարսկերենը ունին *dar* «դուռ», *darpān* «դռնապան», հայերենի մեջ գտնում ենք փոխառյալ բարապան, բարապետ, բարաւոր ձևերը, որոնց բոլորի մայրն է բար «դուռ» իրանական բառը: Նույնպես մինչդեռ պահլավերենն ու պարսկերենը ունին յ ծայնը, հայերենը նրանց դեմ հանում է ծ՝ մի խումբ փոխառյալ բառերի մեջ. ինչ. պղինձ, բրինձ, գանձ, անդարձ, Գանձակ: Պետք է ուրեմն ենթադրել թե այս բոլորը հատուկ էին այն բարբառին, որից որ փոխառյալ են հայերեն բառերը: Իրոք Պարսկաստանում մինչև այժմ էլ կան տեղեր, ուր յ, չ ծայների տեղ արտասանում են ձ, ց: Աֆղաներենն ունի *pinḍa*, փոխանակ պրս. *panj* «հինգ»: Նմանապես *bar* գավառական մի ձև է, որ *dar* «դուռ» բառի կողքին գտնում ենք այսօր էլ զանազան պարսկական բարբառներում. ինչ. գիլանի *bar*, սեմնանի *bar*, վախի *bār*, քրդ. *bar*, Քաշմիրի *bar*, *bər*, աֆղան. *war*, բոլորն էլ «դուռ». նշանակությամբ: Այս բարբառների մեջ իրանական *dw* բա-

¹ Armenische Gram. էջ 12-13:

ռասկզբում դառնում է b, որով dwar «դուռ» դառնում է bar: Այս օրենքը հատուկ էր նաև հյուսիսային պահլավական բարբառին և ահա այս բարբառն է, որ հիմք է ծառայել հայկական փոխառությանց: Երբ հայերը փոխ էին առնում իրանական բառերը, անշուշտ չէին գնում Պարսկաստանի կենտրոնական նահանգները բառեր որսալու, այլ լսում էին իրենց մերձակա Ատրպատականի մեջ խոսված պահլավերենը և նրանից էլ ազդվում:

Թե հայերենը իր փոխառությունները կնքել է Ատրպատականի պահլավերեն բարբառից՝ գեղեցիկ կերպով հաստատվում է Թուրֆանի նորագյուտ բնագիրներով: Թուրֆանը Հինական Թուրքեստանի մի քաղաք է, ուր 1900 թվին տեղի ունեցած գիտական արշավանքի ժամանակ երևան հանվեցին զանազան լեզուներով բնագիրներ (թոխարերեն, քուչերեն, սոգդերեն, պահլավերեն): Պահլավերեն բնագիրները զանազան բարբառներով են. P. Tødesco իրանագետը մանրամասն քննության ենթարկելով և դասավորելով այդ բնագիրները¹, գտավ, որ նրանք ներկայացնում են երկու բարբառ՝ հյուսիսային և հարավային. հյուսիսային պահլավերեն բնագիրները ներկայացնում են լեզվական մի ձև և պատկանում են Արշակունյաց շրջանին. իսկ հարավայինները ներկայացնում են լեզվական զանազան ձևեր, որովհետև պատկանում են Սասանյան շրջանի զանազան թվականներին: Օր. նախաձայն fr, որ դառնում է hj. իր, հատուկ էր հյուս.-արևմտ. պահլավական բարբառներին և ոչ հարավին:

Բարբառային տարբերությունը երևում է նաև հայերենի այն բառերից, որոնք ներկայացնում են մեզ փոքրիկ ծայնական տարբերություններ իրարից. օրինակ՝ hj. ունինք պատասխանի և պատասխան. առաջինը հնագույն հայերեն ձևն է, երկրորդը՝ ավելի նոր: Բայց այս ի վերջավորությունը ոչ թե հայկական հավելված է, այլ իրանական մի բարբառի ուղղ. հայց. վերջավորությունը. այսպես էր քրիստոնեական սոգդերենը, որ ունի ուղ.-հայց. y=ī վերջավորությունը. ինչ. p'čyoy «պատասխան» (այսպես նաև արժանի, կարի կլն). մինչդեռ բուն պահլավերենը ունի *pātsaxuan²:

¹ Dialektologie der westiranischen Turfantexte, Le Monde Oriental XV (1921), էջ 184-258:

² Bailey JRAS 1980, էջ 19:

Նման երևույթ նկատելի է նաև յիշել, յիշատակ բառերի մեջ, որոնց ներքին ձայնավորն է է, մինչդեռ արմատն ունի ու՝ ուշ, յուշ բառերի մեջ (պիլ. օձ, զնդ. uši):

Այստեղ դնում ենք մի ցուցակ, որից երևում է թե պահլավերենի հնչյունները հայերեն փոխառությանց մեջ առհասարակ ի՞նչպես են տառադարձված.

a, ā>ա	m>մ
b>բ	n>ն
č>ճ	o, ō>ո, ոյ
d>դ	p>պ, փ
đ>ր	r>ր, ռ
e, ē>է, ե	s>ս
f>փ, fš>ւշ. ft>խտ, ւթ,	š>շ
fr>հր	t>տ, թ
g>գ	u, ū>ու
γ>զ	v>վ, լ, ու
h>հ	x>խ, xš>շխ
i, ī>ի	y>յ
j>ջ	z>զ
k>կ, ք	ž>ժ
l>ղ, լ	

Ինչպես տեսնվում է, պահլավական հնչյուններից մի քանիսը հայերենի մեջ մի քանի ձևով են փոխադրված: Տարբեր փոխադրությանց մի մասը պետք է վերագրել հայերենի ձայնական օրենքներին. այսպես օ դառնում է բառի մեջ ե, վերջավանկում է. v դառնում է բառասկզբում վ, ձայնավորից հետո լ և բաղաձայնից հետո ու. l դառնում է բաղաձայնից առաջ դ, ուրիշ տեղեր լ կամ դ՝ առանց որոշ կանոնի: Մյուս տարբերությունները անշուշտ պետք է վերագրել հյուսիսային պահլավական բարբառին մասնահատուկ հնչյուններին. այսպես ր և ռ զանազանությունը, ինչպես և ո կամ ոյ ձևը: Ատամնական և կոկորդային բաղաձայններից հետո r տալիս է հյ. եր, իսկ շրթնայիններից հետո ար. ինչպես՝ կերպ, կերտ (ն. ք. Ա դարում հունարեն էլ տառադարձված Tigranókerta), հանդերձ, բայց վարդ, մարզ, մարի>մահ (Meillet, Gram. du v. perse, էջ 54): Գալով կ, պ, տ կամ ք, փ, թ ձևերին, պետք է ընդունել որ առաջինները ներկայացնում են իրանյանների ավելի հին արտասանությունը, իսկ երկրորդները՝ ավելի նոր արտասանությունը: Այս

բանը ցույց է տալիս հատկապես պաշտպան բառը, որ Արշակունյաց ժամանակ փոխ առնվելով՝ ստացել է պ, մինչդեռ նույն բառի Սասանական ձևը (փուլշտիպան) ունի փ: Նույն բանը կարելի է ասել նաև ճ ծայնի համար, որ հետին փոխառությանց մեջ չ ձևն ունի: Պարսկերենի ծայնաբանության ընթացքն է եղել զորացնել նախածայն բաղաձայնները և ընդհակառակը տկարացնել միջածայնները: Սրա ամենալավ օրինակն է հայրս. *parštipāna, հյ. պաշտպան, հետո փուլշտիպան, որ հիմա հնչվում է պրս. puštībān, այն է փուլշտիբան:

Հայերեն և պահլավերեն բառերի համեմատության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ նաև բուն հայկական ծայնական օրենքները, որոնց ենթարկված են նաև պարսկական հին փոխառությունները. այսպես ի, ու ծայնավորները ընկնում են նախաշեշտ վանկերում, է, ոյ դառնում են ի, ու, եա դառնում է ե, բառասկզբում ր, ա բաղաձայնները ստանում են ե կամ ա հենարանը: Այսպես՝ օր. պիլ. nēzak դառնում է *նեզակ, որից էլ նիզակ, mōčak>*մոյճակ>մուճակ, spētak *սպետակ>սպիտակ, pat-mōčan>*պատմոյճան>պատմուճան, vinās>*վինաս>վնաս, kunčēt>*կունճիթ>կնճիթ, rasan>առասան, երասան, rang>երանգ և այլն:

Ինչպես վերևում ասացինք, այս բոլոր համեմատությունները պահլավերեն ձևերի համար են և արժեք չունին պարսկական ձևերի համար: Որևէ պարսկերեն բառ եթե ուզում ենք համեմատել հայերենի հետ, նախ պետք է առնենք նրա պահլավերեն ձևը և այն միայն համեմատենք հայերենի հետ, եթե այդ հայերեն բառը հին շրջանի փոխառություն է: Առանց դրան՝ բոլոր համեմատությունները կլինեն սուտ ու սխալ: Այսպես, պրս. bad կլինի հյ. վատ, որովհետև պիլ. ձևն է vat. պրս. Hamadān քաղաքի անունը կլինի Ահմատան, որովհետև պիլ. ձևն է Ahmatān. պրս. jāvedān կլինի յաւիտեան, որովհետև պիլ. ձևն է yāvētān. պրս. gurrāz կլինի վարազ, որովհետև պիլ. ձևը եղել է անշուշտ varāz, ինչպես ցույց է տալիս զնդ. varāza. պրս. dahlīz կլինի դալիլճ, որովհետև պիլ. ձևն է dahlīč. պրս. arzān կլինի արժան, որովհետև պիլ. ձևն է aržān. պրս. bāzār կլինի հյ. վաճառ, որովհետև պիլ. ձևն է vāčār և այլն, և այլն: Հատկապես հիշելու արժանի է պարսկերեն բառերի a վերջավորությունը՝ որի համապատասխանն է միշտ -ակ. ինչ. nāma=նամակ, nīza=նիզակ, kurra=քուռակ, farrišta=հրեշտակ, dōra=դորակ, dība=դիպակ, žīva=ժիպակ, sikūra=սկաւառակ և այլն: Այս բոլորի մեջ էլ պահլավերենը երևան է հանում միշտ -ak՝ համաձայն հայերենին. ինչ. nāmak, nēzak և այլն:

Այս տեղ ցուցակագրում ենք այն բոլոր բառերը, որ հայերենը փոխ է առել իրանյաններից, սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև ժԱ դար: Բայց հայերենի փոխառությունները այստեղ չեն դադարում, այլ շարունակվում են նաև ավելի ուշ՝ տարբեր ճանապարհով, ինչպես պիտի բացատրենք հետո՝ Գլուխ ԻԱ: Այս փոխառությունները զանազանվում են բոլորովին առաջիններից:

Ցուցակը կազմված է այբուբենական կարգով, համեմատությամբ նոր պարսկերեն, պահլավերեն և զանդկերեն ձևերի: Ուր որ պետք է ավելացնում ենք նաև հին պարսկերեն և սանսկրիտ ձևերը: Հին շրջանի բառերը տպված են շեղատառ, իսկ նոր շրջանի բառերը՝ բոլորգիր:

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1. <i>Ագուռ</i> «աղ-յուս»	āgūr		
*2. <i>Ազատ</i>	āzād	āzāt	āzāta
3. <i>Ազատդրախտ</i> (ծառը)	āzāddiraxt		
4. <i>Ազար</i> «նեղացած»	āzār		
5. <i>Ազարիոն</i> (ծաղիկը)	āḍaryūn		
*6. <i>Ազգ</i>		azg	
*7. <i>Ազդ</i>		azd	հայրս. azdā
*8. <i>Ազդիս?</i>	āzux		
9. <i>Ազտիհ</i> «ազնըվականու-թյուն»	āzādī	āzātīh	
10. <i>Աթաշ</i> «հուր»	ātāš	ātaxš	ātarš
11. <i>Աթաշակ</i> «սիֆիլիս»	ātāšak		
12. <i>Աթաշփարիստ</i> «կրակապաշտ»	ātāšparast		
13. <i>Ալ, ալք</i> «չար ոգի»	āl		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
14. <i>Ախեստ</i>			
«պատրիհան»	āqišta		
*15. <i>Ախռ</i>	āxūr	āxvar	*āxvarəna
*16. <i>Ախորժ</i>		*āxuarza	
*17. <i>Ախտ</i>		axt	axti
18. <i>Ախտարդ</i>	āxtar	axtar	
19. <i>Ախտարմոլ</i> (- մար)		axtarmār	
20. <i>Ակահ</i> «տեղյակ»	āgāh	ākās	
*21. <i>Ակամայ</i>		akāmak	
*22. <i>Ակիշ</i>	āgīš		
23. <i>Ակիր</i> (խոտը)	agīr		
24. <i>Ահեկան</i> (ամիսը)		*āhrakān	
25. <i>Ահոկ «հան- ցանք, վնաս»</i>	āhō	āhök	
26. <i>Աճառ, ալ- ճառ «սարք»</i>	afzār	aičār	
*27. <i>Ամանակ</i> «ժամանակ»	amāna	*amānak	
*28. <i>Ամբար</i>	anbār	(h)anbār	
*29. <i>Ամբարիշտ</i>	տե՛ւ աճ+ պաշտ	(պարշտել)	
*30. <i>Ամբարտակ</i>	anbārda	*anbārtak	
*31. <i>Ամբարտա- ւան</i>		*anbārtavān	
*32. <i>Ամբոխ</i>	anbōh		
33. <i>Ամիժ</i>		amīč	
34. <i>Ամիր</i> սպասաւար	amīr-sipāhsālār		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
35. Այեմակ «օրինակ»	āyīn		
36. Անազարմ «վայրենի»		an-āzarm	
*37. Անանուխ	nānūxēh		
38. Անաշահիկ	«պանդուխտ»	<šahr «քաղաք»	բառից.
*39. Անապակ	nāb	*anāpak	anāpa
*40. Անապատ	nā-ābād	anāpāt	
41. Անարի «ամճողունի»		anēr	anairya
42. Անգահ	«անժամանակ»	(gāh «ժամանակ»	բառից)
*43. Անգամ		angām	hangām
44. Անգար «հաշիվ»	angār	angāra	
45. Անգղ «կանթ»	angul		
46. Անգուժատ (խտժղ)	angužad		
47. Անգուտան (բույսը)	angudān		
48. Անդաճել	andāča	andāčtšn	
*49. Անդամ	andām	andām	handāman
50. Անդարժ «կտակ»	andarz	andarz	
51. Անդերժա- պետ		andarzpāt	
52. Անդիշայ «հոգս»	andiša		
53. Անդոհ	andōh	andōh	
*54. Անդրա- վարտիք	տե՛ս վարտիք.		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
55. Անխուէշ- քարէ «սեփա- կանութիւն»		xwēškārī	
56. Անծրութ (խեժը)	anzarut		
57. Անծարա «յեղիծ»	anjira		
58. Անծարակ (բույսը)	anjarak		
59. Անծիրիտամ (բույսը)	anjīr-i-Ādam		
60. Անծուհ (բույսը)	alanjūx		
61. Անծութ «մկնականք»	anjarak		
*62. Անոյշ	nōš	anōš	anaoša
*63. Անուշադդ	nūšādir	*anōšādur	
64. Անջիման «ժողով»	anjuman	anjaman	
*65. Աշակերտ	šāgird	*ašākert	
66. Աշդահակ (ծուկը)	aždahāk		
67. Աշխարաւանդ	? + band		
*68. Աշխարհ	šahr	šatr	xšaθra հայ. xšaθra
*69. Աշխատիլ		*axšāt	
*70. Աշխտ	šēd	šēt, *xšēt	xšaēta
*71. Աշկարայ	āškāra	āškārāk	*āviškāra
72. Աշմ «հասպիս»	yašm		
73. Աշտեայ		*ašt	arštī
74. Ապալեայ	bē-lab	*apēlap	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
75. Ապախտար «հյուսիս»	bāxtar	apāxtar	apāxtara
*76. Ապակի	ābgīna		
*77. Ապահարզան			apaharəzana
78. Ապադարե, ապիտր	ābxōra		
79. Ապաշաւ			apašāv
*80. Ապաշխարել		apāxš	
*81. Ապաստան		apastān	
82. Ապատ	ābād	āpāt	
83. Ապարահ	āb-rāh	āp-rāh	
*84. Ապարանք			հպ. apadāna
*85. Ապարանքան	abranjan		
86. Ապարասան «ըմբոստ»	*bē-rasan	*apērasan	
87. Ապարթանել	bartan	apartanih	
88. Ապաւանդակ	«չվան» (սանս.	upabandha)	
89. Ապենիազ	bēniyāz	apēniyāz	
90. Ապիզար	bēzār		
91. Ապիկամ	bēkām	apēkām	
*92. Ապիրատ	bēdād	apēdāt	
93. Ապշոպ		*ap-šōp	
94. Ապուզնայ	abūzna		
*95. Ապուխտ		*apuxt	
96. Ապուռ		apurtan	
*97. Ապսպարել		apaspāram	
*98. Ապստամբ		*apastamb	
99. Ապրա-յոյզ «Երևակ»	abr «ամպ»	abr, apr	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
100. Ապրդում «ծիու փուկ»	pārdum	*apārdum	
*101. Ապրիշում	abrēšum	*aprešum	
102. Ապրուր «սմբուլ»	ābrūd		
*103. Առասան	rasan	*rasan	
*104. Առատ	rād	rāt	rātā
105. (Ջ)առատ- խանայ «զինարան»	zaradxāna		
*106. Առ-ոյգ			aogah
107. Առսան (բույսը)	rāsan		
108. Ասան «առավիտ»	-āsān	*āsān	
109. Ասպ «ծի»	asb	asp	aspa
110. Ասպազէն «ծիու սարք»		*aspzēn	
111. Ասպահա- պետ «զորապետ»	sipahbad	spāhpat	
112. Ասպաղօլ «ջղախոտ»	aspaγōl		
113. Ասպաճա- րակական «հովվական»		*aspčarakakān	
*114. Ասպանդակ		asp+?	
115. Ասպանտ «սպիտակ մանանեխ»	ispand		
116. Ասպաստ «առվույտ»	aspast		
117. Ասպաստան «ախոռ»	asbistān	aspastān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
118. Ասպաստանիկ «լավ ծի»		*aspastānik	
*119. Ասպատակ		*asptak	
120. Ասպար «վահան»	ispar	aspar	հպ. spara
*121. Ասպարտզ	asprēz	asprēs	
122. Ասպարիմ (թուլսը)	isparm (āb)		
*123. Ասպետ			հպ. *asapapati
*124. Ասպնջական	sipanj	aspanj	
125. Ասպուրակ «ծնեբեկ»	*āspurāk < հոււն.	aspáragos	
*126. Աստառ	āstar	āstar	
127. Ատակ «կարող»		*atāk	
128. Ատր «կրակ»	ādar	ātur	ātare
129. Ատրագոյն	āḍargūn	*āturgōn	
*130. [Ատրճանակ]		*āturjanak	
*131. Ատրուշան	?	?	
*132. Արագ		*rag	*rayu սնւ. raghú
133. Արամազդ	(թռչուն է)		
134. Արայիշ «հանդես»	ārāyiš		
135. Արանդու- պարանդ (թույս է)	arandubarand		
136. Արբոն կանխավճար)	arbōn		
*137. Արգ, յարգ, զարգանալ	arz	arj	սնւ. arghá

	պրս.	պիլ.	զնդ.
138. <i>Արդու</i> (շափ t)			հպ. ἀρτάβη
*139. <i>Արժան</i>	arzān	aržānǰ	
*140. <i>Արժել</i>	arzīdan	aržītan	
141. <i>Արկանել</i>			harək
142. <i>Արկ «ափան»</i>	ark	*ark	
*143. <i>Արծակ</i>	hištan	*harzak	harəz
*144. <i>Արժիժ</i>	arzīz	*arčīč	
*145. <i>Արմաւ</i>	xurmā	*armav?	
*146. <i>Արշաւ</i>		*aδšāv	alti+šav
*147. <i>Արոյր</i>	rōy	rōd	
148. <i>Արուծանակ</i>	arčang	?	
*149. <i>Արուսեակ</i>		arūs	auruša
*150. <i>Աւազան</i>		avazan?	
*151. <i>Աւան</i>		āvahan?	հպ. āvahana
152. <i>Աւանդ</i> <i>«մեծ քաղաք»</i>	āvand		
153. <i>Աւաջ</i>	āvāz	āvāč	
*154. <i>Աւար</i>		āvār	
*155. <i>Աւարտ</i>		*āvart	
*156. <i>Աւեր</i>	vērān	*avēr	
157. <i>Աւթիմոն</i>	aftimūn	<hnū. epithymon	
158. <i>Աւսարդ</i> <i>«պառաւ»</i>		*afsard	հպ. *awi-sarda
*159. <i>Ափսոս</i>	afsōs		
160. <i>Աֆոկ</i> (տե՛ս Ահոկ)			
161. <i>Բազ</i> <i>«բաժին»</i>		*bag	baga

	պրս.	պիլ.	զնդ.
162. <i>Բազ</i> «Աստված»		bag	baṡā
*163. <i>Բադ</i>	bat		
164. <i>Բադիան</i> «սամիթ»	bādyān		
*165. <i>Բազէ</i>	bāz(a)	bāz	
166. <i>Բազմակ</i> «ծրագ»		*bazmak	
*167. <i>Բազմիլ,</i> <i>բազմական</i>	bazm		
*168. <i>Բազուկ</i>	bāzū	bāzūk	bāzu
*169. (<i>Բազուկ</i> «ծակնդեղ»)			
*170. <i>Բազում</i>		*bazuma	
*171. <i>Բազպան</i> «բւնոց»	*bāzūbān	*bāzupān	
172. <i>Բաժ</i> «տուրք, մաքս»	bāž	bāž	հպ. bāji
*173. <i>Բաժակ</i>		bāžak	
*174. <i>Բաժանել</i>			baž-
*175. <i>Բալ</i> «կեռաս»	bālū		
176. <i>Բալաթի-</i> <i>կին «մահակ»</i>	balātigīn		
177. <i>Բալափուշ</i> «վերարկու»	bālāpūš		
*178. <i>Բախտ</i>	baxt	baxt	baxta
179. <i>Բահադուր</i> «կտրիճ»	bahādur		
180. <i>Բահլիկ</i> «ծեռքի զրահ»	bahla	bahlīk	
*181. <i>Բահրայ</i> «տասանորդ»	bahra		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
182. <i>Բահուանդ</i> «ապարանջան»	(bāzūband)	*bāhūvand	
*183. <i>Բամբ</i> «հաստ ծայն»	bam		
*184. <i>Բամբակ</i>	panba	pambak	
*185. <i>Բամբիշն</i> «թագուհի»		bānbišn	
186. <i>Բան</i> (բույս է)	bān		
187. <i>Բանգ</i> (բույս է)	bang		banha
*188. <i>Բանդ</i> «թառի ռաժ»	band		
189. <i>Բանդար</i> «բանուկ քաղաք»	bandar		
190. <i>Բանուկան</i> «իշխանուհիք»	bānūyān	bānūkān	
*191. <i>Բանտ</i>	band	*band	band
*192. <i>Բաշ, քարշ</i>	buš	*barš	barəša
193. <i>Բաշխ</i> «հարկ»	} baxš		
*194. <i>Բաշխել</i>		*baxš	baxš
195. <i>Բաշխ</i> (բույս է)	važax		
*196. <i>Բաշխիշ</i> «պարզև»	baxšiš	baxšišn	
197. <i>Բաստ</i> «ապաստարան»	bast		
198. <i>Բաստարան</i> «բանտ»	bastan	bastan	basta
199. <i>Բատավարդ</i> (բույս է)	bādāvard		
*200. <i>Բարակ</i>	bārīk	*bārak	
*201. <i>Բարապան</i> «դռնապան»		*bar-pān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
202. <i>Բարբրուտ</i> <i>«նվազարան է»</i>	barbut		
203. <i>Բարե, քարի</i> <i>«զոնե»</i>	bārī		
204. <i>Բարկժատ</i> <i>(խեժ է)</i>	bārzad bargužad)		
*205. <i>Բարժ</i>	bāliš	*barz	barēziš
206. <i>Բարսմունք</i> <i>«զոհի գավազան»</i>	barsam		barəsmā
*207. <i>Բաւ</i>	buvī		būirī
*208. <i>Բաւանդակ</i>	buvanda	bavandak	
*209. <i>Բդեշխ</i> <i>«մեծ իշխան»</i>		bitaxš	
*210. <i>Բեհեզ</i> <i>«ազնիվ կտավ»</i>	?		
211. <i>Բեհեշտի</i> <i>«դրախտային»</i>	bihištī		
212. <i>Բզաք «այծ»</i>	buzak		
*213. <i>Բեխաբար</i> <i>«անտեղյակ»</i>	bēxabar		
214. <i>Բէշ, բիշ</i> <i>(բույս է)</i>	bēš, bīš		
215. <i>Բէշկ մշկոյ</i> <i>(կենդանի իմէ)</i>	bēš-mūš	beš-mešk	
216. <i>Բէշմար</i> <i>«անթիվ»</i>	bēšumār		
217. <i>Բեումէտ</i> <i>«անհույս»</i>	bēūmīd		
218. <i>Բէչարայ</i> <i>«խեղճուկ»</i>	bēčāra		
219. <i>Բեսիֆաթ</i> <i>«աներես»</i>	bē-sifat		
220. <i>Բէվաֆայ</i> <i>«անհավատարիմ»</i>	bē-vafā		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
221. <i>Բէտար</i> «արթուն»	bēdār		
*222. <i>Բժիշկ</i>	bizišk	bizišk	
223. <i>Բիժ «ծիպռ»</i>	bi j	*biž	
224. <i>Բիմար</i> «հիվանդ»	bīmār		
*225. <i>Բիւր</i>	bēvar	bēvar	baevarə
*226. <i>Բլբուլ</i> «սոխակ»	bulbul		
*227. <i>Բղուկ</i> «հողե աման»	bulük		
*228. <i>Բնակել</i>	buna	bunak	
229. <i>Բշխուն</i> «սփռոց»	pīs+xān, xūn		
230. <i>Բոբ «գորգ»</i>	bōb	bōp	
231. <i>Բոգպայիտ</i> «կրոնական մի գիրք»	պրս. baza +	զնդ. paititi	
232. <i>Բոլոճ</i> «ստերք, ամուլ»	pulūj		
*233. <i>Բոյժ</i>		bōž	bu j
*234. <i>Բոյր</i>	bōy	bwd	haoiði
235. <i>Բոշխմել</i> «վայելել»			-baoxšna
*236. <i>Բոր «քոս»</i>		*bor (unqđ.	βarūkə)
*237. <i>Բորակ</i> «nitrum»	bōra	*bōrak	
238. <i>Բուիժենիկ</i>	*bōy-i-cīni	*bōy-i-čēniĭk	
239. <i>Բուխտան</i> «գրպարտանք»	buhtān		
*240. <i>Բուն</i>	bun	bun	buna

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*241. <i>Բուստ</i> <i>«մարջան»</i>	bussad		
242. <i>Բուտփա- րիստ «կոսպաշտ»</i>	butparast		
*243. <i>Բրինձ</i>	birinj		
244. <i>Բրնջաս</i> <i>«ծաղիկ է»</i>	baranjāsaf		
245. <i>Բրսամ (հի- վանդութ.)</i>	barsām		
246. <i>Բրսի (ան- դարու (բույս է)</i>	barsiyāndārū		
247. <i>Գազ (ծառը)</i>	gaz		
*248. <i>Գազ (արշին)</i>	gaz		
*249. <i>Գազար</i>	gazar		
250. <i>Գազեքքուակ</i>		?böyāk	
*251. <i>Գազպէմ</i>	gaz(angui)bin	*gazpēn	
*252. <i>Գահ</i>	gāh	gāh	gātu
253. <i>Գահաւոր</i> <i>(տիտղոս է)</i>		gatvar>gahvar	
254. <i>Գահաւոր</i> <i>«դեսպակ»</i>	gāhvāra	*gāhvārak	
*255. <i>Գահաւորակ</i>			
256. <i>Գահնամակ</i> <i>«ցուցակ գահնոց»</i>	*gāhnāma	*gāhnāmak	
*257. <i>Գաճ</i>	gaĵ, kaĵ, gač	gač	vīčiča
258. <i>Գանգալ</i> <i>«կատակ»</i>	gangal		
*259. <i>Գանձ</i>	ganĵ	ganĵ	
*260. <i>Գանձ «երգ»</i>	ganĵ		
261. <i>Գանձակ</i> <i>«փոր»</i>	ganĵa	*ganĵak	

	պրս.	պիլ.	գնդ.
*262. <i>Գանձանակ</i> «դրամարկղիկ»	ganjēna	*ganjānak	
263. <i>Գանձաւոր</i> «գանձապետ»	ganjvar	ganjuvar	
*264. <i>Գաւ</i> «փարչ»	gāv		
265. <i>Գաւազ</i> «բազեյի ծագ»	*gavaz		
*266. <i>Գաւազան</i>	gāvzana	*gavāzan	gavāza
267. <i>Գաւարս</i> «կորեկ»	gāvars	gāvars	
*268. <i>Գերեզման</i>	garazmān	garōtmān	garōnmāna
*269. <i>Գզիր</i>	gizīr		
270. <i>Գզմազ</i> «բույս»	gazmāzū		
*271. <i>Գէս</i> «մազ»	gēs	gēs	gaēsa
*272. <i>Գիժ</i>	gīj		
*273. <i>Գմբեթ</i>	kunbad	gumbaṭ	
*274. <i>Գոհար</i>	gōhar	gōhar	
275. <i>Գոճաշմ</i> (բույս)	gāvčašm		
276. <i>Գոմէզ</i>	gumīz	gōmēz	gaomaēza
*277. <i>Գոմէշ</i>	gāvmēš	gāvmēš	*gao-maēša
278. <i>Գոյիբուակ</i>	?-bōya	?-bōyāk	
*279. <i>Գոյն</i>	gūn	gūn	gaona
280. <i>Գոյշ</i> «զզոյշ»	gōš	gōš	gaoša
281. <i>Գոնջ</i> «հաշ- մանդամ»	gunj		
*282. <i>Գոր</i> «գե- րեզման»	gōr		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
283. <i>Գոս «մեծ քմբուկ»</i>	kōs		
*284. <i>Գոսակ «քարծ»</i>	kōsa	*kōsak	
*285. <i>Գովել</i>	guftan	gōw (unqդ.	guw)
286. <i>Գորշապա- հանգ «օղ»</i>		իրան.	*gaoša-upahanga
287. <i>Գուլթայշա- քար «վարդի քաղցրաւենիք»</i>	gulbašakar		
288. <i>Գուլիսա- բահ «ծաղիկ»</i>	gul-i-šabāh		
289. <i>Գուլվարդ</i>	gul+ վարդ		
*290. <i>Գուման</i>	gumān	gumān	*vī-manah
*291. <i>Գումար</i>	gumāram	gumārtan	
*292. <i>Գումարտակ</i>		gumārtak	
*293. <i>Գունակ «պես»</i>	gūna	gōnak	
*294. <i>Գունդ «զնդածն»</i>	gunda	gund	gunda
*295. <i>Գունդ «խումբ»</i>	γund	gund	
*296. <i>Գուշակ</i>		gōšak	հպ. *gaušaka
*297. <i>Գուսան</i>	gōsān	*gōsān	
298. <i>Գուրգասար «գայլազուխ»</i>	*gurgsar		
*299. <i>Գուրգ «լախտ»</i>	gurz		
300. <i>Գռիճ «աղի բեկոր»</i>	girīj		
*301. <i>Գրապան, գրպան</i>	girebān	grīvpān	grīva-pāna
*302. <i>Գրալ</i>	girav	grav	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*303. <i>Գրիւ</i>	girīb	*grīw	
*304. <i>Գրոհ</i>	gurōh	grōh	
305. <i>Գրտակ</i> «հաց»	girda	*girtak	
306. <i>Դաբդաբայ</i> «դավի»	dabdaba		
307. <i>Դազ «խա- բեություն»</i>	daγā	*dag	
*308. <i>Դաժան</i>	dažan	*dažan	
309. <i>Դահ «տասը»</i>	dah	dah	
310. <i>Դահագրամ</i> «տասանոց»	dahdiram		
311. <i>Դահանակ</i> (ազնիվ քար)	dahana	*dahanak	
*312. <i>Դահեկան</i>	իբր Դարեհական		
313. <i>Դահիակ</i> «տասանորդ»	dahyak		
*314. <i>Դահիժ</i>		*dahič	
*315. <i>Դահլիժ</i>	dahlīz	dahlīč	հպ. duvarōi
*316. <i>Դամ</i> «ուռկան»	dām		
*317. <i>Դամ «եր- գի ծայնակցութ.»</i>	dam		
*318. <i>Դայնակ</i>	dāya	dāyak	
319. <i>Դանգ</i> (կշիռ, դրամ)	dāng	dāng	
320. <i>Դանդան</i> «ատամ»	dandān	dandān	dantānō
321. <i>Դանդանա- ւանդ «սանձ»</i>		*dandānband	
322. <i>Դանիշման</i> «մոլլա»	dānišmand		
323. <i>Դաշն</i>		dašn	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
324. <i>Դաշնակ</i> <i>«դաշույն»</i>	dašna	*dašnak	
*325. <i>Դաշտ</i>	dašt	dašt	
326. <i>Դաշտ,</i> <i>թաշտ (խազ)</i>	šašt		
*327. <i>Դաշտան</i>	daštān	daštān	daxšta
328. <i>Դաստ</i> <i>«ծեռք»</i>	dast	dast	hպ. dasta
*329. <i>Դաստա</i> <i>«կապոց»</i>	dasta		
*330. <i>Դաստակ</i>	dasta	dastak	
*331. <i>Դաստա-</i> <i>կերտ «շինվածք»</i>		dastkert	hպ. *dastakrta
332. <i>Դաստա-</i> <i>պան «սրի կոթ»</i>	dastbāna	dastpānak	hպ. *dastapāna
333. <i>Դաստապ-</i> <i>րիկ «ջրաման»</i>	dast+ արաք. ibrīq		
*334. <i>Դաստառակ</i> <i>«ջնջոց, սրբիչ»</i>	dastār	*dastārak	
335. <i>Դաստառչալ</i> <i>«թաշկինակ»</i>	dastārča		
336. <i>Դաստաքար</i> <i>«վարպետ»</i>	dastkār		
*337. <i>Դաստաքրակ</i>	dastyār	*dastyārak	*hպ. dastaḍāra
338. <i>Դաստիշոն</i> <i>«կոնք»</i>	dastšūy		
339. <i>Դաստմուզտ</i> <i>«նվեր»</i>	dastmuzd		
340. <i>Դաստրու-</i> <i>թիւն «ար-</i> <i>տոնուք.»</i>	dastūr		
*341. <i>Դատ</i>	dād	dāt	dāta
*342. <i>Դատաստան</i>	dādistān	dātaštān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*343. <i>Դատաւոր</i>	dādvar	dātavar	
344. <i>Դարակել</i> <i>«ըմբռնել»</i>			dar
*345. <i>Դարան</i> <i>«պահարան»</i>		daran	dārəna
*346. <i>Դարան</i> <i>«թաքստոց»</i>		*daran	darana
347. <i>Դարապան</i> <i>«դռնապան»</i>	darbān	darpān	
*348. <i>Դարապաս</i> <i>«մեծ դուռ»</i>	darvāz	?	
349. <i>Դարապետ</i>		*darpat	
350. <i>Դարապղպեղ</i>	dār-i-pilpil		
351. <i>Դարաստան</i> <i>«պարտեզ»</i>	*dāristān	*dāristān	
352. <i>Դարբանդ</i> <i>«կիրճ»</i>	darband		
*353. <i>Դարդ</i> «վիրտ»	dard		
354. <i>Դարիճակ</i> <i>«կաղապար»</i>	darīča	*darīčak	
355. <i>Դարիճենիկ</i> <i>«դարչին»</i>	dār-i-čēnī	*dār-i-čēnīk	
*356. <i>Դարման</i>	darmān	darmān	
*357. <i>Դաւ</i> ?		զնդ. dab	սաճս. dabh
*358. <i>Դափ</i>	daf	*daf	
359. <i>Դեկան</i> <i>տե՛ս Դահեկան</i>			
*360. <i>Դեհ</i> «կողմ»	dēh	dēh	dahyu
361. <i>Դեհկան</i> <i>«կուսակալ»</i>	dihkān	dēhkān	
362. <i>Դեհպետ</i> <i>«կուսակալ»</i>		dēhəpat	dan'hupaiti
363. <i>Դեն</i> «կրոն»	dīn	dēn	daēnā

	պրս.	պիլ.	զնդ.
364. <i>Դենիմազդեզն</i> «Պարսից կրոնը»		dēn-i-mazdēsən	daēnā māzdayasniš
365. <i>Դենպետ</i> «կրոնապետ»		*dēnpat	*daēnāpaiti
366. <i>Դեսպակ</i> «պատգարակ»		*dēspak dēspān	
*367. <i>Դեսպան</i>			
368. <i>Դերանդեր- ծապետ</i> «խորհրդական»		dar-andarzpāt	
*369. <i>Դերծակ?</i>		*darzak	
*370. <i>Դերծան?</i>		*darzan	
*371. <i>Դև</i>	dēv	dēv	daēva
*372. <i>Դեմ, դեմք, ընդդեմ</i>	dīm	dēm	daēman
*373. <i>Դետ, դիտել</i>	dīdan	dītan	huy. didiy
*374. <i>Դժգոյն</i>		*dužgōn	*dužgaona
*375. <i>Դժխեմ</i> «դաժան»	dužxīm	dušxēm	
*376. <i>Դժկամ</i>	dižkām	duškām-	
377. <i>Դժկերպ</i> «տգեղ»		*duškērp	*duškəhrp
*378. <i>Դժնդակ</i>	dižand	*dižandak	
*379. <i>Դժնեայ</i>	dužn	*dužn	
*380. <i>Դժնիկ</i> «փուլշ»	dūžīna	*dužīnīk	
*381. <i>Դժոխ</i>	dōzax	dōzax	daožahva
*382. <i>Դժուար</i>	dušvār	*dušvār	
383. <i>Դժպարհշտ</i> «ամբարհշտ»	<դժ + պարհշտ.		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
384. <i>Դժպարտ</i> <i>«հաղթված»</i>			huy. *duš-part
*385. <i>Դիմակ</i>	dīma	dēmak	
*386. <i>Դինգ</i>	dink		
*387. <i>Դիպակ</i> <i>(կտորեղեն)</i>	dēbā	dēpāk	
*388. <i>Դիրտ</i> <i>«մրուր»</i>	durd		
*389. <i>Դիւան</i>	dīvān	dēvān	
*390. <i>Դմակ</i>	dum	dumak	duma
*391. <i>Դոխն</i> <i>(ջաղացքի)</i>	dōl		
392. <i>Դոն (ծառ է)</i>	dōž		
393. <i>Դոյդ «ծուխ»</i>	dūd		
*394. <i>Դոյլ</i> <i>«ջրաման»</i>	dōl	dōl (և աւոր. daulā)	
*395. <i>Դորակ</i> <i>(չափ է)</i>	dōra	dōrak	
396. <i>Դուխտ</i> <i>«աղջիկ»</i>	duxt	duxt	duyḍar
*397. <i>Դպիր</i>	dabīr	dipīr	
398. <i>Դորով</i> <i>«նախատանք»</i>		dusrav	dōuśsravā
*399. <i>Դրախտ</i>	diraxt	draxt	
*400. <i>Դրամ</i>	diram	dram	<յւ. drachmé
401. <i>Դրեշտ</i> <i>«դժվար»</i>	durušt		
*402. <i>Դրուատ</i> <i>«գոլվեստ»</i>	durōd	drūt	drvatāt
403. <i>Դրուժ (դև է)</i>		drūj	druj
*404. <i>Դրուժ</i> <i>«մեկգույն»</i>	durōγ	družidan	družaiti

	պրս.	պիլ.	զնդ.
405. <i>Դրուժան</i> <i>«խաբերայ»</i>		drōžan	huj. draužana
*406. <i>Դրուստ</i> <i>«ճիշտ»</i>	durust	durust	
*407. <i>Դրոշ</i>	dirafš	drafš	drafša
*408. <i>Դրոշակ</i> <i>«քղանցք»</i>			drafšaka-
*409. <i>Եղրևանի</i>	aryavān		
*410. <i>Երակ</i>	rag	*rak, rag	
*411. <i>Երամ,</i> <i>երամակ</i>	ram, rama	rama, ramak	
412. <i>Երանք</i>	rān	rān	rāna
*413. <i>Երանգ</i>	rang	rang	
414. <i>Երաշխ</i> <i>«աշխե՞տ»</i>	raxš		
*415. <i>Երաշխ</i> <i>«գրավական»</i>		*raxš	սաւս. rakš
*416. <i>Երաշտ</i>	rašt	*rašt	
417. <i>Երասան</i> <i>(տե՛ս առասան)</i>			
418. <i>Երաստ</i> <i>«խուժք»</i>	rast	*rast	
*419. <i>Երիտասարդ</i>		*rētaksard	
*420. <i>Երկ «գործ»</i>		*rk	
421. <i>Ջախմեւ</i> <i>«վիրավորեւ»</i>	zaxm		
422. <i>Ջամբեղ</i> <i>«կնգուղ»</i>	zanbīl		
*423. <i>Ջամբիւղ</i> <i>«կողով»</i>			

	պրս.	պիլ.	զնդ.
424. <i>Ձամբուռ</i> «իշամեղու»	zanbūr		
*425. <i>Ձան, զանազան</i>			hպ. zana
426. <i>Ձանախ</i> «դատարկ խոսք»	zanax		
*427. <i>Ձանգակ</i>	zang	*zang	
428. <i>Ձանկապան</i> «սոնապան»		*zangpān	*zangōpāna
429. <i>Ձապարծատ</i> (բյուրեղ)	zabarǰad		
430. <i>Ձառեկ</i> «ոսկեքերթ»	zar +		
431. <i>Ձառիկ</i> «մկնդեղ»	*zar-rīk	*zarnīk	
432. <i>Ձառիմայ</i> «մկնդեղ»			
433. <i>Ձառնալուխտ</i> «ոսկեհյուս»	zarn+bāft		
434. <i>Ձառքաշ</i> «ոսկեհողում»	zarkaš		
435. <i>Ձարիր</i> (բույս)	zarīr		
436. <i>Ձարտագոյն</i> (բույս)	zardgōn		
437. <i>Ձարտակ</i> «դեղին»	zarda	zartak	
438. <i>Ձարիմտղրախտ</i> (բույս)	zarrīn-diraxt		
*439. <i>Ձգոյշ</i> տե՛ս	qոյշ		
*440. <i>Ձեան</i>	ziyān	ziyān	zyāna
441. <i>Ձեմ, զեմուլ</i>		*zyān	unդ. özyān
442. <i>Ձեմակար</i> «վնասակար»	ziyānkār	ziyānkār	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
443. <i>Ձեւիադար</i> <i>«դերվիշների</i> <i>պետ»</i>	zāviadār		
*444. <i>Ձէնք</i> <i>(զինւոր)</i>		zēn	zaēna
445. <i>Ձիլի</i> <i>«կարպետ»</i>	zīlū		
446. <i>Ձինահար</i> <i>«խղճա»</i>	zinhār	zīnhār	
447. <i>Ձինդակա-</i> <i>պետ «զորապետ»</i>		*zindākpat	
*448. <i>Ձմրուխտ</i>	zumurrud	*zumurrūt	
*449. <i>Ձնդան</i>	zindān	zindān	
*450. <i>Ձոհ</i>		zōhr	zaoṭrā
451. <i>Ձուիրակ</i> <i>(քույս)</i>		?	
*452. <i>Ձուր</i>	zūr	zūr	zura
*453. <i>Ձրահ</i>	zirih	zrāh	zrāḏa
454. <i>Ձրիշկ</i> <i>«կոծոխուր»</i>	zirišk		
455. <i>Ձրմբատ</i> <i>(քույս)</i>	zamabāt		
*456. <i>Ձօր, զօրք</i> <i>զօրութիւն</i>	zōr	zōr	zāvarə
457. <i>Րոքնպդար</i> <i>«ախոռապետ»</i>	rikābdār		
458. <i>Րստօրակ</i> <i>«կտորեղեն է»</i>	istarva	*sitavrak	
*459. <i>Թագ</i>		*tāγ> արաբ. tāj	
460. <i>Թագել</i> <i>«վագել»</i>	tāzam		
461. <i>Թաթրա</i> <i>«սունաղ»</i>	tatra		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*462. Թաժայ «թարմ»	tāza		
*463. Թալան	tālān		
464. Թախ (թաղ) «արմավ»	tāl		
*465. Թախթ «զահ»	taxt		
466. Թախտան «թալան»	tāxtan		
467. Թակալակ «սարկավազի շապիկ»	tagālā		
*468. Թակոյկ	takōk	takōk	
*469. Թամաշայ «տեսարան»	tamāšā		
470. Թանագ «թիթեղ»	tanaga		
471. Թանգ «թամբի փոկ»	tang		
*472. Թանգ «մեծագին»	tang	tang	
473. Թանսուխ «չնաշխարհիկ»	tansūx		
474. Թասեխ «հևալ»	tāsā?		
475. Թասու (դրամ)	tasū	tasūk	
476. Թարանկու- պին «մանանայ»	tarangubīn		
477. Թարխան «հարկից ազատ»	tarxān		
478. Թարխա- նայ «չորաթան»	tarxāna		
*479. Թարխուն	tarxūn		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
480. Թարքաշ «կապարճ»	tarkaš		
481. Թափուտ «դազադ»	tābūt		
482. Թափուդ «սկուտեդ»	tafūr		
*483. Թէզ (շուտ)	tiz		
484. Թէշ «ծնծղուկ»	tīž		
485. Թիթում «սումադ»	tutum		
*486. Թիրախ «նետի նպատակ»	tīr—	tīr—	
*487. Թմբուկ	tanbūk	*tumbūk	
*488. Թշնամանք	dušnām	dušnām	
*489. Թշնամի	dušman	dušman	
*490. Թշուառ			dušxvarənah
*491. Թոշակ	tōša	tōšak	
492. Թորու «փասիան»	taðrū		
493. Թուայ «թոնիր»	tāv		
494. Թուանիկ «հարուստ»	tuvānā	tuvānīk	
*495. Թուք	tūt		
*496. Թուքակ	tōtak		
497. Թուքի (աչքի դեղ)	tūtiyā		
498. Թուքիա «ծաղիկը»			
499. Թուխթ (քաշ, կշիռ)	tuxt		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
500. Թուխմայ «ստամորսի ցավ»	tuxma		
501. Թուտարի «ծագխոտ»	tūdarī		
*502. Թուրիմջ	turunj		
503. Թուրշա (բույս)	turša		
504. Թուրուշ «թթված»	turš		
505. Թունի «ապուշ»	tūnī		
506. Թօշ «արծակ»			taoš?
507. Ժաժ «խոռիվ»	žāž		
508. Ժահ «զարշ»	zahō	*žah	
*509. Ժահր «թույն»	zahr	zahr	jaōra
*510. Ժամ	zamān	žamān	
*511. Ժամանակ	zamāna	žamānak	
*512. Ժանգ	žang	žang	
*513. Ժանգառ	žangār	*žangār	
514. Ժանուար «զահապորակ»	žanbar	*žanvar	
*515. Ժանտ	*žant	gand	gainti
516. Ժէտ	zadan	žatan	jatya
517. Ժժան «կպչան»	žāžān	žāžān	
518. Ժիժք (բույս)	zīz		
*519. Ժիր	a-žīr	*žīr	jira
520. Ժիրակ (բույս)	žīra	žīrak	

	պրս.	պիլ.	զմդ.
*521. <i>ժոյժ < q +</i>	ոյժ		
522. <i>Իկտիշ</i>	«խառնածին ծի»	igdiš	
*523. <i>Իշխել</i>			xš
*524. <i>Իշխան</i>		*xšāna	
525. <i>Իշխուն</i> (քույս)	išxūn		
526. <i>Իշտրմուդ</i> «ջայլամ»	ušturmury		
527. <i>Լաժուարթ</i> (քար և մեղկ)	lāžvard		
*528. <i>Լաթ</i>	lat		
529. <i>Լալ (քար</i> <i>և գույն)</i>	lāl		
530. <i>Լալա «կա-</i> <i>կաչ»</i>	lāla		
531. <i>Լալիս «մե-</i> <i>տաքսե կտոր»</i>	lālas		
532. <i>Լախլախայ</i> (քույս)	laxlaxa		
*533. <i>Լախտ</i>	laxt		
*534. <i>Լական</i>	lakan		
535. <i>Լայքա</i> «կարմիր մեղկ կամ կաշի»	lakā		
536. <i>Լաշկար</i> «զորք»	laškar	*laškar	
*537. <i>Լաչակ</i>	lačak		
538. <i>Լատան</i> (խեժ)	lādan		
539. <i>Լաւանդ</i> «անկանոն զորք»	lavand		
540. <i>Լաքուփաք</i> «աղեղնավոր»	lakupak		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*541. <i>Լեղակ</i>	nēla	*lēlak	
542. <i>Լեղանգ</i> (<i>կերակրեղեն</i>)	lālāng		
543. <i>Լկամ</i> «սամձ»	ligām		
544. <i>Խազ «քար»</i>	xāz	*xāz	
*545. <i>Խալ</i>	xāl		
546. <i>Խալաչուրի</i> «թուր»	qalāčūri		
*547. <i>Խալխալ</i> «ապարանջան»	xalxāl		
*548. <i>Խալվար</i> (<i>քաշ</i>)	xarvār		
*549. <i>Խամ «խակ»</i>	xām	*xām	
550. <i>Խամահի</i> (<i>քար</i>)	xumāhan		
551. <i>Խան</i> «սեղան»	xān	*xuān	
*552. <i>Խան</i> «իջևան»	xān	xān	
*553. <i>Խաշխաշ</i>	xašxāš		
554. <i>Խառ «փուշ»</i>	xār	xār	
*555. <i>Խառթուր</i>	xartūt		
556. <i>Խար «խոտ»</i>	xār	xuār	
557. <i>Խարազայ</i> «եզան լեղիի քար»	xaraza		
*558. <i>Խարազան</i>		*xarāzan	*xarāzana
559. <i>Խարակ</i> «քար»	xārā	*xārāk	
560. <i>Խարաք</i> «արմավ»	xarak		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
561. <i>խարքան- դակ «իշավար»</i>	xarbanda	*xarbandak	
562. <i>խարքուզ «էշայծեամ»</i>		xarbuz	
563. <i>խարել «քորել»</i>	xārīdan		
564. <i>խարզահ- րա (բույս)</i>	xarzahra		
565. <i>խարխիար (բույս)</i>	xar-xiyār		
566. <i>խարուամ- դայ «իշավար»</i>	xarbanda		
567. <i>խարպիզակ «սեխ»</i>	xarbūza	xarbūzak	
568. <i>խաւանդ «տիկիմ»</i>	xanvāda		
*569. <i>խաւար</i>	xāvar	xuāpar	
*570. <i>խափշիկ</i>			*xabašīk
571. <i>խաքան «թագավոր»</i>	xāqān	*xākān	
572. <i>խէրանդեմ «բարեխոհ»</i>	xayr+andāča		
573. <i>խէրպուէ «հիլ»</i>	xīrbūyā		
*574. <i>խիար</i>	xiyār		
575. <i>խիշտ «նիզակ»</i>	xišt		
576. <i>խիթ (ծաղիկ)</i>	xīr		
577. <i>խիլալ, խլալ (բույս)</i>	xilāl		
578. <i>խշկիլ «չորանալ»</i>	xušk		
*579. <i>խոհ «կերակուր»</i>	xvāl	*xvarh	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*580. Խոյր	xōi	*xōð	xaoða
581. Խոշակ «հասկ»	xōša	xōšak	
582. Խոռապետ (իշխան)	?		
*583. Խոստ(ումն)	xust	xustūk	
584. Խոստակ «ավատ»	xvāsta	xvāstak	
585. Խոստակ- դար «ավատառու»		xvāstakdār	
*586. Խոստովա- նել	xustavān		
587. Խոսրովա- յիմ «արքայական»	xusrav		
*588. Խորակ (խմորեղեն)	xōrāk	*xvarāk	
589. Խորասանի (քույր)	xorāsānī		
590. Խորաւա- րան (սպարապետ)	?		
591. Խորքալ «ցորեն»	xōrbār		
*592. Խորտակ «փոքր», խոր- տակել	xurda	xurtak	
*593. Խորտիկ (կերակուր)	xvardī	xvartik	xvarəti
594. Խորփրքստ «արևածաղիկ»	xōrparast		
*595. Խուժ «վայրենի»	xūz	xūž	
596. Խուլամ «ամիրայ»	γulām		
597. Խուն «սեղան»	xuān	*xuān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*598. <i>խունկ</i>	xunk	*xunk	
*599. <i>խունճ</i> <i>«նազանք»</i>	γυνῃ		
600. <i>խուշկի</i> <i>«թրիք»</i>	xuškt		
601. <i>խուռամ</i> <i>«ծաղիկ»</i>	xurram		
*602. <i>խրատ</i>	xirad	xrat	xratu
603. <i>խօլնջան</i> <i>«բույս»</i>	xaulinjān		
604. <i>խօն</i> <i>«սեղան»</i>	xān, xōn		
*605. <i>Կախարդ</i>			kaxvarəða
606. <i>Կախար-</i> <i>դասար</i>			*kaxvareḏasarah
607. <i>Կակժիրակ</i> <i>(բույս)</i>	kāzīra	*kākzīrak	
*608. <i>Կաղամբ</i>	kalam		
*609. <i>Կամ-ք,</i> <i>կամ (շղ.)</i>	kām	kām	kāma
*610. <i>Կամակ</i> <i>«հաճելի բան»</i>	kāma	kāmak	
611. <i>Կամակար</i> <i>«ազատ»</i>	kāmgār	kāmkār	
*612. <i>Կամայ</i> <i>«կամքով»</i>			*kāma
*613. <i>Կամար</i> <i>«զոտի»</i>	kamar	kamar	kamarā
614. <i>Կանդանայ</i> <i>«սրաս»</i>	gandāna		
*615. <i>Կանեփ</i>	kanab	?	
616. <i>Կանկալ</i> <i>«կատակ»</i>	gangal		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*617. Կանկար (բռւյս)	kangar		
*618. Կաջադակ	kaǰala	*kačalak	
*619. Կապար (բռւյսը)	kabar	*kapar	
620. Կապեմք	kābīn	*kāpēn	
*621. Կապիկ	kabī	kapīk	
622. Կապիժ (չափ)	kavīz	kapīč?	
*623. Կապոյտ	kabūd	kapōt	
624. Կասկ «եփած գարի»	kašk-	*kašk	
*625. Կար «ուժ», կարի «շատ»			unqդ. kādī
*626. Կարագ	kara	*karak	
*627. Կարաւան	kārvān	kāravān	
628. Կարկահ «դազգահ»	kārgāh		
629. Կարկեհան		*karkaḡan>արաբ.	karkahan
*630. Կարմիր		*karmīr unqդ.	karmīr
*631. Կարոս	karafs		
632. Կեշտ «կրոն»	kīš	keš	†kačša
*633. Կերպ		kerp	kəhrp
*634. Կերպաս	kirpās		սնս. kārpaša
*635. Կերտ-ել	kard	kert	kərəta
636. Կնգում (աքիս)	qāqum	kākum	
*637. Կնդրուկ	kundurū	*kundurūk	
638. Կնժիթ «սուսամ»	kunǰid	kunčit	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
639. <i>Կշտապանակ (զարդ)</i>		*kuštpānak	
640. <i>Կոկան</i> «սալոր»	kūkam		
*641. <i>Կոհակ</i>	kōha	*kōhak	
*642. <i>Կոյտ</i>	kōd	*kōt	
*643. <i>Կոյր</i>	kōr	kōr	
*644. <i>Կոնդ</i> «անդամալուծ»	kund		
645. <i>Կոնդ</i> «գերեզման»			
646. <i>Կոռտիկ</i> «վերարկու»	kurta		
647. <i>Կոտակ</i> «կարճ»	kōdak	kōtak	kutaka
648. <i>Կոտիկ</i> «ծագ»			
*649. <i>Կոտոռշ</i>	gadaš		
650. <i>Կուզ</i> «կատու»		*kūz	
*651. <i>Կուզ</i> «սապատող»	kūz		
*652. <i>Կուժ</i>	kūza	*kūž	
653. <i>Կուլակ</i> «խոպոպ»	kila		
654. <i>Կունդ</i> «կոճղ»	kund		
655. <i>Կունդ</i> «քաջ»	kund	*kund	
*656. <i>Կուշտ</i> «կող»	kušt	*kušt	
657. <i>Կռոգպետ</i> «արհեստապետ»		*karug-pat	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*658. Կտապ (խմորեղեն)	kūdāb	*kūtāp	
*659. Կրպակ	kurba	*kurpak	
*660. Կօշիկ	kafš	*kafšik	
*661. Հազար	hazār	hazār	hazaîra
*662. Հազարապետ	*hazārbad	*hazārapat	
663. Հազարա- տուխտ (տիտղոս)	hazāraft	?	
664. Հազարդա- րուն	?		
665. Հազարժա- շան (բույս)	*hazārčašān		
666. Հալիլա (բույս)	halīla		
*667. Հակիրճ	hargiz	hakirč	
*668. Հաճիլ	sazīdan	sačītan	hač
*669. Համ-	ham	ham	hama
*670. Համակ	hama	hamāk	
671. Համակդեն		*hamākdēn	
*672. Համայն	ham-	hama-	
673. Համաշահրի	hamšahrī		
674. Համասպ- րամ		*hamspram	
675. Համավար «հավասար»	hamvār	hamvār	
*676. Համար	hamār	*hamār	
677. Համարա- կար «հաշվա- պահ»			*hamārkār
678. Համբարակ (շտեմարան)			anbārak

	պրս.	պիլ.	զնդ.
679. Համբարակապետ		anbārakpat	
680. Համբարապան		anbār-pān	
681. Համբարապետ (բույս)	anbārbad		
682. Համբարուն (պարիկ)	hambaruna	*hambaru	
683. Համբուն (նոյն բնութ.)		hambun	
684. Համգունակ	hamgōna	hamgōnak	
685. Համիմաղ «դատախազ»		hamēmāl	
686. Համիշաբահար (բույս)	hamīša-bahār		
*687. Համհարզ «օգնական»		hamharz	
688. Համշիրակ «սննդակից»	hamšīra	*hamšīrak	
689. Համռահ «ուղեկից»	hamrāh		
690. Համսայեակ «համազգի»	hamsāya	*hamsāyak	
*691. Համգամանք	hangām	hangām	
692. Համգոյն	hamgōn	hamgōn	hamagaona
*693. Համգրիծել «սորթել»		*ham-grēč	սակ. hamgrīt
*694. Հանդարտ		*handart	սնս. samdhīta
*695. Հանդերծ		?	
*696. Հանդէս		handēs	handaesa
*697. Հանճար	hanjār	hančār	
*698. Հաշտ, հաշտութիւն	ašt	aštīh	āxšti

	պրս.	պիլ.	զնդ.
699. Հաշտադրամ	hašt-diram		
*700. Հարազատ		*haðazāt	haðōzāta
*701. Հարակաշ (ընկեր)		*haðakaš	
*702. Հարևան		*haðavan	
703. Հաւածի- պակ (բույս)	havajuva		
*704. Հաւան «սանդ»	hāvan	hāvan	hāvana
*705. Հաւասար		hāvasār	
706. Հաւաք «ռեհան»	havak		
707. Հաւթադրամ	haft+diram		
708. Հեմիան «քսակ»	hamyān		
709. Հեշմակ «դև»		*hešmak	aēšma
*710. Հզօր		*huzōr	*huzāvar
*711. Հէն		hēn	haenā
*712. Հիլ (համեմ)	hīl		
*713. Հմայել	humāy	humāy	humāya
*714. Հմար	hunar	hunar	hunara
715. Հոշիքուակ (խումկ)	?-bōya	?-bōyak	
716. Հու «թարախ»	hū		
*717. Հպատակ		*hupātak	hupāta
*718. Հրահանգ	farhang	frahāng	
*719. Հրամայել	farmāyam	framāyēm	
*720. Հրաման	farmān	framān	hպ. framānā

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*721. Գրամա- (նա)տար	framaðār	framātār	հպ. framātar
*722. Գրաշք		fraš	fraša
*723. Գրապարակ		*frapāðak	
724. Գրասախ «փարսախ»	*frasax	*frasaxa	
*725. Գրաւեր		*fravēð	fravaēd
726. Գրորուակ	?bōyā	?bōyāk	
*727. Գրեշտակ	firēšta	frēštak	fraēšta
*728. Գրովարտակ		fravartak	
729. Գրոտից	fōrdiyān	fravartīkān	fravašinām
*730. Գրուշակ	farūša	a-frōšak	
*731. Գորոտ	xurdād		haurvatāt
732. Դամդա- յեալ (պճմկած)	lām		
733. Դուկն (մերկ)	luk		
*734. Ծախարակ		*čarxak	
*735. Ծախր	čarx	*čarx	čaxra
*736. Ծակատ	čakād	*čakāt	unqñ. čakāt
737. Ծաճանչա- լուխտ		?+ ufta	
738. Ծամբար «մանյակ»	čanbar	čambar	
*739. Ծամբար «բանակ»		čambar	
*740. Ծամբարակ «ծոպան»	*čambara	*čambarak	
*741. Ծամապարե		*čarana-parθ	
742. Ծանրակ «խնկեմի»		čambak	սնս. čampaka

	պրս.	պիլ.	զնդ.
743. <i>Ճանդան</i> « <i>փայտ</i> »	čandān		սնս. čandana
744. <i>Ճանդար</i> « <i>սոսի</i> »	?		
*745. <i>Ճանկ</i>	čang		
*746. <i>Ճաշ</i>	čāš	*čāš	
*747. <i>Ճաշակ</i>	čāšnī	*čāšak	սնս. čášaka
748. <i>Ճաշկիր</i> « <i>սեղանապետ</i> »	čāšgar		
*749. <i>Ճապուկ</i> « <i>շուտ</i> »	čāpuk	čāpuk	
*750. <i>Ճատրակ</i> « <i>շախմատ</i> »	šatrang	čatrang, *-rak	սնս. čaturaṅga
*751. <i>Ճար</i>	čār	čār	čārā
*752. <i>Ճարակ</i> « <i>հմար</i> »	čāra	čārak	
*753. <i>Ճարակել</i>	} čarā	čarak	
754. <i>Ճարակ</i> « <i>նահանգ</i> »			
*755. <i>Ճարպ</i>	čarb	čarp	
*756. <i>Ճարպիկ</i>	čarb-	čarpīk	
757. <i>Ճարտուկ</i> « <i>պիսակավոր</i> »	čarda	*čartūk	
758. <i>Ճաւշանի-</i> <i>ռու «զրահ»</i>	jaušan-i-rū		
*759. <i>Ճեմ «պը-</i> <i>տույտ»</i>	čam	?	
*760. <i>Ճեմիշ</i>	čašma	?	
*761. <i>Ճեպ</i>	*čapi		
*762. <i>Ճերմակ</i>	čarma	čermak	
763. <i>Ճնդպա-</i> <i>տասթ «կղբու ձոս»</i>	jundbīdastar		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
764. <i>ճոկան</i> «զավազան»	čōgān	čōpgān	
765. <i>ճուլպան</i> «մաշ»	julbān		
766. <i>ճուռակ</i> «քազե»	čurra	*čurrak	
*767. <i>ճրագ</i>	čirāγ	*čirāg	
768. <i>ճօշ</i>	} jauš «զրահ» jaušan		
769. <i>ճօշան</i>			
770. <i>Մազատ</i> «խաղալիկ»	mazād		
771. <i>Մազդ, մաստ</i> «հաստ, մեծ»		իր. māsta	masita
772. <i>Մազդեզն</i>		mazdēsən	mazdayasna
*773. <i>Մակոյկ</i>	makök	*makök «նավակ»?	
*774. <i>Մահ?</i>		իր. *maθra?	
775. <i>Մահակ</i> «ամսավարձ»		*māhak	
776. <i>Մահդանակ</i> (բույս)	māhūdāna		
*777. <i>Մահիկ</i> «լուսնակ»		māhik	
778. <i>Մահմու-</i> <i>տայ «բույս»</i>	māhmūda		
*779. <i>Մաճ</i>	āmāj	*māč	
*780. <i>Մայա</i> «թթխմոր»	māya		
781. <i>Ման (կշիռ)</i>	mān	man	
*782. <i>Մանկ</i> «նենգություն»	mang	*mang	
783. <i>Մանճակ</i> «մեխակ»	?		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*784. Մանուշակ	banafša	vanavšak	
*785. Մաշ (ընդեղենը)	māš		սնս. māša
786. Մաշկապարճէն «արքայի վրանը»		maškāparčēn	
*787. Մատակ	māda	mātak	
*788. Մատեան «էգ ձի»	mādiyān	mātyān	
*789. Մատեան «գիրք»		mātīkān, mātyān	
790. Մար (չափ)		mār հպ. *māθra,	սնս. mātrā
*791. Մարախ, մորեխ	malax	*maḍax	maḍaxa
792. Մարանճու «ծնեբեկ»	*mārānjūy?		
*793. Մարգ	mary	*marg	marəyā
794. Մարգ «թռչուն»	mury	*marg, mury	məṛəya
*795. Մարգարէ		*mārgar (սոգլ.	mārkrāy)
796. Մարգար «ամսի 4-ը»			
797. Մարգաց (ամիսը)			հպ. margazana
*798. Մարգիմուշ «մկնդեղ»	marg-i-muš		
799. Մարդասանկ «հանք»	murdāsang		
800. Մարդարիշար (խունկ)	marqašīšā		
801. Մարեբի		*maḍyārya	maiḍyāirya
*802. Մարգ	marz	marz	marəza
*803. Մարգել		իր. marz	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
804. Մարզանգոշ (բույս)	marzangōš		
*805. Մարզպան	marzbān	marzəpān	
806. Մարզպան (շափ)		*marzpān>աւոր.	marzbānā
807. Մարզպետ		marzpat	
*808. Մարխ	marx		
809. Մարծեւ «շփեւի», մարծիկ	marz	marzitan	marəz
810. Մարվ (բույս)	marv		
*811. Մեխակ	mēxak		
*812. Մեհեան		*māiθryāna	
813. Մեհեկան	mihrgān	*mihrakān հպ.	mithrákana
814. Մեհեանդ «մանյակ»		?	
815. Մեհրիկ (բույս)	mihrgiyāh		
*816. Մեմուն (կապիկ)	məymūn		
*817. Մեմբան «զգեստ»	nēmtan	*nēmtan	
*818. Մզկիթ	mazgit < արաբ.	masjid	
819. Մեհրշուան (ամիսը)	mihir-ša‘bān		
*820. Միշտ			mišti
821. Մնթուր «շահոքրամ»	mantūr< արաբ.	manθūr	
822. Մնջան «բուստ»	marjan		
823. Մշտիկ «սրսկիչ»		*muštik	
*824. Մոգ	mōγ	moγ	moγu

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*825. <i>Սողես</i>	mālūs	?	
*826. <i>Սոմ</i>	mūm	*mōm	
*827. <i>Մեյկ «կոշիկ»</i>		mōk	
*828. <i>Մոյր, մուրալ</i>		*mōð	unq. mōð
829. <i>Մովսես</i>			
<i>«մոզես»</i>	mōbed	movpet	
*830. <i>Մուճակ</i>			
<i>«կոշիկ»</i>	mōza	mōčak	
*831. <i>Մուշկ</i>	mušk	mušk	
832. <i>Մուշտ</i>			
<i>«բազուկ»</i>	mušt	mušt	
*833. <i>Մուշտակ</i>	mušta	muštak	
834. <i>Մուստառ</i>			
<i>«քաղցու»</i>	mustār		
*835. <i>Մուրհակ</i>		*muhrak	
836. <i>Մուրտ</i>			
<i>(բույս)</i>	mūrd	mūrt	
837. <i>Մոզ</i>			
<i>«բանան»</i>	mavz		
838. <i>Մորուտ</i>	murdād	amardat	aməṛəṭā
839. <i>Յազել</i>			
<i>«զոհել»</i>		yazēm	yazaiti
840. <i>Յախտիլ</i>			
<i>«ախտանալ»</i>		axt	axti
*841. <i>Յանդիման «դեմ»</i>		andēmān	
842. <i>Յաշտ «զոհ»</i>		yašt	yaštay
*843. <i>Յասմիկ, յասմին</i>	yāsmīn	*yāsmīk, -mīn	
*844. <i>Յաւանակ</i>	javān	*yavānak	yavan
*845. <i>Յաւեժ</i>		*yāvēž	yavaēji

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*846. <i>Յաւէտ, յաւիտեան</i>	jāvēd	yāvēt	yavaeta
847. <i>Յետկար «խոստմնագիր»</i>	yādgar	ayātkār	
*848. <i>Յիշատակ</i>	} տե՛ս ուշ	?	
*849. <i>Յիշել</i>		?	
*850. <i>Յոյգ, յու- զել</i>	yōz	yōz	yaozait
*851. <i>Յոյժ տե՛ս</i>	njɔ		
*852. <i>Յովազ</i>	yōz	*yavaz	
*853. <i>Յուշկա- պարհկ</i>	vušk +	-parik	
*854. <i>Նազ</i>	nāz	nāz	
*855. <i>Նալբանդ «պայտար»</i>	naʿlband		
*856. <i>Նախ</i>		naxv	
*857. <i>Նախարար</i>		*naxvadāra	
*858. <i>Նախճիր</i>	naxjīr	naxčīr	
859. <i>Նախշի- դուար «անմիտ»</i>	naqš-i-dēvār		
860. <i>Նախշհնի- զար «նկարակերտ»</i>	naqš-nigār		
*861. <i>Նահանջ</i>	āhanjidan	*n-āhanj	
*862. <i>Նահապետ</i>		*nāfapati	
863. <i>Նաղմ «ական»</i>	naγm		
864. <i>Նաճայ «խսիր»</i>	nayča		
*865. <i>Նամ «խոնավ»</i>	nam	nam	
*866. <i>Նամակ</i>	nāma	nāmak	
867. <i>Նախրուակ (խուճկ)</i>	?+böya	?+böyak	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
868. Նանախու (բույս)	nānxāh		
*869. Նարգէս	nargis	*narkis	
870. Նարգիլակ «հնդկընկույզ»	nārgīl	*nārgīlak	
871. Նարմ «հանդարտ»	narm	narm	
872. Նարմուշկ (բույս)	nārmušḱ		
*873. Նարոն (խաղը)	nard	< սնս.	nard
874. Նարտան (ծաղիկ)	nardīn		
875. Նաւազ		*nāvāz	navāza
*876. Նաւակա- տիք	nav+		nava +
*877. Նաւասարդ	navsāl	*navasārd	nava+sarəḍa
*878. Նաւթ	naft	*naft	napta
879. Նափակ «մշկան պորտ»	nāfa	nāfak	nāfō
880. Նաքարա- կիտ (դրամ)		?	unqդ. nakaratā'kə
881. Նաֆիր «շեփոր»	nafir		
882. Նեմռոզ «հարակ»	nīmrōz	nēmroč	
883. Նզար «նիհար»	nizār	nizār	
*884. Նզով		*nizav	*ni-zava
*885. Նժդեհ		*niždeh	հայ. *niždahyu
886. Նիւազ «կարոտ»	niyāz	niyāz	nyāz
*887. Նիզակ	nēza	nēzak	naēza

	պրս.	պիլ.	զնդ.
888. <i>Նիլ (լեղակ)</i>	nīl		
889. <i>Նիլում (հանք)</i>	nīlum?		
890. <i>Նիհ, նիհր «սակ»</i>	nirx		
*891. <i>Նիհար</i>	nihār	*nēhār	
*892. <i>Նիշ «նշան»</i>		*niš?	
893. <i>Նիշուդ «ալոժ»</i>	nīšū		
*894. <i>Նիրիեւ</i>		*niðrā	սանս. nidrā
895. <i>Նկահ «խոսքին հաստատ»</i>	nigāh		
*896. <i>Նկան</i>		*nikan	nikan
*897. <i>Նկար</i>	nigār	*nikār	
*898. <i>Նկում</i>	nigūn	nikūn	
899. <i>Նհանգ «կոկորդիլոս»</i>	nihang	nihang	
900. <i>Նդմունք «նկունք»</i>	naγm		
*901. <i>Նման</i>	-mānā	*nimān	սանս. ni-māna
*902. <i>Նմոյշ</i>	nūmāyiš		
903. <i>Ննի «սո նիժ»</i>	*nānī > ասոր.	ninyā	
*904. <i>Նշան</i>	nišān	nišān	
*905. <i>Նշանակ</i>	nišāna	nišānak	
906. <i>Նշանայ «նշան»</i>	nišāna		
*907. <i>Նշաստակ</i>	nišāsta	nišastak	nišasta
*908. <i>Նշխար</i>	nišxār	*nišxvar	
*909. <i>Նշմարել</i>	-šumār	*nišmār	հպրս. *nišmāra

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*910. Նշտիդ, նշտրակ	naštar	ništir	
*911. Նոխազ «արու այծ»	nuhāz	*naxvāz	
*912. Նոճի	nōj	*nōč	հպ. naučaina
913. Նոյնադրամ	nuh + diram		
*914. Նուազ «երգ»	navā	nivāg	
915. Նուազ «բաժակ»	nifāy	?	
916. Նուեմդ «սուրհանդակ»	navand		
*917. Նուէր		nivēd	nivaēdayemi
*918. Նուիրակ	nuvīd	*niveḏak	nivaēdayemi
*919. Նպաստ			հպ. *ni-upastā
920. Շաբալուք (քույս)	šanbalīd		
921. Շահախո- ռապետ		*šahāxvarpat	
922. Շահանշահ	šahānšāh	šahānšāh	հպ. xšāyaθiyānām
923. Շահապ		šahrap	հպ. xšāyaθiya *xšaθrapā
924. Շահապետ «իշխան»		*šahrpat	šoiθrapaiti
925. Շահասպ- րամ	šahisparam	šāhspram	
926. Շահաստան «մեծ քաղաք»	šahristān	šahrastān	
927. Շահդանակ «կանեփհատ»	šahdāna	šahdānak	
*928. Շահէն «բազե»	šahīn		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
929. <i>Շահթա- նակ (բույս)</i>	šāhtara	*šāhtarak	
930. <i>Շահմէլիք (բույս)</i>	šāh+mēlik		
931. <i>Շահնայ «ոստիկան»</i>	šahna		
932. <i>Շահուար (մարգարիտ)</i>	šāhvār	šāhvār	
*933. <i>Շահոքրամ</i>		šāh+?	
934. <i>Շահպա- լուտ «շագանակ»</i>	šāhbalūt		
935. <i>Շահպա- նակ (բույս)</i>	šāhbānik		
*936. <i>[Շահպրակ (ծաղիկը)]</i>	šāhparī		
937. <i>Շահռահ «մեծ ճանապարհ»</i>	šāhrāh		
938. <i>Շահրիկ (ցեղը)</i>	šahrī	šahrīk	
939. <i>Շահրմար (մատյան)</i>	šahr+(ha)mār	šahr+*hamār	
*940. <i>Շաղզամ</i>	šalyam		
941. <i>Շամբուշ «խենթ»</i>		šam + uši	
942. <i>Շամդիտակ (ծաղիկ)</i>		*šamītak>արաբ.	շիմլիտեճ
943. <i>Շանկիար (բույս)</i>	šangar		
*944. <i>Շապիկ</i>	šabī	šapīk	
945. <i>Շապստան</i>	տակառապետ	*šapastān-takārpāt	
*946. <i>Շատ «առատ»?</i>	šād	šāt	šāiti
947. <i>Շատ «ուրախ»</i>	}		
948. <i>Շատ «քաղաք»</i>			

	պրս.	պիլ.	զնդ.
949. Շատրուան «վարագույր»	šādurvān	šaturvān	
*950. Շատրուան (ջրցայտ)	šādravān		
*951. Շար «շղարշ»	šār		
952. Շարագահ «մառան»	šīragāh		
953. Շարաւանդ «կապ»		? > hwp.	šarāwanzi
954. Շարսաղար «քաղաքազուխ»		*šahrsālār	
955. Շարփուշ «խույր»	sarpūš		
956. Շաւաշ- արիւն (բույս)	xūn-i-siyāvaš		
*957. Շաքար	šakar		
958. Շաֆ «լու- ծիչ պատրուիզ»	šāf		
959. Շեշփառ «լախտ»	šāšpar		
960. Շեպ «զառիվայր»	šēb	*šēp	xšvaēpā
*961. Շէն		šen	unq. šen
962. Շէրխիշտ «մանանա»	šīrxušt		
963. Շիմշիր «թուր»	šīmšīr		
*964. Շիշ	šīš	*šīš	
*965. Շիշակ «զառնուկ»	šīšak		
966. Շիր «կաթ»	šīr		
*967. Շիրիկ «սուսամի եղ»	šīra	*šīrik	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*968. Շիւան «ողոր»	šīvan		*xšaevan
969. Շիփ «տա- րակուսանք»	šīb		
970. Շմաթ «զոզնոց»	sāmād		
*971. Շնորհ	xušnūd	*šnohr	xšnaoθra
972. Շոմին «սպանախ»	šōmīn		
973. Շուշ «ծիլ»	šafš		
974. Շուշթարի «շոր»	šuštar		
975. Շուշմիր (համեմ)	šušmīr		
976. Շուշտակ «թաշկինակ»	šusta	šustak	
977. Շուշտանդամ «անկարող»	sustandām		
*978. Շուտո «փետրվար»	šubāt, šifūt		
979. Շուս «ըն- տիր շոր»	šūb		
980. Շուքուֆայ (քույս)	šikūfa		
981. Շպետ «հովիւ»		*šupat	*fšupaiti
*982. Շտապ	šitāb	*štāp	
983. Շտրպա- ղանգ «ընծուղտ»			*ušturpalang
*984. Շրէշ	širēš		
*985. Ոյժ		ōž	aoja
*986. Ոստան «մեծ քաղաք»	ōstān-dār	*ōstān	
*987. Ոստիկան		ōstikān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
988. Ուլու «դեղծ»	hulu		
*989. Ուխտ		*uxt	uxti
*990. Ուշ «խելք»	hüş	öş	uši
*991. Ուսթայ «վարպետ»	ustā	östāt	*avastāta
992. Ուրդգահ «քանակատեղի»	ördügāh		
*993. Չախել «հանդիմանել»	čaxīdan		
994. Չահ «ջրհոր»	čāh		
995. Չաղանա (նվազարան)	čağāna		
*996. Չաման	čaman		
997. Չամչաշերեփ	čumča		
*998. Չայ	čāy		
999. Չաշմակ (բույս)	čašmak		
1000. Չաշմակ (արտաքնոց)		*čašmak	
*1001. Չարեկ «քառորդ»	čāryak		
1002. Չարխաւոր «աղեղնավիր»	čarx		
*1003. Չափար «ցանկապատ»	čapar		
*1004. Չեչ «կա- լի շեղք»	čāč		
*1005. Չմուշկ	čamšāk		
1006. Չուառ	տե՛ս բշուառ.		
*1007. Չուխայ	čūxā		
1008. Չուքազ (բույս)	čüb+gaz		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1009. <i>Պախճա- ւանդ (զարդ)</i>		?+band	
*1010. <i>Պահ, պահել</i>	pās	*pahṛ, pās	pāṭra
*1011. <i>Պահակ</i>	pahra	*pāhrak	
1012. <i>Պահակապան</i>		*pāhrakpān	
1013. <i>Պահակեր «պահապան»</i>		*pahṛkar	
*1014. <i>Պահապան</i>	pāsban	*pāhrapān	pāṭrapāna
*1015. <i>Պահէզ</i>	«բանջարանոց»	տե՛ս պարտէզ	
1016. <i>Պահրէզ «պաս, ծոմ»</i>	parhēz	pāhrēč	paiti-raeč-
1017. <i>Պաղան «համենտ»</i>	pālān		
*1018. <i>Պայազատ</i>		*payāzāt	*pati-āzāta
1019. <i>Պայիկ «քերդապահ»</i>	paig	paik	
*1020. <i>Պայման</i>	paimān	patmān	
1021. <i>Պայմաննա- մակ «դաշնագիր»</i>	paimānnāma պագ.	*paimānnāmak	
*1022. <i>Պայտակ</i>	payūza	*payūsak>wunp.	payūsag
*1023. <i>Պայքար</i>	paikār	patkār	*paltikāra
*1024. <i>Պանիր</i>	panīr	panēr	
*1025. <i>Պաշար</i>		*pašar	>unդ. pšawr
*1026. <i>Պաշտել</i>	parast	parast	*pari-štā
*1027. <i>Պաշտպան</i>	puštban	*paštpān	*paršti-pāna
*1028. <i>Պապ, «մեծ հայր»</i>	bāb	*pāp	
1029. <i>Պաք «տուրք»</i>	bāj		
*1030. <i>Պառակ «կող»</i>	para	parak	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1031. <i>Պառաւ</i>	pārāv	*pārāv	
1032. <i>Պասանիկ</i> <i>«թիկնապահ»</i>	qhñվոր»	pasānīg	
*1033. <i>Պաստառ</i>	bistar	*pastarr	*paitistarəna
*1034. <i>Պատաս-</i> <i>խանի</i>	pāsux	*pāt-saxuan	հայ. pāti-sahuvā
*1035. <i>Պատգամ</i>	paiγām	patgām	*paiti-gāma
1036. <i>Պատգոսա-</i> <i>պան «զորապետ»</i>	pāδδspān	*pātγδspān	
*1037. <i>Պատերազմ</i>		pātrazm	
1038. <i>Պատժախ</i> <i>(քար)</i>	badaxšī		
*1039. <i>Պատիր</i>	«խաբեական»	*patīδ	unqդ. pt'yδ
*1040. <i>Պատիւ</i>		pativ	unqդ. ptwy
1041. <i>Պատկան</i> <i>«նետ»</i>	paykān	*patkān	
1042. <i>Պատկան-</i> <i>դարան</i>	«կապարծ»	*patkāndārān	
*1043. <i>Պատկեր</i>	paikar	patkar	հայ. patikara
*1044. <i>Պատճէն</i>		*patčēn	հայ. *paticāyana
1045. <i>Պատմու-</i> <i>ճակ</i>	«հանդերձապետ»	*patmōčak	
*1046. <i>Պատմու-</i> <i>ճան</i>		patmōčan	
*1047. <i>Պատշաճ</i>		*patsač	paiti-sač
*1048. <i>Պատշգամ</i>	paškam	*patškamb	
*1049. <i>Պատուաստ</i>	payvast	patvastan	հայ. *patiwasti
*1050. <i>Պատուար</i>		*patvār	*paitivāra
*1051. <i>Պատուէր</i>		*patvēδ	paiti-vaeδayemi
*1052. <i>Պատուի-</i> <i>րակ</i>		*patvēδak	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1053. <i>Պատուհի-րան</i>		*patvēðan	
*1054. <i>Պատուհաս</i>	bādāfarāh	pātūfrās	paitifrasa
*1055. <i>Պատսպարել</i>		*patspar	
*1056. <i>Պատրաստ</i>	payrāstan	patrāstan	հպ. *patirāsta
*1057. <i>Պատրոյգ</i>		*patrök	*paiti-raoka
1058. <i>Պատրու-ճակ «ուտելու»</i>	կենդանի»	*patröçak	հպ. patirauça
*1059. <i>Պարար</i>	«գիրանալը»	*parar	} unqñ. parašt
*1060. <i>Պարարած</i>		*parart	
1061. <i>Պարա-ւանդ «կապանք»</i>	pāyband	*pāðawand	սանս. pādabandha
1062. <i>Պարեգօտ</i>	«կապա»	*paragaud>սւնր.	paragöd
1063. <i>Պարեկ</i>	տե՛ս պահակ.		
1064. <i>Պարեհ-նակ «շապիկ»</i>	pērāhan	pērāhan	
*1065. <i>Պարզ</i>	pālūdan	*pārız	
*1066. <i>Պարիկ «ոգի»</i>	parī	parīk	pairikā
*1067. <i>Պարիսպ</i>		parīsp	*pari-spā
1068. <i>Պարիսրցի</i>	(քամին)		զնդ. pouruxvāðra
1069. <i>Պարկէն «խրամ»</i>	pārgīn	*pārkēn > սւնր.	parqīnā
1070. <i>Պարմայել</i>	«տուժել»	*pārmāyam	հպ. *pari-mā
*1071. <i>Պարս,</i>	պարստ	*pars > քալմ.	parsakā
*1072. <i>Պարտ,</i>	պարտիլ	հպ. *partu	
1073. <i>Պարտակ «ծածկոց»</i>	parda	*partak > սւնր.	pardaqā
1074. <i>Պարտքաշխի</i>	«գրավ»	?	
*1075. <i>Պարտզ</i>	pālēz	*pardēz	pairi-daēza

	սրս.	սիլ.	զն.
1076. Պարտքաշ	(աղանդ)	pōryōtkēš	paoiryō-ṭkaēša
1077. Պեչայ «լաքակ»	pīč'a		
*1078. Պետ	bad	*pēt, pat	paiti
1079. Պետմոգ		?	
*1080. Պգտիկ, պստիկ	past		
1081. Պէշասպիկ	«սուրհանդակ»	*pēšaspik> սսոր.	pēšaspīg
1082. Պէշոպայ «հառաքապահ»	pīšvā	pēšupāi	
*1083. Պէս		*pēs	paēsa
*1084. Պէտք	bāyad	apetāk	
1085. Պիճատի (քար)	bījāda		
*1086. Պիսակ «սև նշան»	pēs, pīs, pīsa	pēsak	paēsa
*1087. Պիստակ, պստակ (պտուղը)	pista	*pistak	
1088. Պլիկ «փոքր	դրամ» pui+ իկ		
*1089. Պրիմժ	pirinj	?	
*1090. Պրպեղ	pilpil	*pilpil	
*1091. Պողովատ, պողպատ	pōlād	*pōlavāt	
1092. Պուտինա «դադժ»	pūdana		
*1093. Պսակ		*pusāk, pusay	pusā
*1094. Պոզ «գորշ»	bōz		
1095. Ջաղքեր «վարտիք»	čaxjīr		
1096. Ջանդար «զինակիր»	jāndār		

	այրս.	պիլ.	զնդ.
*1097. <i>Ջատագով</i> «քարեխոս»		jātagōw	hպ. *yātagauba
*1098. <i>Ջատուկ</i>	«կախարդ» jādū	jātūk	yātu
1099. <i>Ջիհանգիր</i> «աշխարհակալ»	jihāngīr		
*1100. <i>Ջոկ</i> «խումբ»	jōx	*jōk >	արաբ. jauq
1101. <i>Ջովլի</i>	«քամի» čāvlī		
*1102. <i>Ջուլիակ</i>	julāhak		
*1103. <i>Ջուխտ</i>	juxt	juxt	yuxta
1104. <i>Ռազիան</i>	«սամիք» rāzyāna		
*1105. <i>Ռազմ</i>	razm		
*1106. <i>Ռահ</i>	«ծամբա» rāh	*rāh, rās	
1107. <i>Ռահվար</i> «լավ քայլող (ծի)»	rahvār		
1108. <i>Ռամ</i> «գոնեհիկ ժողովուրդ»	ram	*ram	unզդ. ram
*1109. <i>Ռամիկ</i>		ramīk	
1110. <i>Ռատ</i>	«ավազ»	rāt	
1111. <i>Ռաւանդի-</i> <i>սենի (քույս)</i>	rāvand		
1112. <i>Ռեմոն</i> «գրավական»	ramūn		
*1113. <i>Ռինտ</i> «լավ»	rind		
1114. <i>Ռիպաս</i>	(քույս) rībās		
*1115. <i>Ռոճիկ</i>	rōzī	*rōčīk >	աւսոք. rōzīqā
1116. <i>Ռոշն(ական)</i> (պայծառ)	rōšan	rōšn	raoxšna
1117. <i>Ռոտ «գետ»</i>	rōd	rōt	հպ. rauta
1118. <i>Ռոտաստակ</i> «զվխավոր քաղաք»	rōstā	rōtastāk	~

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1119. <i>Ռստ-ա-զէս</i> <i>«խիտ մազերով»</i>	rust		
1120. <i>Ռօշան</i> <i>«պայծառ»</i>	rōšan		
1121. <i>Ռօշնա</i> <i>«լուսաքար»</i>	rōšanā		
1122. <i>Սազ «թեք</i> <i>կտուր»</i>	say		
*1123. <i>Սազել</i> <i>«սարքել»</i>	sāzīdan		
1124. <i>Սախտել</i> <i>«ծիմ հանդերձել»</i>	sāxtan		
*1125. <i>Սակ</i> <i>«տուրք»</i>	sāv	sāk	
1126. <i>Սակաք</i> <i>«ջրշուն»</i>	sak-āb		
1127. <i>Սակստան</i>	անդերձապետ	(տխտղոս) sakstān-	andarzpat
*1128. <i>Սահման</i>	saman	*sāhmān	
1129. <i>Սահրաք</i> <i>«սահման»</i>	sarḥad		
1130. <i>Սաղար</i>	«գորավար» sālār	sālār	
*1131. <i>Սաղա-</i> <i>լարտ</i>	sārvār	*sārawart	*հպ. sāravarti
*1132. <i>Սամոյր</i>	samūr	samör	
1133. <i>Սայվան</i> <i>«հովանոց»</i>	sāyvān		
*1134. <i>Սանդալ</i> <i>«կոշիկ»</i>	sandal	*sandal	
*1135. <i>Սանդա-</i> <i>րամետ</i>	sipandārmad	spandāramat	spēnta-ārmaiti
1136. <i>Սանճատ</i> <i>(ծառ)</i>	sinjīd		
1137. <i>Սապատ</i> <i>«կողով»</i>	sabad	*sapat	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1138. Սատակ «պարզ»	sāda	*sātak	
1139. Սատեր (դրամ)	ister	sater < հոււն.	statē'r
1140. Սար «զխաւոր»	sar		sara
1141. Սարա- դուծ «զխարկ»	sarāyūj		
1142. Սարասխի (զխազարդ)	saraxs?		
*1143. Սարքինայ (խաղողի)	sar+binā		
*1144. Սարծակ	sārī	sārīk	
1145. Սարի «կայմ»	sar		
1146. Սարոյ «ծառ»	sarū	?	
1147. Սարու- փարտայ «վրան»	sarāparda		
1148. Սաքուլայ «գդակ»	sar-kulāh		
*1149. Սեաւ	siyāh	*siyāv	syāva
1150. Սեկեք «օղ-կոծակ»	sagak		
*1151. Սեպուհ		vispuhr	visō-puōra
1152. Սէլան (քար)	seylān		
1153. Սթար (կշիռ)	istār < հոււն.	statē'r	
1154. Սիկ «սիղմ»		*sik	huy. ōika
*1155. Սիմի «սկուտեղ»	sīnī		
*1156. Սիսամ- քար (քույս)	sīsanbar		
*1157. Սիրամարգ	sīmurγ	sēnimurūk	saēnō-mērēγō

	արս.	պիլ.	զմդ.
1158. Սիրիխիշտ (դեղ)	sirxišt		
*1159. Սկաւառակ	sukōra	*sukavarak?	
*1160. Սմբակ	sunb	*sumbak > արաբ.	sunbak
*1161. Սմբուլ	sunbul		
1162. Սմնակ (ծաղիկ)	sumna	*sumnak	
1163. Սմպատակ (փորձաքար)	sunbāda	*sunbātak	
*1164. Սնգոյր «շպար»	šangār	< *sangūr?	
1165. Սնգրուեղ (համեմ)	?	<սամս. օրնգաւերա	
*1166. Սնդուս «մետաքս կտոր»	sundus	*sundus	
1167. Սոթ «պինդ»	saft	*saft	
*1168. Սոխ	sōx	*sōx	
*1169. Սոնիժ (քույր)	sōnīz	*sōnīč	սամս. օանլյա
*1170. Սով		sōi	
1171. Սորակալ «ախոռապետ»	(իմա՝ ստորակալ)	stōr+կալ	
*1172. Սուգ	sōg	*sūg	սամս. օժոկա
1173. Սուտրա «շոր»	sudra		
1174. Սուրխա- մահի «ծուկ»	surxmāhī		
1175. Սուփար «նետի ծայրը»	sūfār		
1176. Սուֆ (կտորեղեն)	sōf		
*1177. Սպահ, սպայ	sipāh	spāh	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1178. Սպանախ (թուխը)	ispanāx		
1179. Սպանդ (թուխ)	sipand	spand	spənta
*1180. Սպառ «վերջ»	siparī	*spar, spur	aspərəna
*1181. Սպառ «ծառայություն»	sipās	spās	spas-
1182. Սպասա- լար «գորապետ»	sipāhsālār	spāh-sālār	
1183. Սպարակ (ծառ)	isparak		
*1184. Սպաքապետ	sipahbað	spāhpat	հպ. *spāðapati
*1185. Սպիտակ	səfid	spētak	spaeta
1186. Սպուծել «դանդաղիլ»	sipōzam	spōž	
*1187. Ստահակ	ustāx	*stāhak?	
*1188. Ստամբակ	sitanba	stambak	հպ. *stambaka
1189. Ստաշխն (խուցկ)		*staxša > hnlū.	*staxe, stakte'
1190. Ստեժ «կռիվ»?	sitēz	stēj	stij
*1191. Ստուար	ustuvār	stavar	stawra
*1192. Սրահ		*srāh > hr.	srāh
1193. Սրահանգ «սպա»	sarāhang		
*1194. Սրուակ	surū	sruvak	sruvā
*1195. Սրսկապան	siriškvān	*srisk-pān	
*1196. Սրսկել	sirišk	*srisk	srask
*1197. Վագր	babr	*vagr < uū.	vyāghrá
*1198. Վալայ «շոր»	vālā		
*1199. Վահան		*varhran	vəreðra

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1200. Վաճառ, վաճառական	bāzār	vāčār	
1201. Վաճառ- զահ «շուկա»	bāzārgāh	vāčār+gāh	
*1202. Վանել		vānītan	van
*1203. Վան, վանք		*vahana	uwan. vasana
*1204. Վանկ	bāng	vāng	
*1205. Վանդակ		*vandak	
*1206. Վաշխ «տոկոս»		vaxš	vaxšaiti
*1207. Վաշտ		*vašt?	
1208. Վառ (քող)	bār	*vār?	
1209. Վասմա (նեղկ)	vasma		
*1210. Վասն «համար»		*vasn	vasna
1211. Վասպու- րական «ազնը- վական»		vāspuhrakān	
*1212. Վատ	bad	vat	
1213. Վատախտա- րակ «դժբախտ»	badāxtar	*vatāxtarak	
1214. Վատգոհա- հար «զռեհիկ»	badgōhar	vatgōhar	
*1215. Վատքար	badtar	vattar	
1216. Վատմիհր «վատ»		?	
*1217. Վարել		*vað	vaðayelti
*1218. Վարազ	varāz	varāz	varāza
1219. Վարապան «կրծքի զրահ»	*barbān	*varapān	

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1220. Վարաւանդ «ծիռւ սա՛նծ»	barband	varband	
*1221. Վարդ	gul	*vard	varəða
*1222. Վարդա- պետ «ուսուցիչ»		*varda-pati	
1223. Վարդ «լախտ»	gurz	varz	varza
*1224. Վարժ	varz	varž	varz
*1225. Վարժ	varza	*varz	
1226. Վարձակ «պարուհի»	*barza	*varzak	
1227. Վարշամակ «թաշկինակ»	vāšāma	*vāršāmak	
*1228. Վարունգ	vārang	vātrang	
*1229. Վարս	gurs	vars	varəsa
*1230. Վարտիք		*varti	
*1231. Վաւեր		bāvar	vāwar
*1232. Վեհ	bih	vēh	huj. vahyah
*1233. Վերմակ		vermak	
1234. Վզեան «վնաս»			*vīzyāna
1235. Վզուրկ «մեծ»	buzurg	vuzurk	huj. vazarka
1236. Վէգ «կռիվ»	vaya	*vēg	vaēya
*1237. Վէմ		vēm	vaēma
1238. Վիզն «վայրի ուրու»?		vīg = unqñ. vāičak	wīγ
*1239. Վիճակ			
1240. Վիմ «քնար»		vīn սանս.	vīṇā
*1241. Վիշապ		*vēšāp	višāpa

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1242. Վիշտ		*višt հպ. *višti =	սանս. vištī
*1243. Վիրալ «սափրել»		vīrayām	
1244. Վիրգ «ռմբաքար»		իրան. *virg=հսլ.	vrüḡḡ
*1245. Վկայ		*vīkay	vīkaya
1246. Վկանդել «նվաճել»		*vī-kand	
*1247. Վճարել	guzārdan	vičār	
*1248. Վճիռ	vačar	vičir	vičira
*1249. Վճիտ?	guzīdan	vičītan	
*1250. Վնաս	gunāh	vinās	սնս. vināça
*1251. Վստահ	gustāx	vistāxv հպ.	*vistāhuva
*1252. Վտակ		*vitak	*vitāka
*1253. Վտանգ	մանիք. vidang	*vitang հպ.	*vitanka
*1254. Վտարել	guḍāram	vitartan սնս.	vitirati
*1255. Վրեպ, վրիպել	vireb	*virep	
1256. Վրիճ «վերք» քրդ.	brin	*vrīn	
*1257. Տախտ	taxt	taxt	
*1258. Տախտակ	taxta	tāxtak	
*1259. Տակ	tak	*tak	
1260. Տակ «մարգարտաշարք»	tāy	tāk	
*1261. Տակառ	taγār	*takār	
*1262. Տակառ «քիչ քիչ»	phē tak	*tak	
1263. Տահմուշտ «դափնի»	dahmšat		
*1264. Տաղել «այրել»	dāy		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1265. <i>Տաճար</i>	taĵar		հպ. tačara
*1266. <i>Տաճիկ</i> «արար. 2. վազան»	tāĵĭk, tāzĭ	tāčĭk	
1267. <i>Տաճկիհնակ</i> «զավազան»	tāziyāna	*tāčĭkēnak	
*1268. <i>Տանջել</i>	tanĵĭdan	*tanĵ	
*1269. <i>Տաշել</i>	taš	tāšĭtan	taš
*1270. <i>Տաշտ</i>	tašt	tašt	tašta
1271. <i>Տաշտակ</i> «բաժակ»	tašta	*taštak	
*1272. <i>Տապ</i>	tāb	tap	tap
*1273. <i>Տապակ</i>	tāba	tāpak	
1274. <i>Տապաստ</i> «գորգ»	tabasta	*tapast	
1275. <i>Տապաստ</i> «գետին ընկած»	tabast	*tapast	
*1276. <i>Տապար</i>	tabar	*tapar	
1277. <i>(Տաստակ տե՛ս Տախտակ)</i>			
1278. <i>Տաստան-պունայ «շամամ»</i>	dastanbūya		
*1279. <i>Տատրակ</i>		մար. *tatúrak	
*1280. <i>Տար</i>	«հեռու»	*tar	tarō
*1281. <i>Տարազ</i>	tarāz	*tarāz	
1282. <i>Տարազուկ</i> «կշիռ կենդանակերպ»	tarāzū	tarāzūk	
*1283. <i>Տաւիղ</i>		*tabil	
*1284. <i>Տզրուկ</i>	zurūk	*tuzurūk	
*1285. <i>Տեգ</i>	tĭγ	*tēγ	taēya
1286. <i>Տիվտար</i> (ծառ)	dīvdār		
*1287. <i>Տոհմ</i>	tuxm	tohm	հպ. tauhmā

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1288. <i>Տոյժ, տուժեւ</i>	tōzam	tōž-ēt	
1289. <i>Տորտ «մրուր»</i>	durd		
*1290. <i>Տուգանք</i>	տն'ս Տոյժ.		
1291. <i>Տուլապ «ջրի անիվ»</i>	dūlāb		
1292. <i>Տուկ «իլ»</i>	dūg		
1293. <i>Տուրկան «պատգամավոր»</i>	turyān		
1294. <i>Տստակ «կապոց»</i>	dasta		
1295. <i>Տրախտ (ծառ)</i>	diraxt		
1296. <i>Տրէ (ամիսը)</i>	tīr	tīr	tištryehe mā
*1297. <i>Տրցակ</i>	«կապոց» dasta		
*1298. <i>Տօթ</i>	taft	taftan	uawū. taptā
1299. <i>Րասդուն «ներհուն»</i>	rāst-suxan		
1300. <i>Րոտիմ</i>	«նվաստ»	*fravatīn	
1301. <i>Փադան, փադամ «լաքակ»</i>	fadām	padām	palti-dāna
1302. <i>Փաթերակ «փորձանք»</i>	patyāra	patyārak	paityāra
1303. <i>Փաթշահ «թագավոր»</i>	pādšah	pātixšah	
*1304. <i>Փալան</i>	«համետ» pālān		
1305. <i>Փալանիկ «լծված ձի»</i>	pālānī		
*1306. <i>Փալան- տուզ «համե- տազործ»</i>	pālāndūz		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1307. Փաղան- գամուշկ (թույս)	palangmišk	palangamušk	
1308. Փայ «ոտք»	pāy		
1309. Փայիկ «սուրհանդակ»	payik		
1310. Փաշաման «զղջում»	pašimān	pašāmān	*patiš-māna
1311. Փաշուդ «ոտքը ջուրը դնել»	pāšūy		
*1312. Փառ «թւ»	parr	parr	parəna
*1313. Փազը	farr	farr	xvarənah
1314. Փաս «պատիվը պահելը»	pās		
1315. Փասսխա- կան «պատաս- խանական»	pāsux		
1316. Փասպան «պահապան»	pāsbān		
1317. Փարգաստ «չլինի՝ թե»	pargast	*pargast	
*1318. Փարդա (ջութակի)	parda		
*1319. Փարթամ		*fartam > bpr.	partəmīm
*1320. Փարթաւել «դեն ձգել»	partāv		
1321. Փարկալ «կարկին»	pargāl		
1322. Փարման «հրաման»	farmān		
1323. Փարուազ «ժապավեն»	parvaz	*parvaz	
*1324. Փարտայ «վարագույր»	parda		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1325. Փեթակ		*petāk < սնս.	peṭāka
1326. Փեղամբար «փայամի մարգարեն»	peyγāmbar		
1327. Փենիտ «զտած շաքար»	fānīd		
1328. Փեշուա «հառաջընթաց»	pīšrav		
*1329. Փերեզակ	pīrzī	*perezak?	
*1330. [Փերուզակ (քարը)]	pērūza		
1331. Փիլիկոն «քարան»	palkan		
*1332. Փիղ	pīl	pīl	
1333. Փիւղ «ծկան թեփ»	pūl		
1334. Փշիտ (դրամ)	pīštz	*pišit	
1335. Փոլատ «պողպատ»	pōlād		
*1336. Փող «դրամ»	pūl		
*1337. Փոշիման «զղջացյալ»	pašīmān		
1338. Փուլզ (շենքի զարդ)	pūz		
*1339. Փուժ	pūč		
1340. Փուշիշ «կամար»	pūšiš		
1341. Փուշտի- պան	puštībān	*puštīpān	
1342. Փուշտի- պանսաղար	«թիկնապահապետ»	puštīkpān-sālār	
1343. Փուռ «շատ»	pur		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
1344. Փուստա «պիստակ»	pista		
*1345. Փուտ, փտիլ	pūd	pūt	pūiti
1346. Փուրսիշն «հարցաքննություն»	pursiš	pursišn	
1347. Փրզանդ «զավակ»	farzand	farzand	frazainti
*1348. Փրփրեմ «դանդում»	parparam		
1349. Քան «հանք»	kān		
*1350. Քանդել	} kandan kanda	kandan	
*1351. Քանդակ		*kandak	
1352. Քանդուկ «կարաս»	kandūk		
1353. Քաշ «սնակուշտ»	kaš	kaš	kaša
1354. Քաշիկ «չվան»	kašt	*kašik	
1355. Քաշկէն «զարեհաց»	kaškīn	*kaškēn	
1356. Քաշմ (քույս)	kāšim		
1357. Քաշտի «նավ»	kašt	*kašt	
*1358. Քաջալ «ծաղատ»	kačal		
1359. Քաս «փարչ»	kās	*kās < աքամ.	kāsā
*1360. Քասայ «պնակ»	kāsa		
1361. Քարժանկ «խեցգետին»	xārčang		

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1362. <i>Քարծիկ, քարածիկ (հավի)</i>	karāḵa		
*1363. <i>Քարշել</i>	kašīdan	kašītan	karš
1364. <i>Քարուպայ «սաթ»</i>	kahrubā		
1365. <i>Քարտար «շինվածք»</i>	kirdār		
*1366. <i>Քաւառ (քույս)</i>	kavār		
*1367. <i>Քաւթար «քորեմնի»</i>	kaftār		
1368. <i>Քափշայ «շերեփ»</i>	kafča		
1369. <i>Քափուր (դեղ)</i>	kāfūr		
1370. <i>Քաք «չոր հաց»</i>	kāk		
1371. <i>Քեթորար (տիտղոս)</i>	kūtuvāl		
1372. <i>Քեմուխտ «կաշի»</i>	kēmuxt	kēmuxt	
1373. <i>Քէշ «կրոն»</i>	kīš	keš	
1374. <i>Քէշ «կապարծ»</i>	keš		
*1375. <i>Քթան «կտավ»</i>	katān		
1376. <i>Քիզ, քի- զիզ (քույս)</i>	kikiz?		
1377. <i>Քիլակ (չափ)</i>	kīla		
*1378. <i>Քիմիա</i>	klmya		
*1379. <i>Քիչ</i>	kīč		
1380. <i>Քմիմ «դարան»</i>	kamīn		

	պրս.	պիլ.	զմդ.
1381. <i>Քնար</i> (ծառ)	kunār		
1382. <i>Քնփուշ</i> (ծիու ծածկոց)	kūnpūš		
1383. <i>Քոբ</i> «կաթսա»	kūp, köp		
1384. <i>Քոռի</i> (բույս)	kōrī		
*1385. <i>Քոսակ</i> «քարծ»	kōsa		
*1386. <i>Քունջ</i> «անկյուն»	kunj		
1387. <i>Քուշատ</i> «մտերմություն»	kušād		
1388. <i>Քուշտիկ</i> «գոտեմարտ»	kuštī		
1389. <i>Քուշտի-</i> <i>կիր «ըմբիշ»</i>	kuštīgīr		
*1390. <i>Քուռակ</i>	kūrra	kurrak	“
1391. <i>Քուսել</i> «հրմշտել»	kūs		
*1392. <i>Քուրծ</i> «պարկ»		*kurz >	աւոր. kūrza
*1393. <i>Քուֆտայ</i>	kūfta		
*1394. <i>Քսակ</i>	ktsa	*ktsak	
1395. <i>Քրտիկար</i> (քարի գործ)	karfagār	*kirpikār	
*1396. <i>Քրքում</i>	kurkum	*kurkum	
1397. <i>Քօբալ</i> «ծիապան»	kūtāl		
*1398. <i>Օշարակ</i>	afšara	*afšarak	
*1399. <i>Օշինդր</i>		*afšind	
*1400. <i>Օշնան</i> «օծառախոտ»	ušnān	*afšnān?	հպ. *awi-šnāna

	պրս.	պիլ.	զնդ.
*1401. <i>Օտար</i>		*awtar	aiwi-tara
*1402. <i>Օրենք</i>	} (äyīn)	*awðēn	*awi-ðayana
*1403. <i>Օրինակ</i>		*awðēnak	
*1404. <i>Օրհնել</i>	āfrīn	*āfrīnam	āfrīnāmi
1405. <i>Ֆրիաթ</i>			
«ողբ»	faryād		

Ծանոթ.– Իրանյան բառերի մի մասը օտար ծագում ունի. այսինքն փոխ է առնված ասորերենից կամ հունարենից. այսպես, օրինակ՝ ասորերենից է քաս «փարչ» < kās < ասոր. kāsā, հունարենից է սատեր (դրամի անուն) < պիլ. satēr < հուն. statēr ևլն:

Մենք այս բառերը բնականաբար պիտի դնեինք իրանյան փոխառությունների շարքում, որովհետև իրանյանների միջոցով են անցել մեզ և իրանյան ձև ունին:

Այժմ տալիս ենք առաջին շրջանի բառերը՝ ըստ տեսակի դասավորությամբ.

1) Բնության և նրա զորությանց մասին.—

Ախտարք, ապախտար «հյուսիս», ապրայոյզ «Երևակ մոլորակը», արուսեակ, երաշտ, խաւար, մահիկ, նեմոզ «հարավ», պարխոցի (քամի), վտակ, տարագուկ «կշիռ համաստեղությունը»:

2) Կրոնական բառեր.—

ա) Կրոն, նախապաշարմունք և ոգիներ.— ախտարմուլ, բազ («Աստված», որից էլ բազին), ապաշաւ, ապաշխարել, ապիզար, քախտ, գերեզման, գուշակ, դև, դժոխք, դժպարիշտ, դրուժ (չար ոգի), զոհ, կախարդ, կախարդասար, համբարու, հեշմակ, հմայել, հրաշք, մարգարէ, մեհեան, յազել, յաշտ, յուշկապարիկ, նզով, նուէր «ծօն», պաշտել, պարիկ, քատուկ, սանդարամետ, օրհնել:

բ) Պարսից կրոն.— աթաշ, ատրուշան, բարսմունք, բոզպայիտ, գումէզ, դեն, դենիմադգեզն, դենպետ, կեշտ, համակդեն, մագդեզն, մոզ, մոզպետ, պարտքաշ, պետմոզ, ռատ, քէշ, քրտիկար:

3) Մարդ, մարդու և անասնի մարմնի մասեր.—

Անդամ, բազուկ, բաշ, գանձակ, գես, դանդան, դաստ, դաստակ, դէմք, դիմակ, դմակ, երակ, երանք, կուլակ, կուշտ, ճակատ, ճանկ,

պառակ «կող», պիսակ, ռստագէս, սմբակ, վարս փիւղ «թեփ», քաշ «մէջք», քեմուխտ «կաշի»:

Ներքին էակ.— ախորժ, կամք, կամայ, ակամայ, կամակար, կար, հանճար, ոյժ, ուշ:

4) Հիվանդություն և նմաններ. բժշկական բառեր.—

Ախտ, ապարահ, քիժ, բժիշկ, բոյժ, բորոտ, գոնջ, գոսակ, դաշտան, դարման, թասել «հեալ», ժահր, ժէտ, կոյր, մահ, յախտիլ, նգար, նիհար, նշտիր (նշտրակ), վրին «վերք»:

5) Կենդանիներ.—

Աշդահակ «վիշապածուկ», ասպ, արամազդ (թռչուն), բադ, բազէ, բգաք «այծ», բէշկ մշկոյ, գաւազ, գոմէշ, խարբուզ, կաչաղակ, կապիկ, կնգոււմ, կուզ, ճուռակ, մատեան, մարախ, -մարզ «թռչուն», մողէս, մուշկ, յաւանակ, յովազ, նափակ, նիանգ, նոխազ, շահէն, շտրպաղանգ, պատրուճակ, սամոյր, սարեակ, սիրամարգ, վագր, վարազ, վիշապ, տատրակ, տզրուկ, փալանիկ, փիղ, քաթար, քուռակ:

6) Ընտանիք և ընկերություն.—

Ազգ, ամբոխ, անաշահիկ, ասպնջական, ասարդ, գրոհ, դայեակ, դուխտ «աղջիկ», երիտասարդ, թուանիկ «հարուստ», խափշիկ, խուժիկ, համշիրակ, համսայեակ, հարազատ, հարակաշ, հարեան, նժդեհ, շահիրիկ, պայազատ, պապ, պառաւ, ռամ, ռամիկ, վատգոհար, տաճիկ, տոհմ, օտար:

7) Երկրագործական.—

ա) Տունկեր.— Ազոխ, անանուխ, անգուտան, արմաւ, բան, բրինձ, գազ, գաւարս, դարապղպեղ, դարիճենիկ, դժնիկ, դոճ, զարտագոյն զուիրակ, թութ, ժաժ, ժիրակ, խարպիզակ, կակժիրակ, կաղամբ, կանեփ, կանկար, կապար, կարոս, կնճիթ, համասպրամ, հօրոտ, ճանբակ, ճանդան, մանուշակ, մաշ, մուրտ, մօրուտ, յասմիկ, նարգէս, նարգիլակ, նոճի, շահասպրամ, շահղանակ, շահթառակ, շաղգամ, շամգիտակ, շաւաշարիւն, չաման, պիստակ, պղպեղ, սարոյ, սմնակ, սնգրուեղ, սոխ, սոնիճ, սպանդ, վարդ, վարունգ, վիգն, փաղանգամուշկ, քնար, քրքում, օշինդդ, օշման:

բ) Տունկի մասեր.— բուն, խոշակ.

գ) Գործիքներ.— մաճ, ճամբարակ.

դ) Երկրագործություն.— դարաստան, դրախտ, պատուաստ, պարտեզ, պահեզ, վարել.

8) Խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն.—

Ասպաճարակական, գաւազան, խար, ճարակել, մատակ, մարգ, չպետ, փեթակ.

2) Ին սարք.— ապրդում, ասպազէն, ասպանդակ, ասպաստանիկ, դանդաճաւանդ, երասան, խարազան, պաղան, վարաւանդ, տաճկիմակ:

9) Գիտութիւն և արվեստ.—

ա) Արհեստի վերաբերյալ և արհեստավորներ.— դամ «ուռկան», դարիճակ, դերձակ, դերձան, խարբանդակ, խոհակեր, կռողպետ, համբարապան, ճախարակ, նաւագ, պահակեր, պահապան, տաշել, փերեզիկ, քանդակել:

բ) Ուսում.— աշակերտ, դաստիարակ, դպիր, խրատ, հրահանգ, մատեան, վարդապետ, վարժիլ:

գ) Նկարչութիւն.— արուճանակ, նկար, պատկեր—

դ) Երաժշտութիւն.— աւաջ, բամբ, բանդ, զանձ, գուսան, դաշն, դափ, զանգակ, թմբուկ, նուագ, վարձակ, վին, տալիդ.

ե) Խաղեր.— ճատրակ, ճոկան:

10) Գույներ.—

Աշխտ, ատրագոյն, գոյն, երանգ, երաշխ, զարտակ, կապոյտ, կարմիր, ճարտուկ, ճերմակ, սեաւ, սպիտակ:

11) Վաճառականութիւն և դրամական գործարք.—

Արբոն «կանխավճար», արժել, զանձ, զանձանակ, գրաւ, երաշխ, թանկ, խոստակ, կապէն, համարել, մահակ «ամսավարձ», պարմայել, պարտք, պարտքաշխի, վաճառել (վաճառական), վաճառգահ, վաշխ, վարձ, վգեան, վճարել, վնաս, տոյժ, տուգանք:

12) Շինութիւն և շէնքի մասեր.—

Ախոռ, ամբար, ամբարտակ, ապարանք, ասպաստան, աւագան, բանդ, բաստարան, բարաւոր, գմբեթ, դահլիճ, դաստակերտ, դարապաս, դիւան, զնդան, խան, կերտել, կրպակ, ճամբարակ, ճեմիշ, մաշկապարճէն, չաշմակ «արտաքնոց», պատշգամբ, պատուար, պարիսպ, սագաշէն, սրահ, սրսկապան, վանք, տաճար:

13) Հագուստ և զարդ.—

Աճառ, անդրավարտիք, աշխարաւանդ, ապարանջան, ապրիշում, աստառ, բազպան, բահուանդ, բամբակ, բեհեզ, գորշապահանգ, գրպան, դիպակ, դրոշակ «քղանցք», զամբել, զանկապան, զառնաւուխտ, զառքաշ, ըստօրակ, թագ, խոյր, կամար, կերպաս, կշտապանակ, կոշիկ, հանդերձ, դամդայեալ, ճաճանչաւուխտ, ճամբար «մանյակ», մեհլանդ, մենթան, մոյկ, մուճակ, մուշտակ, շապիկ, շար, շուշտակ, պախճաւանդ, պաստառ, պատմուճան, պարեզօտ, պարեհնակ,

պարտակ, պսակ, սանդալ, սնդուս, վառ «քող», վարշամակ, վարտիք, վերմակ, տակ «մարգարտաշարք», փաղան, փարուազ:

14) Ուտելիք և ըմպելիք.—

Ամիճ, ապուխտ, գրտակ, խոհ, խորակ, խորբար «ցորեն», խորտիկ, կամակ, կասկ, կարագ, կտապ, հրուշակ, ճաշ, ճարպ, նկան, նշխար, չիրիկ, շաքար, պամիր, պաշար, քաշկեն, օշարակ:

15) Առտնին տնտեսություն, տան կարասիք, աման կն.—

Անգղ «կանթ», ապաղարէ?, ապաւանդակ, առասան, ատր «կրակ», բազմակ, բաժակ, բարձ, բղուկ, բոբ, գահ, դաստառակ, դարան, դոյլ, զամբիւղ, զենուլ, թակոյկ, լական, խան կամ խուն «սեղան», կուժ, հաւան, ճաշակ «բաժակ», ճրագ, մշտիկ, մոմ, նուազ «բաժակ», շատրուան, «վարագույր», շարաւանդ «չվան», շիշ, պայուսակ, պատրոյգ, սապատ, սկաւառակ, սպաս, սրուակ, վանդակ, տախտ, տախտակ, տակառ, տաշտ, տաշտակ, տապակ, տապաստ «գորգ», քանդուկ, քաշիկ, քուրձ, քսակ:

16) Թիվ, չափ, կշիռ և դրամ.—

Ասպարէզ, արդու, քիւր, գրիւ, դահեկան, դանգ, դորակ, դրամ, կապիճ, հազար, հրասախ, ման, մար, մարգպան «չափ», նաքարակիտ, փշիտ, փող:

17) Մետաղներ, հանքային նյութեր, ակունք, խեժ և նմաններ.—

Անգուժատ, անուշադր, ապակի, ագուռ, արճիճ, արոյր, բորակ, բուի-ճենիկ, գազերբուակ, գազպեն, գոհար, գոյիբուակ, գռիճ, դահանակ, գառիկ, գմրուխտ, ժանգ, ժանգառ, լայքա, լատան, լեղակ, խաղ(քար), խունկ, կարկեհան, կնդրուկ, հոշիբուակ, հրբուակ, նայիբուակ, նաւթ, շահուար «մարգարիտ», պղինձ, պողովատ, սիկ, սմպատակ, սնգոյր, ստաշխն, վէմ, քափուր:

18) Ճամբի վերաբերյալ.—

Գահաւոր, գահաւորակ, դեսպակ, ժանուար, քաշտի, ռահ, կարաւան, համռահ, ճանապարհ, մակոյկ:

19) Ժամանակ և տեղ.—

Ահեկան, ամանակ, ասան «առավոտ», ժամանակ, ժամ, հրոտից, մարգաց, մարերի, մեհեկան, նախ, նահանջ, նաւասարդ, տրէ:

20) Երկիր և պետություն.—

ա) Երկրի մասեր.— Աշխարհ, ապատ, անապատ, արկ «մեծ գյուղ», աւան, աւանդ «մեծ գյուղ», դաշտ, դեհ, խարակ, կոհակ «լեռնակ», հրապարակ, ճարակ «նահանգ», մարգ, շահաստան, -շատ «քաղաք», շեպ, շէն, ոստան, ռոտ, ռոտաստակ, սահման:

բ) Պետական կազմ և պաշտոններություն.— Ազատ, ազտիի, համբարակապետ, անդերծապետ, անջիման, ասպահապետ, ասպետ, բամբիշն, բանուկան, բարապան, բոքշխ, գահաւոր, գանձաւոր, դահիճ, դատաւոր, դարապան, դարապետ, դեհկան, դեհպետ, դեսպան, դերանդերծապետ, զինդակապետ, իշխան, խաքան, խոռապետ, խոստակդար, խոսրովային «արքայական», խորաւարան «սպարապետ», հազարապետ, հազարաւուխտ, համարակար, համհարզ, հպատակ, հրամանատար, հրեշտակ, մարզպան, մարզպետ, նախարար, նահապետ, նուենտ «սուրհանդակ», նուիրակ, շահանշահ, շահապ, շահապետ, շահախոռապետ, շապստան տակառապետ, շարսաղար, ոստիկան, պահակ, պահակապան, պայիկ, պասանիկ, պատգոսապան, պատմուճակ, պատուիրակ, պարեկ, պետ, պէշասպիկ, սակստան անդերծապետ, սաղար, սեպուհ, սպասալար, սպարապետ, ստորակալ «ախոռապետ», վասպուրական «ազնվական», վզուրկ, փուշտիպան, փուշտիպանսաղար:

գ) Վարչական գործարք, դիվանական և այլ գրություններ.— Անդարծ, ապահարզան, գահնամակ, դաշն, դատ, դատաստան, իշխել, համիմազ, հրովարտակ, մուրիակ, ետկար, նամակ, շահրմար, պայմանմամակ, պատճէն, պատուհաս, քատագով, ռոճիկ, վկայ, վճիռ, փուրսիշն, օրէնք:

դ) Հարկեր.— Բաժ, բաշխ, սակ:

ե) Պատերազմ.— Ապշուպ, ապուռ, ապստամբ, ասպատակ, արշաւ, աւար, գումարտակ, գունդ, դարան, դժպարտ, դրօշ, զինւոր, զօրք, թիրախ, թշնամի, լաշկար, հաշտութիւն, հէն, ճամբար, մարզել, մարծիկ, նախճիր, նահանջ, պայքար, պատերազմ, պարաւանդ, պարկէն, պէշուպայ, ռազմ, սպայ, վաշտ, վկանդել:

զ) Ձեռք.— Աշտեայ, ասպար, բահլիկ, դաշնակ, դաստապան, զէնք, զրահ, լախտ, խիշտ, միզակ, պատկան, պատկանդարան, պարս, սաղաւարտ, վահան, վարապան, վարզ, վիրզ, տապար, տէգ:

21) Սովորական կյանքի բառեր.—

Ազդ, ակահ, ահոկ, ամբարիշտ, ամբարտաւան, անազարմ, անապակ, անարի, անգար, անդաճել, անդոհ, անխուշքարէ, անոյշ, աշխատիլ, աշկարայ, ապալեպ, ապաստան, ապարասան, ապարթանել, ապենիագ, ապիկամ, ապիրատ, ապսպարել, առատ, առոյգ, ատակ, արագ, արզ (յարզ), արժան, արկանել, արծակ, աւարտ, աւեր, բադ «բաժին», բազում, բազմիլ, բազմական, բաժանել, բաշխել, բաշխիշ, բարակ, բաւ, բնակիլ, բոյր, բոշխնել, գովել, գուման, գումարել, գունդ, գուրգասար, դագ, դաժան, դարակել «ըմբռնել», դիտել, դժգոյն, դժխեն,

դժկամակ, դժկերպ, դժնդակ, դժնեայ, դժուար, դսրովել, դրուատ, դրժել, դրուժան, երամ, երաստ, երկ, զանազան, զենակար «վնասակար», զինահար, զուր, զօրութիւն, զգոյշ, զեան, թշմամանք, թշուառ, թռչակ, ժահ, ժանտ, ժժան, ժիր, ժոյժ, խամ, խոստանալ, խոստովանիլ, խորտակել, կարի, կերպ, կոյտ, կոտակ, կունդ «քաջ», հակիրճ, հաճիլ, համավար «հաւասար», հանգրիճել, հանգամանք, հանդարտ, հանդէս, հաւասար, հզօր, հնար, հրամայել, հրաման, հրաւեր, ճախր, ճապուկ, ճար, ճարակ, ճարպիկ, ճեմել, ճեպ, մանկ, մաստ «հաստ, մեծ», մուրալ, յիշատակ, յիշել, յուզել, նազիլ, նամ, նարմ, նաւակատիք, նիազ, նիշ, նիրհել, նկահ, նկուն, նշան, նշանակ, նշմարել, նպաստ, շամբուշ, շատ, շիփ «տարակուսանք», շնորհ, շտապ, ուխտ, չուան, պահել, պայման, պաշտպան, պատասխանի, պատգամ, պատիր, պատիւ, պատշաճ, պատուեր, պատուիրան, պատսպարել, պատրաստ, պարար, պարարտ, պարզ, պէտք, քոկ, քուխտ, ռոշնական, սատակ, սոթ, սով, սուզ, սպառել, սպուծել, ստահակ, ստամբակ, ստեճ «կռիւ», ստուար, սրսկել, վանել, վանգ, վատ, վատախտարակ, վատթար, վատմիիր, վաւերական, վեհ, վեզ «վեճ», վիճակ, վիշտ, վիրայել, վճիտ, վստահ, վտանգ, վրէպ, վտարել, տանջել, տապ, տապաստ, տարագ, տօթ, փաթերակ «փորձանք», փարթամ, փաշաման, փառք, փտիլ, քանդել, քարշել, օրինակ:

22) Մակբայ և նմաններ. —

Անգամ, բովանդակ, գունակ, դէմ (ընդդէմ), համ-, համակ, համայն, համբուն, համգունակ, հանգոյն, միշտ, յանդիման, յաւեժ, յաւետ (յաւիտեան), յոյժ, նման, պէս, վասն, տակ, տակաւ, տար «հեռու», փարգաստ:

Եթե ընթերցողը մի ականարկ գցե այս բոլոր փոխառութեանց վրա և համեմատի բնիկ հայերէն 713 բառերի հետ տեսակ առ տեսակ, հայտնի կերպով կտեսնե թե իրապես ի՞նչ է իրանական ազդեցությունը և հատկապես ո՞ր կողմից նա զորեղ է:— Բնութեան և նրա զորութեանց մասին իրանական ազդեցությունը շատ տկար է. այս կետում բնիկ հայերէնի 35 բառերի դէմ ունինք միայն 11 բառ, որոնցից ապախտար, նեմռոզ, տարագուկ և ապրայոյզ հիշված են իբր գիտական տերմին կամ իբր օտար բառ. պարխրցի (քամին) այժմ գաւառական բառ է. գրեթե կրոնական բովանդակություն ունի ախտարք և միայն հինգ բառ կա (արուսեակ, երաշտ, վտակ, խաւար և մահիկ), որ հայ լեզվին սեփականություն դարձած բառեր են:

Կրոնական բառերից բնիկ հայերէն ունինք միայն 11 բառ, իսկ իրանական փոխառությունները 31 հատ են, դեռ չհաշված այն 18

բառերը, որոնք զուտ պարսկական կրոնին են վերաբերում: Այսպեսով ուրեմն իրանական փոխառությունները հայերենի գոնե եռապատիկն են, և ցույց են տալիս թե ինչքան մեծ է եղել իրանյանների ազդեցությունը մեր վրա կրոնի տեսակետով: Ավելացնենք դեռ սրա վրա այն աստվածների անունները, որոնք հեթանոսության ժամանակ պաշտվում էին մեր մեջ (Արամազդ, Անահիտ և այլն) և որոնք զուտ իրանական փոխառություն են:

Մարդու և մարմնի մասերի վերաբերյալ փոխառությունները 25 հատ են, որ բնիկ հայերեն բառերի մոտ մի երրորդը լինելով (71), ցույց են տալիս իրանական ազդեցության տկարությունը այս կետում: Նույնը պետք է ասել նաև բժշկական բառերի մասին, որոնց թիվն է 21, բնիկ հայերենը 24:

Կենդանիների վերաբերյալ բառերը բնիկ հայերենում 55 են, իսկ փոխառությանց մեջ 40. այս թիվը հայերենի համեմատությամբ թեև բավական փոքր է, բայց պետք է նկատի առնել, որ հիշված կենդանիներից գոնե 13-ը հայ երկրի բնիկ կենդանիներ չեն. այսպես աշդահակ («վիշապաձուկ»), բեշկ մշկոյ, խարբուզ, կապիկ, մուշկ, յովազ, նափակ, նիանգ, շտրպաղանգ «ընծուղտ», սիրամարգ, վագր, վիշապ, փիղ: Այս բառերը հիշված են իբրև օտար երկիրների կենդանիների անուն և նրանց գոնե կեսը հայերենի մեջ սովորական գործածություն չունի: (Վագրը հնդեւրոպացոց էլ ծանոթ չէր. Ռիզվեդայի մեջ չէ հիշված դեռ. վագրը Յունաստան եկավ մ. թ. 300 թվին և շատ ավելի ուշ Յոնմ. մ. թ. Ա դարում հիշում է Varro և համարում է իբր հայերենից փոխառյալ բառ): Այս տեսակետով մոտենալով խնդրին, կտեսնենք, որ կենդանիներին վերաբերյալ բառերի թիվը էլ ավելի կնվազի և հազիվ բնիկ հայերեն բառերի կեսին կհասնի:

Ընտանիքի և ազգակցության վերաբերյալ բառերը բնիկ հայերենում 25 հատ են, մինչդեռ իրանական փոխառությանց մեջ միայն 2 բառ կա (պապ և դուխտ), նրանք էլ ունին հարազատ հայերեն ձևը՝ հաւ (որ անշուշտ հաւ (թռչուն) բառի հետ չչփոթելու համար տեղի է տվել պապ ձևին) և դուստր:

Ընդհակառակը ընկերական կազմության վերաբերմամբ հայերենը շատ քիչ բան ունի (8), իսկ իրանյան փոխառությունները շատ հարուստ են (25):

Շատ հետաքրքրական է երկրագործական բառերի հարցը: Այստեղ ընդհանուր գումարի մեջ բնիկ հայերեն բառերի թիվը (69) գրեթե հավասար է փոխառությանց (70): Բայց երբ մտնենք մանրամաս-

նությանց մեջ, այսպես՝ տունկի մասեր, երկրագործական գործիքներ և գործողություններ, կտեսնենք որ իրանական ազդեցությունը (10 բառ) գրեթե ոչինչ է հայերենի վրա, որ ունի 48 բառ:

Ընդհակառակը Իրանը մատակարարել է մեզ բազմատեսակ բույսեր, որոնց թիվը 60 է՝ բնիկ հայկական 21-ի դեմ: Լատիներենում էլ պտղատու ծառերի անունները մեծով մասամբ փոխառյալ են:

Եվ զարմանալիմ այն է, որ այս բնիկ հայկական 21 բուսանուններից շատը ներկայացնում է վայրի բույսեր կամ անտառային ծառեր, մինչդեռ իրանականներից շատ շատերը մշակական բույսեր են. այսպես՝ բրինձ, թուփ, կաղամբ, կանեփ, կնճիթ, մաշ, շաղգամ, պղպեղ, սոխ և վարունգ: Տարակույս չկա, որ այս բույսերից մի քանիսը Պարսկաստանից անցել է Հայաստան. այսպես են հատկապես բրինձը, որ վրկան աշխարհից անցել է մեր երկիրը, և թութը, որ Մարաստանի հատուկ բույս է և այնտեղից տարածվել է համայն աշխարհ: Բուսանունների մի մասն էլ ներկայացնում է այնպիսի բույսեր, որոնք տաք գոտուն հատուկ լինելով, չեն կարող աճել Հայաստանում, հետևաբար իրենց անունների հետ միասին Պարսկաստանի վրայով մտել են Հայաստան, իբրև օտար բերք: Այս կարգին են պատկանում արմառը, դարապղպեղը, դարիճենիկը, ճանբակը, ճանդանը, մուրտը, նարգիլակը, պիստակը և քրքրումը: Կարևոր է հիշատակել և այն, որ այդ բուսանունների մի ստվար բաժինը ծաղիկ է. ինչպես՝ համասպրամ, հօրոտ, մանուշակ, մօրուտ, յասմին, նարգես, շահասպրամ, շամդիտակ, շաւաշարին, շուշան, սմնակ և վարդ: Ավելի ուշ ժամանակից են մեխակը, սմբուլը և նունուֆարը: Այնպես որ հայերեն մշակական ծաղկի անուն չկա: Եղածները կամ վայրի ծաղիկների անուններ են, կամ միջին հայերենում կազմված բառեր են (ինչ. աղանարօտ, անթառամ, բարձունենակ, զնդածաղիկ, խաչափայտ, հարսնամատն, ձիւնծաղիկ, վաղամեռուկ, վաղունենիկ, փայլասենի, մատիտեղ), կամ գավառական բառեր (ինչ. գինարբուկ, առիւծբերամ), և կամ լավագույն դեպքում՝ անծանոթ ծագում ունին (ինչ. անիար, ասպուզան, հիրիկ, կոկոռ, կակաչ, պուտ, տուղտ): Զեն հաշվում նորակերտ բառերը (ինչ. թաւաշածաղիկ, անմոռուկ, գիշերազուարճ, ցայգածաղիկ, շեփորուկ): Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ ծաղկամշակությունը Պարսկաստանից է մտել Հայաստան: Հին ժամանակներից սկսած և մինչև այսօր էլ Պարսիկները մեծ սիրով հետամուտ են ծաղկամշակության: Պարսկաստանում յուրաքանչյուր տուն մի պարտեզ է, միջին անխուսափելի ավագանով, որի չորս կողմը զույնզգույն ծաղիկներ են ցանված: Ամեն

երեկո ջուրը փողոթակներով գալիս լցվում է ավազանի մեջ, որտեղից տան մշակը կամ աշխատավորը կորիներով ոռոգում է ամբողջ ծաղկանոցը կամ պարտեզը: Նույն իսկ պարտեզ բառը զուտ իրանական է, որի հին ձևն է զնդ. *pairidaēza*, կազմված *pairi* «շուրջ» և *diz* «փորել, շինել, դիզել» բառերից և բուն նշանակում է «չորս կողմը ցանկով պատած կամ հողե թումբ դիզած տեղ»: Շատ նշանավոր էին աքեմենյան պարսիկ իշխանների պարտեզները. և այն ժամանակից սկսած բառը նյութի հետ տարածվել է դեպի Արևմուտք. այսպես՝ պարսկերենից են փոխ առնված ասուր. *pardisu*, ասոր. *pardīsā*, եբր. *pardēs*, արաբ. *firdaus*, հուն. *parádeisos*, լատ. *paradisus*, իտալ. *paradiso*, ֆրանս. *paradis*:

Խաշնարածության և գյուղատնտեսության վերաբերմամբ իրանական ազդեցությունը նույնպես ոչինչ է հայերենի վրա (8 բառ փոխառյալ՝ 39 բնիկների դեմ): Բայց ընդհակառակը շատ ուժեղ է ծիադարմանության վերաբերմամբ. այսպես՝ ծիու սարքի համար ունինք 10 բառ, մինչդեռ բնիկ հայերեն ո՛չ մի բառ չկա:

Առանձնապես տարօրինակ պիտի թվի անշուշտ խաշնարածության և գյուղատնտեսության մեջ զարգացած հայոց համար այնպիսի բառերի փոխառությունը, ինչպես են պանիր, կարագ, ճկան, քաշկեն, գրտակ ևլն: Այս բանը պետք չէ զարմացնի մեզ և հակառակ երևա մեր նախորդ եզրակացությանց: Հայերը ունեին անշուշտ իրենց զանազան տեսակի հացերը. բայց այդ բոլորը չէին խանգարում, որ պարսկական ոճով պատրաստված մի քանի նոր տեսակի հացեր մտնեին Հայաստան. այսպես նկանը, որ մոխրի մեջ թաղելով եփված հացն էր (ինչպես ցույց է տալիս ստուգաբանությունը), քաշկենը, որ զարեհացն էր, և սակայն շատ քիչ է գործածված հայոց մեջ, գրտակը, որ կլորակ ձևով մի տեսակ հաց էր և նույնպես շատ քիչ է գործածված հայոց մեջ: Այսօր էլ հայերը՝ առանց թողնելու իրենց լավաշը, փոխ են առնում երբեմն վրացական պուրին, պարսկական սանգակը, ռուսական բոքոնը կամ բուլկին ևլն, ճիշտ այնպես, ինչպես ուրիշները փոխ են առնում մեր լավաշը. օրինակ՝ թեհրանում պարսիկների (և նույն իսկ եւրոպացոց) մեջ բավական տարածված է մեր լավաշը, որ կոչվում է *nuni armani* «հայկական հաց»:

Հետաքրքրական է նույնպես, որ կարագ բառը պարսկերեն է. բայց ունինք և բնիկ հայերեն կոգի. այնպես որ կարագ բառի փոխառությունը կարող է ենթադրել տալ կարագի պատրաստության մի նոր ձև, որ հայերը սովորել են պարսիկներից: Այսպես պետք է բացատրել նաև

պանիրը, որ գյուղական կյանքի առօրյա սնունդն է և այնպես հասարակ, որ պետք չկար փոխ առնելու: Բայց այդպես չէ իրողությունը: Պանիրը ծանոթ էր դեռ հնդեւրոպական շրջանից. (հմմտ. հուն. *tyrós* և գնդ. *tūray* «պանիր») և նույն իսկ այնպես սովորական, որ կարագը դրանից էր ստանում իր անունը. հուն. *bútyros* «կարագ» նշանակում է բուն «կովի պանիր» և դրանից է որ փոխ են առնված գերմ. *butter*, ֆրանս. *beurre* կլն:

Հմերի պանիրը թթու համ ուներ. դրա համար էլ սլավական ժողովուրդները կոչեցին *сыръ*, որ նույն է հրգ. *sūr*, հիսլ. *súrr*, գերմ. *sauer*, ֆր. *sûre* «թթու» և լիթ. *súras* «աղի» բառերի հետ: Հայերը պարսիկներից սովորեցին պանիրի պատրաստության մի նոր ձև և այդ ձևի հետ ստացան նաև պանիր բառը, որ անշուշտ նախապես մասնավոր մի տեսակի անունն էր, բայց հետո այդ տեսակը այնպես տարածվեց, որ դարձավ ընդհանուր անուն: Այսօր էլ պանիրի հազարավոր տեսակներ կան. և այդ տեսակները ազգից ազգ փոխ են առնվում ու տարածվում: Հոլանդական ու շվեյցարական պանիրները մի ժամանակ շառլություն էին Հայաստանում. բայց այսօր Դարալագյազի, Խորած պանրի, տկի պանրի, թուշի պանրի, կաժ պանրի հետ և թերևս նրանցից ավելի տարածված է Հայաստանում, ուր և պատրաստվում է մեծ քանակությամբ: Այսպիսի երևույթներ ընդհանուր են ամեն տեղ: Լատիները հարավից ստացան *caseus* թթու պանիրը և *formatus*-ը, որ կաղապարներով (*forma*) պատրաստված պանիրն էր, որ և հետո ռոմանական լեզուների մեջ եղավ ընդհանուր անուն (ֆր. *fromage*, իտալ. *formaggio*): Աստրախանում, թեև բնակչության մեծամասնությունը ռուս և թաթար է, բայց թե՛ ռուսները և թե՛ թաթարները գործ են ածում հայ. *panir* բառը, որով հասկանում են սպիտակ հայկական պանիրը, որի պատրաստությունը սովորել են հայերից, մինչդեռ ռուս. *сыр* բառը, ինչպես ռուսաց, նույնպես և թաթարների ու հայոց լեզվի մեջ նշանակում է ռուսական կամ եւրոպական պանիր:

Եթե ոչ արհեստների, գոմե գիտության և գեղարվեստի վերաբերմամբ իրանական ազդեցությունը շատ նկատելի է. այսպես ուսուցման համար ունինք 8 բառ, նկարչության համար 3, երաժշտության համար 13. մինչդեռ այս բոլորի համար միայն 6 բառ կա հայերեն: Շատ մեծ է նաև իրանական ազդեցությունը գույների վերաբերմամբ, որովհետև հայերեն ունինք միայն 3 բառ (դեղին, դեղբ, դեղձան), իսկ պարսկերեն 12 բառ. բոլոր գլխավոր գույները պարսկերենից են (սպիտակ, սեաւ, կապոյտ, կարմիր). նույն իսկ գոյն և երանգ բառերը

պարսկերեն են և այս գաղափարի համար ո՛չ մի հայերեն բացատրություն չկա: Այսպես է մաս լատիներենը, ուր միայն «կարմիրն» է հնդեւրոպական, մյուս գույները անծանոթ կամ փոխառյալ են:

Վաճառականության և դրամական գործարքների վերաբերմամբ մեկ բառ միայն կա հայերեն (գին, որից գնել), մինչդեռ պարսկերենից ունինք 23 բառ, որ ցույց է տալիս իրանական ազդեցության մեծությունն այս կողմից:

Շինությանց վերաբերյալ բնիկ հայերեն ունինք 19 բառ, իրանական 30 բառ, հագուստեղենի և արդուզարդի վերաբերյալ հայերեն 12 բառ, իրանական 53 բառ, ուտելեղենի վերաբերյալ հայերեն 16 բառ, իրանական 22 բառ, առտնին տնտեսության վերաբերյալ հայերեն 51 բառ, իրանական 46 բառ: Նկատել պետք է և այն, որ այս կարգի բառերի մեջ հայերեն ձևերը ներկայացնում են ընդհանուր և հասարակ գաղափարներ (տուն, կերակուր, ուտել...), իսկ պարսկերենները մասնավոր և առանձնահատուկ (ինչ. դահիյիժ, պատշգամբ, մոյկ, մուճակ, գրտակ, նկան, քաշկեն ևլն):

Շինությանց, հագուստեղենի, արդուզարդի, ուտելեղենի և առտնին տնտեսության վերաբերյալ այս կարգի բառերի փոխառությունը ցույց է տալիս, որ հայ տունը, անշուշտ հատկապես ազնվական հայի տունը, արտաքուստ և ներքուստ կրում էր պարսկական սարք ու կարգավորություն:

Թվերը հայերենի մեջ գնում են մեկից մինչև 99. հարյուր բառի ծագումը անծանոթ է. ավելի բարձր թվերը՝ հազար և քիւր պարսկական փոխառություն են: Չափերի և դրամների վերաբերմամբ ո՛չ մի բառ չկա հայերեն. մեր ցանկում հիշվածները ընդհանուր բացատրություններ են (ամենայն, կրկին, հեղ ևլն). իսկ պարսկական փոխառությունները (թվով 15) ցույց են տալիս, որ այս կողմից էլ հայ կյանքն ամբողջապես կրում էր իրանական ազդեցության կնիքը:

Մետաղների և հանքերի մասին արդեն գիտենք, որ նախահայերենը շատ տկար էր. բացի աղից ու արծաթից, ուրիշ ոչինչ չուներինք. իրանական քաղաքակրթությունն է, որ ծանոթացրել է մեզ 38 տեսակ հանք, մետաղ, խեժ, համեմ, թանկագին քարեր, անուշահոտություններ և նմաններ:

Ճամբի վերաբերյալ հայերենը ունի 15 բառ, իրանական բառերը 10 են միայն. բայց այստեղ ունինք 3 շատ կարևոր բառ.— կարաւանը ցույց է տալիս հին ժամանակների ճամբորդության ձևը, որ շարունակվում է մինչև այսօր էլ Արևելյան երկիրներում.— դեսպակն ու ժանուարը ցույց

են տալիս ճամբորդության միջոցները: Լեռնոտ երկիրներում և երկարատև ճամբորդությանց համար սայլերը անհարմար էին. ձի հեծնելը փոքր մանուկների և ազնվական տիկիների համար դժվար էր. ուստի հնարել էին դեսպակը և ժանուարը: Առաջինը մի տեսակ հովանավոր կառք և կամ պատգարակ էր, որ ծառաները ձեռքների վրա բարձած տանում էին: Իսկ երկրորդը (ժանուար) ներկայացնում էր ձիու կամ ջորու մեջքին բարձած մի գույզ փոքրիկ սենյակ, հատակը գորգ կամ անկողին փռած և չորս կողմերը վարագույրով պատած: Ամեն մի սենյակի մեջ նստում էր մի անձ: Ժանուարները մինչև այսօր էլ գործածական են Պարսկաստանում և արդի պարսկերենով կոչվում են քեշավա:

Ժամանակի վերաբերյալ հայերեն բառերը բավական առատ են. պարսկերենը հայթայթել է մեզ միայն տարվա յոթը ամիսների անունը: Հայտնի է, որ հին հայոց տոմարը կազմված էր հետևյալ ձևով.— տարին ուներ 12 ամիս, յուրաքանչյուրը միշտ 30 օրից բաղկացած. համագումարը լինում էր 360 օր, որի վրա ավելանում էր Աւելեաց ամիսը՝ որ բաղկացած էր 5 օրից: Հին հայերը նահանջի հաշիվը չգիտեին և իրենց տարին ամեն մի քառամյակին մի օր պակաս էր լինում: Այդ 12 ամիսների անուններն են՝ նաւասարդ, հոռի, սահմի, տրէ, քաղոց, արաց, մեհեկան, արեգ, ահեկան, մարերի, մարգաց, հրոտից: Սրանցից յոթը (նաւասարդ, տրէ, մեհեկան, ահեկան, մարերի, մարգաց և հրոտից) պարսկերեն են. հոռի և սահմի բառերը, ինչպես գիտենք, ներկայացնում են վրացերեն 2 և 3 թվականները, արեգ՝ հայերեն արեգ «արեգակ» բառն է, թարգմանաբար կազմված պարսից համապատասխան ամսանունից, քաղոց առաջանում է քաղ «մերձավորություն» բառից, իսկ մնացյալ մեկը (արաց) անծանոթ է: Տոմարը պարսիկների մեջ էլ այս միևնույն կազմությունն ուներ, որոնցից էլ փոխառությամբ անցավ հայերին. ուստի զարմանալի չէ, որ յոթը ամսանուն և մեկ ամսի էլ թարգմանությունը միասին ժառանգած լինին հայերը:

Հետաքրքիր է շաբաթվա օրերի թիվը և նրանց անունը զանազան լեզուների մեջ: Հնդեվրոպացոց շաբաթվա կազմը մեզ հայտնի չէ (տե՛ս էջ 14): Հին գերմանացոց շաբաթը 14 օր էր և նոր լուսնից սկսելով գնում էր մինչև լուսնը: Հնդիկներն ու Ավեստան էլ ամիսը բաժանում էին գերմանացոց նման՝ երկուսի: Հույների շաբաթը 10 օր ուներ, իսկ լատիներինը՝ 8 օր. իններորդ օրը նրանք ունեին իրենց *nundinae* կոչված մեծ շուկան (տե՛ս Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, էջ 262): Գալով արդի լեզուների շաբաթվա օրերի

անունին, գիտենք, որ այստեղ սովորաբար երկու ձև կա.— մի խումբը օրերը անվանում է երկնային մարմինների անունով, մյուս խումբը պարզ թվականներով: Առաջին խմբին են պատկանում եվրոպական լեզուները, ինչպես, օրինակ՝ լատիներենը, գերմաներենը, իտալերենը, ֆրանսերենը, անգլերենը ևլն. սրանց մեջ կիրակին է «Արեգական օր» (գերմ. Sonntag, անգլ. sunday), երկուշաբթին «Լուսնի օր» (գերմ. Montag, անգլ. monday, ֆր. lundi), երեքշաբթին «Մարսի կամ Յրատի օր» (ֆր. mardi), չորեքշաբթին «Փայլածուի օր» (ֆր. mercredi), հինգշաբթին «Լուսնթագի օր» (ֆր. jeudi), ուրբաթը «Աստղական օր» (ֆր. vendredi), շաբաթը «Երևակի օր» (անգլ. saturday): Երկրորդ խմբին պատկանում են մյուս լեզուները, ինչպես հունարենը, պարսկերենը, ասորերենը, վրացերենը, ռուսերենը, ինչպես նաև հայերենը: Սրանց մեջ, ինչպես ասացինք, օրերը անվանվում են ըստ համարի, սկսելով կիրակի օրվանից: Այսպես՝ հյ. միաշաբաթի, երկուշաբաթի, երեքշաբաթի, չորեքշաբաթի, հինգշաբաթի: Այս կետում էլ հայերենը նույն է պարսկերենի հետ, ուր համապատասխան ձևով ունինք՝ yakšanbih, dūšanbih, sašanbih, čahāršanbih և panjšanbih: Բայց թվում է թե մեր օրերի անունները կազմված են ոչ թե պարսկերենի, այլ ասորերենի ազդեցությամբ, զոնե իրենց վերջին ձևի տակ: Այդ երևում է նրանից, որ ուրբաթ և շաբաթ օրերը չեն կոչվում վեցշաբաթի և եօթնշաբաթի կամ մի ուրիշ ձևով, այլ ուղղակի ասորերեն են. ուրբաթ փոխառյալ է ասոր. 'əribəθā ձևից և շաբաթ՝ ասոր. šabbəθā ձևից: Առաջինը նշանակում է բուն «պատրաստություն», ըստ որում շաբաթ օրը սուրբ պահելու համար ուրբաթ օրվանից ամեն բան սարքում պատրաստում էին. իսկ երկրորդը՝ շաբաթ, նշանակում է բուն «հանգիստ», որովհետև այդ օրը աշխատանքը դադարեցնում էին: Ինչպես մահմեդականությունը պարսից մեջ, նմանապես քրիստոնեությունը քրիստոնյա ազգերի մեջ եկավ որոշ օրերի անունը փոխելու: Մեր մեջ էլ միաշաբաթին դարձավ կիրակէ, որ հուն. kyriaké՝ «տերունական» բառն է, ինչպես լտ. dominica, ֆր. dimanche, որ նույնպես նշանակում է «տերունի» և ռուս. воскресенье, որ նշանակում է «հարություն», ի հիշատակ Քրիստոսի հարության, որ տեղի է ունեցել նույն օրը:

Պարսկական քաղաքակրթության և լեզվի ազդեցությունը իր մեծագույն աստիճանին է հասնում պետական կազմի վերաբերմամբ. այստեղ բնիկ հայ բառ գրեթե չկա (8 բառ միայն), իսկ պարսկերենից փոխառությունները 166 հատ են: Այս բառերի մի մասը իրոք որ պատկանում են զուտ պարսից պետական կյանքին (ինչ. զինդակապետ,

շարսաղար կւն), բայց ամենամեծ մասը այնպիսի կենսական բառեր են մեր լեզվի համար, որ այսօր էլ շարունակում են իրենց գոյությունը և առանց նրանց մենք չգիտենք թե ինչպես պիտի բացատրվեինք (օրինակ՝ զրահ, դրօշակ, հրովարտակ, պահակ կւն):

Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ հին հայոց վարչական ձևը, դիվանական գործողությունները, հարկային սիստեմը, ռազմագիտությունը, զենքերը, մի խոսքով ամբողջ պետական կազմը պարսկական ձևով էր:

Երկար չենք ուզում խոսել սովորական կյանքի բառերի (198), մակբայների և նմանների (22) մասին, որոնց թիվը թեև հայերենից պակաս, բայց դարձյալ ինքնին շատ մեծ է նշանակելու համար պարսկական քաղաքակրթության և նրա հետ միասին՝ պարսկական լեզվի խոշոր ազդեցությունը մեր վրա:

Մենք մինչև այստեղ թվեցինք և ուսումնասիրեցինք հայերենի իրանական հասարակ անունները և չհիշեցինք հատուկ անունները: Հասարակ անունները գնահատելի են նրանով, որ նրանցից գրեթե յուրաքանչյուրը մի կուլտուրական կողմ է բացատրում կամ մատնանշում: Հատուկ անունները այդպես չեն. նրանք ընդհանրապես ցույց են տալիս փոխատու լեզվի ազդեցության ուժը փոխառուի վրա: Այդ պատճառով մենք էլ բավականանում ենք տալով միայն մի ընդհանուր ծանոթություն հայերենի մեջ փոխառյալ հատուկ անունների վրա:

Հատուկ անունները բաժանվում են երկու կարգի. անձնական և տեղական: Դեռ չկա մի այնպիսի աշխատություն, ուր հավաքված և մեկնված լինեին այն բոլոր անձնական ու տեղական հատուկ անունները, որոնք գործածված են հայոց մեջ՝ սկզբից մինչև այժմ: Ամենից կատարյալ հավաքածուն գտնվում է Հյուբշմանի քերականության մեջ, որից օգտվում ենք նաև մենք:

Այդ աշխատության մեջ իրանականից փոխառյալ հայկական հատուկ անունները հետևյալներն են.

Անձնանուններ (121 հատ)

Անահիտ	Արշալիր	Սանդուխտ	Խոսրովուհի
Անոյշ	Արտակ	Սահակդուխտ	Խոսրովիդուխտ
Արշանոյշ	Արտաշես	Վարազդուխտ	Համազասպ
Սահականոյշ	Արտաւազդ	Վարդանդուխտ	Համազասպեան

Սմբատանոյշ	Արտաւան	Քուլագիդուխտ	Համազասպուհի
Վարդանոյշ	Արտէն	Դրաստամատ	Հմայեակ
Խոսրովանոյշ	Արտաշէն	Երազմակ	Հրահատ
Անուշվոռն	Բագարատ	Երուանդ	Մամակ
Հրանոյշ	Բամբիշն	Զանգակ	Մանաճիրի
Աշխէն	Բատ	Զարեհ	Մանաւազ
Ապրսամ	Գոտորզ	Զարմանդուխտ	Մանակ
Արամազդ	Դատ	Զափրանիկ	Մանէն
Արշակ	Դատաբէն	Զրուանդուխտ	Մարասպանդ
Արշամ	Գորիդուխտ	Խոսրով	Մեհենդակ
Մերհանդակ	Շերոյ	Վարազ	Վարդանդուխտ
Մերուժան	Պապ	Վարազ-Գնէլ	Վեհիկ
Միհր	Ջուանշէր	Վարազ-Գրիգոր	Վստամ
Միհր-Արտաշիր	Ռոստոմ	Վարազդատ	Վրկէն
Միհրդատ	Սանատրուկ	Վարազդէն	Գուրգէն
Միհրշապուհ	Սատոյ	Վարազդուխտ	Տիգրան
Յազդ	Սուրէն	Վարազման	Տիրան
Ներշապուհ	Սպանդարատ	Վարազներսեհ	Տիրիկ
Ներսեհ	Ստահրաշապուհ	Վարազշապուհ	Տիրայր
Ատրներսեհ	Վահագն	Վարազվազան	Տիրանամ
Շահանդուխտ	Վահրամ	Վարազտիրոց	Տիրուկ
Շահակ	Վռամ	Վարազտրդատ	Տրդատ
Շահէն	Վռամշապուհ	Վարդ	Փռռներսեհ
Շապուհ	Վահրիճ	Վարդիկ	Փռռէն
Մերշապուհ	Վաղարշ	Վարդենի	Քավթար
Շաւասպ	Վաղարշակ	Վարդուհի	
Շաւարշ	Վասակ	Վարդան	

Տեղանուններ (37 հատ)

Արշակաւան	Երուանդակերտ	Պերոզապատ	Վասպուրական
Արտամետ	Երուանդաւան	Հրաքոտաբերոժ	Վարազկերտ
Արտաշատ	Զարեհաւան	Սպանդարան- պերոժ	Վարազաբլուր
Բագարան	Զարիշատ		Վարազ
Բագաւան	Խոսրովակերտ	Վաղարշապատ	Վարդաշէն
Բագայառիճ	Հրազդան	Վաղարշակերտ	Վարդանաշատ

Բագրևանդ	Մանազկերտ	Վաղարշաւան	Վարդանակերտ
Բագնայր	Ներսեհապատ	Վասակաշատ	Տիգրանակերտ
Գանձակ	Շաւարշան	Վասակաշէն	
Երուանդաշատ	Որմզդպերոժ	Վասակակերտ	

Այս երկու ցուցակներից երևում է որ՝

1) Այն բոլոր հատուկ անունները, որ ներկայացնում են մեր պատմության հին ու վաղնջական շրջանի նշանավոր դեմքերը և որոնք մեր արդի հայացքով՝ իբր թե այնպես բնիկ ու հարազատ ազգային հայկական են համարվում, ամբողջապես պարսկերեն են: Պարսիկները ընդունելով մահմեդականությունը, հրաժարվել են իրենց ազգային անուններից և ընդունել արաբական Ալիմ, Դասամը, Դուսեյնը, Մեհմեդը և Աբդուլլահը. և այսօր մենք լսելով այդ անունները պարսիկներից, ամենևին չենք կասկածում հայ անունների իրանականության վրա: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ այսօր պարսկական անուն չկա, հայերի անուններն են որ պարսկական են:

2) Մեր աստվածների անուններից հինգը զուտ իրանական են. այսպես Արամազդը, «մեծն և արին, հայր ամենայն աստուածոց, արարիչ երկնի և երկրի, տուող լիութեան և պարարտութեան», իրանական Ahuramazda-ն է, զերագույն աստվածությունը, որի անունը նշանակում է «Տեր իմաստնագույն».— Մեծն Անահիտ տիկին, «ծնունդ մեծին Արամազդայ, ոսկեծին և ոսկեմայր, մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, որով կեայ և կենդանութիւն կրէ երկիրս Դայոց», իրանական Anāhita-ն է, իգական ոգի, որ բխում է Արամազդից, որից դուրս են գալիս ամբողջ աշխարհը պտղաբերող ջրերը և նորից իրեն են վերադառնում, որի անունը նշանակում է «ամենամաքուր, անարատ».— Միհր, Արամազդի որդին, իրանական Miθra-ն է, Լուսո աստվածությունը, միջնորդ մարդկության և Արամազդի միջև.— Վահագն Վիշապաքաղ, իրանական Vərəθraγna-ն է, աստվածություն հաղթության.— Տիւր դիք, «երազացոյց, երազընդհան, դպիր գիտութեան, գրիչ Արամազդայ ուսման ճարտարութեան», իրանական Tištrya-ն է, Շնիկ աստղը, որ աստղերի գլխավորն է և բերում է անձրևը երկրի վրա, ավելի ուշ՝ պաշլավական և պարսկական Tīr, որ է ամառնային եղանակի ներկայացուցիչը:

3) Իգական անուններից բոլոր նրանք, որոնք կազմված են դուխտ, անոյշ և ուհի վերջավորությամբ, իրանական են: Դայ մատենագրու-

թյունը արդեն շատ ժլատ է իզական անունների վերաբերմամբ, եղածներն էլ ո՛չ թե իրապես անուն են, այլ նշանակում են «այս ինչի աղջիկը կամ դուստրը»։ Տրդատի քույրը կոչվում էր Խոսրովիդուխտ, որովհետև Մեծն Խոսրովի աղջիկն էր։ Սմբատ Բագրատունու երկու աղջիկները կոչվում էին Սմբատանոյշ և Սմբատուհի։ Հին հայոց սովորությամբ ամոթ էր համարվում ուղղակի կնոջ կամ աղջկա անունը տալը, ճիշտ ինչպես այսօր Ղարաբաղում կամ Չանգեզուրում, ուր կանայք կամ օրիորդները կոչվում են «այս ինչի աղջիկ»։ Երևույթը շատ տարբեր չէ եւրոպական քաղաքակիրթ երկիրների այն սովորությունից, որով ամեն մի օրիորդ իր հոր ազգանունով և ամեն մի կին իր ամուսնու ազգանունով է կոչվում, առանց իր իսկական անվան հիշատակության։ Ֆրանսիացոց մեջ կնոջ բուն անունը տալ ամենամեծ անարգանքն է։ Հին հայոց այս սովորությունն էլ ընդհանուր արևելյան, բայց հատկապես պարսկական է։

4) Տեղերի հատուկ անունները անձնականների համեմատությամբ մեծ թիվ չեն կազմում։ որովհետև անձերի անունները հեշտությամբ փոխվում են, հները մոռացվում և նորերն են գալիս։ Բայց տեղերի անունները շատ երկար կյանք ունին։ Ինչպես արդեն էջ 185 տեսանք, Հայաստանի տեղանունները խալդական անունների շարունակությունն են ներկայացնում և միայն մոր ժամանակ ավելացած քաղաքների և գյուղերի անուններն են, որ տարբեր են։ Սրանցից նրանք, որ կրում են -շատ, -կերտ, -աւան, -ապատ վերջավորությունները, պարսկական կազմություն ունին, որովհետև այս բառերը պարսկական են։

Մի խոսքով հայոց մեջ գործածված իրանական բազմաթիվ հատուկ անունները, թե՛ անձնական և թե՛ տեղերի, անհերքելի նշան և ապացույց են պարսկական շատ խոշոր ազդեցության մեր վրա։

Պարսկերեն լեզվի ազդեցությունը մեծ է անշուշտ նաև մեր լեզվի ներքին կազմության, այն է ոճերի, ասացվածների, բառերի տարբեր առումների, շարադասության և համաձայնության վրա։ Դժբախտաբար այս տեսակետից քննություններ կատարված չեն դեռ։ Ուստի բավականանում ենք հավաքելով այստեղ այն՝ ինչ որ կարողացել ենք նկատել մեր աշխատությանց ժամանակ։

ա) Ոճեր և դարձվածներ, որոնք պարսկերեն և հայերեն նույն են.

kašīdan «քաշել», որից būy kašīdan հոտ քաշել, ranj kašīdan նեղություն քաշել, āhī kašīdan ախ քաշել, āb kašīdan ջուր քաշել.

āmadan «գալ», որից ba-jūš āmadan եռ գալ, ba-sar āmadan գլուխ գալ, ba-dar āmadan դուրս գալ (ելանել արտաքս), furūd āmadan ցած

գալ, իջնել, bīrūn amadan դուրս գալ, bakār amadan ի գործ գալ, գործի գալ (հարմար լինել)։

kardan «անել», որից ba-dar kardan դուրս անել (վանել, արտաքսել), zan kardan կին առնել (ամուսնանալ), namāz kardan աղօթս առնել, dirāz kardan երկարել (ծնոք կն)։

xōrdan «ուտել», որից savgand xōrdan երդնուլ, երդում անել (գւռ. երդում ուտել, հմմտ. նաև բրք. and içmek երդում խմել)։

andāxtan օգցել, որից qur'a andāxtan վիճակ արկանել, վիճակ ձգել։

dāštan ունել, որից čašm dāštan ակն ունել, ակնկալել, յուսալ, umīd dāram յոյս ունիմ (արևելյան գրականում չի ասվում «յուսում եմ», այլ միայն յոյս ունիմ)։

burdan «բերել», որից ba-sar burdan գլուխ բերել (հաջողությամբ վերջացնել)։

zadan «զարնել, հարկանել», որից bōrī zadan փող հարկանել (հակառակ այն բանին, որ փողը չեն խփում, այլ փչում), nahīb-zad զահի հարեալ, zanū zadan ի գուճս հարկանիմ, ba-surxī zadan կարմրի զարնել, ba-siyāhi zadan սևի զարնել (հմմտ. գրք. երփն կարմրութեան հարկանիցի), xayma zadan խորան (վրան) հարկանել, վրան զարնել (հմմտ. նաև տաղաւարահարութիւն), ātaš zadan հուր հարկանել։

bastan «կապել», որից dar bastan դուռը փակել=գւռ. դուռը կապել (նաև արևել. բրք. qapī baylamaq)։

dādan «տալ», որից pāsux dādan պատասխանել (գրաբար էլ ասվում է պատասխանի տալ (կամ առնել), բայց կարելի չէ ասել պատասխանել, ինչպես որ պարսկերեն էլ չի կարելի ասել *pāsuxīdan)։

guzārdan «վճարել», որից nāmaz guzārdan աղօթել (բառացի «աղօթս վճարել»։ հմմտ. Պոլսի բարբառով վճարանք «մզկիթ»)։

gardīdan դարձնել, որից rūy gardīdan երես դարձնել, դարձուցանել զերեսս (այլ ևս չսիրել)։

čašm ba-rāh գւռ. «աչքը ճամբին»։

marā čī? ի՞նձ ինչ (նույն և բրք. bana nə)։

rūzī az rūzhā օր մի յաւուրց։

kudām yak n°ր մէկը, n°րը։

rafta rafta հետզհետեւ (ժղ. գնալով, երթալով. նույնը նաև բրք. gitdikjə)։

īnak am ահաւասիկ եմ, īnak īm ահաւասիկ եմք։

yak čand քանի մի, մի քանի (նույնպես և բրք. bir qač)։

har yak «իւրաքանչիւր»=աշխ. ամէն մէկ (նույնպես և բրք. hər bir)։

az nav «դարձեալ» (աշխ. նորէն, նորից = ի նորոյ. բայց հմմտ. նաև ֆրանս. de nouveau).

dar xāb šudan ի քուն լինել (ինչ. մինչ մեք ի քուն էաք. Մտթ. ԻԸ. 13):
xar-ās երկան իշոյ (ջաղացք).

բ) Բառեր, որոնք պարսկերենում կրկին նշանակություն ունին՝ նման հայերենի.

āb «ջուր. 2. ամոթ, պատիվ», որից ābrū «աբուռ», գւռ. երեսի ջուր:
lab «շրթունք. 2. եզերք» (հմմտ. գւռ. թոնրի շուրթը).

tang «նեղ. 2. զայրացած». նույնպես հյ. գւռ. նեղ և նեղանալ «բարկանալ», որից նեղսիրտ=պրս. tang-dil.

tīz «սուր. 2. արագ» (հմմտ. հյ. սրընթաց= tīz-rav, սրաթև = tīz-par).

xāhanda «ուզող. 2. մուրացիկ» (հմմտ. դրբ. օճօղ «մուրացիկ»).

dast «ծեռք. 2. մի ամբողջություն». ինչ. yak dast jāma=մի ձեռք շոր.

jā «տեղ, վայր. 2. փոխանակ» (գրբ. ի տեղի, աշխ. տեղը, ֆրանս. au lieu de).

abrak «ամպ. 2. սպունգ». այսպես և գւռ. ամպ «սպունգ».

māhyāna «ամսական. 2. թռչակ» (հմմտ. գւռ. ամսական «թռչակ, ռոճիկ»).

justan «որոնել. 2. խնդրել» (հմմտ. գրբ. յուզել՝ նույն երկու իմաստով).

bit «թի (նավի և փորելու)».

burdan «տանել (մի բան). 2. խաղի մեջ հաղթել, տանել».

mury «հաւ. 2. թռչուն».

saxt «խիստ, ամուր. 2. յոյժ, շատ» (այսպես նաև հյ. խիստ՝ երկու իմաստով. ինչ. saxt nig=խիստ բարի).

sapūs, sapūsa «թեփ» (երեք իմաստով, այն է՝ գլխի թեփ, ցորենի թեփ, սղոցի թեփ).

Կարելի է թերևս հիշել նաև avyar «ժողովարան մեծամեծաց. 2. տեղի ուր իցէ հողմն առատ». հմմտ. հյ. ատեան և ատեան հողմոյ:

nišastan «նստիլ. 2. բնակվել». ինչ. muddatī bā-gul nišastam «մի ժամանակ վարդի հետ նստեղի (բնակվեցի)». բարբառներով էլ ասում ենք «ո՛ւր կնստի» (այսինքն ո՛ւր է բնակվում):

գ) Բարդ բառեր, որոնք կազմությամբ և նշանակությամբ համապատասխանում են ճիշտ ու ճիշտ պարսկերենին.

1) Հին հայերեն կամ գրաբար բառեր.

ակնհար=čašm-zada

ամօրահար=šarm-zada

աշխարհակալ = jīhāngīr
 աստուածավախ = xudā-tars
 բանաստեղծ = suxan-āfarīn
 բարեկամ = nīg-xāh
 բռնաքար = muštā-sang
 զինեհար = may-zada
 եզնալեզու = gāv-zabān
 ետեղակալ = jāy-gīr «հաստատուն»
 զօրագլուխ = sar-laškar
 իշամեղու = xar-munj
 իշկոյ վարունգ = xar-xiyār
 լարախաղաց = rasan-bāz
 կողակից (կին) = ham-pahlū
 հովահար = bād-zan
 ձեռնհաս = dast-ras
 ձուագեղ = xāya-rīz
 մկնդեղ = dār-mūš
 մեղասիրտ = tang-dil
 շաւաշարիւն = xun-i-Siyāvuš
 որովայնապաշտ = šikam-parast
 ուղտափուշ = uštūr-xār
 սրաթև } = { tīz-bāl
 սրաթռիչ } = { tīz-par

վերնատուն = bālā-xāna (տուն = xāna ուրիշ բարդությունների
 մեջ էլ գործածական է «տեղ» իմաստով. ինչ. գերեզմանա-
 տուն = gōr-xāna, աղանետուն = kabūtār-xāna, զինետուն = may-
 xāna, կռատուն = but-xāna)

տնաւեր = xāna-xarāb

քսակահատ = kīsa-bur

2) Նոր հայերեն կամ աշխարհաբար բառեր.

ծրիակեր = muft-xōr

մանրավաճառ = xurda-firūš

պնակալեզ = kāsa-līs

օծածուկ = mar-māhī

3) Գավառական բառեր.

բարակացաւ=bīmār-barīk
 երկարականջ (t₂)=dirāz-gūš
 երկերեսանի=dū-rūy
 թոնրատուն=tanūr-xāna
 իշաճանճ=xar-magas
 կատուախոտ=tara-i-gurba
 կեռահազի (կարիճ)=kaž-dum
 ձկանականջ=gūš-māhī
 հովիւխաբուկ (թռչունը)=šubān-firīb
 միջկապ (զօտի)=miyān-band
 շերեփուկ=kafča-līz
 սատանի քամի = dīv-bād
 սևերես=siyāh-rū, rū-siyāh
 սխտորթակի=sīr-kūb
 տաշտիկոնակ (կրյա)=lāk-pušt
 տաքցոց-դողցոց (ջերմ)=tab-ū-larz
 տնաքանդ=xāna-kan

ա) Ածանց բառեր, որոնք կազմությամբ նույն են պարսկերենի հետ.

անճար=nāčār
 զխաւոր=sar-var
 պատեղւոր (իմա՝ պտղաւոր «յղի») (միջ. հայ.)=bār-dār հղի
 ծովակ «մեծ լիճ»=daryā-ča (daryā ծով)
 կողքին «մոտը»=dar pahlū
 տուրք=dah-iš, dih-iš
 զաղտ-ուկ=nihān-ča (զաղտ= nihān)
 մօտ-իկ=nazd-īk (մօտ=nazd)
 յղել=ba-rāhīdan (rāh=ուղի բառից).

բ) Բառերի կրկնավոր ձևերը իբրև նշան սաստկության կամ հաճախության. ինչպես՝ մեծամեծ, չարաչար, գունդագունդ, գույնզգույն
 ևլն. համեմատել նույն կազմությամբ, պրս. garmāgarm=ջերմաջերմ,
 տաք տաք, ցոնցցոն=գունագույն, գոյնզգոյն, rangārang=երանգ երանգ,
 gūrāgūr=երազ երազ, արազ արազ, gurūhāgurūh=գունդագունդ, haĵā-
 var haĵāvar = գունդ ի գունդ, davādav=վազէվազ, dihādih «կռիվ»=տո՛ւր
 հա տո՛ւր, purāpur=լիուլի ևլն:

գ) Քերականություն և համաձայնություն.— ինչո՞ւ=չիրā. գրաբար ձևն է ընդէ՛ր, է՛ր, վասն է՛ր, զի՛, հի՛մ. իսկ աշխարհաբարում ի՞նչ բառի սեռականից ստեղծվել է ինչի՞ կամ ինչո՞ւ, ճիշտ ինչպես պրս. չի «ի՛նչ»

բառի սեռականից չօրհ «իմչո՞ւ».— թրք. ոթե «իմչո՞ւ» ոթ «ի՞մչ» բառի տրականն է:

Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ=ին-յձ, ձն-յձ. այս գաղափարները ամեն լեզվի մեջ էլ կարող են բացատրվել ցուցականի և «տեղ» գոյականի հարադրությամբ. բայց այդ ձևերը բավական երկար լինելով՝ ամեն տեղ էլ ստեղծվել են կարճ մակբայներ. իմչպես, գրաբար աստ, անդ՝ փոխանակ ասելու յայսմ վայրի, յայսմ տեղուք, յայդմ վայրի, յայդմ տեղուք կլն. նույնպես՝

Ֆր.	ici	փոխանակ	dans cet endroit-ci
	là		dans cet endroit-là
ռուս.	здесь		в этом месте
գերմ.	hier		in diesem ort
	dort		in jenem ort
անգլ.	here		in this place
	there		in that place
իտալ.	qui		in questo luogo
թրք.	burada		bu yerde

արևմտահայ բարբառներն էլ ասում են հոս, հող, հոն, փոխանակ աս տեղ, ադ տեղ, ան տեղ. միայն արևելահայ բարբառներն են, որ ասում են երկարաբանությամբ էստեղ, էդտեղ, էնտեղ. պատճառը պարսկերենն է, ուր թեև կա aydar «աստ» ձևը, բայց սովորական չէ և նրա տեղ ասում են օն-յձ=այս-տեղ, ձն-յձ=այն-տեղ:

Որ հարաբերականը գրաբարի մեջ միշտ էլ զանազանվում է գի, թէ շաղկապից. աշխարհաբարում բոլորի տեղ գործածվում է որ. իմչպես՝ «Այն մարդը՝ որ գնաց. Բարձր ասա՝ որ լսի. Ասաց որ գալու է». պատճառը պարսկերենն է, որ ամեն դեպքում դնում է ki (նույնը նաև թուրքերենը):

Ունիմ բայը գրաբարում բացատրվում է էական բայով, որի հետ դրվում է սեռական հոլով բնության խնդիր. է իմ, է նորա «ունիմ, ունի».

այսպես է նաև պարսկերենը. marā ast է իմ, օrā ast է նորա: Ո՞ւր հարցականը Երևանի բարբառում նշանակում է երբեմն «իմչո՞ւ». օրինակ՝ ո՞ւր ես ծնծում «իմչո՞ւ ես ծնծում».— այլուր անսովոր այս գործողությունը պարսկերենից է, ուր նույնպես կսյձ «ո՞ւր» (տեղական) հարցականը նշանակում է երբեմն «իմչո՞ւ». օրինակ՝

düstān-rā kujā kunī mahrum
բարեկամներիդ իմչո՞ւ ես զրկում:

Որ հարաբերականից հետո գրաբարում հաճախ դրվում է սեռական հոլովով մի դերանուն. ինչ.

այդ դառն, որ կայ ի սիրտ նորա չար.
այսպես է նաև պարսկերենում. օրինակ՝

ki dast-aš dirāz ast

որոյ ձեռն իւր երկար է.

պարսկերենում այս ձևը անհրաժեշտ է, որովհետև հարաբերականը անհոլով է. իսկ հայերենում հարաբերականը հոլովվելով՝ սեռականը ավելորդ է, հետևաբար կազմված է պարսկերենի նմանողությամբ:

Պարսկահայ մի քանի բարբառներում բայի վրա դրվում է դիմորոշ հոդ՝ տրականի և հայցականի իմաստով. ինչպես՝ կտամդ «կտամ քեզ», կծծենդ «կծծեն քեզ».— նույնը կա նաև պարսկերենում. ինչ. dīdam-at տեսի գքեզ, dādam-at ետու քեզ:—Չայերենը պարսկերենի նմանությամբ է կազմված:

Ղարաբաղի բարբառում կա ապառնիի մի ձև՝ -ական վերջավորությամբ. ինչ. տընըլական ըմ «տանելու եմ», խմըլական ըմ «խմելու եմ», մըռնըլական ըմ «մեռնելու եմ» ևլն: Պարսկերենում նույն ոճով կարելի է ասել՝

puxtanī am	եփելու եմ
pūšīdanī am	հազնելու եմ
kašīdanī am	քաշելու եմ
kardanī am	անելու եմ
kuštanī am	սպանելու եմ
raftanī am	գնալու եմ ևլն:

Այս ձևերը կազմված են –tan, –dan անորոշի (-ել) վերջավորության վրա ավելացնելով ī (-ական) վերաբերական ածականի մասնիկը: Նույնի օրինակով կազմված է նաև հայերենը:

կամ շաղկապը ծագում է կամիմ «ուզում եմ» բայից. այսպես նաև պրս. xāhad «կամենում է» և xāh «կամ»:

Վերոհիշյալ բոլոր փոխառությունները, հատուկ թե հասարակ անուն, ոճ թե ասացված, բոլորն էլ ամենամեծ մասամբ հաստատված ու ապացուցված են մեռած կամ կենդանի որևէ իրանական լեզվի ձևերով: Բայց վերևում արդեն ասացինք, որ իրանական գրականությունը շատ չնչին չափերով հասած է մեզ. կան բառեր, որոնց երբեմնի գոյությունը իրանական լեզուներում՝ հայերենն է միայն մատնանիշ անում. արդեն

իբր օրինակ հիշել ենք ատրուշան բառը. այստեղ կհիշենք մի քանի ուրիշներ.

1) Կան մի խումբ բառեր, որոնք ներկայացնում են որևէ զուտ պարսկական պաշտոն, աստիճան ևլն, և հետևաբար անշուշտ պարսկերեն են. բայց հայերենից դուրս ո՛չ մի լեզվի մեջ չեն գտնվում. այսպես՝ զինդակապետ «պարսկական զորապետական աստիճան», ապարհայիկ «պարսկական գնդի անուն», մատեան «պարսից անմահների գունդը», պետմոզ «զրադաշտական հինգ վարդապետական ձևերից դուրս մի աղանդ, որ ըստ պարսից անսուրբ և հերձվածական էր համարվում», խորաւարան «պարսկական սպարապետական աստիճան», խոնաստան «պարսից արքայական պալատը» ևլն:

2) Կան մի խումբ բառեր, որոնց մի կեսը արդեն պարսկերեն լինելով՝ հայտնի է որ ամբողջությամբ պետք է պարսկերեն լինին, բայց ո՛չ մի իրանական լեզվի մեջ գոյություն չունին. այսպես՝ ասպանդակ (պրս. asb ծի), նաւակատիք (իրան. nava նոր), ատրուշան (պրս. adar կրակ), արուսեակ (պիլ. arūs սպիտակ, զնդ. aurūša սպիտակ, լուսափայլ), արտախոյր «թագավորական թագ» (հպրս. xauda գլխարկ), աշխարաւանդ «թագավորական թագի վրայի կապը» և պախճաւանդ (կանացի մի զարդ) (պրս. band կապ), հարակաշ «բաժնեկից կամ մասնակից ընկեր» (զնդ. haða միասին, կից), շահխոռապետ «իշխանական աստիճան արքունի» (պրս. šāh թագավոր և bad պետ):

3) Կան մի խումբ բառեր, որոնք գտնվում են միայն հայերենի և զենդերենի մեջ, որ թեև իրանական լեզու է, բայց պարսկերեն չէ և հայերենի հետ ուղղակի կապ չունի. ինչ. կախարդ=զնդ. kaxvarəda, հարազատ=զնդ. haðōzata «համարյուն, ծննդակից, համածնունդ» ևլն: Սրանք ավանդված չեն ո՛չ հին պարսկերենում, ո՛չ պահլավերենում և ո՛չ էլ նոր պարսկերենում, բայց որովհետև զենդերենում կան, ուստի իրանական են. և որովհետև հայերենում էլ կան, ուստի անշուշտ պարսկերենում էլ գտնված պիտի լինին:

4) Կան վերջապես բառեր, որոնց գոյությունը պարսկերենում ապացուցվում է ավելի հեռավոր միջոցներով. օրինակ՝ վիշտ նույն է սանսկրիտ viṣṭi «վիշտ, ցավ» բառի հետ. հայերեն վիշտ բառը եթե ցեղակցության պատճառով նման լիներ սանսկրիտի հետ, անշուշտ պիտի ունենար *գիստ ձևը. ուստի պարսկական փոխառություն է և պետք է որ պարսկերենում երբեմն գոյություն ունեցած լինի viṣṭi «վիշտ» բառը:— Դյ. ապաւանդակ «վրանի չվան» նույն է սանս. upabandha «կապ չվան» բառի հետ. բայց երկուսը ո՛չ մի ձևով չեն կարող կապվել

իրար, եթե ոչ՝ ենթադրելով պիլ. *apabandak «չվան» բառը:— Աստիճան համեմատվում է հնիս. *steigh «երթալ, աստիճանից կամ սանդուխից վերև բարձրանալ» արմատի հետ, որի ցեղակիցներն են՝ սանս. stigh, հուն. steichō, գերմ. steigen ևլն: Եթե բառը բնիկ հայերեն լիներ, պիտի ունենար առ առավելն *աստիզան, աստիծան, աստիջան ձևերը, բայց ոչ բնավ ճ. ուստի պետք է ենթադրել, որ մեր բառը պարսկականից փոխառություն է և հետևաբար պահլավերենում այդ ձևով մի բառ գոյություն ունեցած պետք է որ լինի:

Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ բացի վերոհիշյալ բառերից, կան հայերենի մեջ դեռ շատ բառեր, որոնք զուտ իրանական փոխառություն են, թեև փաստորեն կարելի չէ ապացուցել այդ, քանի որ նրանց համապատասխանը չի գտնվում որևէ իրանական լեզվի մեջ: Լեզվաբանի ականջը վարժ է զգալու այդպիսիները լոկ հնչական ձևից. այսպես, պարսկական են հնչում ականստան, ամքաստան, աշխարհալանդիկ, աշխոյժ, աշտանակ, աշտարակ, ապարոշ, ապիզակ, համապազ և շատ այսպիսի բառեր: Առհասարակ այն հայերեն բառերը, որոնք սկսվում են հրա-, պատ- սկզբնավորությամբ, կամ վ ձայնով և կամ վերջանում են -ակ վերջավորությամբ, պարսկական փոխառություն են: Դր(ա)- սկզբնավորությամբ մենք ունինք 37 բառ, որոնք են. հրաժարիլ, հրաժեշտ, հրահանգ, հրամայել, հրաման, հրամանատար, հրամենք, հրաշք, հրապար, հրապարակ, հրապոյր, հրասախ, հրատարակել, հրաւեր, հրքուակ, հրեշտակ, հրէշ, հրիտակ, հրճուանք, հրոսակ, հրովարտակ, հրոտից, հրուանդան, հրուշակ ևլն. սրանցից 13 շեղատառ տպվածները հայտնի է որ պարսկերեն են, որոնց մեջ հրա- համապատասխանում է պրս. fra- նախամասնիկին. տարակույս չկա, որ մյուսներն էլ նույնպես փոխառյալ են պարսկերենից, մանավանդ որ մի քանիսի համար (ինչպես են հրաժարիլ, հրաժեշտ, հրատարակել) ուրիշ նշաններ էլ կան: Պատ- սկզբնավորությամբ ունինք 72 բառ, որոնք են. պատահիլ, պատահար, պատաղիլ, պատանդ, պատանի, պատառ, պատասխանի, պատարել, պատարագ, պատգահիկ, պատգամ, պատգարակ, պատգարհել, պատգոս, պատգոսապան, պատեղ, պատերազմ, պատգբել, պատժախ, պատժանակ, պատիժ, պատիճ, պատիճաղ? պատինճան, պատիր, պատիւ, պատկան, պատկանդարան, պատկանիլ, պատկառիլ, պատկեր, պատկեն, պատճառ, պատճեն, պատմուճակ, պատմուճան, պատմէշ, պատշաճ, պատշգամբ, պատշէն, պատշիր, պատուանդան, պատուաստ, պատուավուր, պատուար, պատուէր, պատուիրակ, պատուիրան, պատուհան, պատուհաս, պատմել,

պատսպարել, պատրաստ, պատրինջ, պատրոյգ, պատրոյս, պատրուակ, պատրուճ, պատրուճակ ևլն: Սրանցից 28 շեղատառ տպածները պարսկերեն են, որոնց մեջ պատ=զնդ. paiti-, պիլ. pat-, պրս. pay- նախամասնիկին, որ այնպես հաճախադեպ է իրանյաններում. և անշուշտ մնացյալների էլ մեծ մասը պարսկերեն է:— Վ-ով սկսող հայերեն բառերը 242 հատ են, որոնցից 49 անստույգ, 5 բնածայն, 1 հաթերեն, 1 կովկասյան?, 14 հունարեն, 1 լատիներեն, 1 եբրայեցերեն, 6 արաբերեն, 1 ֆրանսերեն, 1 թուրքերեն, 3 բնիկ հայերեն (վաթսուն, վեց, ի վերայ), և 58 հատը պարսկերեն են. մնացյալ 101 հատն էլ՝ որ անծանոթ է, մեծագույն մասամբ պարսկերեն պետք է լինին: Արդարև հնդեվրոպական v՝ բառասկզբում, հայերենի մեջ դառնում է գ, sv դառնում է ք և հազվադեպ պարագաներ միայն կարելի է գտնել, ուր հնդեվրոպական մի ձև տա հայերեն վ: Այսպեսով հայերեն բոլոր բառերը, որ սկսվում են վ ձայնով, չեն կարող հայերեն լինել և ի հառաջագույն ենթադրվում է, որ փոխառյալ պիտի լինին: Իրանյան լեզուները ունին vi- նախամասնիկը, որ այնպես հաճախական գործածություն ունի նրանց մեջ և որ սղվելով՝ հայերենի մեջ դառնում է վ: Եվ ահա այստեղ է մեր վ-ով սկսվող բառերի աղբյուրը:

Գալով -ակ վերջավորության, իբրև օրենք կարելի է դնել, որ ամեն հայերեն բառ, որ վերջանում է ակ և այդ ակ-ը նվազական մասնիկ չէ, ուրիշ խոսքով այդ ակ-ը ջնջելով չի ստացվում նույնի մեծը, անշուշտ պարսկերեն է: Այսպես՝ պարսկերեն են նամակ, հրեշտակ, հրովարտակ, ամանակ, ժամանակ, միզակ, սպիտակ, հրուշակ, գանձակ, դաստակ, դմակ, երակ, պիսակ, սմբակ, փաթերակ, փերեզակ ևլն ևլն: -ակ վերջավորությունը պահլավերենի մեջ որոշ բառակազմիչ տարր է (պարսկերենի մեջ դառնում է -a), ուստի ուր որ հայերենի մեջ նվազական չէ, հավանաբար պահլավերեն է:

Այն միտքը, թե պարսկերեն մի բառ կարող է հայերենում պահված լինել և ընդհակառակը բոլոր իրանյան լեզուների և բարբառների մեջ ջնջված լինել՝ բնավ չպիտի զարմանալի թվի. որովհետև հենց այդ իրապես տեսնում ենք հատուկ անունների մեջ, քանի որ այսօր էլ հայերը շարունակում են կրել Առստամ, Շաւարշ, Արշակ, Բագարատ և այլ նման իրանական անուններ, որոնք մահմեդական պարսիկները ի սպառ չգիտեն: Դեռ սրանից մի 20-30 տարի առաջ այդպիսի զարմանալիների շարքումն էին բորոտ, պատիւ, պատիի-, պաշար, մուրալ, կարի, պարար, պարարտ ևլն բառեր, որոնք սակայն նորագյուտ սոցիալական գրությանց մեջ գտնվեցան և հաստատվեցավ որ իրա-

նական փոխառություն են: Անհնարին չէ, որ դարձյալ երևան գան նման գրություններ և արձանագրություններ, և միջոց տան մեզ նորանոր բառեր բացատրելու կամ կասկածելի երևցածները հաստատելու:

Վերջին կարգին են պատկանում հետևյալ բառերը.—

մատ «բլուր». հմմտ. զնդ. *mati* «լեռնաշղթայի ցցված մասը» (Bartholomae 1112).

ապա «հետո, ուրեմն». հմմտ. զնդ. *apə* «հետո», *apaya* «այնուհետև, ապազա», *apara* «յետինը, վերջինը», *apəma* «վերջերը, վերջապես», *apəm* «այսուհետև, այնուհետև», *iða apəm* «յետ այսորիկ», *aipi* «նաև, հետո», *aipitā* «սրա վրա, այնուհետև».

պատահիլ «հանդիպիլ». հմմտ. զնդ. և հայրս. *paiti-ah* «իրար դեմ ելլել, հանդիպիլ» (Bartholomae 278):

ԺԱ դարի հետ սկսվեց թուրքական հառաջխաղացությունը արևելքից արևմուտք և այդ ժամանակից սկսած կտրվեց հայ ու պարսիկ ժողովուրդների հարևանությունը, կտրվեց նաև պարսիկ լեզվի ազդեցությունը հայերենի վրա: Այդ ժամանակից սկսվում է մի նոր շրջան հայերենի համար՝ թուրք-թաթարական ազդեցության շրջանը, որի վրա պիտի խոսինք առանձին գլխով:

Բայց պարսիկները, ինչպես հայերի, նույնպես և թուրքերի վրա առանց ազդեցության չմնացին. ընդհակառակը այդ ազդեցությունը՝ իբրև շատ ավելի անքաղաքակիրթ ժողովրդի վրա, շատ ավելի մեծ եղավ. և պարսկական լեզվի ազդեցությունը՝ այս անգամ թուրքերենի միջոցով, նոր ձևի տակ շարունակեց նաև հայերենի վրա, և շարունակում է մինչև այսօր: Սակայն այս ազդեցությունը արդեն թուրքական կերպարանքի տակ մտած լինելով, այդ մասին մեր ուսումնասիրությունը պետք է կցենք նրա հետ:

Վերջացնելու համար այս գլուխը, կարևոր ենք համարում անել երկու նկատողություն ևս:

1) Մենք մինչև այստեղ թվեցինք այն բոլոր պարսկական փոխառությունները, որոնք ավանդված են մեզ հին հայ գրականության մեջ: Բայց, ինչպես վերևում ասացինք, անկարելի է որ մի որևէ գրականություն գրի անցկացրած լինի այն բոլոր բառական ու ոճային հարստությունները, որ մի որևէ խոսուն լեզու ունի: Այսպես էլ հայերենը, որի բառագանձը ամբողջապես մեզ ավանդված չէ, և որի մեջ կային անշուշտ դեռ ուրիշ զանազան պարսկերեն բառեր, որոնք առիթ չի ունեցել հայ գրականությունը ավանդելու, հատկապես իր միակողմանի

բնավորության պատճառով: Այս ենթադրությունը կարելի է նաև փորձով հաստատել:

Հայերենի արդի բարբառներում կան մի խումբ այնպիսի բառեր, որոնք հայտնապես պարսկերենից են փոխ առնված, թեև հին գրականության մեջ գոյություն չունին: Ահա մի փոքր ցուցակ այս կարգի բառերից:

արժնիկ «արժանի, արժանավոր» < պիլ. aržānīk.

աւճար (Ձեյթունի բարբառով) «ընդհանուր անուն լոբիի, բակլայի, սիսեռի և ոսպի, որոնք առնված են իբրև կերակրի համեմունք» < պրս. afzār, avzār կամ xuškabzār, xuškavzār «պիտոյք կերակրոյ, որպիսի են ունդը, խաւարտը և համեմունք» < պիլ. afčār.

բաֆրիկ (Երևան, Վան) «ծյուն քերելու թի» < պրս. barf, պիլ. vafır, գնդ. vafra «ծյուն».

շեշալղա (Մուծումբարի գավառականով) «լուծի շղթան արորին կապող մասը» < պրս. šaš «վեց» + ḥalqa «օղակ».

շեպ, շեփ «խարազանի ծայրի երկճյուղ բարակ կաշին» < պրս. šēp «մտրակի փոկը», որ և արաբ. šib «խարազանի ծայրի հյուսված և ոլորված կաշին».

շիճուկ «թանից, մածնից կամ նոր պանրից վազած ջուրը» < պրս. sajuak «կաթնախառն մածուն».

շռռալ «ջուրը շառաչելով հորդ վազել» < պրս. šurrīdan «կարկաջմամբ հոսիլն ջրոյ, անձրևի և գինւոյ».

պատիլ «ընկնել, վայր ընկնել» < հպրս. գնդ. pat «ընկնել» (Bartholomae, Altir. Wört. 819).

պուլպուլակ «ծորակով աման» < պրս. bulbula «ծորակավոր աման ջրի կամ գինու», որ և արաբ. bulbula.

ջամուկ «երկվորյակ» < գնդ. yǝma «երկվորյակ», սանս. yama. պիլ. yumāk.

փաթաւա «ոտքի փաթաթան՝ որ իբր գուլպա են հագնում» < պրս. pātava «հետկի, ...կտաւեղէնն զոր գիւղականք աշխարհին պարսից փաթութեն ի սրունս մինչև ի ծունկս իւրեանց».

փայախ, փազյախ «թրիք հավաքելու տեղը» < պրս. pāgāh «արտաքնոց» (բուն նշանակում է «ոտաց տեղ»).

փարվար (Ախալցխա) «ջանջուլի քաղցր պյուրե» < պրս. parvarīš «վարդով, մանիշակով պատրաստված նման քաղցրավենիք».

փաք (Ձեյթուն) «մաքուր» < պրս. pāk «մաքուր».

փիսյար (Քանաքեռ) «շատ» < պրս. bisyar «շատ».

Այս բառերը չեն գտնվում թուրքերենի մեջ, ուստի կարելի չէ ասել, որ նրանք փոխ առնված լինին թուրքերենի միջոցով (անուղղակի փոխառություն): Չեն կարող նաև ԺԱ-ԺԲ դարերից հետո փոխ առնված լինել ուղղակի պարսկերենից, որովհետև այդ ժամանակից արդեն պարսկերենը լռել էր Հայաստանի և Ատրպատականի սահմաններում: Ուստի մնում է երկու ենթադրություն. կամ այն է, որ այդ բառերը փոխ առնված են թուրքական բարբառների միջոցով, որոնք հետո կորցրել են այդ փոխառությունները, և կամ՝ փոխ առնված են ուղղակի պարսկերենից՝ ավելի առաջ քան ԺԱ-ԺԲ դարերը, երբ պարսկերենը դեռ խոսվում էր Հայաստանում և նրա սահմաններում:

Երկու ենթադրություններն էլ միանգամայն ուղիղ են, կամ ավելի ճիշտ՝ կան բառեր, որ թուրքերենի միջոցով են (հետո կորած) և կան բառեր, որոնք հին հայերեն լեզվի անհիշատակ մնացորդներն են և իրենց գոյությունը շարունակում են դեռ հայ բարբառներում: Սրանց թվին են պատկանում վերի բառերից արժնիկ, որ դեռ պահում է պահլավական —ik վերջավորությունը, պատիլ՝ որ միայն գեմդերենումն է պահված, և բոլորից գեղեցիկը՝ ջամուկ, որ իր նախածայն ջ-ով ցույց է տալիս, որ այդ բառը գոյություն ուներ նաև պարսկերենի մեջ, ուր այժմ կորել է (հայտնի է որ հին պահլավերենի y դառնում է պրս. j. հմմտ. հպիլ. yātūk>պրս. jādū=hj. ջատուկ):

2) Թեև պարսկերենի ուղղակի ազդեցությունը հայերենի վրա դադարում է ԺԱ դարից սկսած, բայց նա շարունակվում է մինչև այսօր էլ պարսկահայ գաղութների վրա: Այստեղ մենք չենք ուզում ամել պարսկահայ գաղութների պատմությունն ու վիճակագրությունը, բայց պետք է շեշտենք, որ պարսկահայ գաղութ ասելով մենք ուզում ենք հասկանալ այն հայ գաղութները, որոնք գտնվում են Ատրպատականից դուրս և ուղղակի պարսիկ (ոչ թուրք) ժողովրդի հետ շփման մեջ են: Այսպես են Ենգելիի, Ռաշտի, Ղազվինի, Համատանի, Թեհրանի, Սուլթանապատի, Սպահանի, Նոր-Ջուլայի և Շիրազի հայերը: Այս բոլորի մեջ ամենամեծ թիվը կազմում են Սուլթանապատից մինչև Նոր-Ջուլա ցրված հայերը, որոնք 30.000-ից ավելի են: Այս բոլոր գաղութներն էլ նոր ժամանակի ծնունդ են և սկսում են Շահաբասի ժամանակից: Այս թագավորն էր, որ 1603 թվին Արարատյան նահանգի ժողովրդին քչեց Պարսկաստանի այդ հեռավոր վայրերը: 300 տարվա ընթացքում հայերը մեծապես ազդվեցին պարսիկներից, ամեն տեսակետով՝ բացի կրոնից: Լեզուն էլ կրեց մեծ ազդեցություն. շատ բառեր, ոճեր ու ասացվածքներ, շարադասության ձև, շեշտ ու առոգա-

նության եղանակը պարսկերենից անցան տեղական հայերեն բարբառներին: Բայց այս հարցերի քննությունը այլ ևս չի պատկանում հայերեն լեզվի պատմության, այլ մասնավոր բարբառների ուսումնասիրության, ուստի և մենք էլ հրաժարվում ենք քննության առնել այստեղ:

Իսկ այն գաղութները, որոնք հին ժամանակներում հաստատվել էին Պարսկաստանում, անշուշտ ժամանակի ընթացքում բոլորովին անհետացել ու ոչնչացել են, ծուլվելով տեղական ժողովրդի մեջ: Այսօր Պարսկաստանում ո՛չ մի տեղ չկա այնպիսի հայ գաղութ, որ հայերեն լեզուն կորցրած ու պարսկախոս դարձած լինի: Այդպիսի հայեր գտնվում են միայն Պարսկաստանից դուրս, Դյուսիսային Կովկասում՝ Ղզլարի Բեքեթյ կամ Ղարաջալի գյուղում, Շամախիի մոտ՝ Մադրասա գյուղում, և Ղուբայի մոտ՝ Քիլվար և Խաչմաս գյուղերում: Այս բոլորն էլ ազդվելով շրջակա պարսկախոս թաթ ժողովրդից՝ իրենք էլ պարսկախոս են դարձել, իսկ հիմա արդեն հայախոս են դառնում:

Իբրև հավելված այս գլխի՝ կարելի է հիշել քրդական փոխառությունները, որոնք կատարված են բավական ուշ ժամանակ, հետին դարերում: Վերջին ժամանակներում քրդախոս էին Խիզանի գյուղերը, Բաղեշի կուսակալության մեջ Խարզան և Շիրվան գավառակները, Տիգրանակերտի կուսակալության մեջ Մուֆարդին կամ Սլիվան, Պշերիե, Պոհտան գավառակները, Կիլիկիայում Սամսատ (հին Սամուսատ), ընդ ամենը 100 գյուղից քիչ ավելի: Բացի սրանցից Վանի, Մուշի և Բաղեշի բարբառներում գտնվում են զանազան փոխառություններ քրդերեն լեզվից: Բայց այս մասին խոսելը՝ հայոց լեզվի պատմության գործը չէ. այլ մաս է կազմում յուրաքանչյուր բարբառի քննության:

Իմ Արմատական բառարանի մեջ տեղ են գտել չորս քրդական բառ, որոնք գործածված են ուշ ժամանակի հայ մատենագրության մեջ: Այդ բառերն են՝ լամուկ «տղա, որդի», կովա «կապա», տրվան «աղոթք» և քարթու «հին հաց, որեկ»:

Իրանյանից փոխառյալ բառերի ընդհանուր գումարն է 1405. այսքանից 960-ը փոխառյալ են պահլավերենից և վերի այբուբենական ցանկում (էջ 235-304) տպված են շեղատառ. 445-ը փոխառյալ են ժԱ դարից հետո՝ նոր պարսկերենից և տպված են բոլորգիր տառերով. աստղանիշով նշանակված են այն բառերը, որոնք գործածական են արդի հայերենի մեջ (գրական կամ ժողովրդական լեզու). սրանց թիվն է

581 պահլավերենից և 103 նոր պարսկերենից (ընդհանրապես թուրքերենի միջոցով):

Աղբյուրներ.—

Hübschmann, Armenische Grammatik, էջ 9-17.

Meillet, Sur les mots iraniens empruntés par l'arménien, MSL 17, 242-250 (հատկապես պահլավերենի հյուսիսային և հարավային բարբառների մասին):

Gauthiot, A propos des mots parthes empruntés par l'arménien, MSL 19, 125-9.

Meillet, De l'influence parthe sur la langue arm. Rev. des ét. arm. I (1920), էջ 9-14:

ՀՈՒՎՍԵԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Հռովմայեցիք առաջին անգամ Փոքր Ասիա ուտք կոխեցին մ. թ. 190 թվին, երբ Մազնեսիո ճակատամարտում քայքայելով Սելևկյան պետությունը, ամբողջ Փոքր Ասիո մինչև Տավրոսի լեռները տիրեցին: Հայաստանի երկու կուսակալները՝ Արտաշես և Ջարեհ, ժամանակը եկած համարեցին Սելևկյանց լուծը թոթափելու և բանակցության մտնելով Հռովմի հետ՝ ստացան ծերակույտի համաձայնությունը և Հայաստանը անկախ հայտարարեցին (189): Այս է այն առաջին ակտը՝ որով հայերը հռովմայեցոց հետ հարաբերության էին մտնում:

Հարաբերությունները շատ ավելի զորացան, երբ Տիգրան և Միհրդատ հիմնելով հայ-պոնտական կայսրությունը, պատերազմ սկսան հռովմայեցոց դեմ: Միհրդատ նվաճեց Փոքր Ասիան, Թրակիան, Մակեդոնիան և Հունաստանը և այս բոլոր երկիրների մեջ գտնված Հռովմայեցիներին կամ կոտորեց և կամ վտարեց: Սիլլա և Լուկուլլոս հաղթեցին Միհրդատին, որից հետո Հռովմայեցիք մտան Հայաստան և մինչև Արտաշատ առաջացան: Տիգրան հաշտություն առաջարկեց Պոմպեոսին և իր տիրած երկիրներից հրաժարվելով, Հայաստանը դարձրեց Հռովմի դաշնակից և բարեկամ պետություն, որի թագավորները գահ պիտի բարձրանային Հռովմի հավանությամբ (66): Այնուհետև Հռովմայեցիք պատրաստվեցին նվաճել Պարթևների պետությունը. այս պատերազմի մեջ հայերը իբրև դաշնակից՝ պիտի միանային Հռովմայեցոց, կռվելու համար պարթևների դեմ: Բայց նրանք ավելի լավ համարեցին հաշտ ապրել մոտակա թշնամու հետ, քան միանալ հեռավոր բարեկամին: Այս պատճառով երբեմն չեզոք, երբեմն էլ հայտնապես բարեկամ էին դառնում պարթևներին: Հռովմեական բանակն էլ ստիպված էր շարունակ նստել Հայաստանում՝ մերթ իբրև հսկող, մերթ իբրև թշնամի, չթողնելու համար, որ Հայաստանը մտնե պարթևների հովանավորության տակ: Հայերը միանալով պարթևների հետ՝ շատ անգամ ապստամբվում են Հռովմայեցոց դեմ, դուրս են վանում հռովմեական բանակը, բայց մի ժամանակ հետո՝ ավելի մեծ

ուժի առաջ ստիպվում են խոնարհվել: Հայ թագավորները գնում են Հռոմ, կայսեր ձեռքից ընդունելու իրենց թագը, իրենց այս կամ այն ազգականը իբրև պատանդ մնում է Հռոմում: Հայաստանը Հռոմ-մայեցոց հովանավորության տակ մերթ վասալ թագավորություն է, մերթ դաշնակից անկախ պետություն, մերթ սոսկ հռոմեական մահաճգ: Բայց այս բոլոր ձևերի տակ էլ հայ-հռոմեական հարաբերությունները շատ կենդանի են, մինչև 329 թիվը, երբ հիմնվելով Պոլիսը, վերանում է արևելքից հռոմեական կայսրությունը և նրա տեղ բարձրանում է Հունական կամ Արևելյան կայսրությունը, հույն լեզվով և հունական քրիստոնեական քաղաքակրթությամբ:

Հայ-հռոմեական հարաբերությունները շարունակվել են ուրեմն ամբողջ 400 տարի:

Ի հարկե այս 400 տարվա ընթացքում հռոմեական քաղաքակրթությունը առանց ազդեցություն չէր կարող մնալ հայ կյանքի և հետևաբար հայ լեզվի վրա, մանավանդ որ Հայաստանի մեջ գրեթե շարունակ նստած էր լինում հռոմեական զորքը: Հռոմեական հիշատակը երևում է այն զանազան արձանագրություններից, որ թողել են Հռոմ-մայեցիք Հայաստանի մեջ, նույն իսկ Հայաստանի կենտրոն Վաղարշապատում, որ իրենք հիմնեցին՝ Արտաշատը հիմնահատակ կործանելուց հետո: Մինչև այսօր մնում են այդ արձանագրությունները էջմիածնում՝ Յ. Բ. 2-րդ դարից: Բանակը՝ ո՛ր երկրում էլ որ նստի, անշուշտ որևէ ազդեցություն կունենա նրա վրա: Այս կողմից նշանավոր է եղել հռոմեական բանակը, որ լատիներենի ազդեցությունը իբրև վարչական ու զինվորական լեզվի, տարածել է ուր որ զնացել է, ավելի կամ պակաս չափով: Հռոմեական բանակի պատճառով էր, որ Սպանիայում, Պորտուգալիայում, Ֆրանսիայում, Հելվեդիայում, Բելգիայում տեղի են տվել տեղական ազգային լեզուները և մտել է ամբողջապես լատիներենը, որի ժառանգներն են այսօր սպաներենը, պորտուգալերենը, ֆրանսերենը և այլն: Հունարենն անգամ, որ այնպես ըմբոստ էր օտար փոխառությանց դեմ, հռոմեական կայսրության ժամանակ վերցրեց լատիներենից մի խումբ վարչական ու զինվորական բառեր. այսպես արդեն հունարեն Ավետարանի մեջ գտնում ենք ո՛չ միայն praitō'riou կամ assá'riou, այլ և նույն իսկ spekulátōr: Բայց հռոմեական լեզուն չկարողացավ վտարել հայերենը: Անշուշտ հայերին չի կարելի համեմատել արևմտյան ազգերի հետ, որովհետև, ինչպես նախորդ ասվածներից երևաց, նրանք միշտ հակված էին դեպի արևելքը և սիրող էին իրանական քաղաքակրթության. ուստի հռոմեական լեզվի ազ-

դեցուքուհը այնպես մեծ չէ մեր լեզվի վրա: Այնուամենայնիվ նա կա: Սակայն այդ ազդեցության հետքերը մեծ չեն մեր աչքին՝ երկու պատճառով: Նախ՝ որովհետև հռովմեական ազդեցությունը եղել է նախ քան գրերի գյուտը, երբ գրականություն չի եղել, որպեսզի նրա հիշատակը հավերժացներ: Հռովմեական ազդեցության, բանակի և վարչության վերացմամբ՝ ջնջվել են նրանց թողած լեզվական հիշատակները և այսօր ոչինչ չունինք, որ հիշեցներ այդ անցյալը: Բյուզանդական կայսրության ժամանակ հունարենը մեծապես ազդվեց լատիներենից և ինքը եղավ միջնորդ նույն լատինական բառերը տարածելու իր տիրապետությանց շրջանում, բայց այս անգամ հունական կերպարանքի տակ: Լատինական բառերի մի մասը, որ հռովմայեցիներից անցել էր հայերենի, հունական ազդեցությամբ ստացավ նոր կերպարանք և այլ ևս անճանաչելի դարձավ. և այսօր մենք երբ քննում ենք այդ բառերը, գտնում ենք ավելի հունածև, քան լատինածև և համարում ենք հունական փոխառություն¹:

Այս բոլորից հետևում է, որ հռովմեական լեզվի ազդեցությունը հայերենի վրա մինչև մի որոշ աստիճան թեև անուրանալի է, բայց անհայտ է, որովհետև այն բառերը՝ որ հայերենը փոխ է առել հռովմայեցիներից, ապագայում ջնջված կամ ձևափոխված ու հունացած են: Այնուամենայնիվ կարելի է մատնանշել հետևյալները՝ իբրև հազվագյուտ մնացորդներ²:

1) Կայսր (հուն. *kaïsar*), որ հայերենի մեջ ունինք նաև կեսար ձևով. մինչդեռ իր անվան նվիրված քաղաքի անունն է Կեսարիա (հուն. *Kaisáreia*). հունարենի *ai* երկբարբառի դեմ հայերենը հանում է միշտ ե և միայն այս բառն է, որ ունի այ. հետևաբար հայերենի հնագույն փոխառությունն է արևմտյան աղբյուրից, հավանաբար ուղղակի հռովմայեցիներից (*Hübschmann*, *Arm. gram.* էջ 322 և 329), ճիշտ ինչպես գերմաներենի մեջ *Kaiser* հնագույն լատինական փոխառությունն է: Հայերեն բառի եր հոլովումը մի երկրորդ ապացույց է ուղղակի լատինական փոխառության:

2) Արկղ. ժողովրդական լատիներեն *arcia* բառն է, որի գրական ձևն է *arcula*, այս էլ *arca* «սնդուկ, արկղ, դրամի գանձանակ, մեռելի դագաղ, հազուստի պահարան» բառի նվազականն է: Իր առանձին ձևի

¹ Հմմտ. *Hübschmann*, *Armenische gram.* էջ 325:

² Meillet, *Hypothèses sur quelques emprunts de l'anc. arménien au latin.* MSL 18, 348-350.

պատճառով՝ հռովմեական արկղը դարձավ քաղաքակրթական նշանակություն ունեցող մի առարկա և տարածվեց Եվրոպայի բոլոր կողմերը: Իր բուն կամ նվազական ձևով լատին բառը այսպիսով անցավ բազմաթիվ լեզուների, ինչ. ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն, գալլերեն, բրըտոներեն, հին իռլանդերեն, գոթերեն, հին իսլանդերեն, գերմաներեն, անգլո-սաքսոներեն, հին պրուսերեն, շվեդերեն, հին սլավերեն, չեխերեն, բոհեմերեն, լապոներեն, ֆիններեն և այլն: Լատին ժողովրդական ձևից փոխառյալ է նաև հուն. *ἀρτια* և կարելի է մտածել՝ որ հայերեն ձևը սրա միջնորդությամբ հառաջացած լինի. բայց ըստ որում բառը շատ հին է, մասնավորապես որ պատկանում է տմային իրերի կարգին, իսկ հունական փոխառությունները սովորաբար կրում են կրոնական կամ գիտական բնույթ, ուստի ավելի հավանական է դնել ուղղակի Հռովմայեցիներից անցած հայերենի: Արկղ-սեռ. արկեղ հոլովումը նույնպես ապացույց է լատինական փոխառության:

3) Սկուտղ «մետաղյա ափսե» կամ «մատուցարան», որ այս ձևով շատ քիչ է գործածված և ավելի հետո դարձած է սկուտեղ, սկտեղ, լատինական *scutella* «պնակ, ափսե» բառն է, որ լատ. *scuta* բառի նվազականն է: Նախորդին նման այս էլ տարածված է զանազան լեզուների մեջ: Այսպես՝ ֆրանսերեն, իտալերեն, հին գերմաներեն, լետտերեն, հին իսլանդերեն, սերբերեն, հունարեն, և այլն: Այստեղ էլ կարելի է կարծել, որ բառը հունարեն *skutela* ձևի միջնորդությամբ անցած լինի հայերենի, բայց ավելի հավանական է ուղղակի փոխառությունը:

4) Սիտղ «ջրի աման կամ դոյլ». լատ. *situla* «դոյլ» բառն է, որ տարածված է շատ լեզուների մեջ, ինչպես հունարեն, ասորերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, թուշերեն և այլն: Մեր բառը կարող է լինել լատիններենից ուղղակի և կամ հուն. *sitla* ձևի միջնորդությամբ: Եվ որովհետև ավանդված է ուշ ժամանակ, ուստի վերջինը ավելի հավանական է:

5) Կառք. հռովմայեցոց *carrus* բառն է, որով հասկացվում էր «մի տեսակ քառանիվ կառք»: Այս բառը գալլերենից անցել էր լատիններենի և հետո փոխառությամբ տարածվեց շատ լեզուների մեջ. ինչպես՝ ֆրանսերեն, ռումիներեն, անգլերեն, գերմաներեն, շվեդերեն, ֆիններեն, ասորերեն և այլն: Այս բառը հունարենում չկա, ուստի չենք կարող մտածել հունարենի միջնորդության մասին: Կա ասորերենում, բայց ունի բոլորովին տարբեր ձև (*qarūxa*), որ եթե հայերենի անցած լիներ, պիտի տար «կարուխայ կամ առ առավելն *կառուխ ձևը: Ուստի

պարզ է, որ այս բառը ուղղակի հռովմայեցի զինվորների լեզվից անցած պետք է լինի հայերենի:

6) **Ղենջակ** «գոգնոց, անձեռոց կամ սրբիչ». հայերենի մեջ քիչ անգամ գործածված բառ է. առաջին անգամ գտնում ենք Յի. ժգ. 4, 5, որ հուն. բնագրում նույնպես *léntion* ձևն ունի: Հույն բառը փոխառյալ է լտ. *linteum* բառից, որ ծագում է *linum* «վուշ» բառից: Հայերենը շատ հին փոխառություն է, որի ապացույցներն են է՝ ձայնի փոխարեն դրված ջ և բառավերջի ակ մասնիկը: Բայց այնուամենայնիվ կարող չենք հաստատապես ասել, որ հայ ձևը ուղղակի լատիներենից առնված լինի. քանի որ ունինք հունարեն ձևը գործածված Ավետարանի համապատասխան հատվածում, մասնավոր՝ որ թե՛ հայը և թե՛ հույնը ունին *o* ձայնավորը, մինչդեռ լատինը ունի *i*:

7) **Բաստեռն** «դեսպակ, գահավորակ». փոխառյալ է լտ. *basterna* հոմանիշից: Այս բառը մտել է նաև հունարենի մեջ, բայց որովհետև հայերեն բառը ավելի հին է (գործածված է Ե դարում՝ Ոսկեբերանի թարգմանության մեջ) քան հունարենը (գործածված է առաջին անգամ Հուստինիանոսի օրինագրքում), ուստի հունարենի միջնորդությունը ավելորդ է ենթադրել:

8) **Լկտիք** (անեզական) «գահավորակ». փոխառյալ է լտ. *lectica* հոմանիշից, որից է նաև հուն. *lëktis*, *lëktikion* «գահավորակ, պատգարակ»: Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայերենի մեջ պակասում է *o* ձայնավորը, որ կա թե՛ հույն և թե՛ լատին ձևերի մեջ, մինչդեռ հունական փոխառությունները հայերենում ընդհանրապես հարազատ տառադարձություններ են, կարող ենք ասել, թե Լկտիք ժողովրդական փոխառություն է ուղղակի լատիներենից: Հույն բառն էլ փոխառյալ է հայերենի մեջ, բայց շատ ուշ (Սոկրատի թարգմանության մեջ՝ էջ 432) և ունի դեկտիկ ձևը, որ բոլորովին համապատասխան է հունարենին:

9) **Մարգարիտ**. այս բառի հնագույն վկայությունն է Գողթան երգի ծանոթ հատվածը՝

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,

Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն:

Գտնվում է թե՛ հունարենի մեջ՝ *margaritēs* ձևով և թե՛ լատիներենի մեջ՝ *margarita* ձևով: Լատին բառը ծագում է հունարենից: Մեր մեջ առհասարակ ընդունված է հայ բառը փոխառություն դնել հունարենից. բայց որովհետև նա ավանդված է այնքան հին ժամանակից, երբ դեռ հունարեն փոխառություններ չէին կարող լինել հայերենում, ուստի ավելի հարմար են կարծում դնել հռովմեական փոխառություն, քանի որ

լտ. margarita ձևը դեռ Կիկերոնի և Տակիտոսի ժամանակ գործածական էր:

10) Պան «կոլոր հաց, բլիթ, նկանակ». գործածված է Ս. Գրքում՝ 15 անգամ. այժմ էլ կենդանի է Արաբկիրի, Ջեթունի և Սվեդիայի բարբառներում՝ քան, քօն, բոն, բուն ձևերով և «մեղրահաց» նշանակությամբ: Մեր բառի դեմ ունինք հուն. pānis «հաց», որ փոխառյալ է լտ. panis «հաց» բառից: Բայց հայերեն պան՝ առնված չէ՝ հունարենից, այլ ուղղակի լատիներենից, որովհետև, նախ՝ մինչև այժմ էլ կենդանի է ժողովրդական լեզվի մեջ, երկրորդ՝ հուն. pānis (ըստ Sophocles-ի բյուզանդական մեծ բառարանի, էջ 836) քիչ գործածական մի ձև է և բնավ չի գտնվում Ս. Գրքի հույն թարգմանության մեջ: Ես ստուգեցի, որ այն բոլոր 15 դեպքերում, ուր հայերեն Ս. Գիրքը ունի պան, հունարենը դնում է միշտ ártos «հաց» սովորական ձևը:

Այսպեսով լատիներենից փոխառյալ բառերի թիվը լինում է 9:

Վերոհիշյալ բառերը կրում են այնպիսի կերպարանք, որ կարելի չէ ասել թե գիտունների միջոցով կատարված փոխառություններ են, ինչպես պիտի լինեին իսկական հունական փոխառությունները. այլ բոլորովին ժողովրդական ձևեր են, բերնե բերան անցած, իբրև արդյունք հռովմայեցի մարդոց և հայ անհատների հարաբերությանց:

Լատիներենի ազդեցությունը հայերենի վրա 329 թվին դադարելուց հետո, վերսկսվում է երկրորդ անգամ Կիլիկյան թագավորության ժամանակ՝ ԺԳ և ԺԴ դարերին, Ունիթոռական քարոզիչների ձեռքով: Երկու ազդեցությունները կրում են բոլորովին տարբեր բնույթ, ուստի մենք էլ բաժանում ենք երկուսը իրարից և վերջ տալով այստեղ այս գլխին, երկրորդ շրջանի մասին կխոսենք առանձին գլխով՝ «Եվրոպական ազդեցությունը հայերենի վրա և Լատինաբան հայերեն» վերնագրի տակ (գլուխ Ի ե):

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Անհրաժեշտ է նախ զանազանել իրարից Ասորեստանցիներին ու Ասորիներին: Առաջինները բնակվում էին Ասորեստանում, Հայաստանից ու Միջագետքից հարավ գտնված այդ ընդարձակ երկրում, որ հնագույն ժամանակները դարձավ մեծ աշխարհակալ պետություն և որի մայրաքաղաքն էր Նինվե:

Նրանց լեզուն կոչում ենք ասուրերեն:

Ասուրերենի ազդեցությունը հայերենի վրա քննել ենք վերը՝ գլուխ Ը, էջ 191-197:

Ասորիները բնակվում էին Ասորիքում, Միջերկրականի արևելյան կողմը, Պաղեստինից հյուսիս գտնված այդ երկրում, որ տարածվում էր մինչև Եփրատ: Այս երկիրը նշանավոր եղավ Սելևկյանց ժամանակ, որոնք տիրեցին Ասորիքին և նրա շրջակա երկիրներին՝ մինչև մ. Ք. 64 թիվը, երբ Տիգրան Մեծի ձեռքով Սելևկյան պետությունը կործանվեց և Ասորիքը նախ Հայոց, հետո էլ Հռոմայեցոց իշխանության տակ մտավ: Սելևկյանց թուլության ժամանակ կազմվեց Օսրոենի թագավորությունը (մ. Ք. 136), որի մայրաքաղաքը եղավ Ուռհա կամ Եդեսիա: Այս երկրի բնակչությունը բաղկացած էր մեծավ մասամբ ասորիներից և հայերից: Հռոմայեցիք 217 թվին վերջ տվին այս թագավորությանն էլ և Ասորիքի պես իրենց իշխանության տակ առին: Հռոմայեցիներից հետո եկան հույները և ինչպես Ասորիքի, նույնպես և նախկին Օսրոենի տեր դարձան: Քրիստոնեության ժամանակ Ասորիքի ասորիները խմբովին ընդունելով նեստորականությունը, ենթարկվեցին հունաց հալածանքներին. այնպես որ ստիպվեցան փախչիլ իրենց մայր հայրենիքից և ապավինելով Պարսից տերության, նրանց պաշտպանությունը խնդրեցին: Պարսիկները լայն բացին իրենց դռները նրանց առջև ի հեճուկս հունաց: Այդ ժամանակից (435) Ասորիները սկսեցին գաղթել և տարածվել Միջագետք, Պարսկաստան, Արաբիա և մինչև Հնդկաստան ու Չինաստան հառաջացան, ուր հիմնեցին քրիստոնեական եկեղեցի: 634 թվին Արաբները նվաճեցին Ասորիքը, ուր մնացած սակավաթիվ Ասորիները արաբական լեզուն և մահմեդական կրոնն ընդունելով՝

ամբողջապես արաբացան, այնպես որ այսօր Ասորիքում ասորի ժողովուրդ չկա: ԺՂ դարում Լանկթամուր կործանեց Արևելյան Ասիո նեստորական եկեղեցիները, ասորիների մնացորդները քաշվեցան ետ և ապաստանեցին Քուրդիստանի լեռները և Ուրմիո ու Սալմաստի շրջանները: Այս կարգին է պատկանում Ջուլամերկի նեստորական քաջ ասորիների մեծ գաղութը, որ վերջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ վտարվելով տաճիկներից, մեծամեծ զոհեր տալուց հետո, նախ Պարսկաստան, հետո Մուսուլ հաստատվեց և այնտեղից էլ ցրվեց դեպի Ասորիք: Այսպեսով, նախկին Ասորեստանը, որ ո՛չ մի կապ չուներ ասորիների հետ, ասորիների նոր հայրենիքը դարձավ:

Հայոց հարաբերությունը ասորիների հետ սկսվում է այն ժամանակից, երբ հայերը դեռ Փոքր Հայքումն էին, բայց մանավանդ՝ երբ Փոքր Հայքից հառաջացան դեպի Մեծ Հայք: Ն. Զ. 190 թվին՝ երբ Ձարիադրես հիմնեց անկախ հայկական թագավորություն, նրա գրաված նահանգների (Ծոփք, Հանձիթ, Աղծնիք, Տմորիք, Սասուն) ժողովրդի սովոր մասը ասորի կամ արամայեցի էր, որ քիչ քիչ հայախոս դառնալով՝ ծուլվեց հայ տարրի հետ: Ն. Զ. 64 թվին, երբ Տիգրան Մեծը նվաճեց Ասորիքը, անշուշտ իր սովորության համաձայն՝ ասորիների զանազան խմբեր բերավ Հայաստան բնակեցրեց: Օսրոնի թագավորության մեջ հայոց և ասորիների հարաբերությունը այնպես սերտ էր, որ Աբգարները անվանում էին իրենց «թագավոր Ասորոց և Հայոց»: Այդ թագավորները ծագմամբ մույն իսկ պատկանում էին հայ-արշակունյան տոհմին: Երբ սկսեց քրիստոնեությունը, առաջին ժողովուրդը, որ ընդունեց այս կրոնը, ասորիներն եղան: Առաջին քրիստոնյա թագավորը եղավ Եդեսիո Ասորի Աբգար Թ. թագավորը, որ ընդունեց քրիստոնեությունը Գ դարի սկզբին: Ասորի քարոզիչներ Եդեսիո շրջանից, Սծբինի վրայով՝ անցան Հայաստան և նրա հարավային կողմերում տարածեցին քրիստոնեությունը Գ դարի սկիզբը, իբրև քրիստոնեության քարոզիչ Հայաստանում հիշվում է Եդեսացի մեծ բանաստեղծ և պատմաբան Բարդաժանը: Նույն դարի կեսին արդեն Հայաստանի մեջ կար հայ եպիսկոպոս, որ անշուշտ կապ ուներ Եդեսիո ասորական թեմի հետ:

Երբ քրիստոնեությունը ամուր կերպով հաստատվեց, Եդեսիայում բացվեց ասորական մի մեծ դպրոց, որ կարող ենք արդի բառով կոչել «Աստվածաբանական համալսարան»: Ձանազան երկիրներից ուսանողներ գնույմ էին այդ նշանավոր դպրոցում կրոնական ուսում ստանալու: Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում պաշտոնապես քրիստո-

նեութիւնը մտցնելուց հետո՝ նորակառույց եկեղեցիների համար, ինչպես հույն, մուսուլման և շատ ասորի կրոնավորներ բերել տվա՛վ, և հունարենի հետ ասորերենն էլ եղա՛վ հայ եկեղեցիների պաշտամունքի լեզուն: Ներսէս Մեծը մուսլ իսկ հույն և ասորի դպրոցներ բացա՛վ Յայաստանում: Մի ժամանակ հունարենն ու ասորերենը մրցակից էին հայոց երկրում: Պարսիկները հույն կուլտուրայի տարածման մեջ քաղաքական վախ զգալով՝ արգիլեցին հունարենի ուսումը իրենց երկիրներում, ինչպես և Յայաստանում և ընդհակառակը քաջալերեցին ասորերենի ուսումը: Այսպեսով հայ եկեղեցու ծիսական ու պաշտոնական լեզուն ասորերենը դարձա՛վ: Փարպեցին նկարագրում է այն անտանելի դրութիւնը, որ ստեղծվել էր հայ ժողովրդի համար, որ գնում էր եկեղեցի՝ իբրև արծան լսելու այն լեզուն, որից ոչինչ չէր հասկանում: Նա նկարագրում է մյուս կողմից այն անտանելի դժվարութիւնները, որ կրում էին հայ ուսանողները, հեռավոր ճամբորդության մեջ, Եդեսիա գնալու համար և ասորական դժվարին լեզուն սովորելիս: «Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն եւ զառաւելապէս ծախս՝ մանկանցն Յայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Յայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորւոյ» (Փարպ. էջ 13):

Այս տխուր երևույթի առաջն առնելու համար էր, որ Մեսրոպ հնարեց հայերեն գրերը:

Մեսրոպ էլ հայերեն գրերի գյուտի համար իր փորձերը Միջագետքի ասորի գիտունների շրջանից սկսեց. պրպտեց Եդեսիո ճոխ մատենադարանը և հայերեն գիրն էլ այնտեղ հորինեց: Այնտեղ թարգմանեց առաջին հայերեն գիրքը (Գիրք Առակաց Սողոմոնի)՝ ասորական օրինակի վրայից, որին հետևեց ամբողջ Ս. Գիրքը: Ոսկեդարի առաջին գործերի մի սովոր մասը ասորերենից թարգմանվեց. այսպես են՝ բացի Ս. Գրքից՝ Եփրեմի երկերը (4 հատոր), Ս. Իգնատիոսի նամակները, Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Լաբուրմա Եդեսացւոյ թուղթ Աբգարու, Ափրաադ կամ Զգօն Սօբնացի, Արևելյան Վկայք, Վարդապետութիւն Առաքելոց և ուրիշներ: Ինչպես հունարենից, մուսուլման և ասորերենից կան այնպիսի գործեր, որոնց հայերեն թարգմանութիւնը

կա, բայց բնագիրը կորած է. այսպես են եվսեբիոսի պատմության Զ և Է գրքերը (տե՛ս Հայկական աշխատ. Ֆեթթերի, Վիեննա, 1895, էջ 56), Եփրեմի Մեկնութ. թղ. Կորնթացոց (անդ, էջ 148): Ասորական ազդեցությունը հայոց վրա մատնանշելու համար՝ հիշենք բացի զանազան քարոզիչներից՝ մասնավորապես Դանիել քորեպիսկոպոսը, որ հայոց կաթողիկոսության աթոռը կանչվեց, և Բրքիշոյ ու Շմուէլ ասորիները, որոնք 429-437 թվերին վարեցին հայոց կաթողիկոսական աթոռը: Այս ժամանակից հետո ասորիների ազդեցությունը հայոց վրա վերանում է. հայ մատենագրության և հայ գրական լեզվի ծավալումը ի սպառ վտարում է ասորերենի գործածությունը և ասորերենի ուսումը: Ասորիները հետզհետե թուլանում տկարանում են նաև իրենց երկրում, որի պատճառներից մեկն էլ զանազան դավանություններն են լինում, որոնք պատառ պատառ են անում ասորի ժողովրդին: 489 թ. հունաց կայսեր հրամանով փակվում է Եդեսիո դպրոցը և այլ ևս հայ ուսանողները չեն գնում այնտեղ ուսանելու: Ընդհակառակը 551 թվին, երբ հայերը դատապարտելով քաղկեդոնական վարդապետությունը՝ կազմում են ինքնուրույն ազատ եկեղեցի, ուղղափառ ասորիները փնտռում են հայ եկեղեցու պաշտպանությունը և հովանավորությունը:

Հայ և ասորի ժողովուրդների հարաբերությունը այս վիճակի մեջ, այսինքն երկուսն էլ իրար շատ բարեկամ և նույն իսկ կրոնակից, հայերն ավելի ազդեցիկ, իսկ ասորիները նրանց հովանավորության տակ, շարունակվում է այնուհետև երկար դարեր և մինչև այսօր էլ նույն է: Տեղ տեղ՝ հայոց ազդեցությունը այնքան մեծ է եղել, որ ասորիները նույն իսկ կորցրել են իրենց լեզուն և խոսում են հայերեն. այսպես՝ Խարբերդի մեջ գտնված 900 շունչ ասորիները հայախոս են եղել և ասորերեն լեզուն իմացող կամ խոսող ասորի հազվագյուտ էր. նրանք «կը խօսին հայերեն ինչպէս հայ մը, տարբերութեամբ միայն, որ հարցականք և ձայնարկութիւններ սովորականէն քիչ մը երկար ու անտեղի թափով կարտաբերեն» (Յ. Յարութիւնեան, Քարբերդի ասորիները, Արևելք 1888, յունիս 24):

Ասորական ազդեցությունը հայոց վրա կարող ենք բաժանել 4 շրջանի.

1) Նախնական շրջան, երբ Ասորիները կազմում են Հայաստանի հարավային նորանվաճ գավառների ազգաբնակչության մեծամասնությունը և կամաց կամաց ծուլվում են (ն. Զ. Ա դար):

2) Քրիստոնեական քարոզչության շրջան, երբ հայ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու ծիսական լեզուն ասորերենն է (Գ-Դ դար):

3) Մատենագրական շրջան, երբ Եդեսիո դպրոցը հյուրընկալում է հայ ուսանողներին և ասորական եկեղեցական գրականության կարևոր գործերը հայերենի են թարգմանվում (Դ-Ե դար):

4) Անկման շրջան, երբ ասորիները իրենց մեծությունն ու ազդեցությունը կորցրած, ապրում են հայոց հետ ազգային ու կրոնական մոտիկ բարեկամական հարաբերության մեջ, փնտռելով ու վայելելով մեր պաշտպանությունը:

Այս չորս շրջանները ունեցել են իրենց տարբեր ազդեցությունը հայերեն լեզվի վրա:

Առաջին շրջանում ասորիները հայանալիս՝ Հայաստանի մյուս նախաբնիկների նման իրենց հետ բերին և հայերենի մեջ մուծեցին անշուշտ զանազան բառեր, որոնք նախ Հայաստանի հարավային շրջանում իբրև գավառական բառեր գոյություն ունեին, հետո ավելի վեր տարածվելով ընդհանուր հայերեն դարձան: Այս բառերը մյուս շրջանների փոխառություններից այն տարբերությունն ունին, որ զուտ ժողովրդական բառեր են և պատկանում են առօրին ու սովորական կյանքին. ինչ. ամղան, տղայ, հրեայ, ձեթ, մախաթ, շամփուր, շղթայ և այլն:

Երկրորդ շրջանում փոխառյալ բառերը պատկանում են եկեղեցական լեզվին և ասորի կրոնավորների միջոցով մտել են լեզվի մեջ. ինչ. աբեղայ, քահանայ, սատանայ, ծոմ, քուսիթայ, քուրմ, քարոզ և այլն:

Երրորդ շրջանին փոխառությունները կրում են զուտ գիտական բնույթ. վերաբերում են դպրոցական կյանքին և շատ անգամ՝ ասորագետ ուսումնականների ձեռքով կատարված հասարակ տառադարձություններ են՝ բնագիրներից թարգմանություններ անելու ժամանակ. ինչ. աթուրայ, դարզ, թարգմանել, թոհ և բոհ, իլուլ, հեզ, հեզենայ, մագաղաթ, մծղենայք, մղավաշէ, յաթ, նաբաղել, սաբա (ծեր), սոփերք ևլն:

Չորրորդ շրջանին փոխառությունները կատարվել են միայն այն գավառներում, ուր հայ և ասորի ժողովուրդները կենակցում էին իրար հետ. այսպես՝ Հայաստանի հարավային գավառներում, Միջագետքի հյուսիսային կողմերում, Կիլիկիո արևելյան շրջանները, Եփրատացոց սահմաններում և ավելի ուշ՝ Ուրմիո լճի արևմտյան շրջանում (Սալմաստ և Ուրմիա), ուր հայերը և ասորիները մինչև այս րոպեիս էլ բարի հարևաններ են, շատ անգամ ազգակցական ու խնամիական կապերով կապված իրար հետ: Այս շրջանի փոխառություններն էլ բնականաբար

կրում են ժողովրդական բնույթ և պատկանում են հասարակ ու սովորական կյանքին: Նրանցից ոմանք մտել են հետին դարերի հայ գրական մնացորդների մեջ, մյուսները գործածական են միայն արդի հայ բարբառներում և գրական լեզվի մեջ չեն մտել: Այսպես են օր. մնինայ, մաշար (սղոց), առգել, մակար ևլն:

Չորս շրջանների փոխառությանց գումարն է 209 բառ, որ դնում ենք այստեղ՝ նախ այբուբենական կարգով, հետո ըստ տեսակի. (աստղանիշները գործածական են նաև արդի գրականում կամ բարբառներում և ընդ ամենը 120 հատ են).

1. Աբ (11-րդ ամիսը)	āb
*2. Աբեղայ	abīlā
*3. Ագուգայ «փողրակ»	agōgā < հուն. agōgós
4. Ադեն, ադին	ʾəðen
5. Աթութայ «տառ»	āṭūṭā
6. Աղան «իշխան»	ʾalānā
7. Աղց «կարիք»	ālšā, əlaš
8. Ամարու «գառնուկ»	əmrā
*9. Ամիրայ	amīrā
*10. Ամղան «վերարկու»	āmīlōn
11. Անկան «սանդ»	aggānā
*12. Ապուղայ «ծեփ տիկ»	apāulā < լտ. ampulla
13. Ապրսամ «բալասան»	apūrsāmā
*14. Աննակ «չար ոգի»	harnāgā
*15. Առնետ	arnāʾā
16. Աստրատիգայ «զորապետ»	əstratīgā < հուն. stratēgōs
17. Ատեսարոն «4 Ավետարան»	diṣron < հուն. diatessārōn
18. Ատշիլ «ծարավիլ»	*ʾašš = արաբ. ʾašš
19. Արգբեդ «բերդապետ»	arzbed < պրս. arz-bad
20. Ափիղատոս «հոգաբարձու»	afīmlatūs < հուն. epimeletēs
*21. Աքսոր	aksoria < հուն. exoríā
22. Բասրել «պարսավել»	bəsīr
23. Բեթթիկա «իջևան»	bīt-tiqā
24. Բոհ տե՛ս թոհուրոհ	
25. Բուծին «պատրույգ»	būšīnā
26. Բուտ «կրոնական տեսուչ»	bud
*27. Բուրգն	būrgā

28. Գաղիշ «դեզ»	gədišā
*29. Գաղուք	gālūθā
*30. Գզաթ «բուրդ»	gəzzəθā
31. Գլոս «կապիկ»	glōs < հուև. kallias
*32. Գուք	gubb, gubbā
*33. Գուռն «ավազան»	gūrnā
*34. Գուրպայ	gurbā?
35. Դամարիլ «շվարիլ»	dūmārā
36. Դասպիմիա «դժվարաշնչութ.»	dispənia < հուև. dy'spnoia
*37. Դար «հարյուրամյակ»	dār
38. Դարզ «շարք»	dargā
39. Դարզիճ «պատգարակ»	dargūštā?
*40. Դերի «վանք»	daira
*41. Զիրկ, զուրկ	srīqā
*42. Զոյզ	zaugā
*43. Զոպայ (բույս)	zōpā
44. Զուզայ (դրամ)	zūzā
45. Թանգար (վաճառական)	taggārā
*46. Թատր	tātrā < հուև. théatron
*47. Թարգման	targmānā
48. Թարշիշ (քարոլ)	taršīš
49. Թեկուղայ «համբերություն»	təqulā
50. Թշրին (ամիսը)	tšrīn
*51. Թոհ և քոհ	tōh wə wōh
52. Իբրամեն «Գիրք մնացորդաց»	dibre-yōmīn
53. Իլուլ (ամիսը)	īlūl
*54. Լումայ	lūmā < լտ. nummus
*55. Խանձարուր	‘azrūra
*56. Խանութ	xānūθā
57. Խարագուլ «մորեխ»	xargūl
58. Խարամանի «դև»	xarmānā
59. Խարբ «թուր»	xarbā
60. Խարբալ «մաղ»	‘arbalā
*61. Խարտել	xraṭ
*62. Խալիծ	xəwīšā
63. Խիլայ, խլայ «զգեստ»	xil‘ā
*64. Խլուրդ	xūlda

*65. Խմոր, խմեալ, խում

*66. Խոռ «ծակ»

67. Խորզ «քուրծ»

*68. Ծարիիր

*69. Ծնծղայ

*70. Ծոթոր

*71. Ծոմ

*72. Ծրար

*73. Կաթսայ

74. Կաղա «դոյլ»

75. Կապելայ

*76. Կասկարայ

*77. Կատու

78. Կարկուրայ «նավակ»

*79. Կացիմ

*80. Կաքաւ

*81. Կեղև

*82. Կթխայ «բաժակ»

*83. Կողով

*84. Կոմս

*85. Կուղբ «ջրշուն»

*86. Կուպր

*87. Հազոր (պտուղ)

88. Հաղբ (որոգայթ)

*89. Հաշիւ

*90. Հեզ «վանկ»

91. Հեզենայ «այբուբեն»

*92. Հեթանոս

93. Հռիտորայ «հռետոր»

*94. Հրեայ

*95. Չանծախարիթ

*96. Չէթ

*97. Չիւթ

*98. Ղեկ

*99. Մագաղաթ

*100. Մախաթ

*101. Մակաղիլ

xma'

xōrā

xurgā

šəðiðā

šəşşəlä

šāθrā

šōm, šōmā

šərār

qadsā

qūlē

qapēlä < հոււ. kapēlöia

kaskārā

qattū

qarqūrā

xaşşinā

qaqqəwā

qəlāfā

qədxā

?

qōms<հոււ. kómēs<լտ. comes

kalbā

kufrā

xazūrā

xawlā

xəšw

həγā

həgyānā

htnos (hetanos?)

rhītōrā < հոււ. hrē'tōr

ihūdāyā

zəxōrēθā

zēθ

ziftā

lēqā

magalləθā

məxaţţā

? = երր. mīkəlä

*102. Մամոնայ	māmōnā կմ հոււ. mamōnā
*103. Մանանայ	mannā
*104. Մանգաղ	maggēlā
105. Մանգանայ	? (manganūn)
*106. Մանիշակ	məniška < պիլ. vanavšak
*107. Մաշար (սղոց)	masārā, նորդ. məššar
108. Մաշարայ «թոքախտ»	māšrā
*109. Մաշկ	mēškā, արամ. maškā
110. Մաշկն «վրան»	maškan
*111. Մասուս (խթան)	masāsā
112. Մար «տե՛ր»	mārā
113. Մարանաթայ (նզովք)	mār-an aṭā > հոււ. marān athā
*114. Մարսել	məras
*115. Մաքս	maxsā
116. Մդրիշայ «երգ»	madrāšā
117. Մծղնեայ (աղանդ)	mēšalləyānē
118. Մղավաշէ «զոդիակոս»	malvašē
119. Մնիմայ «մլակ»	manīnā
120. Մուղ «եզ էշ»	mūlā
*121. Մտրակ	maṭrəqā
122. Յաթ «տարր»	yāṭā
123. Յամոյր «այծ վայրի»	yaxmūrā
124. Յապանաս (արհամարհանք)	yapanas
125. Նաբաղել (անարգել)	nabbəl
126. Նաժրացի «քրիստոնյա»	našrāyā
*127. Նաշիհ	nəšīfā
*128. Նափորտն «շուրջամ»	? < հոււ. naphorā
*129. Նուկի (չափ)	nūqiā < լտ. uncia
*130. Շաբաթ	šabbəṭā
*131. Շալակ	? > արաբ. šallāq
*132. Շամփուր	šappūḏā
133. Շարապայ «որթապատկեր»	šərapā
*134. Շաւիղ	šəwīlā
*135. Նսփիղայ	sapīlā
*136. Շէր «դանակի երկաթը»	šəlpā
*137. Շերսս «մետաքս»	šərayā
*138. Շեփո(այ)	šīfōrā

*139. Շեք «քայլ»	šaqa
*140. Շիդար «խենթ»	šətar
141. Շկապել «վնտեղ»	šəqaf
*142. Շղթայ	šəšaltā
*143. Շուկայ	šūqā
144. Շումրայ «սամիթ»	šumrā
*145. Շուշան	*šūšan, šōšan
*146. Շուշմայ «սուսամ»	šūšmā
*147. Շուշփայ «մասունքի շոր»	šūšəppā
148. Շուփայ «աչքի դեղ»	šəyāfā
*149. Շպար	(šappīr, šəfar)
*150. Ուրբաթ	ʿərūwəθā
151. Պապկայ «թութակ»	papgā
*152. Պողոտայ	plāṭīā < հոււ. plateia
153. Պրակսաւաթայք «Գործք առաքելոց»	prqsvtā < հոււ. práxeis autōn
*154. Զայլամն	? = արաբ. zalīm, zilmān
155. Ռաբունայ «գրավական»	rahbōnā
156. Սաբա «ծեր»	sābā
157. Սականունիա (բույս)	saqmuniā < հոււ. skammōnia
158. Սակուր «կացին»	seqūrā < լտ. securis
159. Սահրա «լուսին»	sahrā
*160. Սատանայ	sāṭānā
*161. Սարակ «բանվոր»	sārak
162. Սափիրայ (քար)	sapīlā
*163. Սափրել	sappar
*164. Սեռն (առանցք)	sarnā
165. Սիդա «բուրվառ»	saidā, sīdā
*166. Սիւնհոդոս «ժողով»	sunhodos < հոււ. sy'n odos
*167. Սիք, սիւք	ziqā
168. Սխուր «վարձ»	?
*169. Սկահ «բաժակ»	əsqəfā < հոււ. skáphē
170. Սնիկ «կարիք, կարոտություն»	səneq, sənīqā
*171. Սուին (անծանոթ մի լեզվից. հմմտ. sūwīnā)	safsērā
*172. Սուսեր «թուր»	? = երբ. šāšēr
*173. Սուսր «կարմիր ներկ»	səfrā
174. Սոփեր «գիրք»	

*175. Սպեղանի	esplēnyā < հոււմ. splē'nion
*176. Սրովբէ	srāfē
*177. Տառապիլ	ṭarēp
178. Տարմալ «տոպրակ»	tarmāl
179. Տաքսատ «վաշտ»	? < հոււմ. taxātos
*180. Տեղ «անծրև»	ṭallā
*181. Տերև	ṭərəf
*182. Տղայ	ṭalyā
183. Տոփայ «լաստ»	ṭaupā
*184. Ցամաք	? = երբ. ֆմգ
*185. Փարատել	pəraṭ
*186. Փեզանայ (բույս)	pēḡānā < հոււմ. pē'ganon
*187. Փիլիսոփայ	ṫilōsōfā < հոււմ. philósophos
188. Փուտկայ «պանդոկ»	pūtqā < հոււմ. pandochēion
*189. Փրկել	pəraq
*190. Քահանայ	արամ. kāhanā
191. Քաղղեայ «հմայող»	xaldāyā
192. Քանոււն (մահճակալի)	*kanūnā < հոււմ. kanō'n
*193. Քանքար	kakkəṛā
*194. Քարոզ	kārōzā
195. Քարտէզ (դրամ)	qartīs
196. Քաւղեայ տե՛ս Քաղղեայ	
197. Քաքար (խմորեղեն)	*kakār, kakārītā
198. Քեղեղին «պսակ»	kəlīlā
*199. Քերովբէ	krōwē
*200. Քնար	kinnārā
201. Քորայ «երկիր»	kōrā < հոււմ. chō'ra
202. Քորէշ «իշխանավոր»	kureš
*203. Քուեայ	quwyā?
204. Քուսիթայ «զլխարկ»	kōsītā
*205. Քուրայ «հալոց»	kūrā
*206. Քուրմ	kūmrā
207. Քրսամն (բույս)	? < պրս. karsana
*208. Քօշ «արու այծ»	kewšā
209. Քօշել «վրան վազել» տե՛ս քօշ:	

1) Բնության և նրա զորությանց մասին.

Մղավաշէ «կենդանակերպ», սահրա «լուսին», սիւք, տեղ «անծրև».

2) Կրոնական բառեր.

Աբեղայ, ադեն «եղեն», առնակ, ատեսարոն, բուտ, դերի «վանք», իբրամեն, հեթանոս, խարամանի, ծոմ, մարամաթայ (անէծք), մծղմեայ, նածրացի, շարապայ «հորթ կուռք», շուշփայ, պրակսաւաթայք «Գործք Առաքելոց», սատանայ, սիդա «բուրվառ», սիւնհոդոս, սերովբէ, քահանայ, քաղդեայ, քաւդեայ, քարոզ, քերովբէ, քուեայ, քուրմ:

3) Մարդ և մարմին.

Մաշկ, մարսել, շեք.

4) Հիվանդություններ և դեղ.

Դասպինիա «դժվարաշնչություն», մաշարայ «թոքախտ», սպեղանի:

5) Կենդանիներ.

Ամարու, առնէտ, գլոս «կապիկ», խարագուլ, խլուրդ, կատու, կաքաւ, կուլը, մնինայ, մուղ «եզ եշ», յամոյր, շերամ, պապկայ, ջայլամն, քօշ:

6) Ընտանիք և ընկերություն.— Տղայ.

7) Երկրագործական.

ա) Տունկեր.— ապրսամ, զոպայ, ծոթոր, հազոր, մանիշակ, շումրայ, շուշան, շուշմայ, սականունիա, փեզանայ, քրսամն.

բ) Տունկի մասեր.— տերել, կեղել.

գ) Գործիքներ.— մանգաղ, մասուս «խթան».

դ) Երկրագործություն.— գադիշ.

8) Խաշմարածություն և գյուղատնտեսություն.

ա) Գզաթ «բուրդ», մակաղիլ.

բ) Զիու սարք.— մտրակ.

9) Գիտություն և արվեստ.

ա) Արհեստի վերաբերյալ.— խարտել, մաշար, քուրայ.

բ) Ուսում.— աթութայ, թարգմանել, հաշիւ, հեզել, հեզենայ, հռիտորայ, մագաղաթ, պրակսաւաթայք «Գործք Առաքելոց», սոփեր, յաթ, փիլիսոփայ.

գ) Երաժշտություն և թատրոն.— թատր, ծնծղայ, մդրիշայ «երգ», շեփորայ, քնար:

10) Գույներ.— չկան:

11) Վաճառականություն և դրամական գործառք.

Թանգար «վաճառական», խանութ, հաշուել, շուկայ, ռաբունայ «գրավական».

12) Շինություն և շենքի մասեր.

Ազուգայ, բեթթիկա, բուրգն, գուբ, գուռն «ավագան», խանութ, կապելայ, մաշկն «վրան», փուտկայ:

13) Հագուստ և զարդ.

Ամղան, զգաթ, գուլպայ, խանձարուր, խիլայ, ծարիր, նափորտ, շուփայ, շպար, սափրել, քուսիթայ, քեղեղին «պսակ».

14) Ուտելիք և ըմպելիք.

Խաւիժ, խմոր, ձէթ, մանանայ, մաշիի, քաքար:

15) Առտնին տնտեսություն.

ա) Տնային իրեր.— բուծին, խարբալ, կասկարայ, կացին, մախաթ, շամփուր, շեղբ, շղթայ, սակուր, քանուն.

բ) Ամաններ.— Անկան, ապուղայ, խորգ «քուրծ», կաթսայ, կաղայ «ղույլ», կթխայ, կողով, սկահ, տարմալ «տոպրակ».

գ) Տնտեսություն.— խմոր, խմեալ, անխում:

16) Թիվ, չափ, կշիռ և դրամ.

Ջուղայ, լումայ, մամոնայ, նուկի, քանքար, քարտէգ.

17) Մետաղներ, հանքային նյութեր և մմաններ.

Թարշիշ, կուպր, ծանձախարիթ, ձիւթ, շափիւղայ, սափիրայ, սուսր:

18) Ճամբի վերաբերյալ.

Բեթթիկա «իջևան», դարգիժ «պատգարակ», կարկուրայ, դէկ, շաւիղ, պողոտայ, սեռն, տոփայ «լաստ».

19) Ժամանակ.

Աբ, դար, թշրին, իլուլ, շաբաթ, ուրբաթ:

20) Երկիր և պետություն.

ա) Երկրի մասեր.— քորայ «յերկիր».

բ) Պետական կազմ և պաշտոնություն.— աղան, ամիրայ, աստրատիգայ, արգբեդ, ափիղատոս, կոմս, մար, քարոգ, քորէշ «իշխանավոր».

գ) Վարչական գործարք.— աքսոր, գաղութ.

դ) Հարկեր.— մաքս.

ե) Պատերազմ.— տաքսատ «վաշտ».

զ) Ձեռքեր.— խարբ, մանգանայ, շեղբ, սակուր, սուին, սուսեր:

21) Սովորական կյանքի բառեր.— Աղցք «պետք», ատշիլ «ծարավիլ», բասրել, գուբ, դամարիլ, դարգ, զոյգ, զուրկ, թեկուղայ «համբերություն», թոհ և բոհ, խոռ «ծակ», ծրար, հաղբ, հրեայ, յապանաս, նաբաղել, շալակ, շիդար «խենթ», սաբա, սնիկ «պետք», շկապել «վնտել», սարակ «բանվոր», սխուր «վարձ», տառապիլ, ցամաք, փարատել, փրկել, քուեայ «խաղալու վեգ», քօշել «վրան վագել»:

Հայերենը ասորերենից փոխ է առել նաև զանազան հատուկ անուններ, որոնցից կարող ենք հիշել հետևյալները.

Աբա	Հաբէլ
Աբգար	Մար
Ահարոն	Մարութա
Ադան	Մուշէ
Արշամ	Յովնան
Բարշամինայ (ասորական աստ- վածություն, որ ընդուն- ված էր նաև Հայոց կրոնի մեջ).	Յուխման Շաբաթ Շամիրամ (որից Շամի- րամակերտ)
Գադիշոյ	Շմաւոն
Եզր	Շուշան
Եղիշէ	Շուփհաղիշոյ
Եփրեմ	Սարգիս

Այս անունները գործածական են եղել նաև հայոց մեջ, այսինքն հայ անհատներ կրել են այդ անունները. բայց ասորական ձևով օտար անունների թիվը շատ ավելի մեծ էր. այսպես՝ անձնական հատուկ անուններից՝ Մար Աբաս Կատինա, Ադոէ, Ղերութնա կամ Լարութնա, Արդիշոյ, Բարդեժան, Բարծումայ, Բարշամ, Բրքիշոյ, Շմուէլ, իսկ տեղական անուններից՝ Ղկղաթ, Խաղաթ (Հալէթ), Ծաւդէք, Ծուր (Տիւրոս), Մեծրայիմ (Եգիպտոս), Մծրին, Հորդանան, Նինուէ, Շամրին (Սամարիա), Ուժհայ (Եդեսիա) ևլն: Երբ քրիստոնեությունը մտավ հայոց մեջ, որովհետև առաջին եկեղեցականները ասորի էին և Ս. Գիրքը առաջին անգամ ասորերենից թարգմանվեց (ո՛չ թե հունարենից), ուստի և քրիստոնեական-եբրայական անունները ասորական ձևով մտան հայոց մեջ. հետո, երբ եկան հույն քարոզիչները և Ս. Գիրքը հունարենի վրայից երկրորդ անգամ թարգմանվեց, ասորական ձևերը ջնջվեցին և հետզհետե վերացան: Այս պատճառով ահա հնագույն գրվածքներում մենք գտնում ենք միևնույն անունը երկու ձևով. այսպես՝

ասորական ձևով

Արեշադովմ
Եղիշաբէթ
Ծեղեկիա
Յիշով
Շեմ

հունական ձևով

Արիսողոմ
Եղիսաբեթ
Սեղեկիա
Յեսու
Սեմ

Շմշոն
Աւարշիմ
Դկզաթ
Եղիշէ
Ծուր
Հաբէլ
Մուշէ
Շամրին
Շաւուղ
Շմաւոն
Շմուէլ
Ուռհայ

Սամփսոն
Երուսաղէմ
Տիգրիս
Եղիսէ
Տիւրոս
Աբէլ
Մովսէս
Սամարիա
Սաւուղ
Սիմէոն
Սամուէլ
Եղեսիա

Հետագայում, ինչպես ասացինք, ասորական ձևերը տեղի տվին հունականին և այսօր շատ քչերն են միայն, որ շարունակում են իրենց գոյությունը (ինչ. Եղիշէ, փխ. Եղիսէ) և այն էլ իբրև տարբեր անուն կարծվելով. ինչ. Մուշէ, Շմաւոն, որոնք շատեր չգիտեն թե միևնույն են Մովսէս և Սիմոն անունների հետ:

Հայերենը անշուշտ ստացել է ասորերենից նաև ոճական ձևեր. բայց այս մասին մի առանձին ուսումնասիրություն չունինք տակավին:

Այն բոլոր բառերը, որ հիշեցինք վերևում, ասորերենից հայերեն անցնելու ժամանակ առհասարակ հետևում են հետևյալ տառադարձության.

a (բառավերջում) > այ,
այլուր՝ ա

i > ի

ə > ե, է

u > ու

ō > ո, ոյ, ու

ə > ա, —, ե

b > բ, w > ք, ւ.

g, γ > գ

d > դ δ > դ, ր.

h > հ

z > զ

x > խ

t > տ

y > յ

k, x > ք

l > լ

m > մ

n > ն

s > ս

' > — (ջնջվում է).

p > փ, f > փ, ւ.

ś > ծ

q > կ

r > ր

š > շ

t, θ > թ

Տառադարձության ժամանակ կարելի է նկատել հետևյալ պա-
րագաները.

1) Ասորերենի *b, g, d, p, t* բաղաձայնները ծայնավորից հետո հնչվում
են սեղմ *w, γ, δ, f, θ*. Բայց որովհետև հայերենը չունի այս կարգի
ծայներ, ուստի դնում է նրանց փոխարեն պարզ պայթական *p, q, r, փ,*
թ. Երբեմն էլ *w, f* սեղմների տեղ գտնում ենք *ւ* (ինչ. կաքաւ, հաշիւ, շաւիղ,
քաւշ և կեղեւ, տերեւ, սուսեր) և *ծ* ծայնի տեղ գտնում ենք *ր*, ինչպես և
պարսկերենից փոխառյալ բառերի մեջ (այսպես են հրեայ, շամփուր,
ծարիր):

2) Որովհետև հայերենը կրկնակ բաղաձայն չի սիրում, ուստի ուր որ
ասորին ունի այդպիսին, հայերենի մեջ գտնում ենք միայն մեկը.
այսպես *bb* դառնում են *p, zz>q, tt>թ* կամ *տ, ll>ղ, nn>ն, pp>փ, ss>ց,*
qq>ք (ինչ. *gubbā>գուր, xaššīnā>կացին, kənnāra>քնար* ևլն): Այս
պարագային, ինչպես նկատելի է, շատ անգամ բաղաձայնի աստիճանը
բարձրանում է թավի, որ շատ համապատասխան է կրկնակին. այսպես
qaqəwā տալիս է կաքաւ, ուր սկզբնաձայն պարզ *q* դարձել է *կ*, բայց
միջին կրկնակ *qq* դարձել է *ք*. նույնպես մինչդեռ պարզ *s* դառնում է *ծ*,
կրկնակ *ss* դարձել է *ց՝ xaššīnā>կացին* բառի մեջ:

3) Մի խումբ բառերի մեջ, ուր որ ասորին ունի կրկնակ բաղաձայն,
հայերենի մեջ առաջինը դառնում է *ն*. այսպես են՝ *taggārā>թանգար,*
maggālā>մանգաղ, kakkārā>քանքար, šəššālā>ծնծղայ, sappūdā>շամ-
փուր, aggānā>անկան:

4) Ասորերենի մեջ գոյականները երեք ձև ունին. բացարձակ ձև
(*status absolutus*), սաստկական ձև (*status emphaticus*) և բաղադրյալ
ձև (*status constructus*): Առաջինը ներկայացնում է բառի պարզ կամ
նախնական ձևը. երկրորդը ավելացնում է նրա վրա *ā* վերջավորու-
թյունը, որ նախնական շրջանում ասորերենի որոշյալ հոդն էր, բայց
հետո իր այս արժեքը կորցնելով՝ դարձավ բառի անբաժան մասը.
այնպես որ ասորերենի ամենահին գրական լեզվի մեջ անգամ բառի
զխաժոր ձևը համարվում է սաստկականը, և միայն բարբառների մեջ
այդ *ā* վերջավորությունը համարվում էր հոդ: Վերջապես երրորդ ձևը
ներկայացնում է այս երկուսի միջինը կամ խառնուրդը: Այսպես՝ «գա-
ղութ» բառի ասորերեն ձևերն են՝ բացարձակ *gālū*, սաստկական՝
gālūā, բաղադրյալ՝ *gālūθ*: Սակայն ամեն բառ այս երեք ձևերով էլ գոր-
ծածական չէ. կան բառեր, որ միայն բացարձակ ու սաստկական ձևերն
ունին. ինչպես տերև = բացարձակ *təref* և սաստկական *tarpā*, իսկ շատ
բառեր մի՝ միայն սաստկականի ձևով են գործածական: Հայերենի

փոխառությունները առհասարակ ասորերենի սաստկական ձևից են. միայն թե սաստկականի օ վերջավորությունը հայերենի մեջ երբեմն պահված է այ ձևով և երբեմն էլ բոլորովին կտրված: Առաջինի օրինակներն են՝ արեղայ, ագուգայ, աթութայ, ամիրայ, ապուղայ, ասդրատիգայ, բեթթիկա, գուրպայ, դասպինիա, գոպայ, գուգայ, թեկուղայ, լումայ, խիլայ, ծնծղայ, կաթսայ, կապելայ, կասկարայ, կարկուրայ, կթխայ, հեգենայ, հռիտորայ, հրեայ, մամոնայ, մանանայ, մանգանայ, մաշարայ, մարանաթայ, մղրիշայ, մծղենայ, մնինայ, շարապայ, շափիղայ, շեփոր(այ), շղթայ, շուկայ, շումրայ, շուշմայ, շուշփայ, շուփայ, պապկայ, պողոտայ, պրակսաւաթայք, ռաբունայ, սաբա, սակամունիա, սահրա, սատանայ, սափիրայ, սիդա, տղայ, տոփայ, փեգենայ, փիլիսոփայ, փուտկայ, քահանայ, քաղդեայ, քաւդեայ, քորայ, քուեայ, քուսիթայ, քուրայ (62 բառ): Երկրորդից հիշենք խարթասոր. ḫarbā, մաքս<maxsā, գաղութ<gālūṭā, խանութ<xānūṭā ևն: Թե հայերեն փոխառությունները ասորերենի սաստկական ձևից են և ոչ բացարձակ ձևից, դրան իբրև ապացույց կարող են ծառայել այն բառերը, որոնց բացարձակը հայերենից բոլորովին տարբեր է և միայն սաստկականն է, որ մնան է հայերենի. օրինակ.

հյ.	բացարձակ	սաստկական
զզաթ	gezzā	gezzəṭā
շաբաթ	šabbā	šabbəṭā
ուրբաթ	‘ərūwā	‘ərūwəṭā
մագաղաթ	məγallā	məγalləṭā
շղթայ	šēšlā	šēšaltā

Այնուամենայնիվ կան սակավաթիվ բառեր, որոնք բացարձակ ձևից են փոխառյալ. ինչպես տերել< բացարձակ tərēf (իսկ սաստկականը tərṣā):

5) Տառադարձության սովորական կանոնից շեղումներ նկատում ենք հետևյալ բառերի մեջ.

Ասոր. շ, որ սովորաբար դառնում է զ, միայն ձեթ բառի մեջ լինում է ձ. այս հանգամանքը պատճառ է դառնում կարծելու, որ ձեթ թերևս իրանական ճամբով է հասել մեզ. հմմտ. անդարձ, հանդերձ, վարձ ևն, որոնց մեջ իրանական շ ձայնի դեմ ունինք հյ. ձ: Նույն ձայնը zīqā>սիք բառի մեջ դարձել է ս, իսկ Zawdai>Ծաւդէք հատուկ անվան մեջ եղել է ծ:

Ասոր. x, որ սովորաբար դառնում է հյ. խ, մի քանի բառի մեջ լինում է հ. այսպես են հանութ (խանութ), հաշիւ, հաղթ և Շուփհաղիշոյ (հատուկ անուն, ասոր Šuwxālīšō').— մի դեպքում դառնում է կ. այն է՝ xaššī-nā>կացին, այս երևույթը թվում է թե հայ հողի վրա հառաջացած է. — մի դեպքում էլ ի սպառ ջնջվում է. yaxmūrā>յամոյր:

Ասոր. k, որ սովորաբար տալիս է հյ. ք, բացառաբար տալիս է կ՝ մի քանի բառի մեջ. այն է՝ կասկարայ, կուպր, մանիշակ, մաշկ (վերջընթեր ձևը կարելի է բացատրել հայերեն նվազական ակ մասնիկով, իսկ մաշկ կամ իրանական ազդեցությամբ կամ շ-ի պատճառով): Նույն ծայնը maxsā>մաքս բառի մեջ թեև հնչվում է սեղմ, բայց հայերենի մեջ դարձյալ տալիս է ք:

Ասոր. p, որ սովորաբար տալիս է հյ. փ, բացառաբար լինում է պ՝ գոպայ, կուպր և շպար բառերի մեջ:

Ասոր. s, որ սովորաբար լինում է հյ. ս, միայն երկու դեպքում տալիս է շ. այն է՝ sappīlā>շափիղայ, masārā>մաշար:

Ասոր. q, որ սովորաբար դառնում է հյ. կ, մի դեպքում եղել է ք. այն է՝ zīqā>սիք (սիւք):

Ասոր. ʿ հնչումը, որ սովորաբար հայերենի մեջ ջնջվում է, մի անգամ դարձել է խ. այն է՝ ʿarbālā>խարբալ:

Ասոր. t, որ սովորաբար տալիս է հյ. թ, մի անգամ եղել է տ. այն է՝ tarmālā>տարմալ բառի մեջ:

Ասոր. n, որ սովորաբար տալիս է հյ. ն, մի անգամ դարձել է մ. այն է՝ Nšīwīn>Մծրին քաղաքի անվան մեջ. այս փոփոխությունը առաջացել է անշուշտ հայերենում՝ ք շրթնայինի ազդեցությամբ: Բայց հենց հայերենի մեջ էլ կա պահված Նծրին ձևը՝ Բուլզ. էջ 140:

Ասորերենի ծայնավորները մինչդեռ սովորաբար հետևում են վերի ցուցակի մեջ նշանակված ծայնափոխությանց, բայց անկանոն ձևափոխություններ են կրում հետևյալ բառերի մեջ. sarnā>սեռն, šəyāfā>շուփայ, səfrā>սոփեր, qəlfā>կեղել, կլեպ (փխ. լինելու կաղաւ), šaḍrā>ծոթոր, xargəlfā>խարագուլ (փխ. լինելու խարգալ կամ խարգալայ):

Վերիվայր շրջված մի ձև է հատկապես šəšaltā>շղթայ:

6) Ասորերեն բառերը հայերենի անցած ժամանակ մասամբ հետևում են սղման և ամփոփման օրենքներին և մեծ մասամբ ոչ: Այսպես Nšīwīn>Մծրին, ʿəwəḥā>ուրբաթ, aḡōyā>ագուգայ, ṯhūḍāyā>հրեայ, həyyānā>հեզեմայ բառերի մեջ ի, ու ծայնավորների սղման և ոյ>ու, եա>ե ամփոփման օրենքները գործադրված են. մինչդեռ ʾāḇūḇā>աթու-

թայ, šūqā>շուկայ, Elīša'>ելիշայ, lūmā>լումայ, šīfōrā>շիփորայ ևլն բառերի մեջ ի, ու պահված են:

Այս բոլոր մասնավոր դեպքերը կամ անկանոնությունները երևան են հանում ասորական փոխառությանց աղբյուրն ու ժամանակը: Հայերեն լեզուն, որ իր ծայնական հարստությամբ շատ անգամ ընդունակ էր ճիշտ տառադարձելու ասորական հնչումները, ինչո՞ւ տեղ տեղ պիտի թերանար: Օրինակ՝ եթե ասորերեն ābā հատուկ անունը կամ maksā բառը արտասանվեին Awā, maxsā, կարող չէ՞ր հայերենը դնել Աւա, մախս, փոխանակ դնելու Արա, մաքս, ինչպես գտնում ենք, քանի որ թե՛ ւ և թե՛ խ ծայները շատ ծանոթ և սովորական ծայներ էին հայերենի մեջ: Իսկ եթե այսպես չէ վարվել, նշանակում է թե այն աղբյուրը, որտեղից օգտվել է հայերենը, հնչում էր ո՛չ թե Awā, maxsā, այլ *Abā, *maksā: Արդեն այս բառերի գրությունը և նրանց ծագումն ու ստուգաբանությունը միաձայն ասում են, որ նրանց b, k հնչումը ավելի հին է. Awā, maxsā բառերի մեջ w և x հնչումները գրվում են b, k տառերով և միայն ասորերենի ընթերցանության մասնավոր օրենքների համաձայն՝ հակառակ գրության կարդացվում են w, x: Ստուգաբանությամբ էլ Awā ծագում է ab «հայր» բառից և maxsā կցվում է արաբ. maks և ասուր. maksū բառերին: Այդ աղբյուրը այն ասորական բարբառն է, որ խոսում էին հարավային Հայաստանի հարակից գավառների ասորիները, և որոնց հետ շարունակական հարաբերության մեջ էին հայերը:

Ընդունելով որ հայերենի ասորական փոխառությունները մի որոշ ասորական բարբառից են, ո՛չ միայն բացատրվում են վերոհիշյալ բոլոր մասնավոր պարագաները (որ մենք անկանոնություն էինք կարծում) իբրև բարբառային առանձնահատկություններ, այլ և պարզվում է զանազան ասորերեն բառերի գավառական հնչումը: Մյուս սեմական լեզուների համեմատությունը և ուրիշ հանգամանքներ շատ անգամ գալիս են հաստատելու այդ հնչումը, և նրա հետ էլ մեր ենթադրության ճշտությունը: Հիշենք այստեղ դրանցից մի քանիսը.

Ասոր. taggārā, maggālā, kakkārā, šəššālā, sappūdā և aggānā բառերը հայերենի մեջ ունենալով թանգար, մանգաղ, քանքար, ծնծղայ, շամփուր և անկան ձևերը, ցույց են տալիս, որ ասորերենի հիշյալ անծանոթ կամ կորած բարբառի մեջ զույգ բաղաձայններից առաջինը հնչվում էր ց: Արդարև կարելի չէ ասել, որ դրանք հայերենի մեջ այդպես ձևափոխված լինեին, որովհետև նման մի երևույթ՝ որ առհասարակ տարօրինակ է, հայերենի մեջ գոյություն չունի: gg, kk, šš, pp չեն կարող հանկարծ դառնալ նգ, նք, նծ, մփ, մինչդեռ հակառակը կարելի է. այս-

պես հյ. խնձոր, որ փոխառությամբ անցել է ասորերենի, դարձել է այս լեզվի մեջ xazzūrā, նախապես անցնելով *xanzūrā ձևից: Նմանապես վերոհիշյալ վեց բառերը նախապես ունեին ռնգային ձև. taggārā գալիս է *tangārā ձևից, և մանդայերենի մեջ բառն ունի tangārā ձևը. — maggəlā գալիս է *mangəlā ձևից (հմմտ. արաբ. minjal և փարսի mangāl). — aggānā գալիս է *angānā ձևից (հմմտ. արաբ. injāna). — šəššəlā թեև ծագում է šəšəlā ձևից (հմմտ. եբր. šəšəlīm, արամ. šalšəlā, արմատը šll «հնչել»), բայց տարանմանությամբ զույգ l-երից առաջինը անշուշտ նույն անժամոթ ասորական բարբառում դարձել էր n և բառը հնչվում էր *šənsəlā, ինչպես ունինք եթովպ. šanāšəl «ծնծղայ».— kakkəṛā թեև կցվում է եբր. kikkār, արամ. kikkar, սաբ. karkar, եզիպտ. krkr ձևերի հետ, որոնց մեջ ռնգական չկա, բայց ահա ունինք և խպտ. ġinġor, որի մեջ n ձայնը երևում է և որից հետևանքում ենք, որ ասորական նույն բարբառումն էլ բառը հնչվում էր *kankəṛā.— միայն šappūdā>շամփուր բառն է, որ համազոր սեմական ձևեր չունենալով, կարող չէ իր նախավոր ռնգածայնը երևան հանել, բայց որ մյուսներից հետևանքով պետք է ընդունենք թե այս բառն էլ հիշյալ ասորական անժամոթ բարբառում հնչվում էր *šampūdā, ամեն կասկածից դուրս է: Ռնգականի գործածությունը հիշյալ բարբառում ոչինչ չունի տարօրինակ, որովհետև շատ սեմական լեզուների մեջ սովորական երևույթ է և dd, ss, bb հնչվում են nd, ns, nb (տե՛ս Fränkel, Aram. Fremdw., էջ 136):

Յյ. սիք համաձայն չէ ասոր. zīqā ձևին, որի հետ նույն են արաբ. zīq, ասուր. zīqu, բայց բարբառում կար անշուշտ *sik ձևը, որին ապացույց են արաբ. šīq և մանավանդ սուներ. sig:

Յյ. յամոյր համաձայն չէ ասոր. yaxmūrā ձևին, որի հետ նույն են եբր. yaxmūr, արաբ. yaḥmūr, բայց բարբառում կար անշուշտ *yamūr ձևը, որին ապացույց է արաբ. yāmūr «արու եղջերու»:

Յյ. խարբալ նախաձայնի կողմից համաձայն չէ ասոր. ‘arbālā բառին. բայց բարբառում կարող էր ‘ ձայնի տեղ լինել մի ավելի թավ հնչյուն. հմմտ. արաբ. yirbāl «մաղ», որից էլ փոխառյալ թրք. qalbur:

Յյ. շղթայ շատ անհամաձայն է ասոր. šəšaltā բառին. բայց հմմտ. ն. ասոր. šišilt’ə, որ կարող էր տալ շղթայ, երկու ի ձայնավորների սղմամբ և կրկնակ շ ձայնի միացմամբ:

Յյ. մաշար համաձայն չէ ասոր. masārā ձևին. բայց հմմտ. ն. ասոր. məššar, արաբ. mišār, minšār, քրդ. məšar:

Ասորական նույն անժամոթ բարբառի միջոցով կարելի է բացատրել նաև մի խումբ այնպիսի բառեր, որոնց մեկնությունը ասորական

գրական ձևով անբավարար պիտի համարեինք այլապես: Ահա մի քանի օրինակներ.

Խլուրդ, որ համեմատվում է ասոր. *xulidā* հոմանիշի հետ, բայց ձևի տարբերության պատճառով մերժվում է. բայց եթե նկատի առնենք արաբ. *xulud*, մանավանդ ասորի երկրորդական *xalidūdā* ձևը և մտածենք որ ասորի բարբառը կարող էր էլ ավելի համապատասխան մի ձև ունենալ, համեմատությունը կճշտվի:

Առնետ կարելի է համեմատել ասոր. *arnā'ā* հոմանիշի հետ. բայց պիտի մերժվեր ձևի տարբերության պատճառով. սակայն երբ նկատենք, որ ասորի ' ձայնը համապատասխանում է հնագույն ատամնականի (հմտ. ասոր. *ar'ā* = արաբ. *ard*), և մտածենք որ նույն անծանոթ բարբառում էլ ' ձայնը կարող էր ատամնական հնչում ունենալ, վերոհիշյալ համեմատությունը կճշտվի:

Պախրե. կարելի է համեմատել ասոր. *baqrā* բառի հետ, որի հետ նույն են երբ. *bāqār*, արաբ. *baqra*, ասուր. *buḫḫuru*, բայց ձայնական օրենքները թույլ չեն տալիս. միայն եթե նկատի ունենանք բարբառային մի ավելի հարմար ձև, դժվարությունը կջնջվի:

Խղունջն կարելի է համեմատել ասոր. *xlēzōnā*, արամ. *xalazōn*, արաբ. *ḫalazn* հոմանիշների հետ, միայն բարբառային ձևի միջնորդությամբ, առանց որի ձայնական օրենքները թույլ չեն տալիս (պախրե բառը զգուշության համար մենք չմտցրինք ընդհանուր ցանկի մեջ):

Եթե մեր ակնարկած ասորական բարբառը ուներ այնպիսի ձևեր, որոնք հնչական տեսակետով տարբեր էին Եդեսիո գրական լեզվից, զարմանալի չի լինի եթե ենթադրենք, որ նա կարող էր ունենալ նաև այնպիսի բառեր, որոնք ամբողջապես պակասեին Եդեսիո գրական ասորերենի մեջ: Իրոք որ հայերենը ունի մի քանի այնպիսի բառեր, որոնք հայտնի կերպով սեմական են, սակայն չկան ասորերենում: Այս բառերը պետք է լինեն հիշյալ անծանոթ բարբառից, եթե սակայն չեն պատկանում այն կորած բառամթերքին, որ ասորական գրականությունը առիթ չի ունեցել ավանդելու մեզ: Այս բառերը հետևյալներն են.

1) Սուսր. հմտ. երբ. *šāšēr*, ասուր. *šeršeru*.

2) Զալլամն. հմտ. արաբ. *zālīm*, *zilmān*.

3) Ցամաք. հմտ. երբ. *šmq*, *šoməqīm* (եթե սակայն այս բառը հայերենից փոխառյալ չէ):

Երբ ասում ենք թե հայերենը փոխառություններ է կնքել իր հարևան ասորական բարբառից, պետք չէ կարծել թե մենք ի սպառ հերքում ենք գրական ասորերենի արժեքն ու ազդեցությունը: Ընդհակառակը շատ բառեր ուղղակի գրական ճամբով, նույն իսկ գրքերի վրայից են անցել հայերենի: Սրան իբրև ապացույց ծառայում է այն հանգամանքը, որ կան բառեր, որոնք նույն իսկ սխալ ընթերցանությամբ են անցել հայերենի: Այսպես՝ ատեսարոն եւս. պտմ. 311՝ սխալ կարդացված բնագրի difesarōn ձևից (չորս ավետարանները). — յասպինիա «դժվարաշնչություն» եւս. պտմ. 46. բնագրի dispruiā ձևի մեջ՝ առաջին տառը ասորերենի սովորական սեռականի մասնիկը կարծելով ձևացած: Ասորական բնագրից հասարակ տառադարձություններ են նաև իբրամէն «Գիրք մնացորդաց», կաղայ «դոյլ», աստրատիգայ «գորագլուխ», սաբա «ծեր», քորայ «երկիր», սահրայ «լուսին», արիոն «աղքատ» ևլն, որոնք երբեք հայ ժողովրդի լեզվի մեջ չեն մտած:

Այնուամենայնիվ այս կարգի փոխառությանց թիվը մեծ չէ. և հայերենի ասորական փոխառությունները՝ պարսկական փոխառությանց նման կրում են ժողովրդական բնույթ: Այսօր էլ այդ փոխառությունները ապրում են մեր լեզվում և նրանց կեսից ավելին գործածական է գրական լեզվի մեջ և նույն իսկ բարբառներում (ճիշտ հաշվով 120 բառ՝ 89 անգործածականների դեմ): Այդ բառերը էջ 346-351 դրված ցանկում գրված են աստղանիշ: Նույն իսկ մի քանի այնպիսի բառեր, որ մենք պիտի կարծեինք թե ասորական բնագրից հասարակ ու անկենդան տառադարձություններ են, իրապես գործածական են բարբառներում. այսպես՝ ամղան բառը, որ չորս անգամ միայն գործածված է հայ մատենագրության մեջ (Յես. է. 21, Եղիշ. յես. 174, Ոսկ. ճառք 364, 471) և որ Ս. Գրքի ասորական թարգմանության հասարակ մեկ տառադարձությունն է համարվում, այժմ էլ կենդանի է Ակնայ բարբառում՝ արղան ձևով. — մաշար «սղոց» մեկ անգամ գործածված Մագիստրոսի մոտ՝ սովորական բառ է Ղարաբաղի բարբառում. — ագուգայ՝ գործածական է Մուշ, Ակն, Խարբերդ, Բուլանըխ և մի քիչ այլափոխյալ նշանակությամբ էլ՝ Սալմաստ և Վան. — ապուղայ անստույգ բառը, մեկ անգամ գործածված հայ մատենագրության մեջ, կանոնավոր գործածություն ունի Վանի, Մոկաց և Խոյի բարբառում ևլն:

Ասորական փոխառությունների մի մասը բնիկ ասորի չէ, այլ պարսկերենից, հունարենից և լատիներենից անցած ասորերենի և հետո ասորական ձևի ու կերպարանքի տակ՝ այդ լեզվից անցած հայերենի: Բառերից մի քանիսը հայերենը փոխ է առել երկու անգամ.

մի անգամ ասորերենից և մյուս անգամ առաջին փոխատու լեզվից. այնպես որ միևնույն բառը ներկայանում է մեզ այժմ երկու տարբեր ձևերով: Ահա այս երկու կարգի փոխառություններից մի քանի օրինակ.

հյ.	ասոր.	հյ.
ագուգայ	<agōgā	<հուն. agōgós
աքսոր	<aksoria	<հուն. exoríā >եքսորի
ադեն	<‘əðēn	<եբր. ‘ēðēn>հուն. Edém>եդեն
լումայ	<lūma	<լտ. nummus
քորայ	<kōrā	<հուն. chō’ra
աստրատիգայ	<astratīgā	<հուն. stratēgós
փիլիսոփայ	<filōsōfā	<հուն. philósophos >փիլիսոփոս
հռիտորայ	<rhītōrā	<հուն. hrē’tor > հռետոր
թատր	<tātrā	<հուն. théatron >թատրոն
թարշիշ	<taršīš	<եբր. taršīš>հուն. tharsís>թարսիս
ապուղայ	<apāulā	<լտ. ampulla.

Գալով այն հարցին, թե ե՞րբ են կատարված ասորական փոխառությունները հայերենի մեջ, պատասխանը հետևում է բոլոր նախորդ տվյալներից: Փոխառությունները սկսվում են մ. Ք. երկրորդ դարից և մինչև այսօր էլ շարունակվում են, ի հարկե շատ տարբեր չափերով: Քրիստոսից առաջ կատարված փոխառությունները, որոնք հայացած ասորիների միջոցով մտան հայերենի մեջ, Հայաստանի հարավային բնիկների լեզվում կարող էին շատ լինել, բայց նրանց մի փոքր մասը միայն ընդհանուր հայերենի սեփականություն դարձավ: Այս հնագույն փոխառությունները ճանաչվում են նրանով, որ կատարված են ասորերենի բացարձակ ձևից (ինչ. տերեւ, կեղեւ) և հետևում են հայերենի սղման ու ամփոփման օրենքներին (Մծքին, հրեայ, ուրբաթ): Ասորական փոխառությանց մեծագույն մասը կատարվել է քրիստոնեական քարոզության առաջին շրջանին (Յ. Ք. Բ-Ե) դար. սրանք գլխավորապես ասորերենի սաստկական ձևից են ծագում, հնագույնները հետևում են դեռ հայերենի սղման ու ամփոփման օրենքներին, ավելի նորերը՝ ոչ: Ե դարից հետո կատարված փոխառությունները սակավաթիվ են և բնավ չեն հետևում սղման ու ամփոփման օրենքներին: Այսպես՝ ուշ ժամանակի փոխառություններ են ըստ Հիւրշմանի¹ ծոթոր, մանիշակ,

¹ Սեմական փոխառյալ բառեր, թրգմ. Տաշյան, էջ 4:

շուշմայ, քուշմայ, գուրպայ, տարմալ, շուփայ, շուշփայ, շուկայ, մախսաթ, որոնք առնված են Ը-ԺԴ դարերին: Այս եզրակացության հասնում է Հիւբշման հետևեցելով նույն բառերի գործածության ժամանակից հայ մատենագրության մեջ: Բայց այս բանը կարող է խաբուսիկ լինել: Վերջապես նորագույն ժամանակի փոխառությունները կարելի է միայն մատների վրա հաշվել և բոլորն էլ գտնվում են միայն Ուրմիո և Սալմաստի բարբառում. ինչպես կոշտ «ասորի քահանայ» Ուրմիո բարբառում: Շատ ավելի ընդարձակ գործածություն ունին բարբառներում առգել «չարդախի տակ շինված սենյակ» և մակար (հարսանիքի): Առաջինն է ասոր. *aršālā* «գյուղական խրճիթ», իսկ երկրորդի համար հմմտ. ասոր. *məkar* «խոստանալ», *məkirā* «նշանած, փեսա», *məkirṯā* «հարս», *mākorā* «հարսնախոս»:

Փոխառությանց համար ընդունելով այսքան երկար ժամանակ, որոշ բառեր կարող են երկու անգամ փոխ առնված լինել. այսպես, օրինակ՝ ունինք կեղև բառը հին հայերենից և նույնի երկրորդ ձևը՝ կլեպ, որ գործածական է միայն բարբառներում. երկուսն էլ փոխառյալ են միևնույն ասորական *qəlāfā* ձևից, մեկը հնագույն շրջանում, երկրորդը ավելի հետո, թերևս երրորդ շրջանում:

Աղբյուրներ.—

Hübschmann. — Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen ZDMG 1892, էջ 226-268. — նույնը հայերեն՝

Հիւպշման.— Ուսումնասիրութիւնք հայերէնի փոխառեալ բառից. քրգմ. Տաշեան, Վիեննա, 1894, էջ 1-49 (ասորերէն փոխառեալ բառեր):

Hübschmann. — Armenische Grammatik, I. 1897, էջ 281-321.

Վարդանեան.— Նիւթեր հայերէն բառագրութեան, Վիեննա, 1920 (էջ 9-39՝ Ասորերէնի միջնորդութեամբ յունարէնէ փոխ առնուած բառեր):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	3
ԳԼՈՒԽ Ա. Հնդեվրոպական նախաշրջան	7
ԳԼՈՒԽ Բ. Հնդեվրոպական բարբառները և հայերենի դիրքը նրանց միջև	22
ԳԼՈՒԽ Գ. Միջերկրական կամ եգեյական քաղաքակրթության ազդեցությունը	100
ԳԼՈՒԽ Դ. Նախահայերեն լեզուն և նախահայերի քաղաքակրթության ուրվագիծը	105
ԳԼՈՒԽ Ե. Հաթերենի, թրակերենի, փոյուզերենի ու փոքրասիական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա	125
ԳԼՈՒԽ Ձ. Խալդերենի ազդեցությունը հայերենի վրա	148
ԳԼՈՒԽ Է. Միտաներենի ազդեցությունը հայերենի վրա	188
ԳԼՈՒԽ Ը. Ասուրերենի ազդեցությունը հայերենի վրա	191
ԳԼՈՒԽ Թ. Հայաստանի այլ բնիկների և կովկասյանների ազդեցությունը հայերենի վրա.....	198
ԳԼՈՒԽ Ժ. Իրանական ազդեցությունը հայերենի վրա.....	214
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Հռոմեական ազդեցությունը հայերենի վրա	335
ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Ասորական ազդեցությունը հայերենի վրա	341

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

I մաս

Հրատ. խմբագիր՝ Մ. Գ. Ցավոյան
Համ. շարվածք
և ձևավորում Ս. Ա. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Վ. Զադայան

Չափ՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպագր. 23 մամուլ:
Պատվեր 78: Տպաքանակ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արովյան 52